

UNIwersYTET W BIAŁYMSTOKU

WYDZIAŁ PRAWA

Sebastian Zieliński

**PRAWO DO OBRONY
PODMIOTU ZBIOROWEGO**

Rozprawa doktorska

napisana w Katedrze Postępowania Karnego

pod kierunkiem naukowym

dr hab. Andrzeja Sakowicza, prof. UwB

Białystok 2020

Spis treści

Wykaz skrótów	6
Wstęp	10
Rozdział I. Korporacje jako podmioty odpowiedzialności represyjnej za przestępstwa.....	24
1. Uwagi wstępne	24
2. Zjawisko przestępczości korporacyjnej. Pojęcia: przestępczości korporacyjnej, korporacji, podmiotu zbiorowego.....	32
3. Korporacje jako podmioty zdolne do ponoszenia odpowiedzialności	46
4. Korporacje jako podmioty odpowiedzialności represyjnej	52
5. Modele odpowiedzialności represyjnej korporacji.....	66
6. Polski model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w przepisach OdpZbiorU i w przepisach Projektu OPZ	81
7. Uwagi końcowe	89
Rozdział II. Uprawnienia podmiotów zbiorowych związane z ich odpowiedzialnością represyjną	95
1. Podmioty zbiorowe jako podmioty gwarancji konstytucyjnych	95
2. Podmioty zbiorowe jako podmioty uprawnień na gruncie prawa międzynarodowego	112
3. Podmioty zbiorowe jako podmioty gwarancji procesowych w postępowaniu represyjnym	122
4. Uwagi końcowe	143
Rozdział III. Obrona materialna podmiotu zbiorowego	148
1. Uwagi wstępne	148

2. Obrona materialna podmiotu zbiorowego na wstępnych etapach postępowania represyjnego.....	150
2.1. Obrona materialna na etapie poprzedzającym wszczęcie postępowania sądowego przeciwko podmiotowi zbiorowemu w przepisach OdpZbiorU	150
2.2. Obrona materialna na etapie poprzedzającym wszczęcie postępowania sądowego przeciwko podmiotowi zbiorowemu w przepisach Projektu OPZ.....	161
3. Realizacja obrony materialnej podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU i Projekt OPZ	172
3.1. Reprezentacja podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony.....	172
3.2. Reprezentacja podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony w przepisach Projektu OPZ	179
4. Udział podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych.....	185
4.1. Udział podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych w przepisach OdpZbiorU	185
4.2. Udział podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych w przepisach Projektu OPZ.....	194
4.3. Prawo podmiotu zbiorowego do inicjatywy dowodowej w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU	200
4.4. Prawo podmiotu zbiorowego do inicjatywy dowodowej w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ.....	211
5. Prawo podmiotu zbiorowego do przedstawienia stanowiska procesowego.....	223
5.1. Prawo podmiotu zbiorowego do przedstawienia stanowiska procesowego w przepisach OdpZbiorU	223
5.2. Prawo podmiotu zbiorowego do przedstawienia stanowiska procesowego w przepisach Projektu OPZ	234
6. Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych	242
6.1. Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych w przepisach OdpZbiorU	242

6.2. Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych w Projekt OPZ	252
7. Prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej	258
7.1. Prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej w przepisach OdpZbiorU	258
7.2. Prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej w przepisach Projektu OPZ	267
8. Uwagi końcowe	272
Rozdział IV. Obrona formalna podmiotu zbiorowego	280
1. Uwagi ogólne dotyczące obrońcy w postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU i Projektu OPZ	280
2. Ograniczenia dotyczące obrońcy w postępowaniu represyjnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu	285
2.1. Ograniczenia dotyczące obrońcy w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU	285
2.2. Ograniczenia dotyczące obrońcy w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ	295
3. Ustanowienie obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu	299
3.1. Ustanowienie obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU	299
3.2. Ustanowienie obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu na podstawie przepisów Projektu OPZ	312
4. Zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu	318
4.1. Zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU	318
4.2. Zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ	327

5. Uwagi końcowe	329
Zakończenie	334
Bibliografia	347
Wykaz aktów prawnych	370
Wykaz orzecznictwa.....	375

Wykaz skrótów

- AG** - Apelacja Gdańska
- art.** - artykuł
- BSP** - Białostockie Studia Prawnicze
- CzPKiNP** - Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych
- Dz.U.** - Dziennik Ustaw
- Dz.U. UE** - Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
- ETPC** - Europejski Trybunał Praw Człowieka
- FP** - Forum Prawnicze
- GSP** - Gdańskie Studia Prawnicze
- KEA** - Obwieszczenie Prezydium Naczelnej Rady Adwokackiej w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Zbioru Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu (Kodeks Etyki Adwokackiej) z dnia 14 grudnia 2011 r. (K.Adw Nr 1, poz. 1).
- KERP** - Uchwała Nr 3/2014 Nadzwyczajnego Krajowego Zjazdu Radców Prawnych w sprawie Kodeksu Etyki Radcy Prawnego z dnia 22 listopada 2014 r. (K.Rad.Prawn z 2014 r. poz. 110).
- Konstytucja RP** - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
- Konwencja** - Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. 1993 Nr 61, poz. 284)
- k.c.** - Kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r. (Dz.U. Nr 16, poz. 93 ze zm.)

- k.k.** - ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku -
Kodeks karny (Dz.U. Nr 88, poz. 553 ze
zm.)
- k.k.s.** - ustawa z dnia 10 październik 1999
roku – Kodeks karny skarbowy (Dz.U.
Nr 23, poz. 930 ze zm.)
- k.p.a.** - ustawa z dnia 14 czerwca 1960 roku –
Kodeks postępowania
administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2013 r.
poz 267 ze zm.)
- k.p.k.** - ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku –
Kodeks postępowania karnego (Dz.U.
Nr 89, poz. 555 ze zm.)
- k.s.h.** - Kodeks spółek handlowych z dnia 15
września 2000 r. (Dz.U. Nr 94, poz.
1037 ze zm.)
- KRK** - Krajowy Rejestr Karny
- KZS** - Krakowskie Zeszyty Sądowe
- MoPH** - Monitor Prawa Handlowego
- MoP** - Monitor Prawniczy
- MS** - Ministerstwo Sprawiedliwości
- niepubl.** - niepublikowany
- Nr** - Numer
- OdpZbiorU** - Ustawa z dnia 28 października 2002
r. o odpowiedzialności podmiotów
zbiorowych za czyny zabronione pod
groźbą kary (Dz.U. Nr 197, poz. 1661
ze zm.)
- OSA** - Orzecznictwo Sądów apelacyjnych
- OSNKW** - Orzecznictwo Sądu Najwyższego
Izba Karna i Wojskowa
- OSNwSK** - Orzecznictwo Sądu Najwyższego w
Sprawach Karnych
- OSNPG** - Orzecznictwo Sądu Najwyższego,
Biuletyn Prokuratury Generalnej

- OSP** - Orzecznictwo Sądów Polskich
- OTK-A** - Orzecznictwo Trybunału
Konstytucyjnego, zbiór urzędowy,
Seria A
- Pal.** - Palestra
- PiM** - Prawo i Medycyna
- PiP** - Państwo i Prawo
- post.** - postanowienie
- PPK** - Przegląd Prawa Karnego
- PPH** - Przegląd Prawa Handlowego
- Projekt OPZ** - Rządowy Projekt ustawy o
odpowiedzialności podmiotów
zbiorowych za czyny zabronione pod
groźbą kary, który wpłynął do Sejmu
w dniu 11 stycznia 2019 r.
- Prok. i Pr.** - Prokuratura i Prawo
- Prok. i Pr. – wkł.** - Prokuratura i Prawo – wkładka
- Prz. Sejm.** - Przegląd Sejmowy
- PP** - Przegląd Podatkowy
- PS** - Przegląd Sądowy
- red.** - redakcja
- RPEiS** - Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i
Socjologiczny
- RNP** - Roczniki Nauk Prawnych
- Rzeczp.** - Rzeczpospolita
- SA** - Sąd Apelacyjny
- SAOS** - System Analizy Orzeczeń Sądowych
- SLR** - Sydney Law Review

- SI** - Studia Iuridica
- SIP Legalis** - System Informacji Prawnej Legalis
- SIP Lex** - System Informacji Prawnej LEX
- SO** - Sąd Okręgowy
- SN** - Sąd Najwyższy
- SN (7)** - Sąd Najwyższy w składzie 7 sędziów
- SR** - Sąd Rejonowy
- St. Pr.-Ek.** - Studia Prawno-Ekonomiczne
- t.j.** - tekst jednolity
- tłum.** - tłumaczenie
- TK** - Trybunał Konstytucyjny
- WPP** - Wojskowy Przegląd Prawniczy
- Zb. Orz.** - Zbiór Orzeczeń
- ze zm.** - ze zmianami
- ZNUJ** - Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego
- zob.** - zobacz

Wstęp

Wedle tradycyjnych dla prawa karnego kanonów odpowiedzialność karna była zawsze zindywidualizowana i w związku z obowiązywaniem reguły *societas delinquere non potest* z definicji nie mogła odnosić się do organizacji (korporacji, podmiotów zbiorowych)¹. Za miejsce „narodzin” koncepcji karnej odpowiedzialności organizacji za przestępstwa uznaje się Stany Zjednoczone, a środowiskiem kształcenia i rozwoju tamtejszej doktryny *corporate criminal liability* przez wiele lat była przede wszystkim kultura prawna *common law*. Kluczowe dla rozwoju koncepcji karnej odpowiedzialności organizacji były orzeczenia Sądu Najwyższego USA z przełomu XIX i XX w.²

Dalekie od prawdy byłoby jednak stwierdzenie, że negatywne zachowania dewiacyjne organizacji to domena czasów współczesnych. Aktywność gospodarcza organizacji od zawsze jest źródłem nie tylko zysków ekonomicznych, równowagi gospodarczej i dobrobytu społecznego, ale również powoduje „choroby społeczne”, tj. patologie społeczne takie jak korupcja, ubóstwo, nierówności społeczne, czy przestępczość gospodarcza. Problem ten próbowano zwalczać przy wykorzystaniu metod prawa represyjnego na długo przed powstaniem pierwszych koncepcji odpowiedzialności karnej organizacji, a część z autorów doszukuje się początków współczesnych koncepcji odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione jeszcze w średniowiecznych regułach kościelnej ekskomuniki klasztorów³.

Odpowiedzialność karna, quasi-karna czy ogólnie odpowiedzialność represyjna organizacji za czyny zabronione rozwinęła się współcześnie w wielu państwach świata,

¹ M. Filar, Odpowiedzialność lekarzy i zakładów opieki zdrowotnej, LexisNexis 2004 s. 245.

² W szczególności wyrok w sprawie *New York Central R. Co. & Hudson River Railroad v. United States*, 212 U.S. 481 (1909).

³ L. M. Salinger (red.), *Encyclopedia of white-collar & corporate crime*, Sage Publications 2005, Vol. 1, s. 212.

na różnych kontynentach, w pozornie niepowiązanych ze sobą systemach prawnych. Różnorodne koncepcje odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione przyjęły m.in. Austria⁴, Belgia⁵, Brazylia⁶, Chiny⁷, Francja⁸, Holandia⁹, Republika Południowej Afryki¹⁰, Hiszpania¹¹, Szwajcaria¹² i kraje kultury prawnej *common law*, a zatem co oczywiste Stany Zjednoczone Ameryki, a także Wielka Brytania¹³ i Australia¹⁴.

Przyjęte we wszystkich tych systemach prawnych regulacje odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione znacznie się od siebie różnią. W niektórych państwach (np. w Australii) wszystkie podmioty prawa ponoszą odpowiedzialność karną w takim samym zakresie. W innych jest ona ograniczona wyłącznie do grupy podmiotów wskazanych przez ustawodawcę (tak np. w Polsce, co uczyniono wprowadzając w OdpZbiorU legalną definicją „podmiotu zbiorowego”). W niektórych państwach organizacji można przypisać winę za każdy czyn zabroniony. W innych, jak np. we Francji, odpowiedzialność represyjna organizacji jest dopuszczalna za szczególne typy czynów zabronionych i tylko wtedy, „gdy ustawa tak stanowi”. Wreszcie, istnieją modele nominalistyczne, w których organizacja jest postrzegana, jako nic innego niż zbiór jednostek – osób fizycznych, a w konsekwencji jej odpowiedzialność ma zawsze charakter pochodny, oraz modele realistyczne, w których organizacja uznana za samodzielny podmiot może ponosić winę organizacyjną za czyn zabroniony jako własny czyn tej organizacji.

Doktryna *corporate criminal liability* rozwinęła się najpierw w krajach kultury prawnej *common law*, a później w innych porządkach prawnych, nie jako efekt badań kryminologicznych i dogmatycznoprawnych, ale jako odpowiedź na aktualny problem kryminalno-polityczny (i ekonomiczny) jaki stanowiły korporacyjne zachowania

⁴ Verbandsverantwortlichkeitsgesetz, BGBl. I Nr. 151/2005.

⁵ Odpowiednie uregulowania zawiera Belgijski Kodeks karny z dnia 9 czerwca 1867 r.

⁶ Takie postanowienia zawiera tzw. brazylijska ustawa o czystości przedsiębiorstw (Prawo nr 12.846, 01.08.2013)

⁷ Odpowiednie regulacje zawiera kodeks karny Chińskiej Republiki Ludowej z dnia 1 lipca 1979 r. ze zm.

⁸ Odpowiednie postanowienia zawiera Francuski Kodeks karny, który wszedł w życie 1 marca 1994 r.

⁹ Odpowiednie przepisy zawiera Holenderski Kodeks karny z 3 marca 1881 r. ze zm.

¹⁰ W tamtejszym Kodeksie postępowania karnego z dnia 21 kwietnia 1977 r. (ze zm.) zawarto regulacje pozwalające na przypisanie podmiotowi zbiorowemu winy za czyn zabroniony popełniony przez osoby z nią powiązane.

¹¹ Odpowiednie przepisy wprowadzono do Hiszpańskiego Kodeksu karnego w 2010 r.

¹² Takie regulacje zawiera Szwajcarski Kodeks karny od 21 marca 2003 r.

¹³ Co istotne, ustawodawstwo brytyjskie pozwala na przypisanie korporacjom odpowiedzialności nawet za tzw. zabójstwo korporacyjne (zob. Corporate Manslaughter and Corporate Homicide Act 2007).

¹⁴ Australijski Criminal Code znajduje zastosowanie do osób prawnych w taki sam sposób, jak ma zastosowanie do osób fizycznych. Criminal Code Act 1995 No. 12, 1995, tekst jednolity z dnia 29 grudnia 2018 r.

dewiacyjne. Również współcześnie, w Rzeczypospolitej Polskiej, procedowany w 2002 r. projekt „Ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych” nie miał na celu wprowadzenia w życie konkluzji wieloletnich prac teoretyków i praktyków prawa, ale przede wszystkim dostosowanie polskiego ustawodawstwa do prawa Unii Europejskiej¹⁵. Od początku obowiązywania ustawy z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, zasadniczą wątpliwość rodzi sama dopuszczalność objęcia podmiotów zbiorowych odpowiedzialnością, która według wielu komentatorów stanowi odpowiedzialność stricte karną. Kwestia ta była przedmiotem istotnych kontrowersji w piśmiennictwie¹⁶. Trybunał Konstytucyjny, orzekając w sprawie zgodności części przepisów tej ustawy z Konstytucją, nie podjął się rozstrzygnięcia ww. kontrowersji. W wyroku z dnia z 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, wskazał jednak, że regulacje OdpZbiorU określają odpowiedzialność o charakterze represyjnym, o czym świadczą m.in. przesłanki tej odpowiedzialności oraz represyjny cel i funkcja orzekanych wobec podmiotów zbiorowych kar¹⁷. Co więcej, konstytucyjne pojęcie „odpowiedzialności karnej” ma w ocenie Trybunału Konstytucyjnego szersze znaczenie od tego, jakie przyjmuje Kodeks karny. Ustawowe znaczenie pojęcia „odpowiedzialność karna” nie może rzutować na treść tego samego pojęcia użytego w Konstytucji RP. W konsekwencji, Trybunał Konstytucyjny uznał, że konstytucyjne standardy odnoszone do prawa karnego (represyjnego) mają zastosowanie także do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przewidzianej w przepisach OdpZbiorU, a „w szczególności przepisy ustawy podlegają ocenie z punktu widzenia zasady dostatecznej określoności prawa represyjnego, którą poza art. 42 Konstytucji RP można wywodzić z zasady ochrony zaufania do państwa i stanowionego w tym państwie prawa (art. 2 Konstytucji RP), a także z punktu widzenia pozostałych gwarancji konstytucyjnych ustanowionych w art. 42 Konstytucji RP”.

¹⁵ Zob. uzasadnienie Projektu OPZ ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, druk nr 706, 8 lipca 2002 r. Z uzasadnienia tego wynika wprost, że celem wprowadzenia ww. przepisów było m.in. dostosowanie prawa polskiego do prawa unijnego, w szczególności zaś wprowadzenie instrumentów prawnych przewidzianych w Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich, przyjętej przez Radę Unii Europejskiej 26 lipca 1995 r., oraz w Protokołach dodatkowych nr I i II do tej Konwencji.

¹⁶ B. Namysłowska-Gabrysiak, Odpowiedzialność karna osób prawnych, Warszawa 2003; J. Garus-Ryba, Osoba prawna jako podmiot przestępstwa - modele odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., z. 2, 2003, s. 42-60; A. Światłowski, Zmarnowana szansa, Rzeczp. z 1 grudnia 2003 r.

¹⁷ Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

Od kilkudziesięciu lat tzw. „przestępczość korporacyjna” jest również przedmiotem badań kryminologów. Rozmiar tego zjawiska doskonale ukazały badania Edwina Sutherlanda z lat 50’ XX wieku. Podsumowując wyniki swoich badań, E. Sutherland wskazał nawet, że wielkie korporacje w swych patologicznych zachowaniach przypominają profesjonalnych przestępców - jedynie część z ich „czynów” wychodzi na jaw, a nawet jeżeli tak się stanie, to nie tracą one swojego „wysokiego” statusu wśród pozostałych uczestników „rynku”¹⁸. Później estymację wielkości tego zjawiska poczynioną przez E. Sutherlanda potwierdzali m.in. Marshall Clinard i Peter Yeager oraz Irwin Ross¹⁹.

W konsekwencji powstało wiele publikacji kryminologicznych zawierających kompleksowe analizy zjawiska tzw. „przestępczości korporacyjnej” czy „przestępczości organizacyjnej”²⁰. Problem ten był również wielokrotnie omawiany w kontekście odpowiedniego stosowania prawa karnego materialnego oraz modeli odpowiedzialności organizacji, korporacji, podmiotów zbiorowych za czyny zabronione. Również w polskim piśmiennictwie karnistycznym kwestie kryminologiczne i prawnomaterialne związane z odpowiedzialnością podmiotów zbiorowych były przedmiotem pogłębionej refleksji przedstawicieli doktryny.

W polskim piśmiennictwie brakuje jednak publikacji odnoszących się do kwestii procesowych związanych z procedurą represyjną mającą na celu ustalenie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary. W szczególności niewiele publikacji odnosi się do praw i gwarancji procesowych, którymi mają dysponować podmioty zbiorowe w postępowaniu represyjnym skierowanym przeciwko nim w związku z czynem zabronionym. Brakuje kompleksowego opracowania poświęconego problematyce prawa do obrony podmiotu zbiorowego. O ile w czasopismach

¹⁸ Edwin H. Sutherland, *Crime of Corporations*, The Sutherland Papers 78-95 (1956) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate and White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 105-106

¹⁹ Marshall B. Clinard, Peter C. Yeager, *Illegal Corporate Behavior*. 14-25, 109-115, 147-148 (1979) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 106 i n, Irwin Ross, *How Lawless Are Big Companies?*, 102 *Fortune* 56-72 (1980) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 114 i n.

²⁰ Laura Schrage i James Short w 1977 r. ten rodzaj przestępczości zdefiniowali jako „nielegalne czyny polegające na działaniu, zaniechaniu jednostki lub grupy osób w legalnej formalnej organizacji w związku z celami operacyjnymi tej organizacji, które mają poważny wpływ fizyczny lub ekonomiczny na pracowników, konsumentów lub ogół społeczeństwa” (zob. Laura Shill Schrage i James F. Short, Jr, *Toward a Sociology of Organizational Crime*, *Social Problems*, 25(3) (1977); 407-419 reprint [w:] H. Croall (red.) *Corporate Crime Vol. 1, Corporate Crime: Issues of Definition, Construction and Research*, wyd. Sage Publications, Thousand Oaks, California 2009, s. 27).

prawniczych można spotkać publikacje odnoszące się do tej kwestii, to nie sposób uznać, aby temat prawa do obrony podmiotu zbiorowego został opisany w sposób wyczerpujący²¹.

Brak zainteresowania przedstawicieli doktryny kwestiami odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na podstawie przepisów OdpZbiorU w jakimś stopniu obrazuje fakt, że przez blisko 18 lat obowiązywania tej ustawy (kilkukrotnie przy tym zmienianej) wydano zaledwie cztery komentarze do jej przepisów²². Przywołany powyżej brak zainteresowania doktryny przepisami ww. ustawy może być spowodowany faktem, że zaskakująco rzadko znajduje ona zastosowanie w praktyce wymiaru sprawiedliwości. W 2018 r. do sądów wpłynęły zaledwie 4 sprawy w oparciu o przepisy OdpZbiorU, w 2017 r. – 14 spraw, w 2016 r. – 25 spraw, w 2015 r. – 14 spraw, w 2014 r. – 31 spraw, w 2013 r. – 26 spraw²³. Jednocześnie najwyższa dotychczas orzeczona kara pieniężna wyniosła zaledwie 12.000 zł, podczas gdy przepisy OdpZbiorU pozwalają na wymierzenie podmiotowi zbiorowemu kary do 5.000.000 zł²⁴.

W sposób najbardziej kompleksowy do problematyki uprawnień podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony odniosła się Barbara Nita w monografii „Postępowanie karne przeciwko podmiotom zbiorowym”²⁵. Autorka przedstawiła w niej szczegółowe rozważania na tle prawnooporównawczym z uwzględnieniem perspektywy konstytucyjnej i międzynarodowej oraz powinności wynikających z członkostwa Polski w Unii Europejskiej również w aspekcie gwarancji procesowych podmiotów zbiorowych w postępowaniu. Jeden

²¹ Zob. np. D. Kamuda, Prawo podmiotu zbiorowego do rzetelnego procesu karnego, *Studia Prawnoustrojowe*, nr 6, 2006, A. T. Majowska, Konstrukcja odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, w aspekcie fundamentalnej zasady porządku prawnego — prawa do obrony, *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego Tom XXIX*, Wrocław 2013, A. T. Majowska, Ograniczenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego a odpowiedzialność i prawo do obrony podmiotu odpowiedzialnego posiłkowo i zobowiązanego do zwrotu korzyści, *Prok. i Pr.*, nr 11, 2012.

²² Należy jednak podkreślić, że wydane dotychczas publikacje w sposób kompleksowy opisywały problematykę stosowania przepisów ww. ustawy. Odnosiły się one jednak w sposób ogólny do całości ustawy i ich autorzy nie skupiali się na gwarancjach procesowych podmiotów zbiorowych. Są to komentarze: (1) B. Namysłowskiej-Gabrysiak z 2004 r. (*Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary: komentarz*, B. Namysłowska-Gabrysiak, Kraków 2004), (2) J. Potulskiego i J. Warylewskiego z 2004 r. (*Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kar*, J. Potulski, J. Warylewski, Warszawa 2004), (3) pod redakcją M. Filara z 2006 r. (*Komentarz do ustawy O odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, M. Filar (red.), Z. Kwaśniewski, D. Kala, Toruń 2006), (4) D. Habrat z 2014 r. (*Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary: komentarz*, D. Habrat, Warszawa 2014).

²³ Dane udostępnione autorowi rozprawy przez Ministerstwo Sprawiedliwości na podstawie przepisów ustawy z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej w marcu 2020 r.

²⁴ Jak wyżej.

²⁵ B. Nita, *Postępowanie karne przeciwko podmiotom zbiorowym*, Sopot 2008.

z rozdziałów tej monografii został poświęcony także obronie materialnej i obronie formalnej podmiotu zbiorowego w tym postępowaniu. Autorka przedstawiła w nim podstawy obowiązywania prawa do obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu, odnosząc je zagadnień związanych z obroną formalną i materialną podmiotu zbiorowego, zwłaszcza w aspekcie prawnoporównawczym.

Przepisy OdpZbiorU zawierają jedynie szczątkową regulację przebiegu postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. W przeważającej mierze odsyłają one do odpowiednio stosowanych przepisów k.p.k.²⁶ W polskim piśmiennictwie brakuje literatury poświęconej odpowiedniemu stosowaniu przepisów k.p.k. w stosunku do podmiotu zbiorowego, w tym również w zakresie realizacji jego konstytucyjnych praw oraz kształtowania przebiegu tego procesu z poszanowaniem dla zasady rzetelnego procesu. Brak jest pozycji, która w sposób całościowy opisywałaby szczegółowe uprawnienia podmiotu zbiorowego w aspekcie wykonywania obrony materialnej i formalnej podmiotu zbiorowego w postępowaniu. Nie jest wobec tego jasne, jak „odpowiednie stosowanie” przepisów k.p.k. wpływa na zakres uprawnień podmiotu zbiorowego jako strony biernej postępowania represyjnego, a w szczególności czy zakres ochrony jaką ustawodawca przewiduje dla podmiotu zbiorowego jest tożsamy z zakresem ochrony osób fizycznych czy też nie.

Wskazać również należy, że problemy te nie zostały również zaadresowane w orzecznictwie. Ponownie wydaje się, że może to wynikać z tego, że ustawa OdpZbiorU jest niezwykle rzadko stosowana w praktyce. Nie zmienia to jednak faktu, że pozycja prawna podmiotu zbiorowego w procesie w przedmiocie jego odpowiedzialności

²⁶ Podkreślenia wymaga, że odpowiednie stosowanie przepisów „zwyczajnej” procedury karnej do postępowania w sprawie odpowiedzialności organizacji (korporacji, podmiotów zbiorowych) jest rozwiązaniem raczej typowym, powszechnym w wielu porządkach prawnych. Podobne rozwiązanie przyjęto np. w Czechach, gdzie ustawodawca wprost nazwał taką odpowiedzialność „odpowiedzialnością karną” osób prawnych i nakazał odpowiednie stosowanie do postępowania w tym zakresie przepisów czeskiej procedury karnej z wyłączeniem przepisów odrębnych czeskiej ustawy z 2011 r. o odpowiedzialności karnej osób prawnych i postępowaniu przeciwko nim. Tam zgodnie z § 21 ust. 2 tej ustawy, (z 27 października 2011 r., zob. także: W. Radecki, Czeska ustawa o odpowiedzialności karnej osób prawnych, *Ius Novum*, nr 1, 2013, s. 48, 60). Podobnie w przypadku odpowiedzialności osób prawnych w krajach kultury prawnej common law – zob. np. przepisy Corporate Manslaughter and Corporate Homicide Act 2007 (section 15). Są jednak systemy, w których to przepisy ustaw regulujących przebieg postępowania karnego zawierają odrębne uregulowania odnoszące się wprost do postępowania w przedmiocie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych – tak np. w holenderskim kodeksie postępowania karnego z 1921 r. (ze zm.).

represyjnej (względnie karnej lub quasi-karnej) nie jest jasna, a w szczególności wątpliwości budzi możliwość odpowiedniego stosowania przepisów dookreślających urzeczywistnianie przysługującego przecież temu podmiotowi prawa do obrony (np. kwestia uprawnienia do korzystania z pomocy obrońcy z urzędu).

Wskazać przy tym należy, że inne gałęzi prawa nie pozostawiają takiej wątpliwości co do sytuacji prawnej tych podmiotów. Tytułem przykładu Kodeks cywilny na równi reguluje stosunki cywilnoprawne pomiędzy osobami fizycznymi i osobami prawnymi. Osoby prawne mają zdolność do bycia podmiotem praw i obowiązków oraz dokonywania we własnym imieniu czynności prawnych. Nawet przepisy o ochronie dóbr osobistych osób fizycznych stosuje się odpowiednio do osób prawnych. Mówimy zatem o uczestnikach życia społecznego, którzy legitymują się cechami immanentnymi dla osoby – prawami i obowiązkami. Jednocześnie, niejednokrotnie podmioty zbiorowe świadczą ww. obowiązki (zwłaszcza fiskalne) na rzecz państwa w stopniu istotnym dla jego prawidłowego funkcjonowania. Wyłączenie podmiotów zbiorowych (obarczonych co do zasady analogicznymi obowiązkami wobec państwa co osoby fizyczne) spod prawidłowej ochrony konstytucyjnej np. w aspekcie prawa do obrony przed stawianym im zarzutem w postępowaniu represyjnym, wydawałoby się niesprawiedliwe z perspektywy „inżynierii prawnej” demokratycznego państwa prawa, zwłaszcza biorąc pod uwagę rolę, jaką podmioty zbiorowe pełnią w społeczeństwie.

Podkreślenia wymaga przy tym, że w ostatnich latach dyskusja na temat odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w Rzeczypospolitej Polskiej uległa znacznemu ożywieniu, a to za sprawą przedstawionego Sejmowi przez Radę Ministrów projektu nowelizacji OdpZbiorU, a właściwie zastąpienia tej ustawy całkowicie nową regulacją. Projekt ten doskonale obrazuje zapatrywanie ustawodawcy na niezbędne zmiany w modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w aspekcie materialnym (m.in. możliwość pociągnięcia podmiotów zbiorowych do odpowiedzialności „za ich własne czyny”) jak i procesowym (m.in. ograniczenie uprawnień podmiotu zbiorowego związanych z prowadzeniem obrony materialnej, wyłączenie prawa podmiotu zbiorowego do wniesienia kasacji, wprowadzenie postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego). Wskazać przy tym należy, że prace nad projektem nowelizacji przyspieszyły wydarzenia związane ze swoistym kryzysem

ekologicznym na Pomorzu, tj. skażeniem wód Wisły przez oczyszczalnię ścieków w zakładach przemysłowych w czerwcu 2018 r. Zgodnie z wypowiedziami przedstawicieli Ministerstwa Sprawiedliwości przepisy znowelizowanej ustawy pozwoliłyby wreszcie na skuteczne pociągnięcie do odpowiedzialności podmiotu zbiorowego odpowiedzialnego za tego typu wydarzenia²⁷.

Podsumowując, uzasadnienie społeczne wyboru problematyki badawczej niniejszego opracowania sprowadza się do stale rosnącego wpływu działalności podmiotów zbiorowych na funkcjonowanie społeczeństwa i związanym z tym rozwojem zjawiskiem patologii życia gospodarczego i patologii instytucji²⁸. Już kilkanaście lat temu rozstrzygnięto, że Rzeczpospolita Polska potrzebuje regulacji mających na celu zwalczanie tzw. przestępczości korporacyjnej. Jednocześnie przepisy ustawy zasadniczej wymagają poszanowania praw tych podmiotów (których uprawnienia znajdują oparcie m.in. w zasadzie rzetelnego procesu, zasadzie prawa do obrony, zasadzie określoności prawa, zasadzie demokratycznego państwa prawnego), a przestrzeganie przez ustawodawcę gwarancji konstytucyjnych udzielonych tym podmiotom leży w interesie wszystkich członków społeczeństwa.

Przy tym zagadnienie prawa do obrony podmiotów zbiorowych oraz składających się nań uprawnień z zakresu obrony materialnej i formalnej nie doczekało się dotychczas należytego opracowania w doktrynie prawniczej. W piśmiennictwie brakuje opracowań dotyczących *stricte* prawa do obrony podmiotu zbiorowego i urzeczywistniających je szczegółowych uprawnień, których zdekodowanie wymaga poczynienia dodatkowej wykładni równoległe przepisów k.p.k. i OdpZbiorU. Niniejsza rozprawa ma stanowić kompleksowe opracowanie ww. problemu na gruncie procedury karnej, z uwzględnieniem wątków kryminologicznych, prawnomaterialnych oraz prawnoporównawczych.

Obszar badawczy niniejszego opracowania stanowią zatem – od ujęcia najogólniejszego do najściślejszego – prawo karne procesowe wraz z wątkami konstytucyjnymi, kryminologicznymi i karnomaterialnymi, zagadnienia przestępczości

²⁷ WPROST: Ziobro: Będzie Projekt OPZ ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, witryna internetowa wprost.pl, dostęp w dniu 10.12.2019 r.

²⁸ R. Dyoniziak, A. Słaboń, Patologia życia gospodarczego. Aspekty socjologiczne, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001, s.13, I. Pospiszyl, Patologie społeczne..., s. 325; zob. również przywołany tam pogląd Adama Podgóreckiego [w:] A. Podgórecki, Patologia życia społecznego, PWN, Warszawa 1969, s. 26.

gospodarczej i przestępczości korporacyjnej, uprawnienia i gwarancje procesowe w postępowaniu represyjnym podmiotów innych niż osoby fizyczne, a także ściśle obrona materialna i formalna podmiotów zbiorowych.

Wskazać przy tym należy, że obecnie obowiązująca ustawa OdpZbiorU w najbliższej przyszłości ma zostać znowelizowana, a nawet całkowicie zmieniona przepisami złożonego przez Radę Ministrów projektu. W konsekwencji aspekty prawnoporównawcze w niniejszym opracowaniu odnoszą się przede wszystkim do porównania regulacji obowiązujących z tymi proponowanymi przez autorów Projektu OPZ. Jedynie dodatkowo w opracowaniu uwzględniono wątki prawnoporównawcze w aspekcie komparatystycznym z innymi porządkami prawnymi.

Celem ogólnym niniejszej rozprawy jest ustalenie standardu ochrony podmiotu zbiorowego przez regulacje związane z realizowaniem przez ten podmiot prawa do obrony w postępowaniu represyjnym w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony w polskim porządku prawnym.

Pierwszym szczegółowym celem niniejszego opracowania jest opis procesu, przyczyn i powodów objęcia działalności podmiotów zbiorowych regulacjami charakterystycznymi dla prawa karnego. Realizacji tego celu posłuży analiza procesu ustawodawczego odnoszącego się do OdpZbiorU oraz procesu powstawania przepisów Projektu OPZ, a także analiza rozwoju doktryny odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione na świecie.

Następnym celem szczegółowym niniejszej rozprawy jest ustalenie, jaki zakres uprawnień związanych z postępowaniem represyjnym wyznaczają przepisy Konstytucji RP i ewentualnych aktów prawa międzynarodowego, w celu ustalenia zakresu norm wyższego rzędu koniecznych do uwzględnienia przy wykładni przepisów procedury represyjnej odnoszącej się do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych zwłaszcza w zakresie prawa do obrony tych podmiotów. Kolejnym celem szczegółowym niniejszego opracowania jest scharakteryzowanie polskiego modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych i jego wpływu na prawo do obrony podmiotów zbiorowych.

W toku opracowywania niniejszej rozprawy doszło do przygotowania dwóch wersji nowelizacji przepisów regulujących ww. zagadnienia. W konsekwencji, cele pracy zostały

odniesione także do proponowanej nowelizacji. W tym kontekście podkreślenia wymaga, że niniejsza rozprawa dotyczy zagadnień związanych z odpowiedzialnością represyjną podmiotu zbiorowego za czyny zabronione. W konsekwencji, przepisy nowelizacji poddano analizie wyłącznie w tym zakresie²⁹.

Przywołane cele badawcze i wstępna analiza ww. zagadnień doprowadziły do przyjęcia dwóch podstawowych hipotez badawczych. Pierwszym z założeń w tym zakresie jest, że ustawowy standard ochrony podmiotów zbiorowych w polskim systemie prawnym pozostaje w zgodności z regulacjami ponadustawowymi gwarantującymi podmiotowi zbiorowemu prawa do obrony. Weryfikacja tej hipotezy badawczej wymagać będzie ustalenia podmiotowości podmiotów zbiorowych w obszarze ponadustawowym, w tym zwłaszcza konstytucyjnym oraz podstaw uznania podmiotów zbiorowych za zdolne do ponoszenia odpowiedzialności prawnej, w tym tej o charakterze represyjnym. Poczynienie ustaleń w tym zakresie wymaga także dokonania klasyfikacji polskiego modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione, co najmniej ze względu na: (1) zakres podmiotowy stosowania odpowiedzialności represyjnej, (2) rodzaje czynów zabronionych mogących stanowić podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, (3) kryterium uznania dopuszczalności odpowiedzialności represyjnej podmiotu zbiorowego. Powyższe pozwoli przejść od ustalenia gwarancji procesowych podmiotów zbiorowych na gruncie konstytucyjnym i prawa międzynarodowego.

Powyższe ustalenia pozwolą przejść do weryfikacji kolejnej hipotezy badawczej sprowadzającej się do konstatacji, że przyjęty w Rzeczypospolitej Polskiej ustawowy standard ochrony prawnej podmiotów zbiorowych umożliwi tym podmiotom realizowanie prawa do obrony w postępowaniu represyjnym w przedmiocie ich odpowiedzialności za czyn zabroniony. W tym zakresie należy poczynić dalsze ustalenia co do istoty prawa do obrony podmiotów zbiorowych, która może się różnić od tej odnoszonej do osób fizycznych. Powyższe wpływa także na różne postrzeganie podmiotowości podmiotu zbiorowego w postępowaniu o charakterze represyjnym. Wskazać przy tym należy, że podmioty zbiorowe w odróżnieniu od osób fizycznych, nie mają zdolności do samodzielnego występowania w takim procesie i za każdym razem ich uczestnictwo

²⁹ Niniejsze opracowanie nie odnosi się zatem do kwestii związanych z proponowaną przepisami nowelizacji odpowiedzialnością finansową i odszkodowawczą podmiotu zbiorowego oraz jego odpowiedzialnością związaną z działaniami wobec osób sygnalizujących nieprawidłowości.

w postępowaniu represyjnym będzie regulowane poprzez ustawowe ustalenie zasad reprezentacji. W tym kontekście zasadnie rodzą się pytania o zakres uprawnień, którymi dysponuje podmiot zbiorowy przy realizacji przysługującego mu prawa do obrony, a odnoszących się do jego: prawa do informacji procesowej, udziału w czynnościach procesowych, podjęcia inicjatywy dowodowej, przedstawiania stanowiska procesowego, zaskarżania decyzji procesowych oraz korzystania z pomocy obrońcy. Biorąc pod uwagę, że postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony w Rzeczypospolitej Polskiej nie jest obecnie uznawane za postępowanie karny *sensu stricto*, a także przyjmuje się, że wiąże się z lżejszymi konsekwencjami prawnymi niż postępowanie karne przeciwko osobom fizycznym, wydaje się, że ustawowy standard ochrony podmiotu zbiorowego w związku z jego prawem do obrony może być niższy niż w przypadku osób fizycznych.

Poczynienie ustaleń w powyższym zakresie pozwoli przejść do analizy szczegółowych uprawnień składających się na obronę materialną i obronę formalną podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. W tym zakresie szczegółowe cele niniejszego opracowania sprowadzają się do ustalenia, jaki jest zakres uprawnień przysługujących podmiotowi zbiorowemu w przepisach OdpZbiorU i Projekt OPZ, czy jest on zgodny z normami ponadustawowymi, a także czy uprawnienia podmiotu zbiorowego składające się na jego prawo do obrony w postępowaniu represyjnym różnią się od tych przyznanych przez ustawodawcę osobom fizycznym, a jeśli tak, to czy jest to zabieg dozwolony z perspektywy min. zasad konstytucyjnych.

Ocena to zostanie przeprowadzona także z uwzględnieniem regulacji międzynarodowych oraz stanowisk prezentowanych w orzecznictwie sądów powszechnych, Sądu Najwyższego, Trybunału Konstytucyjnego oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, a częściowo także z uwzględnieniem orzeczeń sądów państw trzecich.

Mając na uwadze powyższe, pierwszy rozdział niniejszej rozprawy poświęcono kryminologicznemu opisowi zjawiska przestępczości korporacyjnej oraz ustaleniom w przedmiocie zdolności podmiotów zbiorowych do bycia podmiotem praw i obowiązków natury prawnej. Jak wskazano we wcześniejszej części niniejszego opracowania,

okoliczności te są odmiennie oceniane w różnych systemach prawnych. W rozdziale pierwszym przedstawiono także modele teoretyczne odpowiedzialności represyjnej organizacji za czyny zabronione. Rozważania te zakończono klasyfikacją polskiego modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, którego założenia materialnoprawne w sposób oczywisty wpływają na ocenę zakresu uprawnień podmiotów zbiorowych odnoszących się do ich możliwości obrony materialnej i formalnej w postępowaniu represyjnym.

Rozdział drugi niniejszej rozprawy zawiera analizę pozycji podmiotów zbiorowych jako podmiotów praw i gwarancji w postępowaniu represyjnym. Ustalenie standardu ochrony prawnej podmiotów zbiorowych wymaga ustalenia standardu ponadustawowego, co poczyniono w tym właśnie rozdziale, analizując zakres uprawnień przyznanych podmiotom zbiorowych w Konstytucji RP oraz na gruncie prawa międzynarodowego. Ustalenia w powyższym zakresie pozwoliły na przejście do analizy ogólnych gwarancji procesowych podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym na poziomie ustawowym, co uczynione w ostatniej części rozdziału drugiego.

Określenie materialnoprawnych wymagań stawianych przez ustawodawcę podmiotom zbiorowym oraz ram i ograniczeń uregulowanych przez przepisy ponadustawowe, a także ogólnego zarysu uprawnień procesowych podmiotów zbiorowych na gruncie ustawowym pozwoliło na przejście do analizy szczegółowych uprawnień podmiotu zbiorowego. Rozdział trzeci niniejszej rozprawy poświęcono na całościowe ustalenie zakresu uprawnień podmiotu zbiorowego składających się na jego obronę materialną w postępowaniu represyjnym w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. Omawiane uprawnienia skategoryzowane odnosząc się w szczególności do: prawa podmiotu zbiorowego do informacji procesowej, udziału w czynnościach procesowych, podjęcia inicjatywy dowodowej, przedstawiania stanowiska procesowego, zaskarżania decyzji procesowych.

Ostatni rozdział niniejszej rozprawy został poświęcony zagadnieniom obrony formalnej podmiotu zbiorowego. Standardy rzetelnego procesu represyjnego w demokratycznym państwie prawnym wymagają wyposażenia strony bierniej postępowania w uprawnienie do korzystania z pomocy profesjonalisty, posiadającego odpowiednie kwalifikacje i wiedzę prawniczą, która to pomoc ma równoważyć nierówność broni pomiędzy stroną bierną postępowania represyjnego a profesjonalnym oskarżycielem

(wnioskodawcą) i umożliwić stronie biernej korzystanie z pełni praw i środków prawnych służących obronie jej interesów w postępowaniu. W tym kontekście, w rozdziale czwartym analizie poddano rolę i pozycję obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu, ograniczenia dotyczące osoby obrońcy, sposoby jego ustanowienia oraz zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony.

Przedstawione dotychczas założenia opracowania trafnie mogą prowadzić do wniosku, że niniejsza rozprawa oparta jest przede wszystkim na metodzie dogmatycznej. Cechą specyficzną dla dogmatyki prawa karnego procesowego jest jej konieczność pogodzenia dwóch aspektów analizowania instytucji prawnych. Z jednej strony konieczna jest koncentracja na normach proceduralnych charakteryzujących przebieg czynności procesowych oraz wzajemnie powiązane ze sobą prawa i obowiązki uczestników procesu karnego. Z drugiej strony analiza ta musi uwzględniać liczne normy z zakresu ochrony praw i gwarancji procesowych podmiotów prawa zawarte w aktach ponadustawowych³⁰. Zasada prawa do obrony jako dyrektywa nakazująca umożliwienie stronie biernej postępowania represyjnego podjęcia obrony w tym postępowaniu znajduje umocowanie w wielu aktach prawnych różnego szczebla, zarówno krajowych jak i międzynarodowych, co musi zostać uwzględnione w niniejszej rozprawie³¹. Z tego względu w niniejszej pracy podjęto również próby oceny przyjętych rozwiązań z perspektywy aksjologicznej, próbując odpowiedzieć na pytanie o prawidłowy zakres uprawnień podmiotu zbiorowego w procesie karnym będącym częścią wymiaru sprawiedliwości demokratycznego państwa prawa³².

W tym kontekście jaskrawo widoczny wydaje się cel dogmatyki prawa sprowadzający się do zdekodowania z wielu obowiązujących przepisów jednego prawidłowego wzorca postępowania³³. Metoda dogmatyczna zakłada również rozpoznanie

³⁰ A. Sakowicz, *Zasada ne bis in idem w prawie karnym w ujęciu paneuropejskim*, Białystok 2011, s. 18, F. Studnicki: *O dogmatyce prawa*, Prok. i Pr., nr 7-8, 1957, s. 115 i n.; A. Peczenik: *Wartość naukowa dogmatyki prawa*, Kraków 1966, s. 5–10; S. Wronkowska, Z. Ziemiński: *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 14.

³¹ P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym*, Kraków 2006, s. 39, K. Marszał (red.), S. Stachowiak, K. Zgrzyzek, *Proces karny*, Katowice 2003, s. 105.

³² T. Barankiewicz, *Aksjologiczna problematyka prawa*, RNP, tom XIV, nr 1, 2004, s. 45 i n.

³³ P. Kardas: *Teoretyczne podstawy odpowiedzialności karnej za przestępne współdziałanie*, Kraków 2001, s. 59–64, K. Opałek, J. Wróblewski: *Prawo, metodologia, filozofia, teoria prawa*, Warszawa 1991, s. 37–38, 41–42.

praktyki stosowania analizowanych przepisów oraz jej ocenę, co również jest przedmiotem niniejszego opracowania³⁴.

Analiza norm proceduralnych będąca przedmiotem niniejszego opracowania zostanie przeprowadzona przy wykorzystaniu derywacyjnej koncepcji wykładni. Jak wskazuje się w doktrynie, istotą metodologicznego podejścia koncepcji derywacyjnej jest uznanie, że zasady postępowania interpretacyjnego wyznaczone są przez rzeczywiste cechy tekstów prawnych, które odpowiednio rozpoznane narzucają taki, a nie inny sposób postępowania interpretacyjnego³⁵. Przekonanie to oparte jest na założeniu o dwupoziomowości tekstu aktu prawnego i rozróżnieniu przepisu prawnego i normy prawnej³⁶. Słusznie wskazuje się przy tym, że istotą koncepcji derywacyjnej jest konieczność zgromadzenia elementów znaczeniowych niezbędnych do zrekonstruowania wypowiedzi o ogólnym kształcie normy postępowania, niezależnie od tego, czy występujące zwroty językowe są jasne czy też nie³⁷.

Prowadzona analiza została jedynie częściowo wsparta metodą prawnoporównawczą³⁸. Niniejsza praca nie ma charakteru prawnoporównawczego, ale odniesienia do porządków prawnych państw trzecich w analizowanych aspektach pełnią funkcję poznawczą i pozwalają na ukazanie innej perspektywy niektórych rozwiązań procesowych z zakresu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione.

³⁴ P. Kardas: *Teoretyczne podstawy...*, s. 62

³⁵ M. Zieliński, *Derywacyjna koncepcja wykładni jako koncepcja zintegrowana*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 3, 2006, s. 95.

³⁶ Z. Ziemiński, *Przepis prawny i norma prawna*, *RPEiS*, nr 22, 1960, s. 105 i n., A. Choduń, *Koncepcja wykładni prawa* Macieja Zielińskiego, *RPEiS*, nr 4, 2016, s. 57 i n.

³⁷ A. Sakowicz, *Zasada...*, s. 23, M. Zieliński, *Wyznaczniki reguł wykładni prawa*, *RPEiS*, nr 3-4, 1998, s. 15 i n.

³⁸ R. A. Tokarczyk: *Komparatystyka prawnicza*, Warszawa 2008, s. 34–37, 67–79, 199.

Rozdział I.

Korporacje jako podmioty odpowiedzialności represyjnej za przestępstwa

1. Uwagi wstępne

Herbert Spencer w XIX w., podejmując próbę wiernego odtworzenia istoty społeczeństwa, porównał je do żyjącego organizmu. Autor ten wśród wspólnych cech społeczeństw i żywych organizmów podkreślił m.in. nieprzerwane doskonalenie i dążenie do dojrzałości systemu połączone z istnieniem ciągłych procesów rozwojowych, którym towarzyszy komplikacja struktur organizmu lub społeczeństwa³⁹.

Metafora społeczeństwa jako żywego organizmu jest wciąż chętnie przywoływana przez autorów opisujących współcześnie zachodzące zjawiska społeczne. Parafrazując organicyzm H. Spencera, można zauważyć, że społeczeństwo, jak każdy żywy organizm, musi radzić sobie z chorobami i dolegliwościami, które burzą jego prawidłowe funkcjonowanie, a nieleczone mogą prowadzić nawet do śmierci. Jedną z kategorii takich „dolegliwości” dotyczących społeczeństwa są patologie społeczne.

Patologia społeczna, zgodnie z definicją zaproponowaną przez Adama Podgóreckiego, to „ten rodzaj zachowania, ten typ instytucji, ten typ funkcjonowania jakiegoś systemu społecznego czy ten rodzaj struktury, który pozostaje w zasadniczej, niedającej się pogodzić sprzeczności ze światopoglądowymi wartościami, które w danej

³⁹ H. Spencer, *Indukcyjne socjologii*, część druga, przekład J. K. Potocki, Warszawa, W Drukarni Maryi Ziemkiewicz, Krakowskie-Przedmieście, Nr 17, 1889 s. 9-10.

społeczności są akceptowane”⁴⁰. Patologia społeczna to negatywne zjawisko społeczne, które narusza normy i wartości uznane w społeczeństwie, jest destruktywne dla społeczeństwa i stwarza konieczność wykorzystania siły zbiorowej w celu przeciwstawienia się zagrożeniu⁴¹. Tak rozumiana patologia społeczna sprowadza się do zbioru zachowań, faktów, stanów oraz zjawisk uznawanych za dewiacje negatywne, czyli szkodliwe i destruktywne „zarówno w swoich motywacjach, jak i konsekwencjach” odstępowania od nakazu lub obowiązku powszechnie uznanego w społeczeństwie⁴².

Patologie społeczne są zwykle kojarzone ze zbiorami zjawisk dewiacyjnych składającymi się na takie problemy społeczne jak np. alkoholizm i narkomania, bezdomność, prostytutka, przemoc, szkodliwe subkultury, sekty itd. Część z tych zjawisk zawiera w sobie zachowania jedynie moralnie naganne lub niepożądane z perspektywy dążenia społeczeństwa do „dojrzałości i doskonałości” a tylko część z nich ma charakter przestępny, tj. w ocenie ustawodawcy jest na tyle karygodna (naganna z perspektywy prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa), że do jej zwalczania konieczne jest posłużenie się polityką karną.

Przestępczość stanowi zatem jeden z przejawów patologii społecznej. Przyjmuje się przy tym, że wyłącznie najbardziej karygodne przejawy ataku na ład społeczny powinny zostać uznane za przestępstwo i jako takie powinny być ścigane. Jak pisał Juliusz Makarewicz, „przestępstwem jest czyn popełniony przez członka danej grupy społecznej, który pozostali członkowie grupy uznają za szkodliwy dla grupy lub który ujawnia taki stopień antyspołecznego nastawienia sprawcy, że członkowie grupy reagują przeciwko sprawcy publicznie, zewnątrz, wspólnie starając się ograniczyć jedno z jego dóbr”⁴³. W konsekwencji jedynie część negatywnych zachowań dewiacyjnych jest kryminalizowana, a decyzje ustawodawcy w tym zakresie są oparte na mniej lub bardziej racjonalnych pobudkach. Decyzje te powinny wyrażać sprzeciw społeczeństwa wobec nieakceptowanych przez nie zachowań podejmowanych przez część członków społeczeństwa.

⁴⁰ A. Podgórecki, *Patologia życia społecznego*, Warszawa 1969, s. 24.

⁴¹ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Warszawa, s. 12.

⁴² *Ibid.*, s. 14; E. Moczuk, K. Bajda, *Problemy i zjawiska patologiczne w społeczeństwie tradycyjnym i nowoczesnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016, s. 14.

⁴³ J. Makarewicz, *Wstęp do filozofii prawa karnego w oparciu o podstawy historyczno-rozwojowe*, wyd. 1, Lublin 2009, s. 92.

Przerywając rozważania na tym etapie, można by dojść do błędnego wniosku, że patologie społeczne sprowadzają się wyłącznie do zjawisk powodowanych przez ludzi, jednostki, członków społeczeństwa, a skierowanych przeciwko całej zbiorowości. Wniosek ten byłby błędny, ponieważ nie uwzględnia wspomnianego wcześniej ciągłego rozwoju społeczeństwa, który dokonał się w kierunku „społeczeństwa organizacji”. Konsekwencją tego przekształcenia społeczeństw jest m.in. niespotykana wcześniej złożoność współczesnych struktur społecznych.

Przedstawienie współczesnych społeczeństw jako po prostu jednolitego zbioru jednostek jest niemożliwe. Prawidłowy obraz społeczeństwa nie składa się bowiem wyłącznie z jednostek. W nowoczesnych społeczeństwach różnego rodzaju organizacje dominują jako formy instytucjonalnego zrzeszania się ludzi od narodzin do śmierci (w szpitalach, szkołach, sklepach, miejscach pracy, urzędach itd.) do tego stopnia, że współczesne społeczeństwa bywają określane „społeczeństwami organizacji”⁴⁴.

Tytułem przykładu, nie sposób wyobrazić sobie funkcjonowania współczesnego konsumpcyjnego społeczeństwa bez organizacji gospodarczych skupionych wokół zaspokajania rosnącego zapotrzebowania konsumpcyjnego. Przywołany konsumpcjonizm nie sprowadza się wyłącznie do zaspokojenia podstawowych potrzeb. W rozwiniętych społeczeństwach na proces konsumpcji większy wpływ mają czynniki kulturowe i społeczne. Wzrost intensywności nabywania dóbr nie jest już po prostu skorelowany z wielkością posiadanego majątku – konsumenci aktywnie poszukują nowych źródeł pozyskiwania środków do realizowania konsumpcji powodowanej kulturowo, niejednokrotnie w tym celu zadłużając się bez wyjścia⁴⁵. Tacy konsumenci są podatni na zachowania dewiacyjne w obrocie gospodarczym. Biorąc pod uwagę powyższe, nie zaskakuje stały wzrost popularności usług świadczonych przez instytucje parabankowe (takich jak mikropożyczki, czy „chwilówki”), czy powstawanie coraz to nowych struktur finansowych opartych na tzw. schemacie Ponziego, pomimo aktywności państwa w ostrzeganiu przed podobnymi patologiami rynku finansowego⁴⁶.

⁴⁴ J. Łucewicz, Socjologiczne spojrzenie na organizację, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 1997, s. 11.

⁴⁵ Zob. również: K. Predecki, K. Rejman, Konsumpcjonizm w społeczeństwie postindustrialnym – wymiar społeczny i ekonomiczny zjawiska, *Humanities and Social Sciences*, nr 20 (1) 2013, s. 69-78.

⁴⁶ A. Mądra, Profil klienta korzystającego z usług instytucji parabankowych, *Finanse i Prawo Finansowe*, I (4) 2014, s. 109-122.

Wyłączając wojny i działalność terrorystyczną, to z działalnością organizacji zrzeszonych wokół obrotu gospodarczego (spółkami, grupami kapitałowymi, holdingami, trustami itd.) wiąże się największe współczesne międzynarodowe kryzysy, które wpłynęły na życie milionów ludzi na całym świecie. Przykładem niech będzie tzw. „kryzys finansowy 2007 r.” wywołany spekulacjami powiązаныmi z amerykańskim rynkiem kredytów hipotecznych, a który wynikał wprost z działalności m.in. takich grup kapitałowych jak *Goldman Sachs Group Inc.* i *Lehman Brothers Holdings Inc.*⁴⁷. Głośna w Rzeczypospolitej Polskiej „*afera Amber Gold*”⁴⁸ jest jednym z wielu kryzysów funkcjonujących w świadomości społeczeństwa poprzez nazwę organizacji będącej „sprawcą” tego kryzysu. Inne przykłady to m.in. „*afera Volkswagena*”⁴⁹, „*afera Enron*”⁵⁰, „*afera Art.-B*”⁵¹, czy „*Danske Bank scandal*”⁵². Wydarzenia te rzadko łączy się z działalnością konkretnych osób fizycznych również dlatego, że częstokroć nie sposób wskazać konkretnego człowieka będącego sprawcą powstania czy eskalacji kryzysu. Jednocześnie bez trudności można ustalić, działania której organizacji do tego kryzysu doprowadziły i która organizacja skorzystała na tego rodzaju patologii.

Wszystkie z podanych przykładów dotyczą patologii życia gospodarczego. Zakres zjawisk dewiacyjnych w obrocie gospodarczym jest szeroki i wewnętrznie niejednorodny. Obejmuje oczywiście przestępczość gospodarczą, ale także legalne zachowania podmiotów gospodarczych skutkujące deformacją systemu ekonomicznego i innymi szkodliwymi konsekwencjami zarówno dla ludzi uczestniczących w dotkniętych tą dewiacją stosunkach gospodarczych jak i społeczeństwa jako całości⁵³. Każda patologia życia gospodarczego prowadzi do naruszenia wartości przyjętych w obrębie społeczeństwa, a składają się na nią zachowania kwalifikowane przez społeczeństwo jako naruszające przyjęty porządek

⁴⁷ A. Pakuła, Kryzys finansowy – produkt chciwości, *Barometr Regionalny*, nr 1(19) 2010, s. 65.

⁴⁸ Skandal związany z używaniem przez producenta samochodów osobowych Volkswagen AG oprogramowania pozwalającego na fałszowanie wyników pomiaru emisji spalin ujawniony w 2015 r.

⁴⁹ Skandal skutkujący upadkiem w 2001 r. amerykańskiego przedsiębiorstwa energetycznego Enron Corporation po ujawnieniu fałszerstw w dokumentacji finansowej przedsiębiorstwa.

⁵⁰ Skandal przełomu lat dziewięćdziesiątych XX w. związany z działalnością polskiej spółki wykorzystującej tzw. oscylator ekonomiczny.

⁵¹ Afera gospodarcza związana z działalnością spółki Art-B sp. z o.o. z siedzibą w Cieszynie założoną przez Bogusława Bagsika i Andrzeja Gąsiorowskiego, która bywa uznawana za największy skandal gospodarczym w III Rzeczypospolitej.

⁵² Skandal związany z wykorzystaniem estońskiego oddziału banku Danske Bank A/S do prania pieniędzy.

⁵³ R. Dyoniziak, A. Słaboń, *Patologia życia gospodarczego. Aspekty socjologiczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001, s.13.

normatywny. Dlatego też zakres zjawisk dewiacyjnych określanych jako patologie życia gospodarczego jest nie tylko niejednorodny, ale i zmienny w czasie⁵⁴.

Problem odpowiedzialności organizacji łączy w sobie zagadnienia związane z patologią życia gospodarczego i patologią instytucji. Patologia instytucji jest postrzegana jako narastający problem, który stanowi większe zagrożenie dla ładu społecznego, aniżeli negatywne zachowania dewiacyjne jednostek, co z kolei wynika z postępującej instytucjonalizacji życia społecznego oraz rosnącego uzależnienia ludzi od marek i regulowanej przez te marki konsumpcji⁵⁵.

Dalekie od prawdy byłoby jednak stwierdzenie, że negatywne zachowania dewiacyjne organizacji to domena czasów współczesnych. Aktywność gospodarcza podmiotów zbiorowych od zawsze jest źródłem nie tylko zysków ekonomicznych, równowagi gospodarczej i dobrobytu społecznego, ale również powoduje „choroby społeczne”, tj. patologie społeczne takie jak korupcja, ubóstwo, nierówności społeczne, czy przestępczość gospodarcza. O ile przykładów groźnych rynkowo spekulacji finansowych można się doszukać już w Starym Testamencie⁵⁶, a odpowiedzialności represyjnej organizacji w średniowiecznych przypadkach kościelnej ekskomuniki klasztorów⁵⁷, to początki patologii określanej współcześnie jako „przestępczość korporacyjna”⁵⁸ datuje się zwykle na XVI-XVII w. i wiąże się je z działalnością korporacji zrzeszających inwestorów na rynku wymiany handlowej z obszarami kolonialnymi.

Przykładem niech będzie działalność założonej w 1621 r. Holenderskiej Kompanii Zachodnioindyjskiej posiadającej monopol na handel zamorski z Ameryką. Początkowa świetna kondycja finansowa kompanii wynikała jednak w przeważającej mierze z rabowania bogatych statków hiszpańskich, nie zaś z holendersko-amerykańskiej wymiany

⁵⁴ Ibid., s. 19.

⁵⁵ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne...*, s. 325; zob. również przywołany tam pogląd Adama Podgóreckiego [w:] A. Podgórecki, *Patologia życia społecznego*, PWN, Warszawa 1969, s. 26.

⁵⁶ zob. Stary Testament, księga rodzaju 41; Przypowieść o śnie Faraona, w którym ujrzał wychodzące z Nilu siedem krów pięknych i tłustych, które następnie zostały pożarte przez siedem krów brzydkich i chudych, w następnym śnie Faraon ujrzał siedem kłosów wyrastających z jednej łądygi – zdrowych i pięknych, które to następnie zostały pochłonięte przez siedem pustych i zniszczonych kłosów. W następstwie tego snu Józef zalecił faraonowi długoterminową politykę inwestycyjną opartą na spekulacji – skup taniego zboża, a następnie jego drogą sprzedaż w czasie „chudych” lat.

⁵⁷ L. M. Salinger (red.), *Encyclopedia of white-collar & corporate crime*. Vol. 1, Sage Publications 2005, s. 212

⁵⁸ *corporate crimes*.

handlowej⁵⁹. Bogactwo kompanii handlowych przekładało się bezpośrednio na bogactwo państw udzielających im monopolu. Zamożne kompanie handlowe chętnie zdobywały łaski władców, finansując konflikty zbrojne między państwami i uzależniając tym samym skuteczność działań wojennych od własnej przychylności.

XVI i XVII w. to także czas pierwszych potężnych spekulacji giełdowych, takich jak np. siedemnastowieczna manipulacja akcjami Kompanii Wschodnioindyjskiej. Korporacja ta była tak silna, że dysponowała prawem do bicia monety, utrzymywania własnego wojska, a nawet wypowiedzania wojen i zawierania traktatów⁶⁰. W 1688 r. rynek obiegły pogłoski, że wyprawa zamorska Kompanii Wschodnioindyjskiej nie powiodła się – wiele statków zatонуło i zwrot z inwestycji w tę wyprawę będzie mizerny. Inwestorzy, spodziewając się niskiej dywidendy albo nawet straty, pospiesznie pozbywali się akcji Kompanii Wschodnioindyjskiej. Ceny za akcje kompanii oczywiście drastycznie spadły – po myśli spekulujących na spadek wartości akcji. Statki wróciły, a ci, którzy zainwestowali wbrew plotkom świetnie zarobili⁶¹. Dalsze spekulacje akcjami Kompanii Wschodnioindyjskiej już w tamtych czasach prowadziły do licznych kryzysów gospodarczych – wszak Kompania Wschodnioindyjska uzależniła od siebie gospodarkę holenderską, a upadek kompanii zakończył dominację Holendrów w Europie, którzy utracili na rzecz Anglików kolonie, a ich kraj popadł w zależność od Francji⁶².

Działalność kompanii już w XVI i XVII w. zobrazowała ryzyka związane z rosnącą siłą organizacji gospodarczych niezależnych od państwa. Kompanie upadły jednak z powodów czysto gospodarczych i geopolitycznych, a nie ze względu na jakąkolwiek karę czy nawet ostracyzm ze strony władz lub społeczeństwa. Działania kompanii, chociaż szkodliwe społecznie i gospodarczo, to jednak nie doprowadziły do poszukiwania sposobów pociągnięcia ich do odpowiedzialności represyjnej. Tych zaczęto poszukiwać najpierw w krajach kultury *common law* w XIX i XX w.

Dziewiętnastowieczny rozwój kolei skutkował podobnym rozkwitem nowych fortun, jak to miało miejsce w przypadku kompanii handlujących z koloniami. Nie

⁵⁹ P. N. Martin, B. Hollnagel, Martin Peter, Hollnagel Bruno, Największe afery w dziejach świata, wyd. Dom wydawniczy Bellona, Warszawa 2005, s. 41

⁶⁰ W. Morawski, Kronika kryzysów gospodarczych, wyd. Trio, Warszawa 2003, s. 26.

⁶¹ P. N. Martin, B. Hollnagel, Martin Peter, Hollnagel Bruno, Największe..., s. 45.

⁶² W. Morawski, Kronika..., s. 45.

zaskakuje zatem, że także na tym rynku wielkie fortuny zbudowali spekulanci. Rozwój kolei był czynnikiem decydującym dla dynamicznego rozwoju Stanów Zjednoczonych i Anglii w XIX w. Z działalnością kolei łączył się jednak niespotykany wcześniej w działalności przedsiębiorstw potencjał wiktymizacyjny - tysiące ludzi ginęło zarówno podczas budowy kolei, pracując w nieludzkich warunkach, jak i w trakcie użytkowania raczkującej technologii transportowej przez pękające szyny, czy wybuchające kotły parowe, co nie powstrzymało jednak rozwoju korporacji kolejowych⁶³. Te bogaciły się i uzależniły od siebie całą gospodarkę angielską – lidera rewolucji przemysłowej w Europie. W konsekwencji w latach dwudziestych XIX w. kryzys na angielskim rynku kolejowym rozlał się na całą Europę, co stanowić powinno cichą zapowiedź współczesnych niebezpieczeństw związanych z globalizacją wpływów korporacji.

Mając na uwadze powyższe, nie powinno być zaskoczeniem, że w Stanach Zjednoczonych i w Anglii początki doktryny odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa wiążą się z orzeczeniami w sprawach związanych z podmiotami działającymi na rynku kolejowym.

W Stanach Zjednoczonych przełomowym orzeczeniem był wyrok w sprawie *New York Central & Hudson River Railroad przeciwko Stanom Zjednoczonym*⁶⁴. Korporacja *New York Central & Hudson River Railroad Company* była jednym z największych przewoźników kolejowych w Stanach Zjednoczonych, którego koleje łączyły Nowy Jork m. in. z Bostonem, Chicago i Detroit. W związku z nieprawidłowościami wykrytymi w działalności spółki stanowiącymi naruszenia ustawy Elkinsa⁶⁵, Sąd Okręgowy Stanów Zjednoczonych dla południowego Nowego Jorku skazał nie tylko menadżerów korporacji, ale również samą korporację na wysokie grzywny. Przewoźnik zaskarżył ten wyrok do Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych, podnosząc, że kongres nie ma kompetencji do przypisywania korporacji zdolności do popełniania przestępstw lub poddania korporacji postępowaniu karnemu z powodu takich oskarżeń⁶⁶.

⁶³ P. N. Martin, B. Hollnagel, Martin Peter, Hollnagel Bruno, *Największe...*, s. 92-93.

⁶⁴ sprawa *New York Central R. Co. & Hudson River Railroad v. United States*, 212 U.S. 481 (1909).

⁶⁵ Przepisy tzw. ustawy Elkinsa z 1903 r. zakazywały spółkom kolejowym udzielania rabatów określonym kategoriom klientów.

⁶⁶ K. F. Brickey, *Corporate and white collar crime: cases and materials*, Little, Brown and Company, Boston 1995, s. 3.

Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznał jednak, że system prawny nie może pozostawać ślepy na fakt, że większość ówczesnych transakcji biznesowych odbywa się za pośrednictwem korporacji, a handel międzynarodowy jest niemal wyłącznie w ich rękach. Mając to na uwadze, nie należy „na podstawie ewidentnie przestarzałej doktryny” przyjmować, że korporacje nie mogą ponosić odpowiedzialności represyjnej za nieprawidłowości w swojej działalności – brak jest jakichkolwiek przesłanek do przyznania im immunitetu od odpowiedzialności za popełnione nadużycia, które w przypadku osób fizycznych są uznawane za przestępstwa⁶⁷.

W konsekwencji Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznał, że istnieją podstawy do wszczęcia i prowadzenia postępowania karnego wobec korporacji, a kongres jest uprawniony do uznania korporacji za zdolne do popełnienia pewnych kategorii przestępstw. Podobnym przełomowym orzeczeniem w Anglii był wyrok z 1918 r. w sprawie *Mousell Brothers Ltd. przeciwko London & Northwestern Railway Co.*, w którym uznano, że przedsiębiorstwo może zostać ukarane za czyny swojego przedstawiciela stanowiące przestępstwo⁶⁸.

Współczesne koncepcje dopuszczające pociągnięcie korporacji do odpowiedzialności represyjnej za przestępstwa mają zatem już ponad stuletnią historię. Podobnie długo trwają badania nad korporacyjnymi dewiacjami.

Systemy karnego lub quasi-karnego represjonowania korporacji za przestępstwa zostały szeroko implementowane zarówno w państwach kultury *common law* jak i systemach prawa kontynentalnego. W państwach rozwiniętych gospodarczo generalnie uznaje się, że różnego rodzaju zbiorowości mają zdolność do ponoszenia odpowiedzialności za przestępstwa. Na tym jednak kończy się konsensus, albowiem systemy odpowiedzialności korporacji przyjęte w różnych państwach znacznie się od siebie różnią, co przekłada się również na odmienny zakres praw korporacji w postępowaniach dotyczących tej odpowiedzialności. Rozwiązania przyjęte w OdpZbiorU wskazują na to, że polski ustawodawca czerpał inspiracje z różnych porządków prawnych.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ zob. sprawa *Mousell Brothers Ltd. v. London & Northwestern Railway Co.* [1917] 2 KB 836.

2. Zjawisko przestępczości korporacyjnej. Pojęcia: przestępczości korporacyjnej, korporacji, podmiotu zbiorowego

W społeczeństwie organizacji, „organizacje (...) obejmują swym zasięgiem szerokie pola aktywności, a spod ich wpływów z trudem wyzwalają się tylko uparci, nieliczni samotnicy, zrażeni członkowskimi obowiązkami i organizacyjną kontrolą”⁶⁹. Jak już wcześniej wykazano, jedną z kategorii organizacji o szczególnym wpływie na funkcjonowanie społeczeństwa są korporacje.

Pojęcie „korporacji” nie jest terminem prawniczym. W doktrynie podnosi się, że termin „korporacja” pochodzi od łacińskiego *corporatio* („związek, połączenie części; stowarzyszenie, zrzeczenie”) oraz *corporare* („ucieleśnić”) i *corpus* („ciało”)⁷⁰. Wydaje się jednak, że współczesne użycie tego terminu odnoszące się przede wszystkim do organizacji gospodarczych w postaci spółek handlowych jest zapożyczeniem z języka angielskiego, tj. od słowa *corporation* („korporacja”) oraz *corporate* („zbiorowy, zespołowy”)⁷¹.

Korporacja to w języku polskim „zrzeczenie osób mające na celu realizację określonych zadań” albo „spółka kapitałowa oparta na kapitale złożonym z udziałów”⁷², „związek, zrzeczenie osób, organizacja uznana za osobę prawną, realizująca określone, wspólne dla jej członków cele społeczne, polityczne lub ekonomiczne” albo „grupa, spółka przedsiębiorstw (także o charakterze międzynarodowym) pozostającym faktycznie pod jednym zarządem”⁷³ lub „firma lub grupa firm prowadzących wspólną działalność”⁷⁴. W języku polskim może oznaczać również stowarzyszenie, organizację zrzeszającą najczęściej ludzi tego samego zawodu, np. adwokatów⁷⁵, chociaż to ostatnie rozumienie ma bardzo wąski zakres i nie przystaje do tego, co powszechnie nazywa się „korporacją”. Na potrzeby niniejszego opracowania, przyjęto, że korporacjami określa się

⁶⁹ K. Doktor, Socjologia organizacji: szkoły i kierunki badawcze [w:] J. Broda, W. Pluskiewicz, Socjologia organizacji – wybór tekstów, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 1995, s. 10.

⁷⁰ K. Kopaczyńska-Pieczniak, Korporacja. Elementy konstrukcji prawnej, Wolters Kluwer Polska 2009, s. 29 i n.

⁷¹ A. Bał (oprac.), Praktyczny słownik angielsko-polski, polsko-angielski, Edgard, Warszawa 2017, s. 140.

⁷² E. Sobol (oprac.), Słownik języka polskiego PWN A-O, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 312.

⁷³ B. Dunaj, Współczesny słownik języka polskiego a-n, Langenscheidt Warszawa 2007, s. 679.

⁷⁴ E. Sobol (oprac.), Wielki słownik języka polskiego, Świat Książki - Bertelsmann Media, Warszawa 2006, s. 360.

⁷⁵ J. Grzenia, Uniwersalny słownik języka polskiego, Videograf Edukacja, Katowice 2009, s. 193.

sformalizowane, działające w formie organizacyjnej, zrzeszenia osób mające na celu realizację określonych zadań, w tym zwłaszcza gospodarczych.

Problematyka odpowiedzialności korporacji za ich negatywne zachowania dewiacyjne stanowiące czyny zabronione powszechnie bywa określana „przestępstwami korporacyjnymi” lub „przestępstwami korporacji” od angielskiego pierwowzoru, tj. „*corporate crimes*” albo stworzonego przez Edwina Sutherlanda terminu „*Crime of Corporations*”⁷⁶. Z tej perspektywy kluczem do ustalenia tego, co nazywa się odpowiedzialnością represyjną korporacji za przestępstwa, jest przypisanie odpowiedzialności o charakterze karnym lub quasi-karnym podmiotom niebędącym osobami fizycznymi, chociaż zazwyczaj będą to podmioty stanowiące zbiorowości osób fizycznych.

Polski ustawodawca wprowadzając do systemu prawnego zasady odpowiedzialności za tzw. „*corporate crimes*”, przyjął, że zdolność do ponoszenia tego rodzaju odpowiedzialności ma grupa podmiotów określana, jako „podmioty zbiorowe”. Zgodnie z art. 2 OdpZbiorU, podmiotem zbiorowym w rozumieniu tej ustawy jest osoba prawna oraz jednostka organizacyjna niemająca osobowości prawnej, której odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, z wyłączeniem Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego i ich związków. Podmiotem zbiorowym jest również spółka handlowa z udziałem Skarbu Państwa, jednostki samorządu terytorialnego lub związku takich jednostek, spółka kapitałowa w organizacji, podmiot w stanie likwidacji oraz przedsiębiorca niebędący osobą fizyczną, a także zagraniczna jednostka organizacyjna⁷⁷.

W tym miejscu należy poczynić pewne uwagi wstępne. Przepis art. 2 OdpZbiorU zawiera definicję legalną „podmiotu zbiorowego w rozumieniu ustawy”. Istnieją zatem podmioty zbiorowe, do których ustawa nie znajduje zastosowania. Jest to zatem nie tyle definicja podmiotu zbiorowego, co ustawowe określenie katalogu podmiotów zbiorowych, które podlegają regułom odpowiedzialności przewidzianym w ustawie. W dalszej części niniejszej rozprawy termin „podmiot zbiorowy” odnosi się wyłącznie do podmiotów

⁷⁶ E. H. Sutherland, *Crime of Corporations, The Sutherland Papers*, p. 78-96, reprint [w:] *Corporate and white collar crime : an anthology* (red.), Anderson Publications, Cincinnati 1995, s. 99 i n.

⁷⁷ Art. 2 ust. 1 i 2 ustawy z dnia 28 października 2002 r.

zbiorowych w rozumieniu ustawy, a zatem podmiotów wskazanych w art. 2 ust. 1 i 2 OdpZbiorU⁷⁸. Z kolei termin „odpowiedzialność podmiotów zbiorowych” będzie się odnosił do odpowiedzialności na gruncie przepisów OdpZbiorU⁷⁹.

OdpZbiorU nie zawiera dalszych definicji legalnych pojęć składających się na zakres podmiotowy obowiązywania ustawy. W konsekwencji, dla prawidłowego ustalenia zakresu podmiotowego zastosowania OdpZbiorU konieczne jest odniesienie się do regulacji pozaustawowych.

Pierwszą z kategorii podmiotów podlegających odpowiedzialności zgodnie z przepisami OdpZbiorU są osoby prawne. Polski ustawodawca przyjął normatywną metodę regulacji osobowości prawnej⁸⁰. Osobami prawnymi – zgodnie z przepisami Kodeksu cywilnego – są Skarb Państwa i jednostki organizacyjne, którym przepisy szczególne przyznają osobowość prawną⁸¹. Skarb Państwa jest zatem jedyną osobą prawną, która uzyskała osobowość prawną bezpośrednio na podstawie przepisów Kodeksu cywilnego, a przy tym jedną z osób prawnych wyłączonych spod odpowiedzialności podmiotów zbiorowych.

W kontekście odpowiedzialności z OdpZbiorU i przyczyn oraz celów uchwalenia tej ustawy najistotniejsze jest, że status osób prawnych, a zatem również podmiotów zbiorowych w rozumieniu tej ustawy, posiadają spółki kapitałowe, tj. spółka z ograniczoną odpowiedzialnością oraz spółka akcyjna. Spółki te uzyskują osobowość prawną z chwilą wpisu do właściwego rejestru oraz zachowują ją w czasie prowadzenia likwidacji⁸². Do osób prawnych spełniających kryteria uznania za podmiot zbiorowy należą także m.in.

⁷⁸ W dotychczasowej części pracy posługiwałem się przede wszystkim terminem „korporacja” – jako określeniem podmiotu zrzeszającego osoby w określonym celu, np. gospodarczym. Niniejsza rozprawa porusza wątki z zakresu kryminologii i socjologii jednak przede wszystkim stanowi pracę naukową z zakresu nauk prawnych. W dalszej części pracy termin „korporacja” nie będzie używany do opisu polskich regulacji prawnych, ale m.in. do opisu modeli ogólnych odpowiedzialności, kwestii kryminologicznych i socjologicznych oraz uwag komparatystycznych (w przypadku omawiania modeli innych niż model polski). Używany w dalszej części pracy termin „korporacja” odnosić zatem należy do wszelkich zrzeszeń osób mających na celu realizację określonych zadań, w tym gospodarczych.

⁷⁹ Analogicznie, określając ogólnie różnego rodzaju rozwiązania polegające na odpowiedzialności korporacji za przestępstwa – a nie konkretnie model polski wynikający z przepisów OdpZbiorU – będę używał sformułowania „odpowiedzialność represyjna korporacji za przestępstwa”.

⁸⁰ Dziurda M. Komentarz do art. 33 k.c. [w:] Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz do wybranych przepisów Dziurda Marcin, Łukańko Bernard, Pawlak Władysław, Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz do wybranych przepisów, Opublikowano wyłącznie w wersji elektronicznej: SIP Lex.

⁸¹ art. 33 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. (Dz.U. Nr 16, poz. 93 ze zm.).

⁸² art. 12 k.s.h., art. 274 § 3 k.s.h., art. 461 § 3 k.s.h.

spółdzielnie⁸³, stowarzyszenia⁸⁴, uczelnie⁸⁵, fundacje⁸⁶, partie polityczne wpisane do ewidencji⁸⁷, przedsiębiorstwa państwowe⁸⁸, państwowe lub samorządowe instytucje kultury wpisane do rejestru prowadzonego przez organizatora⁸⁹, związki zawodowe i ich jednostki organizacyjne⁹⁰, związki pracodawców⁹¹, samodzielne publiczne zakłady opieki zdrowotnej⁹².

Osoby prawne wydają się najpełniej obrazować pewne podstawy dla uznania, że podmioty zbiorowe powinny ponosić odpowiedzialność represyjną, które legły u podstaw wyroku Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych w sprawie *New York Central & Hudson River Railroad przeciwko Stanom Zjednoczonym*.

Analizując rozwój koncepcji osób prawnych w różnych systemach na świecie, można zauważyć ciąg zmian sprowadzający się do uznawania kolejnych typów zdolności tych podmiotów w obrocie prawnym, a prowadzący do zbliżenia ich statusu w obrocie prawnym do statusu, którym dysponują osoby fizyczne. Proces ten zapoczątkowała przyznanie zbiorowościom uprawnień do posiadania prawa wewnętrznego (zatem swoistego wewnętrznego systemu zasad i reguł na kształt sumienia czy moralności), następnie przyznano zbiorowościom prawo własności, prawo posiadania własnych środków finansowych i przedstawiciela, możliwość dokonywania czynności prawnych w imieniu zbiorowości, wreszcie w średniowieczu uznając ją za osobę moralną (pod warunkiem posiadania autonomii i ciągłości)⁹³. Dalszy rozwój koncepcji osoby prawnej objął powstanie potężnych spółek kapitałowych działających na rynku międzynarodowym⁹⁴, rozwój teorii fikcji prawnej wzorowanej na osobie fizycznej w pandektystyce niemieckiej, równość podmiotową osób fizycznych i prawnych

⁸³ art. 11 § 1 ustawy z dnia 16 września 1982 r., Dz.U. Nr 30, poz. 210 ze zm.

⁸⁴ art. 17 § 1 ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, Dz.U. Nr 20, poz. 104 ze zm.

⁸⁵ art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, Dz.U. z 2018 r. poz. 1668 ze zm.

⁸⁶ art. 7 ust. 2 ustawy o fundacjach z dnia 6 kwietnia 1984 r., Dz.U. Nr 21, poz. 97 ze zm.

⁸⁷ art. 16 ustawy o partiach politycznych z dnia 27 czerwca 1997 r., Dz.U. Nr 98, poz. 604 ze zm.

⁸⁸ art. 1 ustawy o przedsiębiorstwach państwowych z dnia 25 września 1981 r., Dz.U. Nr 24, poz. 122 ze zm.

⁸⁹ art. 14 ust. 1 ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej z dnia 25 października 1991 r., Dz.U. Nr 114, poz. 493 ze zm.

⁹⁰ art. 15 ust. 1 ustawy o związkach zawodowych z dnia 23 maja 1991 r., Dz.U. Nr 55, poz. 234 ze zm.

⁹¹ art. 10 ustawy o organizacjach pracodawców z dnia 23 maja 1991 r., Dz. U. Nr 55, poz. 235 ze zm.

⁹² art. 50a ust. 2 ustawy o działalności leczniczej z dnia 15 kwietnia 2011 r., Dz. U. Nr 112, poz. 654 ze zm.

⁹³ B. Sitek, *Rzecz o koncepcji osoby prawnej od prawa rzymskiego do współczesności* [w:] *Podmiotowość w prawie* pod red. B. Sitka i M. Szwejkowskiej, Olsztyn 2012, s. 213-214.

⁹⁴ Jak chociażby opisana wcześniej Holenderska Kompania Wschodnioindyjska.

w doktrynie amerykańskiej, aż do dwudziestowiecznych koncepcji, którymi są ochrona dóbr osobistych osób prawnych i tzw. odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych⁹⁵.

Kodeks cywilny na równi reguluje stosunki cywilnoprawne pomiędzy osobami fizycznymi i osobami prawnymi⁹⁶. Osoby prawne mają zdolność do bycia podmiotem praw i obowiązków oraz dokonywania we własnym imieniu czynności prawnych. Przepisy o ochronie dóbr osobistych osób fizycznych stosuje się odpowiednio do osób prawnych⁹⁷. Mówimy zatem o uczestnikach życia społecznego, którzy legitymują się cechami immanentnymi dla osoby – prawami i obowiązkami. Wyłączenie takich podmiotów z kręgu adresatów odpowiedzialności represyjnej za przestępstwa było niesprawiedliwością, która stanowiła fundament wprowadzenia odpowiedzialności podmiotów zbiorowych⁹⁸. Niemniej jednak daleko idące porównywanie osób prawnych do osób fizycznych, nazywane nie raz nawet „antropomorfizacją osób prawnych”, bywa nie bez racji krytykowane ze względu na obowiązujące przecież ściśle normatywne podejście polskiego ustawodawcy do osób prawnych⁹⁹.

Do kategorii podmiotów zbiorowych w rozumieniu OdpZbiorU zaliczają się również jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, a którym odrębne przepisy przyznają zdolność prawną. Powołując się analogicznie na cel ustawodawcy przy wprowadzaniu przepisów OdpZbiorU, wskazać należy, że pośród spółek prawa handlowego status ww. jednostki organizacyjnej mają spółki osobowe, tj. spółka jawna, spółka partnerska, spółka komandytowa, spółka komandytowo-akcyjna¹⁰⁰, spółki kapitałowe w organizacji¹⁰¹. Mając na uwadze wskazany wcześniej katalog osób prawnych, dodać należy, że status jednostek organizacyjnych z art. 33¹ k.c. mają m.in. wspólnoty mieszkaniowe¹⁰² oraz stowarzyszenia zwykle¹⁰³.

⁹⁵ B. Sitek, *Rozwój koncepcji osoby prawnej od prawa rzymskiego do współczesności...*, s. 213-214.

⁹⁶ art. 1 k.c.

⁹⁷ art 43 k.c.

⁹⁸ zob. tezy wyroku Sądu Najwyższego USA w sprawie Central & Hudson River Railroad przeciwko Stanom Zjednoczonym – przywołane wcześniej.

⁹⁹ T. Targosz, *Nadużycie osobowości prawnej*, Kraków 2004, s. 49-51.

¹⁰⁰ Art. 8 k.s.h.

¹⁰¹ Art. 11 §1 k.s.h. w zw. z art. 161 §1 k.s.h. w odniesieniu do spółki z ograniczoną odpowiedzialnością w organizacji oraz art. 11 §1 k.s.h. w zw. z art. 323 §1 k.s.h. w odniesieniu do spółki akcyjnej w organizacji.

¹⁰² art. 6 *in fine* ustawy o własności lokali z dnia 24 czerwca 1994 r., Dz.U. Nr 85, poz. 388 ze zm. Zob. także: Uchwała Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego - Izba Cywilna - zasada prawna z dnia 21 grudnia 2007 r., sygn. akt III CZP 65/07, OSNC 2008 nr 7-8, poz. 69, str. 12

¹⁰³ art. 40 §1a ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, Dz.U. Nr 20, poz. 104 ze zm.

Podkreślenia wymaga, że do tej kategorii podmiotów – zgodnie z przepisami Kodeksu cywilnego – stosuje się odpowiednio przepisy o osobach prawnych¹⁰⁴. Odpowiednie stosowanie tych przepisów wymaga każdorazowego dostosowania ich wykładni do specyfiki konkretnego podmiotu. Jest to o tyle istotne, że np. możliwe jest istnienie organów w spółce partnerskiej, a w spółce jawnej i komandytowej już nie – w doktrynie podnosi się, że stwarza to trudności interpretacyjne w zakresie np. wprowadzenia kuratora do spółki, gdy ta nie może być reprezentowana lub prowadzić swoich spraw¹⁰⁵. Wydaje się, że podobne trudności mogą w pewnych modelach odpowiedzialności zaistnieć w związku z koniecznością ustalenia roli organów podmiotu zbiorowego w nieprawidłowościach, w których udział miał ten podmiot¹⁰⁶.

Odnosząc powyższe do spółki jawnej – jakkolwiek majątek spółki jawnej jest do pewnego stopnia wyodrębniony od majątku wspólników i chociaż spółka ta może nabywać prawa, zaciągać zobowiązania, pozywać i być pozywaną, nie posiada ona charakteru osoby prawnej, oderwanej od osobowości tworzących spółkę osób fizycznych, lecz stanowi tylko węzeł łączący poszczególnych wspólników¹⁰⁷. Wydaje się zatem, że jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, a którym odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, nie zbliżają się tak silnie swoim zakresem „zdolności” do osób fizycznych jak osoby prawne, a to przecież historycznie jest jednym z argumentów za przyznaniem korporacjom zdolności do ponoszenia odpowiedzialności represyjnej.

Wskazać należy, że swoisty trójpodział podmiotów prawa w polskim systemie prawnym stwarza problemy doktrynalne nie tylko na gruncie odpowiedzialności podmiotów, ale i w swojej podstawowej dziedzinie, tj. prawie cywilnym. W doktrynie wskazuje się na sprzeczność takiego rozwiązania „i z naturalnym utożsamianiem pojęć osobowość prawna i podmiotowość prawna (osoba prawna = podmiot)”¹⁰⁸. Na potrzeby

¹⁰⁴ Art. 33¹ §1 k.c.

¹⁰⁵ Mowa tu o sytuacji z art. 42 §1 k.c.; zob. szerzej: A. Sokołowska, Odpowiednie stosowanie przepisów dotyczących osób prawnych ma zastosowanie do spółek osobowych, MoPH, nr 2, 2014, s. 4.

¹⁰⁶ Jest to problematyczne w części modeli odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa – np. w modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej czy modelu *senior management test*.

¹⁰⁷ Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 29 lutego 1936 r., sygn. akt II C 2907/35, LEX nr 4301; orzecznictwo z okresu międzywojennego zachowało w tym zakresie aktualność, ponieważ stanowiło punkt odniesienia dla sądów powszechnych i Sądu Najwyższego w ocenie charakteru np. spółki jawnej, której udział w obrocie gospodarczym PRL był nikły – zob. również: Wyrok SN z dnia 11 sierpnia 1998 r., sygn. akt II CKN 862/97, Legalis nr 358663.

¹⁰⁸ G. Gorczyński, Komentarz do art. 33¹ k.c. [w:] M. Fras (red.), M. Habdas (red.), Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna (art. 1-125), Wolters Kluwer Polska 2018, s. 167.

niniejszego opracowania należy jedynie wskazać, że jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej stanowią podmioty zbiorowe w rozumieniu przepisów OdpZbiorU.

W początkowym okresie obowiązywania OdpZbiorU pewne kontrowersje wzbudzała możliwość uznania spółki cywilnej za podmiot zbiorowy w rozumieniu ustawy. Wynikały one z pierwotnej treści art. 2 OdpZbiorU, zgodnie z którą podmiotem zbiorowym w rozumieniu ustawy była m.in. „jednostka organizacyjna niemająca osobowości prawnej” bez zastrzeżenia, że taka jednostka powinna zostać wyposażona w zdolność prawną. Obecnie te kontrowersje uległy dezaktualizacji. Po pierwsze ze względu na jasne stanowisko Trybunału Konstytucyjnego, że spółki cywilne należy wyłączyć spod zakresu „jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej”, o których mowa w art. 2 ust. 1 OdpZbiorU¹⁰⁹. Po drugie, co istotniejsze – nie odbierając jednak doniosłości orzeczeniom Trybunału Konstytucyjnego – przepis ten został znowelizowany w sposób niebudzący już tak znacznych wątpliwości.

Treść art. 2 ust. 2 OdpZbiorU wskazuje na rozszerzenie zakresu pojęcia „podmioty zbiorowe w rozumieniu ustawy” na spółki handlowe z udziałem Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego lub związków takich jednostek, spółki kapitałowe w organizacji, podmioty w stanie likwidacji oraz przedsiębiorców niebędących osobami fizycznymi, a także zagraniczne jednostki organizacyjne. Przepis ten w znacznym zakresie wydaje się być jednak superfluum ustawowym. W doktrynie wprost wskazuje się, że przepis ten jest przykładem wadliwej legislacji¹¹⁰. Spółki handlowe z udziałem Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego lub związków takich jednostek są przecież przede wszystkim podmiotami już wcześniej wymienionymi w definicji, tj. osobami prawnymi. Być może to pozorne rozszerzenie definicji miało na celu uniknięcie ewentualnych wątpliwości, co do zakresu zastosowania ustawy opartych na argumentacji o wyłączeniu Skarbu Państwa spod odpowiedzialności na gruncie OdpZbiorU. Trudno jednak tym samym założeniem bronić pozornego rozszerzania definicji na spółki kapitałowe w organizacji, skoro te są jednostkami organizacyjnymi niemającymi osobowości prawnej, którym przepisy k.s.h. przyznają zdolność prawną.

¹⁰⁹ Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

¹¹⁰ D. Habrat, Ustawa..., s. 15 n.

„Rozszerzając” zakres definicji podmiotu zbiorowego w rozumieniu OdpZbiorU ustawodawca objął nim także „podmioty w likwidacji”. W doktrynie wskazuje się, że intencją ustawodawcy mogło być włączenie w zakres pojęcia dotychczas wymienionych podmiotów, do których zastosowanie mają przepisy o likwidacji¹¹¹. Oceniając ten zabieg, należy wskazać, że likwidacja spółki następuje po zaistnieniu przyczyny jej rozwiązania i poprzedza jej właściwe rozwiązanie, a sam proces likwidacji odnosi się do sfery prawno-majątkowej spółki¹¹². Jednak jak już wcześniej podkreślono, likwidacja nie ma wpływu na podmiotowość prawną spółek handlowych. Spółki kapitałowe pozostają osobami prawnymi (choć „w likwidacji”), a spółki osobowe pozostają jednostkami organizacyjnymi niemającymi osobowości prawnej, którym odrębne przepisy przyznają zdolność prawną.

Również ujęcie w zakresie podmiotowym OdpZbiorU „przedsiębiorcy niebędącego osobą fizyczną” nie rozszerza definicji podmiotu zbiorowego sformułowanej w art. 2 ust. 1 OdpZbiorU, skoro zgodnie z przepisami ustawy z dnia 6 marca 2018 r. Prawo przedsiębiorców przedsiębiorcą jest osoba fizyczna, osoba prawna lub jednostka organizacyjna niebędąca osobą prawną, której odrębna ustawa przyznaje zdolność prawną, wykonująca działalność gospodarczą. Co prawda zgodnie z tą ustawą, przedsiębiorcami byłiby także wspólnicy spółki cywilnej w zakresie wykonywanej przez nich działalności gospodarczej, jednak ci pozostają wyłączeni spod definicji jako osoby fizyczne lub pozostają pod definicją z art. 2 ust. 1 OdpZbiorU jako osoby prawne lub jednostki organizacyjne, o których mowa w art. 33¹ k.c.

Jedynym nie-superfluum w art. 2 ust. 2 OdpZbiorU wydaje się być zagraniczna jednostka organizacyjna. Niestety zdekodowanie tego terminu następcza poważnych trudności, albowiem nie został on zdefiniowany w OdpZbiorU ani w żadnej innej ustawie.

Podobne sformułowanie zawiera art. 230 § 1 k.k. penalizujący przestępstwo tzw. płatnej protekcji. Zgodnie z tym przepisem, kto, powołując się na wpływy w instytucji państwowej, samorządowej, organizacji międzynarodowej albo krajowej lub w zagranicznej jednostce organizacyjnej dysponującej środkami publicznymi albo

¹¹¹ Ibid.

¹¹² E. Bartkowiak, G. Takáts, G. Ziółkowski, Zakończenie i likwidacja działalności gospodarczej: praktyczne aspekty prawne, podatkowe i rachunkowe, wyd. INFOR PL, Warszawa 2018, s. 11.

wywołując przekonanie innej osoby lub utwierdzając ją w przekonaniu o istnieniu takich wpływów, podejmuje się pośrednictwa w załatwieniu sprawy w zamian za korzyść majątkową lub osobistą albo jej obietnicę, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8. W piśmiennictwie odnoszącym się do tego przepisu wskazuje się, że zagraniczną jednostką organizacyjną dysponującą środkami publicznymi jest każda wyodrębniona jednostka państwa obcego, która dysponuje środkami publicznymi uznanymi za takie według przepisów państwa macierzystego tej jednostki¹¹³. Jerzy Lachowski określając kryteria wyodrębnienia krajowej lub zagranicznej jednostki organizacyjnej podnosi, że „o tym, czy dana jednostka ma charakter jednostki krajowej, czy też zagranicznej nie decyduje siedziba tej jednostki, lecz udział podmiotów zagranicznych w strukturach tej jednostki oraz podleganie zagranicznemu reżimowi prawnemu”¹¹⁴.

Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o zasadach uczestnictwa przedsiębiorców zagranicznych i innych osób zagranicznych w obrocie gospodarczym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej za osobę zagraniczną uznaje: osobę fizyczną nieposiadającą obywatelstwa polskiego, osobę prawną z siedzibą za granicą, jednostkę organizacyjną niebędącą osobą prawną posiadającą zdolność prawną, z siedzibą za granicą¹¹⁵. Przedsiębiorcą zagranicznym w rozumieniu tej ustawy jest natomiast osoba zagraniczna wykonująca działalność gospodarczą za granicą oraz obywatel polski wykonujący działalność gospodarczą za granicą¹¹⁶.

W doktrynie został wyrażony pogląd, że za zagraniczne jednostki organizacyjne należy uznać osoby prawne i jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, którym odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, o ile mają określone związki z zagranicą¹¹⁷. W ocenie autora niniejszej rozprawy ten określony związek z zagranicą sprowadza się do posiadania siedziby zagranicą.

¹¹³ B. Stefańska, Komentarz do art. 230 k.k. [w:] R. Stefański (red.), Kodeks karny. Komentarz, CH Beck 2018, s. 1552.

¹¹⁴ J. Lachowski, Komentarz do art. 230 k.k. [w:] Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Komentarz do artykułów 222–316, M. Królikowski (red.), R. Zawłocki (red.), CH Beck 2017, s. 164.

¹¹⁵ Art. 3 ust. 5 pkt a, b, c ustawy z dnia 6 marca 2018 r. o zasadach uczestnictwa przedsiębiorców zagranicznych i innych osób zagranicznych w obrocie gospodarczym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. z 2018 r. poz. 649.

¹¹⁶ Art. 3 ust. 7 ustawy z dnia 6 marca 2018 r. o zasadach uczestnictwa przedsiębiorców zagranicznych i innych osób zagranicznych w obrocie gospodarczym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

¹¹⁷ G. Materna, Zmowy przetargowe w prawie ochrony konkurencji i prawie karnym, Warszawa 2016, s. 323 i n.

Zagranicznymi jednostkami organizacyjnymi mogą zatem być osoby prawne z siedzibą zagranicą i jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, którym odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, z siedzibą zagranicą. Taka interpretacja zdaje się spełniać założenia ustawodawcy. Wskazać jednak należy, że uzasadnienie OdpZbiorU nie zawiera żadnych informacji w tym zakresie. Brakuje również utrwalonego orzecznictwa w tym zakresie. Natomiast w doktrynie wskazuje się nawet, że „interpretacja tego pojęcia na gruncie polskiego prawa pozostaje w sferze domniemania, gdyż brak jest jego ustawowych określeń czy ograniczeń”¹¹⁸.

Ustawodawca wyłączył z katalogu podmiotów zbiorowych w rozumieniu OdpZbiorU Skarb Państwa, jednostki samorządu terytorialnego i ich związki. Przyczyn takiego zakresu wyłączenia próżno szukać w uzasadnieniu Projektu OPZ i OdpZbiorU, zatem wymaga to krótkiego wyjaśnienia.

Jak wskazano powyżej, osobami prawnymi są Skarb Państwa i jednostki organizacyjne, którym przepisy szczególne przyznają osobowość prawną. Wyłączenie to jest prawidłowe z perspektywy poprawności techniki legislacyjnej. Instytucja Skarbu Państwa należy do podstawowych elementów decydujących o kształcie konkretnej wizji ładu publicznego w państwie i jest na tyle istotna w ustroju Rzeczypospolitej, że jej walor podkreślono, wprowadzając ją do Konstytucji RP, co jest rzadko spotykane w ustawach zasadniczych¹¹⁹. Przepis art. 218 Konstytucji RP stanowi, że organizację Skarbu Państwa oraz sposób zarządzania majątkiem Skarbu Państwa określa ustawa. Pomimo tego, Skarb Państwa pozostaje jedyną osobą prawną pozbawioną w systemie prawnym wyczerpującej regulacji – instytucje i zasady działania Skarbu Państwa nie zostały uregulowane przez prawo i to pomimo tego, że pojęcie to występuje właściwie w każdej gałęzi prawa systemu prawnego Rzeczypospolitej¹²⁰.

Skarb Państwa jest osobą prawną o szczególnym charakterze; czerpiąc osobowość prawną bezpośrednio z Konstytucji RP i k.c., nie podlegając wpisowi w jakimkolwiek rejestrze oraz nie mając statutu i odrębnych organów, działa w obrocie cywilnoprawnym przez jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej określonej w ustawie, albo

¹¹⁸ D. Habrat, *Ustawa...*, s. 15 i n.

¹¹⁹ M. Mączyński, *Wybrane zagadnienia ustrojowe Skarbu Państwa*, PS, nr 6, 2003, s. 19, 31.

¹²⁰ *Ibid.*, s.31; zob. również przywołany tam pogląd: M. Zdyb, *Publiczne prawo gospodarcze*, Kraków 1997, s. 488.

przez te, z których działalnością wiąże się określony stosunek prawny¹²¹. Skarb Państwa jest w stosunkach cywilnoprawnych podmiotem praw i obowiązków, które dotyczą mienia państwowego nienależącego do innych państwowych osób prawnych¹²².

Nie wchodząc nader głęboko w rozważania na temat istoty osobowości prawnej Skarbu Państwa, wskazać należy za L. Boskiem, że „przez pojęcie Skarbu Państwa trzeba rozumieć samo Państwo Polskie działające w stosunkach cywilnoprawnych jako szczególną państwową osobę prawną”¹²³. Konsekwencją takiego charakteru Skarbu Państwa jest wyłączenie go z zakresu podmiotowego ustawy. Skarb Państwa to w istocie Państwo Polskie w obrocie cywilnoprawnym – Państwo Polskie jako uczestnik życia społecznego, a nie jako imperium. W konsekwencji odpowiedzialność represyjna na gruncie OdpZbiorU byłaby fikcyjna i nieskuteczna.

W literaturze argument ten sprowadza się do konstatacji o braku możliwości ponoszenia przez Skarb Państwa odpowiedzialności o charakterze represyjnym¹²⁴. A. Antoniak-Drożdż podnosi zaś, że gdyby hipotetycznie Skarb Państwa ponosił odpowiedzialność represyjną to, „będąc elementem państwa, będzie ze środków finansowych pochodzących z budżetu wpłacał karę pieniężną do tego samego budżetu”¹²⁵. D. Habrat w tym zakresie podnosi, że byłaby to odpowiedzialność ze środków budżetowych, co w konsekwencji skutkowałoby swego rodzaju wewnętrznym transferem pieniędzy¹²⁶. Skarb Państwa został zatem wyłączony z zakresu pojęcia podmiotów zbiorowych w rozumieniu OdpZbiorU, ponieważ jego odpowiedzialność na gruncie ustawy byłaby fikcyjna, fasadowa i nie realizowałaby swej istoty, tj. byłaby pozbawiona represyjnego charakteru, a nawet nieracjonalna. Podkreślenia wymaga, że wyłączenie to nie prowadzi do usunięcia możliwości dochodzenia jakiegokolwiek odpowiedzialności Skarbu Państwa. Jest to możliwe na podstawie innych reżimów odpowiedzialności. Podkreślić

¹²¹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 23 września 2010 r., sygn. akt III CZP 62/10, OSNC 2011 nr 2, poz. 15

¹²² Art. 34 k.c.

¹²³ L. Bosek, Komentarz do art. 218 Konstytucji RP [w:] M. Safjan (red.), L. Bosek (red.), Konstytucja RP, Komentarz art. 87-243, Tom II, Warszawa 2016, s. 1500 i n.

¹²⁴ O. Antoniak-Drożdż, Zakres podmiotowy ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., nr 2, 2007, s. 112-113; zob. również przywołane tam: B. Namysłowska-Gabrysiak, Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych. Komentarz., Kraków 2004, s. 83; J. Potulski, J. Warylewski, Komentarz. Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, Dom Wydawniczy ABC 2004, s. 31.

¹²⁵ O. Antoniak-Drożdż, Zakres..., s. 113.

¹²⁶ D. Habrat, Ustawa..., s. 15 i n.

należy, że możliwe jest w szczególności dochodzenie od Skarbu Państwa odpowiedzialności cywilnej za wyrządzoną szkodę.

Jednostki samorządu terytorialnego – które również posiadają osobowość prawną – tj. gminy¹²⁷, powiaty¹²⁸, województwa¹²⁹ i ich związki pozostają wyłączone spod odpowiedzialności na gruncie OdpZbiorU z tożsamych powodów co Skarb Państwa.

Jedynie na marginesie należy wskazać pewne problemy związane z egzekwowaniem odpowiedzialności na gruncie OdpZbiorU, które mogą pojawić się w związku z zakresem podmiotowym zastosowania ustawy. OdpZbiorU nie przewiduje sukcesji odpowiedzialności ustawowej w przypadku przekształcenia podmiotu zbiorowego. Problem ten aktualizuje się zwłaszcza w przypadku łączenia spółek prawa handlowego. Zgodnie z art. 494 § 1 k.s.h., spółka przejmująca albo spółka nowo zawiązana wstępuje z dniem połączenia we wszystkie prawa i obowiązki spółki przejmowanej albo spółek łączących się przez zawiązanie nowej spółki. W piśmiennictwie nie bez racji podnosi się jednak, że represyjny charakter OdpZbiorU sprawia, że przepis art. 494 § 1 k.s.h. nie może znaleźć zastosowania do odpowiedzialności represyjnej na gruncie ustawy¹³⁰. Przepis OdpZbiorU i zasady odpowiedzialności na gruncie tej ustawy podlegają ocenie zgodności z Konstytucją z perspektywy art. 2 i art. 42 Konstytucji RP. Słusznie podnosi się, że domniemanie sukcesji odpowiedzialności represyjnej w oparciu o regulacje k.s.h. mogłoby być sprzeczne z art. 42 ust. 1 Konstytucji RP, a w szczególności z wynikającą z tego przepisu zasadą *nullum crimen sine lege*¹³¹.

Problem ten jedynie częściowo rozwiązuje przepis art. 26a k.s.h, zgodnie z którym w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego lub w postępowaniu karnym albo postępowaniu w sprawie o przestępstwo skarbowe przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony określony w art. 16 OdpZbiorU, sąd może zastosować wobec podmiotu zbiorowego środek zapobiegawczy w postaci m.in. zakazu łączenia się, podziału lub przekształcenia się podmiotu zbiorowego. Jeżeli jednak przywołany środek zapobiegawczy nie zostanie zastosowany w jednym ze wskazanych

¹²⁷ art. 2 ust. 2 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. Nr 16, poz. 95 ze zm.

¹²⁸ art. 2 ust. 2 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. Nr 91, poz. 578 ze zm.

¹²⁹ art. 6 ust. 2 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, Dz.U. Nr 91, poz. 576 ze zm.

¹³⁰ A. Krawczyk, A. Giehsman, Sukcesja odpowiedzialności karnej łączących się spółek, Prok. i Pr., nr 7-8, 2016, s. 63-64.

¹³¹ Ibid., s. 63.

postępowań albo nie zostanie on prawidłowo wyegzekwowany, to podmiot powstały w następstwie ww. przekształceń nie będzie odpowiadał za podmiot poprzedzający na gruncie OdpZbiorU.

Zakres podmiotowy odpowiedzialności korporacji, czy też podmiotów zbiorowych na gruncie OdpZbiorU skłania do jeszcze jednej refleksji. Nie jest to odpowiedzialność sprowadzająca się tylko do ukarania „zbiorowości” osób fizycznych. Odpowiedzialność represyjna korporacji może dotyczyć osób nie-fizycznych, które nie stanowią wprost zbiorowości osób fizycznych. Na gruncie OdpZbiorU za podmiot zbiorowy w rozumieniu ustawy należy bez wątplenia uznać spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością niezależnie od jej struktury właścicielskiej – może to zatem być spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, której jedynym wspólnikiem jest inna spółka z ograniczoną odpowiedzialnością. O ile bowiem, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością nie może być zawiązana wyłącznie przez inną jednoosobową spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością¹³², to ograniczenie to dotyczy jedynie zawiązania jednoosobowej spółki z o.o., brak zaś jakiegokolwiek sankcji dla przypadku, gdy jednoosobowa spółka z o.o. stanie się wyłącznym wspólnikiem innej spółki z o.o. po rejestracji tej ostatniej¹³³. Podobnie podmiotem zbiorowym na gruncie OdpZbiorU będzie powstała na podstawie k.s.h. „spółka z ograniczoną odpowiedzialnością spółka komandytowa”, tj. spółka komandytowa, w której komplementariuszem jest spółka z ograniczoną odpowiedzialnością.

Ustawodawca nie wprowadził również żadnego rozróżnienia osób prawnych, wyłączając jedynie Skarb Państwa oraz jednostki samorządu terytorialnego i ich związki spod zakresu stosowania OdpZbiorU. Odpowiedzialności podlegają zatem zarówno osoby prawne typu korporacyjnego, jak i osoby prawne typu zakładowego, których podstawą funkcjonowania nie jest organizacja zbudowana na zasadzie zrzeszenia, ale wyodrębniona masa majątkowa – np. fundacje¹³⁴.

Polski model odpowiedzialności represyjnej korporacji uznaje zatem konieczność karania nie tylko „zbiorowości osób”, które wspólnie mogą ponosić winę, ale po prostu konieczność ukarania osoby nie-fizycznej określonej w ustawie, o ile przestępstwo

¹³² art. 151 § 2 k.s.h.

¹³³ R. Pabis, Komentarz do 151 k.s.h. [w]: Kodeks spółek handlowych. Komentarz (praca zbiorowa), CH Beck 2019, s. 514.

¹³⁴ A. Opalski, Pojęcie organu osoby prawnej, PiP, nr 1, 2009, s. 19.

przyniosło lub mogło przynieść jej korzyść, chociażby niemajątkową oraz spełnione są pozostałe wymogi odpowiedzialności w modelu OdpZbiorU.

Na gruncie przepisów Projektu OPZ zakres podmiotowy odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione ulega nieznacznej zmianie. Zgodnie z art. 2 pkt 1 Projektu OPZ, przez podmiot zbiorowy należy rozumieć osobę prawną oraz jednostkę organizacyjną niemającą osobowości prawnej, której odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, w tym również spółkę handlową z udziałem Skarbu Państwa, jednostki samorządu terytorialnego lub związku takich jednostek, spółkę kapitałową w organizacji, podmiot w stanie likwidacji oraz przedsiębiorcę niebędącego osobą fizyczną, z wyłączeniem Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego i ich związków.

Jedyną istotną różnicą pomiędzy katalogiem podmiotów zbiorowych z OdpZbiorU a tym zawartym w Projekcie jest to, że w tym ostatnim wykreślono z katalogu podmiotów zbiorowych zagraniczne jednostki organizacyjne. W konsekwencji, zgodnie z art. 3 ust. 1 Projektu OPZ, przepisy Projektu OPZ stosuje się do podmiotu zbiorowego mającego siedzibę lub prowadzącego działalność na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Przepisy Projektu OPZ stosuje się do podmiotu zbiorowego mającego siedzibę lub prowadzącego działalność za granicą jedynie, gdy czyn zabroniony będący podstawą odpowiedzialności został popełniony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej lub skutek stanowiący jego znamię wystąpił na jej terytorium, lub czyn był skierowany przeciwko jej interesom lub interesom obywatela polskiego, polskiej osoby prawnej lub polskiej jednostki organizacyjnej niemającej osobowości prawnej. Katalog podmiotów zbiorowych wskazanych w Projekcie obejmuje zatem nadal osoby prawne, jednostki organizacyjne z art. 33¹ k.c., przedsiębiorców niebędących osobami fizycznymi, posiadających siedzibę za granicą lub prowadzących działalność za granicą, o ile czyn zabroniony będący podstawą odpowiedzialności został popełniony w okolicznościach wskazanych w art. 3 ust. 1 Projektu OPZ.

3. Korporacje jako podmioty zdolne do ponoszenia odpowiedzialności

Korporacje funkcjonujące, wszakże jako podmioty życia społecznego dla prawa są jednak po prostu osobami nie-fizycznymi, szczególnym typem podmiotowości prawnej. Podstawowymi rodzajami tych podmiotów są osoba prawna i jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej, której ustawa przyznaje zdolność prawną. Osobowość prawna i zdolność prawna są jednak zawsze czymś przyznanym, a nie tylko wynikiem działania podmiotu lub działania uczestników, osób fizycznych składających się na ten podmiot¹³⁵. W konsekwencji pojawia się pytanie, kogo należy uznać odpowiedzialnym za czyny przypisywane takiemu podmiotowi.

Istotą każdego typu odpowiedzialności jest uznanie, że jej podmiot „ma moc bycia przyczyną sprawczą”¹³⁶. Typy odpowiedzialności możliwe do przypisania człowiekowi dzielimy na odpowiedzialność sprawczą, odpowiedzialność zobowiązaniową i odpowiedzialność normatywną. Odpowiedzialność sprawcza sprowadza się do stwierdzenia, że „ktoś jest sprawcą czegoś”, zaś zobowiązaniowa do stwierdzenia, że „pewna osoba jest zobowiązana do pewnego zachowania”¹³⁷. Odpowiedzialność normatywna jest innego rodzaju wymaganiem. Oznacza ona, „że ktoś może od kogoś chcieć czegoś ze względu na to, że nastąpiło jakieś zdarzenie, w związku z którym obowiązująca norma daje uprawnienie do takiego żądania”¹³⁸. To ten typ odpowiedzialności ukrywa się pod pojęciem „odpowiedzialności prawnej”.

Patrząc na korporacje jako na zrzeszenia osób, można by dojść do błędnego wniosku, że nie zachodzi potrzeba rozważania możliwości przypisania odpowiedzialności korporacji jako całości. Wystarczające bowiem będzie zbiorcze uznanie odpowiedzialności każdej z indywidualnych osób fizycznych tworzących daną korporację. Założenie takie byłoby jednak błędne i nieskuteczne, co uwidoczni się coraz bardziej wraz z postępującą złożonością struktur współczesnych korporacji. Istota odpowiedzialności korporacji sprowadza się bowiem do tego, że taki podmiot jest powszechnie uznawany

¹³⁵ P. A. French, *Responsibility matters*, University Press of Kansas, Lawrence, s. 134.

¹³⁶ H. Jonas, *Teoria odpowiedzialności: Podstawowe rozróżnienia*, za: *Filzoofia odpowiedzialności XX wieku*, teksty źródłowe, red. J. Filek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 205.

¹³⁷ A. Malec, O pojęciu odpowiedzialności prawne [w:] *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, nr 2 (82), 2012, s. 220.

¹³⁸ *Ibid.*

za odpowiedzialny za swoje czyny niezależnie od tego, czy poszczególnym jego członkom, udziałowcom czy interesariuszom można przypisać za te czyny odpowiedzialność.

Taka sytuacja obrazuje dwoistość moralności i etyki wewnątrz korporacji oraz potencjalny konflikt wielu konkurujących ze sobą wartości. Przekonanie o tym, że współczesne społeczeństwo jest przesiąknięte tzw. moralnością własnego interesu jest nie tylko powszechnym wrażeniem, ale również zostało opisane w literaturze odnoszącej się do etyki funkcjonowania biznesu. Chociaż tradycyjne wartości są wciąż żywe w kulturze, a kluczową rolę w ich podtrzymaniu odgrywa system prawny i zwyczaje, to jednak systemy te sukcesywnie przestają obowiązywać. Członkowie społeczeństwa odchodzą od weryfikacji własnych zachowań na wzór uznawanego przez nich autorytetu – częściowo sami stają się tym autorytetem. W konsekwencji żyją w rozdarciu, gdzie moralność własnego interesu i moralność społecznie wymagana stale się przenikają¹³⁹.

Podobny konflikt (dualizm moralności) ma szansę zaistnieć w procesie zarządzania korporacją przez jej menadżerów. Zarząd i menadżerowie muszą działać na korzyść spółki i jej interesariuszy, a jednocześnie utrzymywać zgodność z własną moralnością lub wymogami prawa¹⁴⁰. W tej sytuacji ww. autorytetem jest spółka, a wzorcem nakaz dbałości o jej wyniki finansowe. Realizacja tego nakazu, przypisana jako zasługa konkretnej osobie, prowadzi do jej utrzymania w strukturach korporacji, a może nawet awansu w strukturach korporacji. Klasycznym przykładem konfliktu moralnego członków zarządu korporacji przywoływanym w literaturze przedmiotu jest optymalizacja podatkowa w przedsiębiorstwach. Menadżerowie mogą uznawać za nieetyczne wykorzystywanie luk prawnych w celu uniknięcia opodatkowania. Jednocześnie są oni zobowiązani do jak najefektywniejszego zarządzania powierzonym im mieniem. W konsekwencji zarządzana przez nich spółka powinna płacić wyłącznie tyle podatków, ile to jest konieczne zgodnie z wymogami prawa, chociażby oznaczało to konieczność pewnego rodzaju unikania opodatkowania, co bywa uznawane za zachowanie moralnie negatywne¹⁴¹.

Przyjęcie teorii agencji i uznanie prawa do wypowiedzania się i czynienia w cudzym imieniu może powodować trudności w zrozumieniu odpowiedzialności i etyki osób

¹³⁹ J. Hendry, *Between Enterprise and Ethics – Business and Management in a Bimoral Society*, Oxford University Press 2004, s. 253.

¹⁴⁰ *Ibid.*, s. 257.

¹⁴¹ J. Jackson, *Biznes i moralność*, Blackwell Publishers 1996, s. 189-190.

nie-fizycznych z perspektywy zdrowego rozsądku¹⁴². Wątpliwości budzi to, czy korporacja jako osoba nie-fizyczna może charakteryzować się jakiegokolwiek rodzaju etyką lub własną moralnością. Rzecz w tym, że z obserwacji korporacji płynie konstatacja, że zachowują one własną indywidualną tożsamość w czasie, a ich „zachowanie” nie jest bezpośrednio skorelowane ze stałym składem osobowym ich organów lub członkostwem w organizacji poszczególnych osób fizycznych o określonej moralności czy etyce¹⁴³. W tej sytuacji niedopuszczenie możliwości uznania odpowiedzialności korporacji jako całości sprawia, że odpowiedzialność ta rozmywa się i ostatecznie znika¹⁴⁴.

Skoro korporacje mogą „być odpowiedzialne” to wydaje się, że powinny również kierować się jakąś deontologią, być podmiotami etycznie weryfikowalnymi. Etyka korporacji jest jednym z przedmiotów badań etyki organizacyjnej. Nauka ta przedstawia analizę krytyczną określonego poziomu stosowania etyki, a także niedociągnięć w sposobach wprowadzania w życie etyki w organizacji, a jej zadaniem jest udowodnienie tego, co jest etycznie pożądane i poprawne z punktu widzenia osiągnięcia celów organizacji, w zgodzie z pożytkiem społecznym i odpowiedzialnością¹⁴⁵. Etykę organizacyjną (podmiotu kolegialnego, organizacji, korporacji) należy odróżnić od etyki menadżerskiej albo biznesowej, które stanowią etykę poziomu indywidualnego lub kazuistycznego¹⁴⁶. Skoro badanie etyczności organizacji obejmuje ustalenie tego co pożądane i poprawne z perspektywy jej celów, a jednocześnie zgodne z interesem społecznym, to być może istnieją podstawy do uznania moralnej odpowiedzialności korporacji? Zagadnienie to wymaga szerszej refleksji.

Skrupulatnej systematyzacji stanowisk doktryny dotyczących moralnej odpowiedzialności korporacji dokonał Tomasz Kwarciański. Autor ten podnosi, że każdy z typów odpowiedzialności moralnej przypisywany człowiekowi (odpowiedzialność retrybucyjna, odpowiedzialność atrybucyjna i odpowiedzialność aretyczna) ma charakter relacyjny – jest związany z angażowaniem jednostek w relacje natury moralnej, tj. takie,

¹⁴² E. Wolgast, *Ethics of an artificial person, Lost Responsibility in Professions and Organisations*, Stanford University Press, Stanford 1992, s. 19.

¹⁴³ P. A. French, *Responsibility matters*, University Press of Kansas, Lawrence 1992, s. 138.

¹⁴⁴ E. Wolgast, *Ethics of an artificial person...*, s. 39.

¹⁴⁵ D. Fobelova, P. Fobel, *Etyka i kultura w organizacji*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Nauk Społecznych im. Ks. Emila Szramka w Tychach, Tychy 2007, s. 35.

¹⁴⁶ *Ibid.*

które mogą przysporzyć ludziom dobra lub wyrządzić im krzywdę¹⁴⁷. Ponadto, każdy z typów odpowiedzialności moralnej jest oparty na założeniu, że człowiek jako podmiot moralny odpowiada za swoje decyzje.

Nie jest jednak jasne, czy tego typu odpowiedzialność moralną można odnieść do bytów kolektywnych (np. korporacji). Typy odpowiedzialności ludzkich zbiorowości T. Kwarciański dzieli na odpowiedzialność zbiorową, powierniczą, dystrybuowalną i korporacyjną. Ten ostatni typ sprowadza się do uznania, że „korporacja (lub inna organizacja o wyraźnej strukturze) nie jest wyłącznie agregatem składających się na nią indywidualnych ludzi, lecz osobną całością, konglomeratem, który może zostać uznany za niezależny podmiot odpowiedzialności”¹⁴⁸.

Zwolennicy przypisania korporacjom moralnej odpowiedzialności zwracają uwagę na problem nieredukowalności tzw. nadwyżkowej odpowiedzialności¹⁴⁹ oraz potrzebę zagwarantowania odpowiedzialności wyrównawczej. Przeciwnicy podkreślają konieczność poszanowania indywidualizmu metodologicznego i normatywnego. Analizując rozwój poglądów zwolenników i przeciwników obu metod, T. Kwarciański dochodzi do wniosku, że obecnie zyskują na znaczeniu strategie dopuszczające moralną odpowiedzialność korporacji bez jednoczesnego przyznawania im moralnej podmiotowości, a przy tym, że „dla realizacji oczekiwań społecznych nie jest konieczne personifikowanie korporacji”¹⁵⁰.

Uznanie swoistej moralnej odpowiedzialności korporacji powinno znaleźć swoje odzwierciedlenie w systemie prawnym. I tak system prawny Rzeczypospolitej Polskiej nie jest odosobniony w tym, że nadaje wszystkim ludziom status osób fizycznych, zaś twórcom organizacyjnym, zrzeszeniom, w tym korporacjom, które mają być podmiotami stosunków cywilnoprawnych nadaje status osób prawnych w różnych odmianach. O ile jednak o traktowaniu każdego człowieka jako podmiotu prawa przesądzają przede wszystkim racje

¹⁴⁷ T. Kwarciański, Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Stan badań, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 4 (952), 2016, s. 81.

¹⁴⁸ Ibid., s. 82.

¹⁴⁹ Według T. Kwarciańskiego, korporacja jako moralnie odpowiedzialna musi być systemem i jako taka musi generować nadwyżkę odpowiedzialności oraz być wytworem podmiotów moralnych; zob. T. Kwarciański, Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Stan badań..., s. 91.

¹⁵⁰ T. Kwarciański, Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Analiza argumentacji, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, T. Kwarciański, Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Stan badań. [w:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 7 (955), 2016, s. 105.

moralne, to w przypadku podmiotowości tworów organizacyjnych chodzi (głównie) o racje pragmatyczne, instrumentalne i etyczne¹⁵¹. Traktowanie podmiotów prawa handlowego jako odrębnych podmiotów zdolnych do posiadania własnych uprawnień, obowiązków i ponoszenia odpowiedzialności sprzyja „lepszem, bardziej efektywnemu realizowaniu pewnych potrzeb i interesów jednostek ludzkich będących ostatecznym beneficjentem takiej działalności”¹⁵².

Tak też należy rozumieć genezę przyznania podmiotom nie-fizycznym części praw i wolności konstytucyjnych. Jak wynika z orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, osoba prawna może być podmiotem konstytucyjnym publicznych praw podmiotowych, gdyż umożliwia to pełniejszą realizację tych praw przez poszczególne osoby fizyczne. Takie jest *ratio legis* objęcia osób prawnych zakresem podmiotowym np. wolności zrzeszania się, wolności działalności gospodarczej czy prawa do ochrony własności¹⁵³. Podkreślenia wymaga, że osobowość prawna ma wtórne znaczenie na płaszczyźnie konstytucyjnej. To nie osobowość prawna decyduje o uznaniu praw i wolności podmiotu nie-fizycznego. Co więcej, brak osobowości prawnej nie jest przeszkodą do bycia podmiotem konstytucyjnych praw¹⁵⁴.

Analizując zasadność objęcia osób nie-fizycznych ochroną za pomocą instrumentów z dziedziny praw człowieka w piśmiennictwie, dzieli się te podmioty na podmioty prawa prywatnego i publicznego, przy czym wyłącznie ochrona tych pierwszych jest szeroko akceptowana¹⁵⁵. Podkreślenia wymaga – wobec uprzedniego przytoczenia poglądów T. Kwarciańskiego – że w ocenie autora niniejszej rozprawy przyznanie korporacjom części praw tradycyjnie uznawanych za prawa człowieka, nie wymaga personifikacji czy antropomorfizacji korporacji.

W świetle powyższego, nie ulega wątpliwości, że korporacje mogą być również adresatami obowiązków. Skoro osoby prawne prawa prywatnego i inne podobne podmioty są podmiotami wolności, skoro jest zgoda co do tego, że mogą być podmiotami

¹⁵¹ T. Pietrzykowski, Podmiotowość prawna – ujęcie teoretyczne [w:] O czym mówią prawnicy, mówiąc o podmiotowości, red. A. Bielska-Brodziak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 19.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Wyrok TK z dnia 7 maja 2001 r., sygn. akt K 19/00, OTK 2001 nr 4, poz. 82.

¹⁵⁴ Postanowienie TK z dnia 23 lutego 2005 r., sygn. akt Ts 35/04, OTK Seria B 2005 nr 1, poz. 26.

¹⁵⁵ M. Jagielski, Podmioty w prawach człowieka [w:] O czym mówią prawnicy, mówiąc o podmiotowości, red. A. Bielska-Brodziak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 147.

szczegółowych praw konstytucyjnych, to nie ma podstaw, aby wyłączać je spod obowiązków konstytucyjnych¹⁵⁶.

Podobnie ustawy szczególne przewidują odpowiedzialność osób nie-fizycznych. Kodeks cywilny reguluje stosunki cywilnoprawne między osobami fizycznymi i osobami prawnymi¹⁵⁷. Korporacje, osoby nie-fizyczne, są zatem zdolne do wyrządzenia szkody drugiej osobie i ponoszenia odpowiedzialności z tego tytułu. Znajdują do nich zastosowanie przepisy Kodeksu cywilnego o czynach niedozwolonych. Ponadto w praktyce przyjęło się raczej przypisywanie osobom prawnym odpowiedzialności na zasadzie obiektywizacji odpowiedzialności osoby prawnej, bez wykorzystania koncepcji winy organu z art. 416 k.c.¹⁵⁸. Różne korporacje zostały zatem uznane za podmioty odpowiedzialności za delikty i ogólnie podmioty odpowiedzialności na gruncie prawa cywilnego. Również liczne przepisy prawa administracyjnego nie rozróżniają odpowiedzialności karno-administracyjnej osób fizycznych i osób prawnych. Podmioty nie-fizyczne są zdolne do naruszania prawa administracyjnego i są zdolne do poniesienia nieraz wyjątkowo dotkliwych kar pieniężnych. O ile w przeszłości pojawiały się w doktrynie głosy, że administracyjne kary pieniężne są formą odpowiedzialności karnej osób prawnych¹⁵⁹, to taki pogląd później odrzucono, wskazując m.in. na inny tryb i zasady wymierzania kary, a także inne jej podłoże i będące tego konsekwencją inne wymogi dowodowe postępowania¹⁶⁰.

Skoro zatem korporacje są zdolne do czynienia krzywdy na gruncie prawa cywilnego, a także do czynienia deliktów administracyjnych, a co więcej, są zdolne do ponoszenia odpowiedzialności z tego tytułu, to pojawia się pytanie czy są one zdolne do popełniania czynów bardziej karygodnych, w szczególności czy mają zdolność do popełnienia i ponoszenia odpowiedzialności za najbardziej karygodne czyny – przestępstwa?

¹⁵⁶ K. Wojtyczek, Komentarz do art. 31 Konstytucji RP [w:] L. Garlicki (red.), M. Zubik (red.) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II, wyd. II, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016, s. 55 i n.

¹⁵⁷ zob. art. 1 k.c.; zakres normowania k.c. rozszerza art. 33¹ §1 k.c., zgodnie z którym do jednostek organizacyjnych niebędących osobami prawnymi, którym ustawa przyznaje zdolność prawną, stosuje się odpowiednio przepisy o osobach prawnych.

¹⁵⁸ A. Głowacka, Wina osoby prawnej. Koncepcja winy anonimowej, Acta Erasmiana XII (2016), s. 25 i n.

¹⁵⁹ L. Tyszkiewicz, Problem odpowiedzialności karnej osób prawnych (zakładów pracy) w polskim systemie prawnym, ZNUŚL, Prace Prawnicze, V, Katowice 1974, s. 170-171.

¹⁶⁰ P. Nowak, Sankcja karna w prawie administracyjnym oraz charakter prawny administracyjnych kar pieniężnych, Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ, tom 1, numer 3(10), 2012 s. 50-70.

4. Korporacje jako podmioty odpowiedzialności represyjnej

Doktryna *Corporate Criminal Liability* rozwinęła się na świecie nie jako efekt badań kryminologicznych i dogmatycznoprawnych, ale jako odpowiedź na aktualny problem kryminalno-polityczny (i ekonomiczny) jaki stanowiły korporacyjne zachowania dewiacyjne. Również współcześnie, w Rzeczypospolitej Polskiej, procedowany w 2002 r. Projekt OPZ „Ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych” nie miał na celu wprowadzenia w życie konkluzji wieloletnich prac teoretyków i praktyków prawa, ale przede wszystkim dostosowanie polskiego ustawodawstwa do prawa Unii Europejskiej¹⁶¹.

Miejscem narodzin koncepcji karnej odpowiedzialności korporacji za przestępstwa są Stany Zjednoczone, a środowiskiem jej kształcenia przez wiele lat była przede wszystkim kultura *common law*. To również amerykańscy badacze przeprowadzili najbardziej rozległe badania nad „przestępczością korporacji” i stosowanymi w jej następstwie działaniami represyjnymi państwa, w tym prawnokarnymi. Z tego też względu, oceniając aktualny stan wiedzy na temat zjawiska przestępczości korporacyjnej, należy poddać analizie przede wszystkim rozwój badań nad przestępczością korporacyjną i rozwój doktryny *corporate criminal liability* w państwach kultury *common law*, w tym w szczególności w Stanach Zjednoczonych.

Pierwsze znaczące badania problemu tzw. przestępczości korporacji przeprowadził ojciec chrzestny badań przestępczości „niestereotypowej”, tj. Edwin H. Sutherland. W 1956 r. opublikował on artykuł „*Crime of Corporations*”, w którym przedstawił wyniki badań zachowań dewiacyjnych największych korporacji w Stanach Zjednoczonych¹⁶². E. Sutherland objął swoimi badaniami 70 korporacji przemysłowych i handlowych, wyłączając jednak podmioty publiczne i spółki zajmujące się obrotem paliwami. Badania objęły średnio 45 lat „życia” każdej z korporacji i ich spółek zależnych. Sutherland ustalił,

¹⁶¹ Zob. uzasadnienie Projektu OPZ ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, druk nr 706, 8 lipca 2002 r.

¹⁶² Edwin H. Sutherland, *Crime of Corporations*, The Sutherland Papers 78-95 (1956) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 99 i n.

że w stosunku do tych korporacji w badanym okresie wydano łącznie 980 niekorzystnych decyzji i orzeczeń o charakterze represyjnym dla korporacji.

Każda z badanych przez E. Sutherlanda korporacji była adresatem chociaż jednej niekorzystnej decyzji, a średnia wynosiła 14,0 decyzji na korporację. 98% korporacji Sutherland zaklasyfikował jako „recydywistów”, tj. takie korporacje które miały na koncie dwie lub więcej negatywnych decyzji, w tym m.in. 60 korporacji zostało ukaranych za nielegalne ograniczenia handlowe, 44 za nieuczciwe praktyki pracownicze, 27 za podawanie nieprawdziwych informacji marketingowych, a 26 za nielegalne rabaty o potencjalnym podłożu korupcyjnym¹⁶³. Co więcej, E. Sutherland zauważył, że problem nasilał się w ostatnich badanych latach, a zatem przestępczość korporacji rosła.

E. Sutherland w konkluzjach ze swoich badań stwierdza nawet, że wielkie korporacje są bardzo podobne do profesjonalnych złodziei - popełniają czyny często lub ciągle, jedynie część z tych czynów wychodzi na jaw, a nawet jeżeli tak się stanie, to nie tracą one swojego „wysokiego” statusu wśród pozostałych uczestników „rynku”¹⁶⁴. Wreszcie, w ocenie Sutherlanda, jedna i druga grupa wykazuje pogardę dla systemu prawnego, ekonomicznego, ustawodawcy, urzędników i prawa jako takiego.

Podobne badania przeprowadzili dwadzieścia lat później Marshall Clinard i Peter Yeager, a ich wyniki opublikowali w artykule *Illegal Corporate Behavior* w 1979 r.¹⁶⁵ M. Clinard i P. Yeager zauważają, że przestępstwa korporacji to szczególnego rodzaju przestępstwa białych kołnierzyków. Jest to w istocie przestępczość organizacyjna. Laura Schrage i James Short w 1977 r. ten rodzaj przestępczości zdefiniowali jako „nielegalne czyny polegające na działaniu, zaniechaniu jednostki lub grupy osób w legalnej formalnej organizacji w związku z celami operacyjnymi tej organizacji, które mają poważny wpływ fizyczny lub ekonomiczny na pracowników, konsumentów lub ogół społeczeństwa”¹⁶⁶.

¹⁶³ Ibid., s. 100.

¹⁶⁴ Ibid., s. 105-106.

¹⁶⁵ Marshall B. Clinard, Peter C. Yeager, *Illegal Corporate Behavior*. 14-25, 109-115, 147-148 (1979) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 106 i n.

¹⁶⁶ Laura Shill Schrage and James F. Short, Jr, *Toward a Sociology of Organizational Crime*, *Social Problems*, 25(3) (1977); 407-419 reprint [w:] H. Croall (red.) *Corporate Crime Vol. 1, Corporate Crime: Issues of Definition, Construction and Research*, wyd. Sage Publications, Thousand Oaks, California 2009, s. 27.

Clinard i Yeager w swojej publikacji zwrócili uwagę na niedostatek badań kryminologicznych nad przestępczością korporacji, stwierdzając, że konieczność zwalczania przestępczości korporacyjnej została szeroko uznana przez amerykański system prawny. Przestępczość korporacyjna stanowi bowiem istotne zagrożenie społeczne, a pomimo tego prawie nie wzbudza zainteresowania kryminologów. Clinard i Yeager zbadali 582 największe spółki publiczne w Stanach Zjednoczonych, w tym 477 przedsiębiorstw produkcyjnych, 18 przedsiębiorstw zajmujących się sprzedażą hurtową i 66 zajmujących się sprzedażą detaliczną oraz 21 spółek z sektora usług. Badania objęły wszelkie postępowania wytoczone przeciwko spółkom w latach 1975-1976 przez 24 amerykańskie agencje i urzędy federalne.

Ponad 60% z badanych korporacji było podmiotem różnych działań represyjnych w odpowiedzi na dokonane przez nie naruszenia przepisów co najmniej raz w latach 1975-1976. Urzędnicy federalni podjęli w stosunku do nich łącznie 1554 różnego rodzaju środków mających na celu egzekwowanie prawa (średnio 4,2 działań na każdą korporację). Najczęściej stosowano jednak ostrzeżenia. Clinard i Yeager podsumowują, że jeżeli kary były już stosowane to na ogół były one łagodne i mieściły się w dolnych granicach zagrożenia przewidzianego przez relewantne przepisy.

W ramach badań Clinard i Yeager przeprowadzili także wywiady z urzędnikami szczebla federalnego, ustalając, jakie czynniki przeważają przy podjęciu przez agentów federalnych decyzji o zastosowaniu środków z zakresu prawa karnego do korporacji. Są to:

- 1) wysokość szkody wynikająca z naruszenia przepisów przypisywanego korporacji;
- 2) stopień zaangażowania wyższego szczebla menadżerskiego korporacji w powstanie naruszenia przepisów;
- 3) czas trwania naruszenia przepisów;
- 4) częstotliwość naruszania przepisów przez korporację;
- 5) istnienie dowodów na przestępny zamiar korporacji;
- 6) istnienie dowodów na wymuszanie określonych działań przez korporację (podobny do dowodów pozyskiwanych w sprawach korupcyjnych);
- 7) stopień nagłośnienia publicznego sprawy np. w mediach;
- 8) istnienie odpowiedniego precedensu prawnego;
- 9) historia poprzednich poważnych naruszeń przepisów przez korporację;

- 10) potencjał odstrasżający od ewentualnego postępowania karnego;
- 11) stopień współpracy korporacji w wyjaśnieniu naruszenia przepisów¹⁶⁷.

Jeżeli przy uwzględnieniu ww. okoliczności urzędnicy ustalą, że czyn korporacji nie był wystarczająco karygodny, to wówczas rozważali podjęcie przeciwko korporacji naruszającej przepisy postępowania na gruncie prawa cywilnego. Postępowanie takie miało zmierzać do pociągnięcia korporacji do odpowiedzialności deliktowej i odszkodowawczej. Takie działania podejmowano, jeżeli naruszenie nadal trwało (środki podejmowane przez państwo miały na celu zmuszenie korporacji do zaprzestania naruszeń) lub kiedy naruszenie miało miejsce stosunkowo niedawno i możliwe jest szybkie naprawienie jego skutków lub gdy do naruszeń doszło na tyle dawno, że zbliżał się termin przedawnienia czynów przypisywanych korporacji. W braku spełnienia również tych kryteriów urzędnicy decydowali o wszczęciu postępowań administracyjnych.

Podsumowując główne zastrzeżenia dotyczące badań Sutherlanda oraz krytykę badań i wniosków Clinarda i Yeagera, należy wskazać, że wszystkie 980 zbadanych przez Sutherlanda decyzji i orzeczeń stwierdzało naruszenie prawa przez korporacje, jednak tylko 159 z nich zostało wydanych przez sądy karne¹⁶⁸. Podobna krytyka jest kierowana w stronę badań Clinarda i Yeagera, z których wynika, że 85% badanych przez nich „*corporate crimes*” spotkało się z sankcją administracyjną, a nie karami stosowanymi w ramach odpowiedzialności karnej korporacji.

Na tej argumentacji zasadził krytykę Leonard Orland, przedstawiając własne spostrzeżenia dotyczące przestępczości korporacji w opublikowanym w 1980 r. artykule „*Reflections on Corporate Crime: Law in Search of Theory and Scholarship*”¹⁶⁹. L. Orland przypomina spostrzeżenia Heberta Packera, że przestępstwo to socjopolityczny sztuczny twór, a nie naturalne zjawisko – „możemy ich mieć tak wiele jak chcemy lub tak mało jak chcemy”, w zależności od tego co postanowimy (jako społeczeństwo – przypis własny) w prawie karnym¹⁷⁰. W Stanach Zjednoczonych prawo karne stało się istotnym narzędziem regulacyjnym, a od początku XX w. nabrało takiej funkcji również w stosunku

¹⁶⁷ Marshall B. Clinard, Peter C. Yeager, *Illegal Corporate Behavior...*, s. 113.

¹⁶⁸ Edwin H. Sutherland, *Crime of Corporations...*, s. 100.

¹⁶⁹ L. Orland, *Reflections on Corporate Crime: Law in Search of Theory and Scholarship*, 17 *Amer. Crim. L. Rev.* 501-520 (1980) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 127 i n.

¹⁷⁰ L. Orland, *Reflections on Corporate Crime...*, s. 127.

do korporacji. Rzecz w tym, że prawo karne osób fizycznych nie nadaje się do bezpośredniego przeniesienia na osoby korporacyjne, nie-fizyczne. Oczywistym jest, że nie można korporacji zatrzymać, pozbawić wolności, ale można ją skazać i można ją zlikwidować. Korporacje nie mogą również zostać uznane za sprawców niektórych przestępstw, np. zgwałcenia. Nie można zatem stwierdzić, że po prostu prawo karne w całości ma zastosowanie do tego rodzaju podmiotów. Jest jednak szeroka grupa przestępstw, które nie tylko mogą, ale po prostu są – w różnych konfiguracjach – popełniane przez korporacje.

Nigel Walker, opisując koncepcje *corporate crimes* według E. Sutherland, tłumaczył, że ten jako perfekcjonista chciał stworzyć jedną wielką teorię która opisuje wszystkie przestępstwa¹⁷¹. Tyle, że w odniesieniu do tego zjawiska jest to zadanie karkołomne i z góry skazane na niepowodzenie, jako że definicja Sutherlanda (przeniesiona na jego badania a później na także na badania Clinarda i Yeagera) odnosząca się do przestępnych zachowań korporacji obejmowała zarówno przestępstwa jak i różnego rodzaju naruszenia prawa nienoszące znamion przestępstwa jak np. dezinformację w reklamie.

Ledwie 16% sankcji orzeczonych w badaniach Sutherlanda było sankcjami karnymi. W badaniach Clinarda i Yeagera jeszcze mniej. Sutherland w tej „iluzji” badań nad „przestępczością” poszedł nawet dalej, uznając za „przestępców-recydywistów” korporacje, których naruszenia nie miały charakteru prawnokarnego, a dotyczyły jedynie nieprawidłowości z zakresu prawa pracy czy prawa własności intelektualnej. Dlatego L. Orland z rezerwą podchodzi do uznania badań Sutherlanda, Clinarda i Yeagera za kluczowe badania dla odkrycia istoty przestępstw korporacyjnych skoro nie są one miarodajne nawet dla samych „przestępstw”. W efekcie badania te nie są miarodajne ani dla przestępstw korporacyjnych, ani dla naruszeń prawa administracyjnego, ani dla naruszeń prawa cywilnego, które zostały popełnione przez korporacje.

Chociaż L. Orland uważa, że dotychczasowe badania nad przestępczością korporacji głównie „zagmatwały” obraz tej patologii, to jednak nie odrzuca on doniosłości tych badań i części też stawianych przez ich autorów. O ile badania te nie dały szczegółowych

¹⁷¹ Pogląd N. Walkera za: L. Orland, *Reflections on Corporate Crime...*, s. 128-129.

i miarodajnych wyników, to bez wątpienia pokazały, że przestępczość korporacji to poważny problem. Problem, który w Stanach Zjednoczonych spotyka się z jednej strony z karnym przeregulowaniem (ściganie karnym objęto czyny, które nie są w odpowiednio wysokim stopniu karygodne), a z drugiej strony ze szczególnie łagodnym traktowaniem na etapie orzekania kary wobec korporacji i to nawet wówczas, gdy osoby fizyczne zaangażowane w proceder spotkały się z surową karą¹⁷². Ponadto według L. Orlanda wszelkie postępowania, które dla wyroku skazującego nie wymagają ustalenia przestępnego zamiaru korporacji (*mens rea*) powinny zostać przeniesione na grunt prawa cywilnego¹⁷³.

W tym samym roku, w którym L. Orland skrytykował stan badań nad przestępczością korporacyjną, Irwin Ross opublikował wyniki własnych badań w Fortune w artykule „*How Lawless Are Big Companies?*”¹⁷⁴. I. Ross na potrzeby badań przyjął, że przestępstwa korporacyjne ograniczają się do kilku rodzajów przestępstw, których karygodność powinna być poza krytyką: łapownictwo, przestępne oszustwo, nielegalne finansowanie polityczne, uchylanie się od opodatkowania i naruszenia przepisów antymonopolowych¹⁷⁵. Jego badania objęły 1.043 korporacje, spośród których 11% było zaangażowanych w co najmniej jedno poważne naruszenie w badanym okresie, a część z korporacji była „recydywistami”. Ujawniono 163 naruszenia, spośród których 98 dotyczyło prawa antymonopolowego, 28 łapownictwa, 21 nielegalnego finansowania politycznego, 11 oszustw i 5 przypadków uchylania się od opodatkowania¹⁷⁶. W badaniach I. Rossa wszystkie sprawy zakończyły się albo skazaniem albo ugodą, w której badane podmioty nie przyznawały się ani nie zaprzeczały popełnieniu przestępstwa, ale zobowiązywały się do niepopelnienia podobnego w przyszłości¹⁷⁷.

Francis Cullen, William Maakestad i Gray Cavender w 1987 r. odnieśli się do tez I. Rossa i L. Orlanda w artykule „*Corporate Crime Under Attack*”¹⁷⁸. Autorzy zauważają,

¹⁷² L. Orland, *Reflections on Corporate Crime...*, s. 131.

¹⁷³ *Ibid.*

¹⁷⁴ Irwin Ross, *How Lawless Are Big Companies?*, 102 *Fortune* 56-72 (1980) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 114 i n.

¹⁷⁵ *Ibid.*

¹⁷⁶ *Ibid.*, s. 114-120.

¹⁷⁷ *Ibid.*, s. 121.

¹⁷⁸ Francis T. Cullen, William J. Maakestad, Gray Cavender, *Corporate Crime Under Attack* 37-40, 50-53 (1987) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 123 i n.

że I. Ross potwierdził, iż przestępstwa korporacji to problem rozległy. Cullen, Maakestad i Cavender zadają natomiast pytanie o społeczną „kosztowność” tego problemu. Zauważają, że często prawdziwe konsekwencje czynów korporacji pozostają na zawsze ukryte przed społeczeństwem. Może to być wynik efektywnych działań działów *public relations* korporacji i dążeń korporacji do polubownego zakończenia postępowania. W ocenie autorów wydaje się to nawet akceptowalne w kontekście niewielkich naruszeń. Po drugiej stronie pozostają jednak sprawy podobne do tzw. skandalu Forda Pinto. W sprawie tej producent samochodów (przedsiębiorstwo Ford) wiedział o istotnej wadzie produkowanego przez niego modelu samochodu („Pinto”), która mogła powodować śmiertelne wypadki. Korporacja ze względu na chęć zwiększenia zysków nie zdecydowała się jednak na kosztowne zmiany linii produkcyjnej, uznając, że koszty ewentualnych procesów odszkodowawczych będą niższe¹⁷⁹.

Autorzy również odnoszą się do początków badania przestępstw ekonomicznych, w tym teorii Sutherlanda tzw. przestępstw białych kołnierzyków oraz jego spostrzeżeń na temat „*corporate crimes*”. Przywołując poglądy krytyków Sutherlanda, zauważa się, że przestępczość korporacyjna jako przestępczość organizacyjna różni się poważnie od przestępczości białych kołnierzyków. Ten „organizacyjny”, zbiorowy charakter czynów kreuje różnice w postrzeganiu i badaniu przestępczości korporacji, a powinien mieć również wpływ na kształt rozwiązań legislacyjnych.

Najważniejsze w uznaniu przestępstwa popełnionego wewnątrz korporacji za przestępstwo korporacyjne jest ustalenie, że jej agent (członek zarządu, menadżer, upoważniony pracownik itd.) działał w celu przysporzenia na rzecz korporacji, a nie tylko dla własnej korzyści. Przykładowo, kiedy menadżerowie spółki zawierają zмовę przetargową, najpewniej jest to determinowane przede wszystkim potencjalnymi korzyściami dla spółki. Kiedy pracownik takiej spółki defrauduje jej środki to nie sposób przypisać mu działanie na korzyść spółki (wymóg uznania za przestępczość korporacyjną), chociaż to przestępstwo, będzie się mieścić w pojęciu przestępczości białych kołnierzyków.

W tym miejscu koniecznym jest poczynienie dodatkowej uwagi, w oderwaniu od poglądów przywoływanych dotychczas autorów. Przestępstwa korporacyjne wymagają

¹⁷⁹ R. F. Meier, *Crime...*, s. 263.

koordynacji działań wielu agentów określonego szczebla wewnątrz konkretnej korporacji, mających na celu osiągnięcie korzyści przez korporację, chociażby nie wiązało się to z żadną bezpośrednią korzyścią dla nich samych. To odróżnia przestępstwa korporacyjne od przestępstw osób fizycznych (popelnianych w formie współdziałania lub w ramach zorganizowanej grupy).

Różnice pomiędzy przestępczością białych kołnierzyków a przestępczością korporacyjną uwydatnili również cytowani już wcześniej Laura Schrage i James Short. Według tych autorów, przestępczości korporacyjnej nie można tak po prostu ująć jako przestępczości białych kołnierzyków. Koncepcja przestępczości białych kołnierzyków jest skoncentrowana na tych, którzy ponieśli ekonomiczną stratę, a pomija szkody niedające się oszacować w kategorii ekonomicznej. Tymczasem przestępczość korporacyjna obejmuje szerszy zakres czynów niż przestępczość białych kołnierzyków. Ponadto przestępczość korporacyjna to przestępstwa organizacji, a nie po prostu czyny osób fizycznych¹⁸⁰.

W ocenie tych autorów problemy w badaniu korporacyjnej przestępczości i w ogóle w rozwijaniu tej doktryny w systemie prawnym sprowadzają się do: trudności w ustaleniu przestępnego zamiaru korporacji, trudności w ustaleniu indywidualnej odpowiedzialności za przestępstwo i problemy w odróżnieniu reżimów odpowiedzialności karnej od konsekwencji tradycyjnie powiązanych z prawem cywilnym lub administracyjnym.

Trudność w ustaleniu przestępnego zamiaru korporacji stanowi główny hamulec rozwoju doktryny przestępczości korporacyjnej. W ocenie przywołanych autorów jest to czynnik hamujący uznanie możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności karnej korporacji np. za zabójstwo, które w Stanach Zjednoczonych jest obciążone znacznie wyższymi wymaganiami dowodowymi. W zakresie problematyki ustalenia „indywidualnej odpowiedzialności za przestępstwo” autorzy ci podnoszą, że często niemożliwe jest odnalezienie pojedynczej osoby odpowiedzialnej za dane przestępstwo, czyli trudność w ustaleniu chociażby jednego agenta organizacji, który popełnił przestępstwo (wypełnił wszystkie niezbędne znamiona przestępstwa).

Problem kary sprowadza się do tego, że – tak jak to ujął L. Orland – nie można korporacji pozbawić wolności. Kary na gruncie odpowiedzialności korporacyjnej

¹⁸⁰ L.S. Schrage and J. F. Short, Jr, *Toward a Sociology of Organizational Crime...*, s. 22-23.

sprowadzają się do kar pieniężnych co czyni trudnym odróżnienie konsekwencji popełnienia przez korporacje przestępstwa od konsekwencji dokonanych przez nią naruszeń na gruncie np. prawa administracyjnego czy nawet cywilnego.

W odpowiedzi na tę krytykę konieczne jest podkreślenie, że odbiór społeczny jawnego postępowania karnego i wydanego w nim wyroku skazującego jest jednak diametralnie inny niż orzeczonej w analogicznej sytuacji kary administracyjnej czy nawet postępowania cywilnego. Wyrok skazujący, oznaczający uznanie korporacji za „przestępcę”, wiąże się ze znacznie większym ostracyzmem społecznym, aniżeli wydanie decyzji potwierdzającej naruszenie przez korporację przepisów o charakterze cywilnym lub administracyjnym. Gdy wewnątrz organizacji dojdzie do przestępstwa, a informacja o tym wycieknie do mediów, negatywne zmiany wizerunkowe tej instytucji mogą spowodować znacznie większe straty finansowe, aniżeli zyski, których osiągnięcia spodziewano się wskutek dokonanego naruszenia.

L. Schrager i J. Short konstatują, że tak jak prawnicy muszą znaleźć rozwiązania pozwalające na efektywne pociągnięcie korporacji do odpowiedzialności za przestępstwa, tak kryminolodzy muszą znaleźć efektywne sposoby badania przestępczości korporacyjnej¹⁸¹. Potrzebę współistnienia koncepcji przestępczości białych kołnierzyków w 1984 r. obszernie uzasadnił Brent Fisse w swoim artykule „*The Duality of Corporate and Individual Criminal Liability*”¹⁸².

Autor ten podnosi, że pierwszym argumentem uzasadniającym konieczność współistnienia obu tych koncepcji (tj. karania jednocześnie członków korporacji za własne czyny i samej korporacji za „przestępstwo korporacyjne”) jest istnienie pewnej tajemnicy organizacji. W razie oskarżenia organizacji o nieprawidłowości jej personel nabiera wody w usta albo z lojalności ze współpracownikami albo ze strachu przed zwolnieniem. Według B. Fisse, dopuszczenie odpowiedzialności korporacji wyłącza ten problem. Jeżeli korporacja ma ponieść odpowiedzialność za nieprawidłowości, to sama będzie dążyła do usunięcia tej nielojalności i ukarania wszystkich i tylko tych, którzy są winni zaistnienia

¹⁸¹ Ibid., s. 34.

¹⁸² B. Fisse, *The Duality of Corporate and Individual Criminal Liability* [w:] E. Hochstedler (ed.), *Corporations or Criminals* (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) pp. 69-84; reprint [w:] H. Croall (red.) *Corporate Crime Vol. 1, Corporate Crime: Issues of Definition, Construction and Research*, wyd. Sage Publications, Thousand Oaks, California 2009, s. 167 i n.

nieprawidłowości¹⁸³. Korporacja będzie dążyła do ukarania sprawców, żeby ograniczyć własną odpowiedzialność.

Kolejnym problemem, z którym można sobie poradzić dzięki odpowiedzialności karnej korporacyjnej, są zawiłości związane z liczbą podejrzanych. W przestępstwach, w które zaangażowane są korporacje, zwykle liczba podejrzanych jest bardzo duża, ponieważ popełnienie przestępstwa przez korporację wymaga koordynacji działań wielu osób. Organy ścigania z trudem prowadzą skuteczne postępowania wśród takiej liczby podejrzanych, zwłaszcza biorąc pod uwagę przywołany powyżej problem tajemnicy organizacyjnej¹⁸⁴. Krytycy takiego stanowiska mogą stwierdzić, że to zbliża odpowiedzialność karną korporacyjną do nieakceptowalnej odpowiedzialności zbiorowej. Należy jednak pamiętać, że celem tej koncepcji jest to, żeby to sama korporacja wyszukiwała i odkrywała sprawców, a następnie ograniczyła ryzyko powstania naruszeń w przyszłości, zamiast powoływać się na rzekomy brak wiedzy o działaniach.

W zrozumieniu tego pomagają podstawowe wymagania systemów odpowiedzialności karnej korporacyjnej – ustalenie, że motywem podjętych działań było osiągnięcie korzyści przez korporację. Pracownik-przestępca w istocie działał na rzecz korporacji. Z tej perspektywy karanie za popełnione przestępstwo wyłącznie tego pracownika (z pominięciem korporacji) jest niesprawiedliwe i jako takie – nieskuteczne¹⁸⁵. Ponadto, łatwość w wymianie personelu sprawia, że – w braku karnej odpowiedzialności korporacyjnej – korporacje mogłyby przerzucać ryzyko popełniania przestępstw na personel, a następnie po prostu zwalniać tych pracowników, którzy przynieśli im korzyści, popełniając przestępstwa i zatrudniać nowych¹⁸⁶. Podobne ryzyko B. Fisse zauważa w możliwości przerzucenia przez korporację za pomocą outsourcingu dokonywania czynności sprawczych na personel znajdujący się poza krajową jurysdykcją organów ścigania.

Nie należy również tracić z pola widzenia, że większość czynów, które kwalifikowane są jako „przestępstwa korporacyjne”, wynika z korporacyjnych zaniedbań (zaniedbań na różnych szczeblach zarządzania, a nie zaniedbań wyłącznie pojedynczego

¹⁸³ Ibid., s. 167-178.

¹⁸⁴ Ibid., s. 168.

¹⁸⁵ Ibid., s. 169.

¹⁸⁶ Ibid.

pracownika) lub wręcz korporacyjnych działań celowych. Według B. Fisse wykluczenie intencjonalności korporacji jest błędne¹⁸⁷. Korporacje kierują się własnymi procedurami i politykami oraz praktyką i zwyczajami wypracowanymi przez wiele lat. Możliwe jest zatem zbadanie, czy korporacji można przypisać winę za określone działanie lub zaniechanie.

B. Fisse zajął się problemem przypisywania korporacjom przestępnego zamiaru już nieco wcześniej, w opracowaniu „*Reconstructing Criminal Law: Difference, Retribution, Fault and Sanction*”¹⁸⁸. W doktrynie amerykańskiej dominują modele zastępczego przypisywania korporacjom zamiaru na podstawie stanu psychicznego ich agenta działającego z zamiarem przysporzenia korporacji. W konsekwencji, B. Fisse wyróżnia trzy koncepcje: *managerial mens rea* (opartą na stanie psychicznym wyższej kadry zarządzającej, która działa w imieniu korporacji), *composite mens rea* (przestępny zamiar korporacji stanowi sumę przestępnych zamiarów różnych osób wchodzących w skład korporacji), *strategic mens rea* (ustalenie przestępnego zamiaru korporacji jest oparte na analizie wyraźnych i dorozumianych zasad funkcjonowania korporacji w politykach jej działania i zwyczajach funkcjonujących wewnątrz korporacji)¹⁸⁹. Autor ten zauważa, że doktryna karnej odpowiedzialności korporacyjnej ewoluuje od typowej odpowiedzialności zastępczej (jak w orzeczeniu *New York Central & Hudson River Railroad przeciwko Stanom Zjednoczonym*) w stronę takiego ukształtowania zasad odpowiedzialności, aby jak najpełniej odwzorowywały one prawdziwą winę samej korporacji.

W ocenie B. Fisse odpowiedzialność ta powoli ewoluowała w Stanach Zjednoczonych w stronę *reactive corporate fault* – odpowiedzialności opartej na badaniu czy korporacja podjęła zadowalające działania zapobiegawcze lub naprawcze w odpowiedzi na popełnienie czynu przestępczego przez personel działający w imieniu korporacji¹⁹⁰. Taki model obciąża korporacje obowiązkiem przyjęcia skutecznych polityk zapobiegających popełnieniu przestępstwa przez ich agentów.

¹⁸⁷ Ibid., s. 172-173.

¹⁸⁸ B. Fisse, *Reconstructing Criminal Law: Difference, Retribution, Fault and Sanction*, 56 S. Cal. L. Rev. 1141, 1183-1213 (1983) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 140 i n.

¹⁸⁹ Ibid., s. 139.

¹⁹⁰ Ibid., s. 144.

Podsumowując powyższe, uzasadnienie karania korporacji i dopuszczalności przyjęcia różnych modeli ich odpowiedzialności karnej opiera się na różnych formach uznania winy organizacyjnej. Co zatem z małymi podmiotami, np. spółkami rodzinnymi? Kathleen F. Brickey zauważa w tej sytuacji, że doktryna karnej odpowiedzialności korporacji ma zastosowanie do wszystkich podmiotów niezależnie od ich wielkości i struktury właścicielskiej. Kluczowe jest ustalenie stopnia biurokratyzacji danej korporacji i tego czy zastosowanie karnej odpowiedzialności korporacyjnej jest konieczne¹⁹¹. W wielu małych firmach to właściciel będzie bezpośrednio koordynował działania każdego z pracowników, a w konsekwencji skuteczniejsze i bardziej naturalne systemowo może okazać się przypisanie odpowiedzialności jemu, a nie prowadzonej przez niego spółce rodzinnej.

Nowoczesne spojrzenie na problematykę karnej odpowiedzialności korporacji przedstawia Celia Wells w opracowaniu „*Corporations and Criminal Responsibility*”¹⁹². Autorka zauważa, że XXI wiek rozpoczyna się przyjęciem nowych metod zwalczania przestępczości korporacyjnej, w tym za pomocą wyspecjalizowanych oddziałów. Proces ten powinien zmierzać do zakończenia łagodniejszego traktowania przestępczości korporacyjnej. Jednocześnie, proces ten jest powiązany ze społecznym postrzeganiem przestępczości, w tym przestępczości korporacyjnej. Ta druga jest znacznie słabiej wpisana w społeczne rozumienie pojęcia przestępstwa, aniżeli „zwykłe”, „tradycyjne” przestępstwa, jak kradzież, rozbój, czy zabójstwo. Dlatego sposób postępowania państwa z daną patologią (przestępstwami korporacyjnymi), jest determinowany stereotypami w postrzeganiu przestępstwa i przestępców, a korporacje nie są stereotypowo uznawane za podmioty zdolne do popełnienia przestępstwa¹⁹³.

W konsekwencji problematyczne dla tworzenia spójnej doktryny karnej odpowiedzialności korporacji jest uznawanie pewnych nieprawidłowości za domenę prawa administracyjnego lub cywilnego, a tylko części za domenę prawa karnego, zwłaszcza, gdy linia podziału oparta na karygodności zachowań nie została poprowadzona konsekwentnie. Oba typy regulacji mają jednak istotny wpływ na ograniczanie

¹⁹¹ Kathleen F. Brickey, *Close Corporations and the Criminal Law: On “Mom and Pop” and a Curious Rule*, 71 Wash. U. L.Q. 189 (1993) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 160 i n.

¹⁹² C. Wells, *Corporations and Criminal Responsibility*, Oxford University Press, Oxford 2001

¹⁹³ *Ibid.*, s. 11-12.

patologicznych zachowań korporacji. Uznanie ideologicznego wymiaru rozróżnienia dwóch typów zachowań (deliktów prawa cywilnego lub administracyjnego i przestępstw na gruncie prawa karnego) ma kluczowe znaczenie dlatego, aby badania nad przestępczością korporacyjną były produktywne¹⁹⁴. Dlatego też należy rozgraniczyć „przestępczość korporacyjną” (na którą składa się wyłącznie odpowiedzialność korporacji za przestępstwa, odpowiedzialność represyjna o podłożu prawnokarnym) od innych nieprawidłowości, których dopuszczać mogą się korporacje.

Krytycy koncepcji odpowiedzialności karnej korporacji podkreślają trudność w ustaleniu przestępnego zamiaru korporacji. Argumentują, że niemożliwe jest odczytanie celu działania „osoby fikcyjnej” jaką jest korporacja. C. Wells zauważa, że wielu z badaczy dyskutujących na temat istoty karnej odpowiedzialności korporacji nie zauważa szerokiego charakteru zasad odpowiedzialności karnej¹⁹⁵. Tylko część przestępstw wymaga zaistnienia zamiaru bezpośredniego kierunkowego, tylko część wymaga wykazania winy umyślnej, a przecież wiele z przestępstw opiera się na wykazaniu jedynie lekkomyślności czy też nieumyślności. Korporacje wykazują stopień zaangażowania w zapobiegnięcie negatywnym skutkom swoich działań – zamiar – w sposób jedynie sobie właściwy, tj. za pomocą przyjętych polityk korporacji – polityk korporacji w rozumieniu szerokim uwzględniającym nie tylko dokumenty deklarujące procedury postępowania w korporacji, ale również praktykę ich stosowania i zwyczaje przyjęte w korporacji.

C. Wells idzie jednak dalej w swojej argumentacji. Podkreśla, że nie tylko korporacje, ale również ludzie na co dzień nie działają i nie myślą zgodnie z modelami winy, na których oparte są zasady prawa karnego. Przywiązanie do dualistycznego modelu winy jest w ocenie C. Wells błędne i mylące¹⁹⁶. Prowadzi ono do fałszywego wniosku, że model ten perfekcyjnie odzwierciedla sposób rozumowania człowieka na gruncie czynienia, a skoro nie da się go zastosować wobec korporacji, to należy odrzucić koncepcję karnej odpowiedzialności korporacji.

To, czy korporacje jako osoby prawne są postrzegane przez dany system prawny jako osoby moralne, czy nie, implikuje łatwość wprowadzenia różnych koncepcji

¹⁹⁴ Ibid., s. 12.

¹⁹⁵ Ibid., s. 71.

¹⁹⁶ Ibid., s. 71.

odpowiedzialności prawnej korporacji. Teorie fikcji prawnej i teorie normatywne osób prawnych mogą funkcjonować bez żadnego odwołania do moralności osoby prawnej. Takie teorie w ocenie C. Wells ograniczają karną odpowiedzialność korporacji i ich przyjęcie sprawia, że nie jest ona niezbędna w systemie prawnym. Zaakceptowanie moralnej podmiotowości korporacji pozwala na przyjęcie modelu, w którym korporacyjna lekkomyślność lub niedbalstwo jest czymś wykraczającym poza prostą odpowiedzialność za cudze zachowanie¹⁹⁷. Trudno jednak obecnie odtworzyć, która teoria osoby prawnej jest dominująca w doktrynie *corporate criminal liability* w krajach kultury *common law*, ponieważ ta rozwijała się niezależnie od rozważań na temat istoty osoby prawnej i generalnie bez powołania na żadną z teorii osób prawnych¹⁹⁸.

Doktryna karnej odpowiedzialności korporacji na stałe wrosła już w system prawny Stanów Zjednoczonych. Od dekad rozwija się również w innych państwach systemu *common law*, jak również w państwach systemu kontynentalnego.

W Polsce odpowiedzialność podmiotów zbiorowych na gruncie OdpZbiorU nie ma charakteru ściśle prawnokarnego. Przypomnieć przy tym należy, że pierwotny Projekt OPZ ustawy nosił nazwę „ustawa o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych”¹⁹⁹. Zgodnie jednak ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego wyrażonym w wyroku z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, pomimo pewnych rozbieżności, jakie pojawiły się wśród interpretatorów przepisów OdpZbiorU, należy uznać, że regulacje tej ustawy określają odpowiedzialność o charakterze represyjnym. Świadczą o tym przesłanki tej odpowiedzialności, a przede wszystkim represyjny cel i funkcja orzekanych wobec podmiotów zbiorowych kar. Pominięcie przez ustawodawcę w tytule ustawy i jej treści bezpośredniego wskazania na „odpowiedzialność karną” podmiotów zbiorowych można tłumaczyć względami legislacyjnymi - użycie tego zwrotu obligowałoby bowiem do stosowania wprost części ogólnej kodeksu karnego ze względu na art. 116 k.k. („Przepisy części ogólnej tego kodeksu stosuje się do innych ustaw przewidujących odpowiedzialność karną, chyba że ustawy te wyraźnie wyłączają ich zastosowanie”)²⁰⁰. Wskazać przy tym należy, że konstytucyjne standardy odnoszone do prawa karnego

¹⁹⁷ Ibid., s. 83.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Rządowy Projekt OPZ ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych (druk nr 706 wpłynął 08-07-2002).

²⁰⁰ Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

(represyjnego) mają zastosowanie także do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przewidzianej w OdpZbiorU²⁰¹.

Dyskusja na temat istoty karnej odpowiedzialności korporacji zamiast poprzedzać wprowadzenie karnej odpowiedzialności korporacji, toczyła się równoległe do jej rozwoju. Istota tego problemu, tj. dopuszczalność pociągnięcia osób nie-fizycznych do odpowiedzialności o charakterze represyjnym za przestępstwa, została powszechnie zaakceptowana w wielu demokratycznych porządkach prawnych. Wypracowano przy tym kilka znacznie różniących się od siebie modeli tej odpowiedzialności.

5. Modele odpowiedzialności represyjnej korporacji

Korporacje są podmiotami odrębnymi od swoich udziałowców czy interesariuszy. Ich odmienność od osób fizycznych – czyli tradycyjnych adresatów prawa represyjnego, prawa karnego – sprawia, że próby zwyczajnego bezpośredniego przełożenia prawa karnego na korporacje w systemach *common law* spełzły na niczym, bo wszystkie dotychczasowe koncepcje i doktryny były dostosowane do oceny zachowania osób fizycznych²⁰². Podobnie w toku rozwoju doktryny *corporate criminal liability* w krajach opartych na *common law* odwiecznym problemem jest niezbędne w prawie karnym wykazanie znamion czynu zabronionego, tj. *actus reus* (przypisania zachowania korporacji) oraz *mens rea* (zdolności rozpoznawania czynu zabronionego, istnienie przestępnego zamiaru)²⁰³. Te same problemy pojawiły się w przy pierwszych próbach wprowadzenia odpowiedzialności karnej korporacji w ustawodawstwach systemu kontynentalnego. Przy tym różnego rodzaju odpowiedzialność represyjna korporacji za przestępstwa została implementowana w wielu całkowicie różnych systemach prawnych – w Stanach Zjednoczonych, Anglii, Australii, Kanadzie, Francji, Danii, Czechach, Rzeczpospolitej Polskiej.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² J. Gobert, *Corporate Criminality: Four Models of Fault*, *Legal Studies*, 14(3) (1994); s. 393-410 reprint [w:] H. Croall (red.) *Corporate Crime Vol. 1, Corporate Crime: Issues of Definition, Construction and Research*, wyd. Sage Publications, Thousand Oaks, California 2009, s. 191.

²⁰³ Cavanagh N. *Corporate Criminal Liability: An Assessment of the Models of Fault*, *The Journal of Criminal Law*, Vol 75, nb 5, October 2011, ISSN 0022 0183, s. 414.

Modele odpowiedzialności represyjnej korporacji najczęściej dzieli się z uwzględnieniem kryterium sposobu przypisania winy korporacji. Przyjęte na świecie modele odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa można opisać jednak w sposób rozszerzony. W niniejszym opracowaniu posłużono się modelem zaproponowanym przez Cristinę de Maglie, która rodzaje modeli *corporate criminal liability* podzieliła według trzech typologii. Pierwsza z typologii jako kryterium przyjmuje zakres podmiotowy stosowania odpowiedzialności represyjnej, a zatem skupia się na tym, które korporacje mogą zostać uznane za zdolne do ponoszenia winy za przestępstwa. Druga typologia bada to, za jakie rodzaje przestępstw korporacje mogą odpowiadać represyjnie. Ostatnia zaś odnosi się do kryterium uznania dopuszczalności odpowiedzialności represyjnej, zatem kryterium uznania, że korporacja wypełniła znamiona czynu zabronionego²⁰⁴.

Zgodnie z tym podziałem, odnośnie do typologii według zakresu podmiotowego odpowiedzialności ww. autorka wyróżniła trzy typy. Pierwszy z nich odnosi się do modeli, w których brakuje określenia szczegółowego zakresu podmiotowego systemu odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. Przykładem jest model australijski oparty o Criminal Code Act z 1995 r., gdzie ustawodawca szczegółowo uregulował kwestię tego rodzaju odpowiedzialności, jednak w ogóle nie zdefiniował podmiotów podlegających tej odpowiedzialności, wskazując jedynie, że ustawa znajduje zastosowanie do podmiotów korporacyjnych²⁰⁵ w taki sam sposób jak do osób fizycznych²⁰⁶.

Drugi typ modelu odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa według kryterium zakresu podmiotowego obejmuje modele, w których następuje generalne, ogólne określenie podmiotów, które mogą podlegać odpowiedzialności. Jako przykład tego podejścia można wskazać *Federal Sentencing Guidelines* w Stanach Zjednoczonych, w których wskazano, że zasady odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa mają zastosowanie do „organizacji”, zdefiniowanych jako „osoby inne niż osoby fizyczne”. Podobnie w kanadyjskim kodeksie karnym wskazano, że pojęcia „każdy” oraz „osoba”

²⁰⁴ C. de Maglie, *Models of Corporate Criminal Liability in Comparative Law*, Washington University Global Studies Law Review, 4(3), s. 547-566.

²⁰⁵ „bodies corporate”.

²⁰⁶ C. de Maglie, *Models...*, s. 550.

obejmują także podmioty korporacyjne, społeczności, podmioty publiczne, jednostki samorządu terytorialnego w zakresie czynów, które są zdolne „popełnić”²⁰⁷.

W trzecim modelu odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa według kryterium zakresu podmiotowego odpowiedzialność jest przypisywana wyłącznie podmiotom korporacyjnym, które mają odpowiedni status prawny – osobowość prawną. Jako przykład można wskazać model francuski i duński. C. de Maglie krytykuje taki model jako przestarzały, nieodpowiadający rzeczywistemu spojrzeniu na relacje społeczne z udziałem korporacji²⁰⁸. Model ten wyraża nadmierne przywiązanie do przekonania, że to osobowość prawna determinuje uznanie zdolności korporacji do ponoszenia winy. Przywiązanie to jest oparte na błędnym założeniu, że wszystkim korporacjom, które mają istotną rolę społeczną przyznano odpowiedni status prawny np. osobowość prawną.

Druga typologia zaproponowana przez C. de Maglie odnosi się do zakresu przedmiotowego odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. Za kryterium posłuży zatem sposób określenia katalogu czynów, za które korporacje mogą ponosić odpowiedzialność represyjną.

Do pierwszej grupy modeli według tej typologii zaliczają się modele, w których korporacje jako sprawcy są traktowane tożsamo do osób fizycznych. Oznacza to, że katalog przestępstw, za które może odpowiedzieć korporacja jest identyczny jak ten dla osób fizycznych. C. de Maglie wskazuje, że rozwiązania tego modelu przyjęto np. w australijskim *Criminal Code*, który stanowi, że podmioty korporacyjne mogą zostać uznane winnymi każdego przestępstwa, nawet tego za które grozi kara pozbawienia wolności²⁰⁹. Model pełnej tożsamości zakresu przedmiotowego odpowiedzialności korporacji i osób fizycznych słusznie może wydawać się nader generalnie podchodzić do zagrożenia, jakim jest przestępczość korporacyjna. Teoretycznie obejmuje on przestępstwa, których korporacje ze względów oczywistych nie mogą popełnić, jak np. bigamia, zgwałcenie, prowadzenie pojazdu w stanie nietrzeźwości, dzieciobójstwo itd. Należy jednak dostrzec zalety braku rozgraniczenia przedmiotowego odpowiedzialności osób fizycznych i korporacji z perspektywy polityki kryminalnej. Ustawodawca daje tym

²⁰⁷ Ibid., s. 550-551.

²⁰⁸ Ibid., s. 551.

²⁰⁹ C. de Maglie, *Models...*, s. 552.

samym społeczeństwu klarowny sygnał, że korporacje i osoby fizyczne ponoszą równą odpowiedzialność za przestępstwa²¹⁰.

Drugi model w typologii zakresu przedmiotowego odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa opiera się na wprowadzeniu przepisów określających przestępstwa, w których dopuszczalne jest ustalenie winy organizacyjnej korporacji zamiast ustalenia katalogu takich przestępstw. Oznacza to, że odpowiedzialność represyjna korporacji jest dopuszczalna za szczególne przestępstwa i wtedy, „gdy ustawa tak stanowi”. Klasycznymi obszarami przestępczości, w których dopuszcza się odpowiedzialność represyjną korporacji za przestępstwa, są przestępstwa gospodarcze, przestępstwa przeciwko ochronie środowiska, przestępstwo przeciwko prawom pracowników czy przestępstwa w obszarze ochrony konkurencji i konsumentów. Rozwiązanie takie przyjęto w prawie francuskim²¹¹.

Ostatni model w typologii według zakresu przedmiotowego odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa zakłada przyjęcie przez ustawodawcę zamkniętego katalogu przestępstw, za które korporacje mogą ponosić odpowiedzialność represyjną.

Trzecia typologia proponowana przez C. de Maglie za kryterium przyjmuje sposób przypisania sprawstwa i winy korporacji. Badaniu podlega zatem okoliczność najbardziej wyróżniająca dany model na tle pozostałych pod względem teoretycznym. Podział modeli odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa według sposobu przypisania korporacji winy jest najszerszej opisany w literaturze, ale jednocześnie nie jest on opisywany jednolicie.

Neil Cavanagh podsumował rozwiązania problemu braku możliwości przypisania *actus reus* i *mens rea* rozpoznane przez teoretyków badających podejście do odpowiedzialności represyjnej w systemach *common law*²¹². Pierwszy z nich to podejście nominalistyczne, zgodnie, z którym korporacja jest postrzegana, jako nic innego niż zbiór jednostek – osób fizycznych. Przy takim podejściu odpowiedzialność korporacji ma zawsze charakter pochodny. Drugą perspektywę N. Cavanagh nazywa perspektywą realistyczną. Zmierza ona do przerwania zależności pomiędzy

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Ibid.

²¹² Cavanagh N. *Corporate Criminal Liability: An Assessment...*, s. 414.

odpowiedzialnością korporacyjną a indywidualną. Odpowiedzialność korporacji nie powinna mieć charakteru pochodnego. Koncepcje te opierają się na założeniu istnienia szczególnego rodzaju winy – winy organizacyjnej. Korporacje to po prostu samodzielne podmioty, odpowiedzialne za własne polityki i sposób postępowania, wdrożone procedury i przyjęte zwyczaje. W tym systemie korporacja może zostać uznana odpowiedzialną za przestępstwo nawet jeżeli żadna z osób fizycznych samodzielnie nie popełniła przestępstwa²¹³.

Do podejścia nominalistycznego zalicza się modele *vicarious liability*, *identification doctrine*, *aggregation doctrine* oraz *the senior management test*.

Pierwszy z modeli nominalistycznych, tj. *vicarious liability* jest modelem najstarszym wśród współczesnych modeli odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. T. Kwarciański ten typ odpowiedzialności nazywa „odpowiedzialnością powierniczą”, upraszczając, że polega ona na odpowiedzialności podmiotu za cudze czyny, podobnie jak menadżer odpowiada za działania pracowników firmy, którą zarządza²¹⁴. Ten model w *common law* wykształcił się z prawa cywilnego i oznaczał tam możliwość przypisania osobom prawnym odpowiedzialności za działania ich pracowników, które to działania zostały uznane za działania osoby trzeciej (korporacji)²¹⁵. Odnosząc się do tego modelu w dalszej części opracowania, posługiwano się – za B. Namysłowską Gabrysiak – określeniem „model odpowiedzialności zastępczej”²¹⁶.

J. Gobert zauważa, że historycznie odpowiedzialność zastępcza swój początek miała w prawie deliktowym, gdzie pan był uznawany odpowiedzialnym za czyny swoich podwładnych i służby²¹⁷. H. J. Laski opisując ponad sto lat temu fundamenty odpowiedzialności zastępczej w odniesieniu do tego rodzaju odpowiedzialności, zauważa, że generalnie nie ma podstaw do kwestionowania odpowiedzialności „pana”, jeżeli to on wydał rozkaz określonego zachowania. Podobnie sprawy mają się w przypadku potwierdzenie czynności sługi przez pana, a nawet w przypadku winy pana w wyborze

²¹³ Ibid.

²¹⁴ T. Kwarciański, Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Stan badań..., s. 81-82.

²¹⁵ B. Namysłowska-Gabrysiak, Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary. Komentarz, Kraków 2004, s. 24.

²¹⁶ Ibid.

²¹⁷ J. Gobert, Corporate Criminality: Four Models of Fault..., s. 194 i przywołane przez niego orzeczenie w sprawie *Lloyd & Grace, Smith & Co*, [1912] AC 716.

lub nadzorze nad służącym wypełniającym obowiązki na rzecz pana²¹⁸. Rozwiązanie to ułatwia dochodzenie naprawienia szkody wyrządzonej przez „podległego”, który może nie dysponować odpowiednimi środkami, a jednocześnie szkoda została wyrządzona poprzez działania na korzyść osoby, która będzie zdolna do jej naprawienia. W tym kontekście oczywiste staje się, dlaczego model odpowiedzialności zastępczej był pierwszym naturalnym wyborem przy próbie pociągnięcia korporacji do odpowiedzialności represyjnej za czyny jej pracowników.

Przenosząc powyższe rozważania na grunt modeli odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa, J. Gobert stawia retoryczne pytanie – skoro korporacja jest odpowiedzialna za wybór, przeszkolenie i nadzór nad pracownikiem, skoro to ona daje mu narzędzia, środki i sposobność do popełnienia przestępstwa, to czy nie powinna również ponosić odpowiedzialności za to przestępstwo? Odpowiedź twierdząca jest tym bardziej oczywista przy założeniu, że popełniając przestępstwo, pracownik działał na rzecz korporacji²¹⁹.

W polskim piśmiennictwie ten rodzaj odpowiedzialności podmiotu zbiorowego jest definiowany jako model odpowiedzialności obiektywnej, w którym „podmiot zbiorowy ponosi odpowiedzialność za czyny wszystkich osób, które działają na jego rzecz w ramach powierzonych im zadań, a także za czyny tych osób podjęte bezprawnie wbrew woli osoby powierzającej ich wykonanie, a nawet wyraźnie przez tę osobę zakazane”²²⁰. Model odpowiedzialności zastępczej pozwala na uznanie korporacji winną czynów popełnionych przez jej pracowników, dyrektorów, menadżerów. W konsekwencji, odpowiedzialność ta jest „automatyczna” i nie zachodzi potrzeba wykazania, że korporacja miała „przestępczy zamiar” (*mens rea*)²²¹. Zasada automatycznej odpowiedzialności represyjnej za cudze czyny jest generalnie obca prawu karnemu. Być może dlatego model ten nie przyjął się szeroko nie tylko w prawie kontynentalnym, ale również w ustawodawstwie brytyjskim. W Stanach Zjednoczonych dopuszcza się jednak tego rodzaju odpowiedzialność korporacji w przypadku części przestępstw, o ile jest to wprost wskazane w ustawie²²². Należy jednak

²¹⁸ H. J. Laski, “Basis of Vicarious Liability”, Yale Law Journal 26, no. 2 (1916-1917), s. 105.

²¹⁹ J. Gobert, Corporate Criminality: Four Models of Fault..., s. 194.

²²⁰ M. Pniewska, Problematyka charakteru prawnego odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary w prawie polskim, Studia Iuridica Toruniensia, tom VI, 2010, s. 189.

²²¹ S. Horan, Corporate crime, Haywards Heath, West Sussex, Bloomsbury, Dublin 2011, s. 66.

²²² Ibid.

podkreślić, że nie jest to model generalny w Stanach Zjednoczonych i ten rodzaj odpowiedzialności korporacji przyjęto w przypadku jedynie części, w tym głównie tzw. przestępstw regulacyjnych jak np. przestępstwa przeciwko ochronie środowiska²²³.

Istotą modelu odpowiedzialności zastępczej jest poniesienie przez korporację obiektywnej, absolutnej odpowiedzialności za przestępstwo, którego znamion korporacja sama nie zrealizowała. Umożliwia on pociągnięcie do odpowiedzialności karnej osoby, której czyn nie wypełnił znamion czynu zabronionego i której nie można postawić zarzutu zawinienia²²⁴. Model ten pozwala na pociągnięcie do odpowiedzialności za przestępstwo korporacji, która nie tylko nie „popełniła” przestępstwa, ale również podjęła niezbędne środki, żeby takiemu przestępstwu zapobiec. W konsekwencji model ten nie może być stosowany do przestępstw wymagających wykazania przestępczego zamiaru²²⁵.

To powoduje, że odpowiedzialność zastępcza nie jest postrzegana jako rozwiązanie sprawiedliwe. B. Fisse wskazuje, że model taki może znaleźć uzasadnienie w przypadku przestępstw niższego ciężaru gatunkowego (w tym tzw. przestępstw regulacyjnych), ale jest trudna do zaakceptowania w przypadku, gdy korporacji grożą wysokie kary pieniężne i ostracyzm społeczny podsycany przez media²²⁶.

Jednocześnie, pomimo całej „niesprawiedliwości” związanej z obiektywnym przypisaniem odpowiedzialności, model ten nie znajdzie zastosowania we wszystkich sytuacjach, w których doszło do popełnienia przestępstwa, z którego korzyści odniosła korporacja. Konieczne jest bowiem ustalenie popełnienia przestępstwa przez konkretnego pracownika (lub innego reprezentanta) korporacji. Oznacza to konieczność ustalenia co najmniej jednej osoby fizycznej, która wypełniłaby wszystkie znamiona czynu zabronionego.

W tym kontekście, ułomność modelu odpowiedzialności zastępczej przedstawia następujący hipotetyczny przykład²²⁷. Wyobraźmy sobie przedsiębiorstwo „X sp. z o.o.”

²²³ John C. Coffee, Jr., *Corporate Criminal Liability: An Introduction and Comparative Survey* [w:] *Criminal Responsibility of Legal and Collective Entities International Colloquium Berlin, May 4-6, 1998*, Edited by Albin Eser, Günter Heine, Barbara Huber, Freiburg im Breisgau 1999, s. 9.

²²⁴ M. Pniewska, *Problematyka charakteru prawnego odpowiedzialności podmiotów zbiorowych...*, s. 189.

²²⁵ *mens rea*; zob. B. Namysłowska-Gabrysiak, *Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych...*, s. 25.

²²⁶ B. Fisse, *The Attribution of Criminal Liability to Corporations: A Statutory Model*, SLR, no. 3 (September 1991), 1991, s. 278.

²²⁷ Przykład podany w dalszej części został oparty na przykładzie, którym posłużył się J. Gobert [w:] J. Gobert, *Corporate Criminality: Four Models of Fault...*, s. 201.

prowadzące działalność produkcyjną w branży spożywczej. W toku działalności tej spółki doszło do zatrucia lokalnego strumienia chemikaliami pochodzącymi z „X sp. z o.o.”, które znalazły się w lokalnym strumieniu. Dziecko mieszkające nieopodal strumienia, podczas spaceru po okolicy z przyjaciółmi, wypilo wodę pochodzącą ze strumienia. Po kilku dniach zapadło w śpiączkę, a następnie zmarło wskutek zatrucia chemikaliami pochodzącymi z „X sp. z o.o.”. Chemikalia, którymi zatrulo się dziecko były używane jako półprodukty przez inżynierów prowadzących badania w dziale badań i rozwoju X sp. z o.o. Inżynierowie ci wiedzieli, że są one toksyczne, a ich spożycie przez człowieka (a w szczególności dziecko) nawet w niewielkiej ilości może być śmiertelne. Nie był to jednak produkt wychodzący na zewnątrz korporacji – ich resztki były przekazywane do utylizacji odpowiedniemu działowi X sp. z o.o. Inżynierowie wiedzą, że chemikalia użyte przez nich wymagają specjalnej utylizacji. Żaden z inżynierów nie wie o tym, w jaki sposób X sp. z o.o. utylizuje resztki półproduktów. Pracownicy odpowiedzialni za pozbycie się śmieci i nieczystości z X sp. z o.o. mieli świadomość, że nieczystości i odpady, które utylizują mogą być niebezpieczne dla ludzi. Wszystkie przekazane im nieczystości i odpady poddawali standardowej procedurze utylizacji, po której pozostawała „przefiltrowana” woda, która mogła być zwrócona do środowiska. Pracownicy działu utylizacji nie wiedzieli, że przekazano im produkty, które pozostają niebezpieczne po przefiltrowaniu. Nie wiedzieli również, że kanał, do którego spływa „przefiltrowana” woda, jest połączony ze strumieniem przepływającym nieopodal osiedla domów jednorodzinnych, który to jest traktowany przez mieszkańców jako źródło wody pitnej. Menadżer zarządzający kilkoma działami X sp. z o.o. (w tym działem utylizacji) pochodzi z okolicy i wie, że mieszkańcy korzystają z okolicznego strumienia jako ze źródła wody pitnej i że może on być połączony z kanałem, do którego trafia „przefiltrowana” woda z X sp. z o.o. Nie ma on jednak żadnej wiedzy na temat stopnia toksyczności odpadów, które dział badań i rozwoju przekazał do utylizacji, oraz faktu, że nie zostaną one wystarczająco przefiltrowane, a w konsekwencji zutylizowana woda pochodząca z X sp. z o.o. może być śmiertelnie niebezpieczna.

J. Gobert posłużył się podobnym przykładem, aby ukazać, że w tej sytuacji, żaden z pracowników korporacji nie miał świadomości co do wszystkich niezbędnych znamion przestępstwa i żadnemu z nich nie można przypisać spowodowania śmierci dziecka. W konsekwencji, w modelu odpowiedzialności zastępczej korporacja X sp. z o.o. nie poniosłaby odpowiedzialności, pomimo że doszło do karygodnego czynu wypełniającego

znamiona przestępstwa, który był efektem jej działalności. Na przypisanie odpowiedzialności korporacji w podobnej sytuacji pozwala model *aggregation doctrine*.

Model *aggregation doctrine* bywa nazywany również modelem *collective knowledge* lub *aggregation knowledge*²²⁸. W dalszej części niniejszego opracowania będzie on nazywany „modelem odpowiedzialności agregacyjnej”.

Jest to jeden z modeli bezpośredniej odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwo. Model odpowiedzialności agregacyjnej zakłada, że korporacja jest bytem odrębnym od osób fizycznych składających się na nią. Zarówno w obrocie gospodarczym jak i w relacjach społecznych korporacja jest odrębnym, samodzielnym podmiotem. Model ten przyjmuje fikcję prawną, zgodnie z którą jednostkowe zachowania poszczególnych osób fizycznych będących częścią korporacji łączą się w całość i są uznawane za zachowanie korporacji²²⁹. Korporacja nie odpowiada zatem zastępczo za czyny osób fizycznych będących jej częścią. Korporacja odpowiada za własny czyn.

Model odpowiedzialności agregacyjnej pozwala na łączenie działań, zaniechań i stanów psychicznych więcej niż jednej osoby w korporacji, tworzących różne elementy przestępstwa, w taki sposób, że ostatecznie elementy pochodzące od wielu członków korporacji składają się na czyn korporacji²³⁰. Wracając do opisanego wcześniej przykładu spółki „X sp. z o.o.”, model odpowiedzialności agregacyjnej pozwala na przypisanie jej odpowiedzialności za spowodowanie śmierci. W dodatku czyn ten jest postrzegany jako czyn korporacji.

W tym modelu wiedza, zachowania, zamiary poszczególnych członków korporacji sumują się i są uznawane jako zbiór wiedzy, zachowań i zamiarów korporacji. Świetnie obrazuje to metafora drużyny uniwersyteckiej podczas międzyuczelnianego quiz'u, którą posłużył się J. Gobert²³¹. Drużyna składa się z kilku członków, którzy razem odpowiadają na zadane im pytania. Żaden z członków drużyny nie ma pełnej wiedzy ze wszystkich dyscyplin naukowych i żaden z nich nie zna odpowiedzi na wszystkie pytania, jakie padną w quizie. Wiedza drużyny stanowi sumę wiedzy wszystkich jej członków. Wynik drużyny

²²⁸ B. Namysłowska-Gabrysiak, Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 32.

²²⁹ M. Pniewska, Problematyka charakteru prawnego odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 191.

²³⁰ J. Gobert [w:] J. Gobert, Corporate Criminality: Four Models of Fault..., s. 200-201.

²³¹ Ibid.

zależy od sumy wiedzy każdego z jej członków. Podobnie, w modelu odpowiedzialności agregacyjnej możliwość przypisania korporacji odpowiedzialności za przestępstwo zależy od sumy wiedzy, zachowań i zamiarów wszystkich członków korporacji.

Model odpowiedzialności agregacyjnej jest w istocie modelem perspektywy nominalistycznej, ale najbardziej zbliżonym do perspektywy realistycznej²³². Eliminuje on wadę modelu odpowiedzialności zastępczej ograniczającą jego efektywność, a sprowadzającą się do konieczności ustalenia co najmniej jednego sprawcy przestępstwa w strukturach korporacji. Model ten skupia się również na karygodnym niedbalstwie korporacji, która powinna tak zorganizować swoje struktury, aby zapobiec popełnieniu przestępstwa.

Zaletą modelu odpowiedzialności agregacyjnej jest także łatwość postępowania dowodowego. W tym modelu nie jest konieczne wykazanie popełnienia przestępstwa przez członka korporacji, a zatem wykazanie zrealizowania wszystkich znamion czynu zabronionego przez jedną osobę. Wystarczy połączenie wykazania wypełnienia znamion przez wielu członków korporacji, co może być ułatwieniem. Model odpowiedzialności agregacyjnej zapewnia równość korporacji wobec prawa w systemie odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. N. Cavanagh argumentuje, że ten model równo traktuje małe i duże korporacje, ponieważ te drugie nie mogą się bronić poprzez zrzucenie odpowiedzialności przez wysokich rangą menadżerów na pracowników niższego szczebla²³³. Zaletą to uwidoczni się przy porównaniu modelu odpowiedzialności agregacyjnej do modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej i modelu *senior management test*. Model odpowiedzialności agregacyjnej lepiej odzwierciedla także rzeczywistość funkcjonowania korporacji²³⁴. Podejście to uwzględnia fakt, że w rzeczywistości żaden z członków korporacji nie ma pełnego obrazu funkcjonowania organizacji, pełnej wiedzy na temat działań członków korporacji każdego szczebla. Członkowie korporacji mają jednak świadomość co do generalnego kierunku działań korporacji. Model ten wydaje się być jednak zbyt daleko idący w zakresie, w jakim pozwala na łączenie ze sobą nieprzestępnych zachowań członków korporacji, które w istocie nie były karygodne i w sytuacji, gdy żaden z członków korporacji nie miał zamiaru popełnienia przestępstwa.

²³² N. Cavanagh, *Corporate Criminal Liability: An Assessment...*, s. 425.

²³³ *Ibid.*, s. 426.

²³⁴ *Ibid.*, s. 427.

Największy zarzut do modelu odpowiedzialności agregacyjnej sprowadza się w konsekwencji do tego, że model ten dostrzega zamiar popełnienia przestępstwa tam, gdzie nikt takiego zamiaru nie miał²³⁵.

Model odpowiedzialności identyfikacyjnej w doktrynie jest nazywany również modelem *alter ego*, teorią *controlling officer*, teorią *direct liability*, teorią *directing mind*, teorią *corporate organs*²³⁶. Ten model, podobnie jak opisany wcześniej model odpowiedzialności agregacyjnej, polega na ustaleniu winy korporacji w oparciu o przypisanie korporacji działań jej członków. Również sprowadza się do uznania czynów osób będących w strukturze danej korporacji za czyny samej korporacji²³⁷. Różni się on jednak od modelu odpowiedzialności agregacyjnej tym, że umożliwia przypisanie korporacji jedynie czynów jej członków odpowiedniego szczebla.

Koncepcja ta powstała „w celu znalezienia jakiejś pragmatycznej, akceptowalnej podstawy, która pozwalałaby objąć korporacje prawnokarnym oddziaływaniem społeczeństwa, ale która nie obarczałaby korporacji winą za wszelkie przestępcze działania wszystkich jej pracowników i agentów”²³⁸. Istotę modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej można odnaleźć w systemie brytyjskim, w uzasadnieniu decyzji Izby Lordów w sprawie *Tesco Supermarkets Ltd przeciwko Nattrass*²³⁹. Sieć sklepów Tesco oferowała zniżkę na proszek do prania, którego reklamę pokazywano w sklepach. Gdy w sklepie zabrakło przecenionego produktu, zaczęto zastępować go regularnie wycenianym towarem. Kierownik sklepu nie zdjął reklamy, a klient dokonujący zakupów w sklepie został wprowadzony w błąd i obciążony wyższą ceną. *Tesco Supermarkets Ltd* zostało oskarżone na mocy ustawy za fałszywą reklamę. W swojej obronie *Tesco Supermarkets Ltd* argumentowało, że podjęło uzasadnione środki ostrożności i należytą staranność, aby zapobiec takiej sytuacji, a zachowanie menadżera sklepu nie może być uznane za działanie

²³⁵ *Ibid.*, s. 428-429.

²³⁶ M. Pniewska, *Problematyka charakteru prawnego odpowiedzialności podmiotów zbiorowych...*, s. 190; B. Namysłowska-Gabrysiak, *Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych...*, s. 25-26.

²³⁷ *Ibid.*

²³⁸ Wyrok Supreme Court of Canada w sprawie *Canadian Dredge & Dock Co v The Queen* [1985] 1 SCR 662,701, cyt. za: S. Horan, *Corporate crime...*, s. 27.

²³⁹ [1972] AC 153, [1971] UKHL 1, 69 LGR 403, [1971] 2 WLR 1166, [1971] 2 All ER 127, wyrok opublikowany w portalu BAILII JISC OpenLaw, pod adresem: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1971/1.html>, dostęp w dniu 14.07.2019.

Tesco Supermarkets Ltd. Izba Lordów stwierdziła, że zachowanie kierownika sklepu nie może zostać przypisane korporacji.

W uzasadnieniu do tego rozstrzygnięcia jeden z jego autorów Lord Reid porównał korporację do człowieka, wskazując, że żywy człowiek ma umysł, który może mieć wiedzę lub zamiar lub wykazać się niedbalstwem i ma ręce, które pozwalają wypełnić jego zamiary. Korporacja nie ma rąk ani umysłu – musi działać za pośrednictwem żywych osób, chociaż nie zawsze jednej lub tej samej osoby. Wtedy członek korporacji, który działa jako jej agent nie mówi ani nie działa dla korporacji. On działa jako korporacja, a jego umysł, który kieruje jego działaniami, jest umysłem korporacji. Członek korporacji nie działa jako przedstawiciel, agent lub delegat korporacji, ale jest ucieleśnieniem korporacji. Jeśli ma zamiar popełnienia przestępstwa to jest to zamiar korporacji²⁴⁰. Jednak nie każdy pracownik korporacji jest jej ucieleśnieniem.

Osobą fizyczną lub podmiotem, który utożsamia się z przedsiębiorstwem w ustawodawstwach większości państw, jest organ przedsiębiorstwa lub jego przedstawiciel, który działa w imieniu i na rzecz korporacji²⁴¹. Nadal jest to zatem odpowiedzialność korporacji za cudze czyny.

Przy tym model odpowiedzialności identyfikacyjnej pozwala na pociągnięcie korporacji do odpowiedzialności tylko w szczególnym przypadku. Wymaga on nie tylko udowodnienia popełnienia przestępstwa przez jednego z członków korporacji, ale ponadto musi to być członek korporacji działający odpowiednio wysoko w jej strukturach. To z kolei sprawia, że model odpowiedzialności identyfikacyjnej działa najlepiej w sprawach, w których odpowiedzialność represyjna korporacji za przestępstwa jest najmniej potrzebna, a najgorzej tam, gdzie ta doktryna mogłaby być najbardziej przydatna z perspektywy polityki kryminalnej²⁴². Skoro bowiem jest możliwe ustalenie winy członków organów zarządzających korporacji i skazanie ich to przyjęty tu model odpowiedzialności korporacji nie rozwiązuje problemu „braku winnych”²⁴³. Model ten zadziała zatem w przypadku małych korporacji, gdzie zachodzi większe prawdopodobieństwo zaangażowania

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ M. Pniewska, *Problematyka charakteru prawnego...*, s. 190.

²⁴² J. Gobert..., s. 198.

²⁴³ Ibid.

w przestępstwo pracowników wyższego szczebla. Model ten będzie nieskuteczny w przypadku dużych korporacji.

Krytyka modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej sprowadza się do tego, że powiela on problemy dowodowe modelu odpowiedzialności zastępczej²⁴⁴, nie odzwierciedla rzeczywistości podejmowania decyzji we współczesnych korporacjach, gdzie sposób postępowania wynika bardziej z polityk i przyjętych procedur i zwyczajów niż z nakazów członków korporacji wyższego szczebla, a także nie zapewnia równości korporacji wobec prawa, ponieważ, podobnie jak model odpowiedzialności agregacyjnej, jest o wiele skuteczniejszy wobec małych korporacji²⁴⁵.

Model *senior management test* jest kwalifikowaną formą modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej i został wprowadzony w Wielkiej Brytanii w Corporate Manslaughter and Corporate Homicide Act, tj. ustawie dopuszczającej pociągnięcie korporacji do odpowiedzialności za zabójstwo. Na potrzeby niniejszego opracowania wystarczy wskazać, że ustawa ta pozwala na przypisanie organizacji winy za popełnienie zabójstwa²⁴⁶, jeżeli sposób w jaki organizacja prowadzi działalność lub jest zarządzana spowodował śmierć osoby, a jednocześnie śmierć ta została spowodowana rażącym naruszeniem obowiązków organizacji wobec zmarłego w zakresie jego bezpieczeństwa²⁴⁷. Model *senior management test* pozwala na „połączenie” zaniedbań wielu członków korporacji w jeden czyn, który jest uznawany za czyn korporacji. Model ten ogranicza trudności dowodowe modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej, ale nadal faworyzuje duże korporacje przez konieczność wykazania naruszeń na najwyższym szczeblu organizacji, przez co nie jest postrzegany jako model ewolucyjny w stosunku do modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej, ale raczej jako poszerzenie granic tego ostatniego²⁴⁸.

Modele realistyczne stanowią podejście stosunkowo nowe w historii rozwoju odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. Perspektywa realistyczna odrzuca odpowiedzialność zastępczą, pochodną korporacji i zakłada, że korporacje są samodzielnymi podmiotami i w ich działalności można doszukać się tzw. winy

²⁴⁴ W przypadku powołanego wcześniej przykładu spółki „X sp. z o.o.” pociągnięcie spółki byłoby niemożliwe z uwagi na niewykazanie popełnienia przestępstwa przez członka jej organu zarządzającego.

²⁴⁵ N. Cavanagh, Corporate Criminal Liability: An Assessment..., s. 418.

²⁴⁶ Mówiąc dokładniej – szczególnego rodzaju zabójstwa – „*corporate homicide*” lub „*corporate manslaughter*”.

²⁴⁷ N. Cavanagh, Corporate Criminal Liability: An Assessment..., s. 421.

²⁴⁸ Ibid., s. 424.

organizacyjnej. Dlatego też korporacje mogą (i powinny) ponosić odpowiedzialność za własne czyny²⁴⁹.

Pierwszy z modeli realistycznych – *corporate culture doctrine*²⁵⁰ – został częściowo przyjęty w australijskim Criminal Code. Zgodnie z tą regulacją, jeżeli fizyczny element przestępstwa został popełniony przez pracownika, agenta lub menadżera korporacji działającego w ramach rzeczywistego lub pozornego zakresu jego zatrudnienia lub w ramach jego rzeczywistego lub pozornego władztwa, element fizyczny musi również zostać przypisany korporacji²⁵¹. Przepisy zakładają przypisanie korporacji odpowiedzialności za przestępstwo częściowo przy wykorzystaniu modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej²⁵², a częściowo zgodnie z modelem odpowiedzialności w oparciu o kulturę korporacyjną. Korporacji może bowiem zostać przypisana wina za popełnione przestępstwo, jeżeli w postępowaniu dojdzie do udowodnienia, że w korporacji istniała kultura korporacyjna, która kierowała, zachęcała, tolerowała lub doprowadziła do nieprzestrzegania relewantnych przepisów lub udowodnienia, że korporacja nie stworzyła i nie utrzymała kultury korporacyjnej wymagającej zgodności z odpowiednimi przepisami²⁵³. Kultura korporacyjna, o której tutaj mowa oznacza postawę, politykę, regułę, procedurę postępowania lub praktykę istniejące w całości korporacji lub w jej części, w której doszło do zachowań, które mogą zostać uznane za przestępstwo²⁵⁴. Tak rozumiana kultura korporacyjna mogła spowodować, że doszło do przestępstwa albo dlatego, że wprost nakierowała członków korporacji na jego popełnienie albo dlatego, że jej przestrzeganie z natury musiało prowadzić do popełnienia przestępstwa. Alternatywnie kultura korporacyjna mogła stanowić dla członków korporacji psychologiczne wsparcie i formę zachęty do popełnienia przestępstwa albo utrzymywać pasywną tolerancję dla jego popełnienia²⁵⁵.

²⁴⁹ Ibid., s. 429.

²⁵⁰ Dalej: “model odpowiedzialności w oparciu o kulturę korporacyjną”.

²⁵¹ Art. 12.2., Criminal Code Act 1995 No. 12, 1995 Compilation No. 126 (t.j. z dnia 29 grudnia 2018 r.).

²⁵² Art. 12.2. pkt 2 ppkt a i b, Criminal Code Act 1995 No. 12, 1995 Compilation No. 126 (t.j. z dnia 29 grudnia 2018 r.).

²⁵³ Art. 12.2. pkt 2 ppkt c i d, Criminal Code Act 1995 No. 12, 1995 Compilation No. 126 (t.j. z dnia 29 grudnia 2018 r.).

²⁵⁴ Art. 12.2. pkt 6, Criminal Code Act 1995 No. 12, 1995 Compilation No. 126 (t.j. z dnia 29 grudnia 2018 r.).

²⁵⁵ S. Baudh., „Corporate Criminal Liability: A Review in Light of Tata-Ulfa Nexus.” Student Advocate, 10, 1998, pp. 44-51. HeinOnline.

Według N. Cavanagha model ten zapewnia największą pewność dowodową ze wszystkich omówionych modeli i najlepiej odzwierciedla sposób podejmowania decyzji we współczesnych korporacjach, a ponadto doprowadził korporacje australijskie do podjęcia wysiłków zapobieżenia popełnianiu przestępstw poprzez przyjęcie odpowiednich polityk postępowania²⁵⁶. W konsekwencji model odpowiedzialności w oparciu o kulturę korporacyjną spełnia istotną funkcję prewencyjną.

Niestety model ten w kontekście dowodowym nadal nie jest wystarczająco klarowny. Wykazanie przed sądem, że konkretna kultura korporacyjna doprowadziła do popełnienia przestępstwa lub była niewystarczająca dla powstrzymania członka korporacji przed jego popełnieniem może być niezwykle trudnym zadaniem, zwłaszcza wobec braku obiektywnych kryteriów pozwalających na jej ocenę w tym zakresie²⁵⁷. Niezależnie od tego, model odpowiedzialności w oparciu o kulturę korporacyjną najlepiej odzwierciedla proces decyzyjny w korporacjach i dlatego w sposób najbardziej równy prowadzić może do pociągnięcia do odpowiedzialności za przestępstwo zarówno dużych jak i małych korporacji²⁵⁸.

Ostatni z przywołanych modeli według kryterium sposobu przypisania sprawstwa i winy korporacji to *structural negligence doctrine*, który został przyjęty w prawodawstwie włoskim, a przy tym kontrowersje wzbudza to czy ma on charakter prawnokarny czy administracyjny²⁵⁹. Model ten sprowadza się do umożliwienia pociągnięcia korporacji do odpowiedzialności za przestępstwo, jeżeli w postępowaniu przeciwko korporacji dojdzie do wykazania, że przestępstwo popełniono na skutek zaniedbania strukturalnego w korporacji, które sprowadza się do zaniechania korporacji w obszarze zapobiegania przestępstwom poprzez niestworzenie lub niewyegzekwowanie odpowiednich wytycznych do przestrzegania prawa i brak kontroli nad ich przestrzeganiem²⁶⁰. Model ten jest zatem bardzo podobny do omówionego już modelu odpowiedzialności opartej na kulturze korporacyjnej, jednak ogranicza badanie winy korporacji do obszaru stworzenia i egzekwowania odpowiednich „wytycznych”²⁶¹.

²⁵⁶ N. Cavanagh, *Corporate Criminal Liability: An Assessment...*, s. 434.

²⁵⁷ *Ibid.*, s. 435.

²⁵⁸ *Ibid.*, s. 436.

²⁵⁹ *Ibid.*, s. 437.

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ *Ibid.*, s. 439.

6. Polski model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w przepisach OdpZbiorU i w przepisach Projektu OPZ

Jak wskazano powyżej, podstawową typologią pozwalającą pogrupować różnorodne systemy odpowiedzialności podmiotów zbiorowych jest ta przyjmująca za kryterium zakres podmiotowy stosowania odpowiedzialności represyjnej. Kryterium jest zatem odpowiedź na pytanie: jakie podmioty niebędące osobami fizycznymi są zdolne do ponoszenia odpowiedzialności represyjnej za czyny zabronione?

Przepisy OdpZbiorU określają zasady odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary jako przestępstwa lub przestępstwa skarbowe oraz zasady postępowania w przedmiocie takiej odpowiedzialności. Już zakres ustawy pozwala określić, że ma ona zastosowanie jedynie do kategorii podmiotów określanych jako „podmioty zbiorowe”. Pojęcie podmiotu zbiorowego jest przy tym charakterystyczne dla OdpZbiorU. Jest również pojęciem legalnie zdefiniowanym w art. 2 ust. 1 i 2 OdpZbiorU, zgodnie z którym, podmiotem zbiorowym w rozumieniu OdpZbiorU jest osoba prawna oraz jednostka organizacyjna niemająca osobowości prawnej, której odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, z wyłączeniem Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego i ich związków. Podmiotem zbiorowym w rozumieniu OdpZbiorU jest również spółka handlowa z udziałem Skarbu Państwa, jednostki samorządu terytorialnego lub związku takich jednostek, spółka kapitałowa w organizacji, podmiot w stanie likwidacji oraz przedsiębiorca niebędący osobą fizyczną, a także zagraniczna jednostka organizacyjna.

W konsekwencji, należy uznać, że polski system odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa nie wpisuje się ściśle w żadną typologię według kryterium podmiotowego przedstawioną przez C. de Maglie. Przepisy OdpZbiorU w uproszczeniu zakładają, że odpowiedzialność na jej podstawie ponosić mogą osoby prawne i jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, którym odrębne przepisy przyznają zdolność prawną²⁶². Zakres podmiotowy OdpZbiorU został poczyniony nie poprzez ogólne wskazanie określonych kategorii podmiotów, ale poprzez zdefiniowanie nowej kategorii – „podmiotu zbiorowego”. Jednocześnie w zakresie tej definicji mieszczą się podmioty

²⁶² Art. 2 ust. 1 OdpZbiorU.

określone abstrakcyjnie i generalnie, tj. posiadające odpowiedni status prawny – osobowość prawną lub szczególną ustawową zdolność prawną. Polskiemu modelowi opartemu na przepisach OdpZbiorU najbliższym zatem do trzeciego modelu w klasyfikacji C. de Maglie. Ustawodawca w uzasadnieniu do OdpZbiorU nie wyjaśnił jednak, dlaczego przyjął właśnie takie rozwiązanie. Z treści uzasadnienia do wprowadzenia przepisów OdpZbiorU można wnioskować, że autorom Projektu OPZ OdpZbiorU przyświecało założenie, że podstawowym rozwiązaniem spotykanym w innych porządkach prawnych jest objęcie odpowiedzialnością wyłącznie osób prawnych, a przepisy OdpZbiorU ten podstawowy model rozszerzają²⁶³.

Na marginesie przy tym należy wskazać, że odpowiedzialność albo brak odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na zasadach określonych w OdpZbiorU nie wyłącza odpowiedzialności cywilnej za wyrządzoną szkodę, odpowiedzialności administracyjnej ani indywidualnej odpowiedzialności prawnej sprawcy czynu zabronionego²⁶⁴.

Odnosząc powyższe do przepisów Projektu OPZ, należy wskazać, że zmiany modelowe proponowane tymi przepisami nie prowadzą do zmiany oceny modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych według przyjętego kryterium zakresu podmiotowego odpowiedzialności. Przepisy Projektu OPZ określają „zasady odpowiedzialności podmiotów zbiorowych”²⁶⁵. Zgodnie z art. 2 pkt 1 Projektu OPZ, przez

²⁶³ zob. s. 22 Uzasadnienia Projektu OPZ Ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, IV Kadencja, RM-10-121-02, Druk nr 706, s. 22.

²⁶⁴ Art. 6 OdpZbiorU. Tym samym wszelka odpowiedzialność jaka wynika z przepisów podatkowych jest odpowiedzialnością administracyjną, którą z woli prawodawcy podmiot zbiorowy ponosić może obok odpowiedzialności wynikającej z OdpZbiorU, o ile spełnione zostaną przesłanki określone tą ustawą (zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 18 kwietnia 2008 r., sygn. akt I FSK 562/07, Legalis nr 118170, Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14 lipca 2009 r., sygn. akt I FSK 963/08, Legalis nr 224292). Jednocześnie, zawieszenie biegu terminu przedawnienia zobowiązania podatkowego, ciężącego na podatniku będącym podmiotem zbiorowym, nie jest uzależnione od wszczęcia wobec tego podmiotu postępowania w trybie i na zasadach opisanych w ustawie z 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, lecz od wszczęcia poprzedzającego go postępowania w sprawie o przestępstwo lub wykroczenie skarbowe (Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego siedzibą w Białymstoku z dnia 23 listopada 2011 r., sygn. akt I SA/Bk 295/11, Legalis nr 827154).

Wskazać przy tym należy, że zupełnie odmienne rozwiązanie przyjął czeski ustawodawca. Zgodnie z § 21 ust. 2 czeskiej ustawy o odpowiedzialności karnej osób prawnych i postępowaniu przeciwko nim. Wszczęcie postępowania administracyjnego stanowi przeszkodę do wszczęcia postępowania karnego przeciwko podmiotowi zbiorowemu w związku z tym samym czynem. Co do zasady ustawa ta przewiduje regułę „pierwszeństwa” i wyklucza podwójne karanie, dając pierwszeństwo postępowaniu wcześniej wszczętemu: – karnemu w § 28 ust. 1, – administracyjnemu w § 28 ust. 2 (zob. W. Radecki, Czeska ustawa o odpowiedzialności karnej osób prawnych, *Ius Novum*, nr 1, 2013, s. 61).

²⁶⁵ Art. 1 pkt 1 Projekt OPZ.

podmiot zbiorowy należy rozumieć osobę prawną oraz jednostkę organizacyjną niemającą osobowości prawnej, której odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, w tym również spółkę handlową z udziałem Skarbu Państwa, jednostki samorządu terytorialnego lub związku takich jednostek, spółkę kapitałową w organizacji, podmiot w stanie likwidacji oraz przedsiębiorcę niebędącego osobą fizyczną, z wyłączeniem Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego i ich związków. Podobnie jak przepisy OdpZbiorU, również przepisy Projektu OPZ zawierają zatem legalną definicję podmiotu zbiorowego, tj. podmiotu niebędącego osobą fizyczną zdolnego do ponoszenia odpowiedzialności za czyn zabroniony.

W konsekwencji, w odniesieniu do modelu odpowiedzialności proponowanego przepisami Projektu OPZ aktualne pozostają wcześniej podniesione uwagi w zakresie modelu przyjętego w OdpZbiorU. Analogicznie zatem jak w przypadku OdpZbiorU, oceniając model proponowany przepisami Projektu OPZ według kryterium podmiotowego zakresu ich stosowania należy wskazać, że jest to szczególne rozwiązanie polegające na zdefiniowaniu nowego pojęcia „podmiotu zbiorowego” poprzez ustalenie katalogu podmiotów wchodzących w zakres tego pojęcia. Zabieg taki należy ocenić pozytywnie jako przyczyniający się do większej określoności zakresu podmiotowego stosowania przepisów represyjnych, chociaż na gruncie przepisów OdpZbiorU podnoszono wcześniej istotne wątpliwości co do zakresu podmiotowego zastosowania ustawy²⁶⁶.

Inna oś podziału modeli odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przebiega według kryterium zakresu przedmiotowego odpowiedzialności represyjnej podmiotów zbiorowych za czyny zabronione, tj. według sposobu wyodrębnienia katalogu czynów, za które podmiot zbiorowy może ponieść odpowiedzialność represyjną. I tak w art. 16 OdpZbiorU ustawodawca szczegółowo określił za jakiego rodzaju przestępstwa korporacje mogą ponosić odpowiedzialność represyjną. W przypadku OdpZbiorU katalog ten ma charakter enumeratywny. Jednocześnie jest to katalog niezwykle szeroki – obejmuje przestępstwa przeciwko obrotowi gospodarczemu, przeciwko obrotowi pieniędzmi i papierami wartościowymi, łapownictwa i płatnej protekcji, przeciwko ochronie informacji, przeciwko wiarygodności dokumentów, przeciwko mieniu, przeciwko środowisku, przeciwko ludzkości, przeciwko rodzinie i opiece, a nawet przeciwko wolności

²⁶⁶ zob. np. D. Habrat, Ustawa..., s. 18-19.

seksualnej i obyczajności oraz przestępstwa o charakterze terrorystycznym. Obejmuje także przestępstwa skarbowe, w tym: przeciwko obowiązkom podatkowym i rozliczeniom z tytułu dotacji lub subwencji, przeciwko obowiązkom celnym oraz zasadom obrotu z zagranicą towarami i usługami, przeciwko obrotowi dewizowemu i przeciwko organizacji gier hazardowych²⁶⁷. Dodatkowo obejmuje również liczne przestępstwa pozakodeksowe wskazane w ustawach szczególnych, w tym m.in. z ustawy z dnia 16 kwietnia 1993 r. o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji²⁶⁸, ustawy z dnia 10 kwietnia 1997 r. - Prawo energetyczne²⁶⁹, czy ustawy z dnia 6 września 2001 r. - Prawo farmaceutyczne²⁷⁰.

Należy zatem uznać, że polski model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych oparty na przepisach OdpZbiorU jest przykładem ostatniej kategorii modeli według typologii zakresu przedmiotowego odpowiedzialności podmiotów zbiorowych – w modelu odpowiedzialności na podstawie przepisów OdpZbiorU ustawodawca przyjął zamknięty katalog czynów zabronionych, za które podmioty mogą ponosić odpowiedzialność represyjną.

Przepisy Projektu OPZ przewidują w tym zakresie istotne zmiany, wpływające na ocenę modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych według omawianej typologii C. de Maglie. Przepisami Projektu OPZ proponuje się bowiem zmianę katalogu czynów zabronionych, za które podmioty zbiorowe są zdolne ponosić odpowiedzialność karną²⁷¹. Projekt OPZ określa zasady odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyn zabroniony pod groźbą kary jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe. Zgodnie z art. 2 pkt 2 Projektu OPZ, używane w Projekcie pojęcie „czyn zabroniony” należy rozumieć jako czyn zabroniony przez ustawę pod groźbą kary jako przestępstwo ścigane z oskarżenia publicznego lub jako przestępstwo skarbowe, z wyłączeniem czynów popełnionych przez opublikowanie materiału prasowego oraz innych naruszeń prawa związanych z przekazywaniem myśli ludzkiej, do których stosuje się przepisy o odpowiedzialności prawnej i postępowaniu w sprawach prasowych określone w ustawie z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe (Dz. U. z 2018 r. poz. 1914).

²⁶⁷ Art. 16 ust. 2 OdpZbiorU.

²⁶⁸ Dz.U. z 2018 r. poz. 419 i 1637 ze zm.

²⁶⁹ Dz.U. z 2018 r. poz. 755, ze zm.

²⁷⁰ Dz.U. z 2017 r. poz. 2211, ze zm.

²⁷¹ Projekt OPZ wprost posługuje się pojęciem odpowiedzialności „karnej”.

W Projekcie nie zdecydowano się zatem (na wzór przepisów OdpZbiorU) na szczegółową enumerację czynów zabronionych, które mogą być podstawą odpowiedzialności represyjnej podmiotu zbiorowego, ale ograniczono ten katalog rodzajowo do przestępstw skarbowych oraz do przestępstw o określonej karygodności (tak należy rozumieć ograniczenie do czynów stanowiących przestępstwo ścigane z oskarżenia publicznego) z wyłączeniem przestępstw określonych w ustawie Prawo prasowe.

Model proponowany przepisami Projektu OPZ nadal wydaje się być typologicznie tym samym modelem ze względu na zakres objętych odpowiedzialnością podmiotów zbiorowych czynów zabronionych. Wskazać jednak należy, że brak zamkniętego katalogu czynów zabronionych objętych odpowiedzialnością, w połączeniu z bardzo szeroką definicją „czynu zabronionego” na gruncie Projektu OPZ, zbliża ten model do modeli otwartych, gdzie katalog czynów zabronionych, za które może odpowiadać podmiot zbiorowy jest identyczny jak ten dla osób fizycznych²⁷².

Odnosząc uwagi poczynione w poprzedniej części w zakresie typologii według sposobu przypisania winy podmiotowi zbiorowemu, należy wskazać, że model przyjęty przepisami OdpZbiorU to model nominalistyczny, któremu najbliższy jest do modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej. OdpZbiorU wprowadza jednak dodatkowe kryteria przypisania podmiotowi zbiorowemu winy w związku z popełnionym przez jego członka czynem zabronionym, a są to:

- ograniczony katalog osób fizycznych, za które podmiot zbiorowy ponosi odpowiedzialność na gruncie ustawy wskazany w art. 3 OdpZbiorU²⁷³;

²⁷² Tak np. w australijskim Criminal Code z 1995 r. (Part 2.5, Division 12, Section 12.1).

²⁷³ Zgodnie z tym przepisem, podmiot zbiorowy podlega odpowiedzialności za czyn zabroniony, którym jest zachowanie osoby fizycznej: 1) działającej w imieniu lub w interesie podmiotu zbiorowego w ramach uprawnienia lub obowiązku do jego reprezentowania, podejmowania w jego imieniu decyzji lub wykonywania kontroli wewnętrznej albo przy przekroczeniu tego uprawnienia lub niedopełnieniu tego obowiązku, 2) dopuszczonej do działania w wyniku przekroczenia uprawnień lub niedopełnienia obowiązków przez osobę, o której mowa w pkt 1, 3) działającej w imieniu lub w interesie podmiotu zbiorowego, za zgodą lub wiedzą osoby, o której mowa w pkt 1, 3a) będącej przedsiębiorcą, który bezpośrednio współdziała z podmiotem zbiorowym w realizacji celu prawnie dopuszczalnego - jeżeli zachowanie to przyniosło lub mogło przynieść podmiotowi zbiorowemu korzyść, chociażby niemajątkową. Przepis ten w swoim poprzednim brzmieniu (od dnia 5 maja 2005 r. do dnia 14 listopada 2011 r.) nie pozwalał na przypisanie podmiotowi zbiorowemu winy za czyny osób, które w strukturze podmiotu zbiorowego działały w jego imieniu lub w interesie i w ramach własnego uprawnienia lub obowiązku (np. członków zarządu spółki kapitałowej). Spowodowało to falę wyroków Sądu Najwyższego stwierdzających, że rodzaj zawińnięcia podmiotu zbiorowego w postaci *culpa in eligendo* i *culpa in custodiento* nie ma zastosowania do tych osób (zob. wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2011 r., sygn. akt V KK 27/11, OSNKW 2011 nr 9, poz. 77, str. 1, wyrok SN z dnia 24 marca 2011 r., sygn. akt V KK 417/10, Legalis nr 428220, postanowienie SN z dnia 5 maja 2009 r., sygn. akt IV KK 427/08, OSNKW 2009 nr 7, poz. 57, str. 57, wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2011 r., sygn.

- konieczność kwalifikowanego potwierdzenia popełnienia czynu zabronionego przez określoną osobę fizyczną sprowadzająca się do potwierdzenia prawomocnym wyrokiem skazującym tę osobę, wyrokiem warunkowo umarzającym wobec niej postępowanie karne albo postępowanie w sprawie o przestępstwo skarbowe, orzeczeniem o udzieleniu tej osobie zezwolenia na dobrowolne poddanie się odpowiedzialności albo orzeczeniem sądu o umorzeniu przeciwko niej postępowania z powodu okoliczności wyłączającej ukaranie sprawcy²⁷⁴;
- konieczność wykazania co najmniej braku należytej staranności w wyborze osoby fizycznej lub co najmniej braku należytego nadzoru nad tą osobą - ze strony organu lub przedstawiciela podmiotu zbiorowego²⁷⁵.

Biorąc pod uwagę wszystkie ww. okoliczności, należy zgodzić się z wyrażonym w doktrynie poglądem, że polski model odpowiedzialności korporacji za przestępstwa, tj. model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na podstawie przepisów OdpZbiorU, łączy elementy modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej, odpowiedzialności zastępczej i odpowiedzialności agregacyjnej²⁷⁶. Nie wydaje się jednak, aby rozwiązanie

akt V KK 57/11, Legalis nr 432377, Wyrok SN z dnia 6 kwietnia 2011 r., sygn. akt V KK 15/11, OSNKW 2011 nr 8, poz. 72, str. 49, wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2011 r., sygn. akt V KK 57/11, Legalis nr 432377, wyrok SN z dnia 18 października 2011 r., sygn. akt IV KK 282/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 1846, wyrok SN z dnia 18 października 2011 r., sygn. akt IV KK 276/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 1845, wyrok SN z dnia 28 października 2011 r., sygn. akt III KK 266/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 1971, wyrok SN z dnia 4 listopada 2011 r., sygn. akt V KK 136/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 2003, wyrok SN z dnia 26 stycznia 2012 r., sygn. akt IV KK 271/11, Legalis nr 471299, wyrok SN z dnia 26 stycznia 2012 r., sygn. akt IV KK 266/11, Legalis nr 471298., wyrok SN z dnia 7 marca 2012 r., sygn. akt II KK 23/12, Legalis nr 486540, wyrok SN z dnia 7 marca 2012 r., sygn. akt III KK 265/11, Legalis nr 486554, wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2012 r., sygn. akt II KK 254/11, OSNKW 2012 nr 10, poz. 99, str. 10, wyrok SN z dnia 12 lipca 2012 r., sygn. akt V KK 128/12, Legalis nr 517582, wyrok SN z dnia 12 lipca 2012 r., sygn. akt V KK 181/12, Legalis nr 537115, wyrok SN z dnia 6 grudnia 2012 r., sygn. akt V KK 332/12, Legalis nr 549592, wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2013 r., sygn. akt V KK 21/13, Legalis nr 641452, Wyrok SN z dnia 8 maja 2013 r., sygn. akt V KK 76/13, Legalis nr 680237, wyrok SN z dnia 8 maja 2013 r., sygn. akt V KK 75/13, Legalis nr 649186, wyrok SN z dnia 8 maja 2013 r., sygn. akt V KK 32/13, Legalis nr 649185, Wyrok SN z dnia 25 czerwca 2013 r., sygn. akt V KK 93/13, Legalis nr 692116, wyrok SN z dnia 18 września 2013 r., sygn. akt V KK 187/13, Legalis nr 733407, wyrok SN z dnia 11 marca 2014 r., sygn. akt V KK 13/14, Legalis nr 998492, wyrok SN z dnia 4 września 2014 r., sygn. akt V KK 254/14, Legalis nr 1061772, Wyrok SN z dnia 28 stycznia 2015 r., sygn. akt V KK 457/14, Legalis nr 1180647, wyrok SN z dnia 17 lutego 2015 r., sygn. akt V KK 7/15, Legalis nr 1182772, wyrok SN z dnia 17 lutego 2015 r., sygn. akt V KK 421/14, Legalis nr 1182776, wyrok SN z dnia 3 września 2015 r., sygn. akt V KK 268/15, Legalis nr 1326451, wyrok SN z dnia 17 marca 2016 r., sygn. akt V KK 39/16, Legalis nr 1412418, wyrok SN z dnia 17 marca 2016 r., sygn. akt V KK 22/16, Legalis nr 1716073, wyrok SN z dnia 14 grudnia 2017 r., sygn. akt V KK 445/17, Legalis nr 1705296, wyrok SN z dnia 12 lipca 2012 r., sygn. akt V KK 195/12, Legalis nr 537117).

²⁷⁴ Art. 4 OdpZbiorU. Tzw. „kaskadowy” model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przyjęty przez ustawodawcę z perspektywy kilkunastu lat funkcjonowania OdpZbiorU jest szeroko krytykowany jako nieefektywny dla ścigania i karania przestępczości korporacyjnej (zob. np. M. Wantoła, Specyfika postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary [w:] P. Czarnecki (red.), Postępowanie karne a inne postępowania represyjne, Warszawa, 2016).

²⁷⁵ Art. 5 pkt 1 i 2 OdpZbiorU.

²⁷⁶ B. Namysłowska-Gabrysiak, Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 97.

to wprowadzało jakiegokolwiek nowe zasady odpowiedzialności, które uprawniałyby do wyodrębnienia polskiego modelu jako kolejnego modelu teoretycznego.

Przepisy Projektu OPZ wprowadzają w tym zakresie istotną zmianę modelową. Zgodnie z art. 5 ust. 1 Projektu OPZ, podmiot zbiorowy odpowiada za czyn zabroniony, którego znamiona zostały wyczerpane przez działanie lub zaniechanie pozostające bezpośrednio w związku z prowadzoną przez ten podmiot działalnością. Warunkiem tej odpowiedzialności jest wyczerpanie znamion czynu zabronionego wskutek działania lub zaniechania organu lub umyślnego działania lub zaniechania członka organu podmiotu zbiorowego²⁷⁷. Te przesłanki odpowiedzialności wskazują na przyjęcie przynajmniej częściowo modelu realistycznego i dążenie do przypisania podmiotowi zbiorowemu odpowiedzialności za jego własny czyn poprzez wykazanie winy organu podmiotu zbiorowego jako jego winy własnej. Oczywiście zachowano możliwość zastępczego przypisania winy podmiotowi zbiorowemu za czyn zabroniony popełniony wskutek umyślnego działania lub zaniechania członka organu podmiotu zbiorowego. Co więcej, dodatkowe przesłanki odpowiedzialności w Projekcie zakładają możliwość przypisania podmiotowi zbiorowemu odpowiedzialności zastępczej za czyn zabroniony, pozostający bezpośrednio w związku z prowadzoną przez ten podmiot działalnością, jeżeli został popełniony przez:

- 1) osobę fizyczną uprawnioną do jego reprezentowania, podejmowania w jego imieniu decyzji lub sprawowania nadzoru, w związku z jej działaniem w interesie lub na rzecz tego podmiotu;
- 2) osobę fizyczną dopuszczoną do działania przez jego organ, członka jego organu lub ww. osobę, wskutek nadużycia uprawnień lub niedopełnienia obowiązków;
- 3) osobę przez niego zatrudnioną, w związku ze świadczeniem pracy na jego rzecz; a także, jeżeli podmiot zbiorowy chociażby pośrednio osiągnął korzyść majątkową z czynu takiej osoby;
- 4) podwykonawcę albo innego przedsiębiorcę będącego osobą fizyczną, jeżeli jego czyn zabroniony pozostawał w związku z wykonywaniem umowy zawartej z podmiotem zbiorowym,

²⁷⁷ Art. 5 ust. 2 Projektu OPZ.

- 5) pracownika albo osobę upoważnioną do działania w interesie lub na rzecz przedsiębiorcy niebędącego osobą fizyczną, jeżeli jego czyn pozostawał w związku z wykonywaniem umowy zawartej przez tego przedsiębiorcę z podmiotem zbiorowym w zakresie tych dwóch ostatnich osób fizycznych jedynie wówczas, gdy organ, członek organu lub osoba, o której mowa w pkt. 1, 2, 3 powyżej, wiedziała lub przy zachowaniu ostrożności wymaganej w danych okolicznościach mogła się dowiedzieć, że osoby te będą usiłowały popełnić lub popełniły czyn zabroniony lub że u przedsiębiorcy, o którym mowa w pkt 5, występują nieprawidłowości określone w art. 6 ust. 4. Projektu OPZ²⁷⁸.

Model przewidywany przepisami Projektu OPZ łączy zatem elementy modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej, odpowiedzialności zastępczej, odpowiedzialności agregacyjnej i dodatkowo stanowi krok w kierunku odpowiedzialności realistycznej. W Projekcie poszerzono bowiem podstawy odpowiedzialności podmiotów zbiorowych – objęto nią zachowania uznawane za zachowania własne podmiotów zbiorowych wyczerpujące znamiona czynu zabronionego²⁷⁹. Ponadto zrezygnowano z wymogu uzyskania prejudykatu w postaci orzeczenia stwierdzającego popełnienie czynu zabronionego przez osobę fizyczną, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ²⁸⁰. Organy

²⁷⁸ Chodzi o taką nieprawidłowość w organizacji działalności podmiotu zbiorowego, która ułatwiła lub umożliwiła popełnienie czynu zabronionego, chociaż inna organizacja działalności mogła zapobiec popełnieniu tego czynu. Przykładowy katalog takich nieprawidłowości wskazano w art. 6 ust. 4 pkt 1-4 Projektu OPZ. Dodatkowo podmiot zbiorowy może się ekskulować od odpowiedzialności za te osoby, jeżeli wykaze, że wszystkie organy i osoby uprawnione do działania w jego imieniu lub interesie zachowały należyłą staranność wymaganą w danych okolicznościach w organizacji działalności tego podmiotu oraz w nadzorze nad tą działalnością.

²⁷⁹ Już teraz w doktrynie podnosi się, że przesłanki winy organizacyjnej określone w Projektu OPZ stawiają bardzo rygorystyczne wymogi w zakresie zachowania należytej staranności przez podmiot zbiorowy, a przy tym przepisy Projektu OPZ nie pozwalają na precyzyjne określenie zakresu obowiązków podmiotów zbiorowych. Zob. Józwiak I., Wina w organizacji jako przesłanka odpowiedzialności podmiotu zbiorowego w świetle projektowanej ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, *Młody Jurysta*, nr 3, 2019, s. 42 i n.

²⁸⁰ Zawarty w przepisach OdpZbiorU wymóg uzyskania przez oskarżyciela prejudykatu przeciwko osobie fizycznej jest charakterystyczny dla polskiego systemu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych. Inne porządki prawne zwykle nie stawiają takiego wymogu, z reguły przewidując możliwość odrębnego prowadzenia postępowania przeciwko osobie fizycznej i podmiotowi zbiorowemu. Możliwość równoczesnego prowadzenia postępowania przeciwko osobie fizycznej i podmiotowi zbiorowemu przewiduje np. § 22 VbVG. Co więcej, „w toku postępowania sądowego, jeśli toczy się ono równocześnie wobec podmiotu i osoby fizycznej, sąd, zgodnie z § 22 ustawy VbVG, najpierw ogłasza orzeczenie wobec osoby fizycznej, a dopiero po tym fakcie następuje mowa końcowa przedstawiciela podmiotu i ogłoszenie orzeczenia wobec podmiotu. Takie rozdzielenie czasowe ma na celu umożliwienie prokuratorowi podjęcie decyzji, co do ewentualnego wyodrębnienia do osobnego prowadzenia postępowania wobec podmiotu w sytuacji niewinności osoby fizycznej” (T. Darkowski, *Austriacki model odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych*, *Prok. i Pr.*, nr 6, 2018, s. 10). Również w Czechach i Słowacji nie tylko nie istnieje wymóg uprzedniego skazania osoby fizycznej, ale ustawodawcy podkreślają, że odpowiedzialność osób fizycznych i podmiotów zbiorowych jest od siebie niezależna – „w obu ustawach odpowiedzialność osoby prawnej jest niezależna od odpowiedzialności osoby fizycznej, czego procesowym skutkiem jest to, że w zasadzie odpowiedzialność osoby prawnej i odpowiedzialność osoby fizycznej rozpatrywana jest w tym samym postępowaniu karnym (§ 31 ustawy czeskiej, § 24 ustawy słowackiej), jeżeli

postępowania i sąd orzekający w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary na gruncie przepisów Projektu OPZ poczyni w tym zakresie całkowicie samodzielne ustalenia.

Poszerzenie podstaw odpowiedzialności podmiotów zbiorowych i objęcie nią zachowań uznanych za zachowania własne podmiotów zbiorowych wyczerpujące znamiona czynu zabronionego stanowiło przy tym jedno z podstawowych założeń modelu proponowanego przepisami Projektu OPZ co znalazło odzwierciedlenie w treści jego uzasadnienia²⁸¹.

7. Uwagi końcowe

Podsumowując rozważania przedstawione w rozdziale pierwszym, należy jeszcze raz podkreślić, że rzeczywisty obraz współczesnych społeczeństw nie składa się wyłącznie z jednostek, tj. osób fizycznych. Funkcjonowanie współczesnych społeczeństw jest oparte na współpracy wielu podmiotów oraz wielu organizacji. Korporacje (w tym podmioty zbiorowe) stanowią wprawdzie organizacje, których osoby fizyczne są istotnym substratem, ale jednocześnie postępują one w sposób indywidualny w relacjach społecznych i to postępowanie nie jest prostą sumą działań poszczególnych osób fizycznych zrzeszonych w korporacji.

Doświadczenia „społeczeństw organizacji” pokazują, że korporacje, tak jak wszyscy pozostali aktorzy życia społecznego, mogą postępować zarówno zgodnie z interesem społeczeństwa i na korzyść jego członków, jak również przeciwko temu interesowi, z pokrzywdzeniem członków społeczeństwa. Traktowanie korporacji jako równych członków społeczeństwa i uczestników obrotu prawnego powinno zatem oznaczać nie tylko przyznanie im statusu równych partnerów w relacjach gospodarczych, ale również uznanie ich równego stopnia odpowiedzialności za nieprawidłowości spowodowane w obrocie gospodarczym.

szczególne względy nie stoją temu na przeszkodzie” (zob. W. Radecki, Odpowiedzialność karna osób prawnych w Czechach i Słowacji, Prok. i Pr., nr 11, 2016, s. 73).

²⁸¹ Zob. s. 4 uzasadnienia Projektu OPZ.

Możliwość odniesienia odpowiedzialności moralnej do bytów kolektywnych była przedmiotem pewnych kontrowersji. Obecnie zyskują na znaczeniu koncepcje dopuszczające moralną odpowiedzialność korporacji bez jednoczesnego przyznawania im moralnej podmiotowości przy założeniu, że „dla realizacji oczekiwań społecznych nie jest konieczne personifikowanie korporacji”²⁸².

Uznanie swoistej moralnej odpowiedzialności korporacji powinno znaleźć swoje odzwierciedlenie w systemie prawnym. I tak system prawny Rzeczypospolitej Polskiej nie jest odosobniony w tym, że nadaje wszystkim ludziom status osób fizycznych, zaś twórcom organizacyjnym, zrzeszeniom, w tym korporacjom, które mają być podmiotami stosunków cywilnoprawnych nadaje status osób prawnych w różnych odmianach. O ile jednak o traktowaniu każdego człowieka jako podmiotu prawa przesądzają przede wszystkim racje moralne, to w przypadku podmiotowości twórców organizacyjnych chodzi (głównie) o racje pragmatyczne, instrumentalne i etyczne²⁸³. Dodatkowo zakres uprawnień twórców organizacyjnych wyznaczają również przepisy aktów ponadustawowych, a nałożone na korporacje (podmioty zbiorowe) obowiązki muszą być skorelowane z przysługującymi im uprawnieniami w stopniu, który pozwoli uniknąć ustawodawcy co najmniej zarzutu naruszenia konstytucyjnej zasady równości wobec prawa.

Traktowanie podmiotów prawa handlowego jako odrębnych podmiotów zdolnych do posiadania własnych uprawnień, obowiązków i ponoszenia odpowiedzialności sprzyja „lepszemu, bardziej efektywnemu realizowaniu pewnych potrzeb i interesów jednostek ludzkich będących ostatecznym beneficjentem takiej działalności”²⁸⁴. Dlatego nie ma znaczenia czy rozpatrując te kwestie posłużymy się argumentami zwolenników personifikowania korporacji, czy też odmówimy korporacjom jakiegokolwiek statusu moralnego. Tak też należy rozumieć genezę przyznania podmiotom nie-fizycznym części praw i wolności konstytucyjnych. Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego potwierdza, że podmioty niebędące osobami fizycznymi mogą być podmiotami konstytucyjnych publicznych praw podmiotowych, gdyż umożliwia to pełniejszą realizację tych praw przez poszczególne osoby fizyczne. Takie jest *ratio legis* objęcia osób prawnych zakresem

²⁸² T. Kwarciński, Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Analiza argumentacji..., s. 105.

²⁸³ T. Pietrzykowski, Podmiotowość prawna – ujęcie teoretyczne [w:] O czym mówią prawnicy, mówią o podmiotowości, red. A. Bielska-Brodziak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 19.

²⁸⁴ Ibid.

podmiotowym np. wolności zrzeszania się, wolności działalności gospodarczej czy prawa do ochrony własności²⁸⁵. Podkreślenia wymaga, że osobowość prawna ma wtórne znaczenie na płaszczyźnie konstytucyjnej. To nie osobowość prawna decyduje bowiem o uznaniu praw i wolności podmiotu nie-fizycznego, a brak osobowości prawnej nie jest przeszkodą do bycia podmiotem konstytucyjnych praw²⁸⁶.

W świetle powyższego, nie ulega wątpliwości, że korporacje mogą być również adresatami obowiązków. Skoro osoby prawne prawa prywatnego i inne podobne podmioty są podmiotami wolności, skoro jest zgoda co do tego, że mogą być podmiotami szczegółowych praw konstytucyjnych, to nie ma podstaw, aby wyłączać je spod obowiązków konstytucyjnych²⁸⁷. Wyłączenie podmiotów nie-fizycznych z kręgu adresatów odpowiedzialności represyjnej za przestępstwa było niesprawiedliwością, która stanowiła fundament wprowadzenia odpowiedzialności podmiotów zbiorowych²⁸⁸. Doktryny prawne odpowiedzialności korporacji za czyny zabronione zostały wprowadzone, aby zaradzić aktualnym problemom kryminalno-politycznym związanym z działalnością korporacji²⁸⁹. Koncepcje odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa rozwijały się na świecie w podobnym czasie (choć początkowo niezależnie) nie jako efekt badań kryminologicznych i dogmatycznoprawnych, ale z pragmatycznej potrzeby reakcji państwa na korporacyjne zachowania dewiacyjne. Jednocześnie, z uwagi na specyfikę korporacji jako aktora społecznego i jako podmiotu prawa, dotychczasowe rozwiązania w obszarze prawa karnego nie mogły zostać bezpośrednio, bez zmian, przeniesione na grunt odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. Konieczne było przyjęcie nowych rozwiązań systemowych specyficznych dla tego rodzaju odpowiedzialności.

W ramach tych rozwiązań, w różnych ustawodawstwach przyjęto różne modele odpowiedzialności korporacji za przestępstwa. W części państw w ogóle nie określono zakresu podmiotowego zastosowania tej odpowiedzialności, wskazując, że prawo karne ma

²⁸⁵ Wyrok TK z dnia 7 maja 2001 r., sygn. akt K 19/00, OTK 2001 nr 4, poz. 82.

²⁸⁶ Postanowienie TK z dnia 23 lutego 2005 r., sygn. akt Ts 35/04, OTK Seria B 2005 nr 1, poz. 26.

²⁸⁷ K. Wojtyczek, Komentarz do art. 31 Konstytucji RP [w:] L. Garlicki (red.), M. Zubik (red.) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz..., s. 55 in.

²⁸⁸ Zob. tezy wyroku Sądu Najwyższego USA w sprawie Central & Hudson River Railroad przeciwko Stanom Zjednoczonym – przywołane wcześniej.

²⁸⁹ W części państw, jak np. w Rzeczypospolitej Polskiej było to konsekwencją konieczności ujednoczenia ustawodawstwa wewnątrzspółnotowego. Powyższe nie wpływa jednak na ocenę przebiegu procesu legislacyjnego w tym zakresie. Przywołana powyżej konieczność ujednoczenia ustawodawstwa wewnątrzspółnotowego była przecież spowodowana uprzednim przyjęciem niezbędnych regulacji unijnych i krajowych w zakresie zwalczania przestępczości gospodarczej i przestępczości korporacyjnej.

równe zastosowanie zarówno do osób fizycznych jak i do „podmiotów korporacyjnych”²⁹⁰, w innych zbiorczo ustalono, że zasady tej odpowiedzialności mają zastosowanie do zdefiniowanych korporacji²⁹¹, a w niektórych uznano możliwość ponoszenia odpowiedzialności tylko przez te korporacje, które mają odpowiedni status prawny, tj. osobowość prawną²⁹². Polski system oparty na przepisach OdpZbiorU najbardziej zbliża się do tego ostatniego modelu, a zakres podmiotowy OdpZbiorU został ustalony nie poprzez ogólne wskazanie określonych kategorii podmiotów, ale poprzez zdefiniowanie nowej kategorii podmiotów – „podmiotów zbiorowych”. Podobne rozwiązanie przyjęto w analizowanych w niniejszym opracowaniu przepisach Projektu OPZ.

Ponadto różny jest zakres przedmiotowy odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. Może on dopuszczać odpowiedzialność korporacji jedynie za niektóre przestępstwa, konkretnie wskazane w ustawie wprowadzającej odpowiedzialność represyjną korporacji za przestępstwa jak w przepisach OdpZbiorU czy przepisach Projektu OPZ, może też przenosić konieczność określenia tych przestępstw na ustawy szczególne²⁹³ i wreszcie może uznawać, że korporacje mają ogólną, teoretyczną zdolność do popełnienia każdego rodzaju czynu zabronionego (lub ponoszenia winy za każdy rodzaj czynu zabronionego), chociażby faktycznie było to niemożliwe.

Główne różnice pomiędzy poszczególnymi przyjętymi w państwach modelami odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstw dotyczą sposobu przypisania korporacjom sprawstwa i winy. Wyróżniamy tutaj przede wszystkim modele nominalistyczne, które sprowadzają odpowiedzialność korporacji za przestępstwa do odpowiedzialności zastępczej. W modelach tych korporacje ponoszą odpowiedzialność represyjną za czyny członków korporacji, o ile zostały spełnione dodatkowe kryteria uznania, że korporacja ponosi winę za te czyny. Modele te mogą dopuszczać, że czyny członków korporacji są „uznawane” za czyny korporacji, jednak zasadniczo jest to odpowiedzialność zastępcza. W pozostałych modelach, tj. modelach realistycznych dochodzi do uznania odpowiedzialności korporacji za jej własny czyn. Nie jest konieczne wykazanie popełnienia czynu zabronionego przez jakiegokolwiek członka korporacji

²⁹⁰ Tak np. w systemie australijskim.

²⁹¹ Tak część ustawodawstwa Stanów Zjednoczonych.

²⁹² Tak w systemie francuskim i duńskim.

²⁹³ Tak np. w systemie francuskim.

(choć w wielu postępowaniach będzie to pomocne), konieczne jest ustalenie jaki wpływ miała kultura korporacyjna i czy można ustalić, że korporacja ponosi winę organizacyjną za zaistniałe przestępstwo.

Polski model odpowiedzialności korporacji za przestępstwa, tj. model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na podstawie przepisów OdpZbiorU, łączy elementy modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej, odpowiedzialności zastępczej i odpowiedzialności agregacyjnej²⁹⁴. Nie wydaje się jednak, aby rozwiązanie to wprowadzało jakiegokolwiek nowe zasady odpowiedzialności, które uprawniałyby do wyodrębnienia polskiego modelu jako kolejnego modelu teoretycznego. Przepisy OdpZbiorU zawierają ponadto ograniczony katalog osób fizycznych, za które podmiot zbiorowy ponosi odpowiedzialność, wprowadzają konieczność kwalifikowanego potwierdzenia popełnienia czynu zabronionego przez taką osobę oraz konieczność wykazania co najmniej braku należytej staranności w wyborze osoby fizycznej lub co najmniej braku należytego nadzoru nad tą osobą - ze strony organu lub przedstawiciela podmiotu zbiorowego.

Model zaproponowany w przepisach Projektu OPZ stanowi natomiast połączenie ww. modeli nominalistycznych z modelem realistycznym, ponieważ odpowiedzialnością na podstawie tej ustawy objęto także zachowania uznawane za zachowania własne podmiotów zbiorowych wyczerpujące znamiona czynu zabronionego. Rozszerzono również katalog czynów zabronionych, za które możliwe jest uznanie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego określając te czyny rodzajowo, tj. ograniczając do niemalże wszystkich przestępstw ściganych z oskarżenia publicznego²⁹⁵ oraz przestępstw skarbowych.

Należy przy tym podkreślić, że podstawowymi założeniami nowelizacji proponowanej przepisami Projektu OPZ było:

²⁹⁴ B. Namysłowska-Gabrysiak, Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 97.

²⁹⁵ Z wyłączeniem czynów popełnionych przez opublikowanie materiału prasowego oraz innych naruszeń prawa związanych z przekazywaniem myśli ludzkiej, do których stosuje się przepisy o odpowiedzialności prawnej i postępowaniu w sprawach prasowych określone w ustawie z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe.

1. poszerzenie podstaw odpowiedzialności podmiotów zbiorowych – objęcia nią zachowań uznanych za zachowania własne podmiotów zbiorowych wyczerpujące znamiona czynu zabronionego,
2. odpowiedzialność podmiotu zbiorowego za wszystkie czyny zabronione pod groźbą kary jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe, z wyłączeniem przestępstw prywatnoskargowych,
3. rezygnacja z wymogu uprzedniego uzyskiwania prejudykatu (wyroku skazującego osobę fizyczną)²⁹⁶.

Przyjęty model odpowiedzialności jest istotny nie tylko z teoretycznego punktu widzenia, bowiem wybór ustawodawcy w tym zakresie ma poważny wpływ na kształt postępowania dowodowego przeciwko korporacji, a w konsekwencji na kształt całości postępowania represyjnego wobec niej. Korporacje, podmioty nie-fizyczne, są również podmiotami co najmniej części praw i wolności konstytucyjnych. Ponadto osobowość prawna ma na płaszczyźnie konstytucyjnej wtórne znaczenie, a brak osobowości prawnej nie jest przeszkodą do bycia podmiotem konstytucyjnych praw. W tym kontekście dla przedmiotu niniejszego opracowania najistotniejsze jest określenie obowiązków państwa w zakresie zapewnienia podmiotom zbiorowym realizacji ich praw procesowych, co zostanie omówione w następnych rozdziałach.

²⁹⁶ Zob. s. 4 uzasadnienia Projektu OPZ.

Rozdział II.

Uprawnienia podmiotów zbiorowych związane z ich odpowiedzialnością represyjną

1. Podmioty zbiorowe jako podmioty gwarancji konstytucyjnych

Realistycznie opisując zależności zachodzące we współczesnych społeczeństwach pomiędzy ich członkami, należy dojść do wniosku, że różnego rodzaju podmioty zbiorowe są istotnymi członkami społeczeństwa, a działania korporacyjne niejednokrotnie wywierają większy wpływ na te społeczeństwa, aniżeli indywidualne zachowania poszczególnych ludzi. W konsekwencji godzi się rozważyć zasadność przyznania tym podmiotom przez państwo (bądź pozbawienia ich) uprawnień i gwarancji prawnych.

Zagadnienie to jest szczególnie istotne z perspektywy etycznej inżynierii prawnej demokratycznego państwa prawa. Mówiąc o etyce inżynierii prawnej państwa, nie mam na myśli ściśle etyki procesu legislacyjnego, na którą składają się zasada *lex retro non agit*, zasada ochrony praw nabytych, zasada odpowiedniego *vacatio legis*, zasada określoności przepisów prawa²⁹⁷. Mam na myśli nieco szersze pojęcie, tj. pewną uczciwość ustawodawcy sprowadzającą się do respektowania praw i wolności podporządkowanych jego woli podmiotów. Ta podmiotowość winna ograniczać obowiązki nakładane na podmioty poddane władztwu państwa, przede wszystkim sprowadzając je wyłącznie do takich wymogów, które są możliwe do spełnienia. Jednocześnie powinna ona zakreślać uczciwe ramy postępowania państwa w stosunku do wszystkich podmiotów poddanych

²⁹⁷ J. Świerczek, Etyka procesu legislacyjnego, Rynek – Społeczeństwo – Kultura, nr 2, 2017, s. 24 i n.

jego władztwu, nie traktując żadnych z nich jedynie jako przedmiotu działań wykonywanych w ramach *imperium*.

Podmioty zbiorowe są pełnoprawnymi uczestnikami rynku gospodarczego i życia społecznego w Rzeczypospolitej Polskiej. Podmioty zbiorowe nie tylko odprowadzają podatki i daniny publiczne oraz tworzą miejsca pracy. Coraz częściej podejmują one więcej obowiązków społecznych – w tym tych zwykle zarezerwowanych dla państwa – w ramach działań określanych mianem „społecznej odpowiedzialności biznesu”.

Ponadto współczesne społeczeństwa w demokratycznych państwach prawa wymagają od podmiotów zbiorowych transparentności podobnej do tej wymaganej od osób publicznych, polityków i partii politycznych. Podnoszone są postulaty umożliwienia dobrowolnego monitorowania działań korporacji przez zewnętrzne wobec nich podmioty²⁹⁸. Podmioty zbiorowe (w szczególności przedsiębiorstwa) współcześnie postrzegane są, jako podmioty odpowiedzialności, od których oczekuje się podejmowania wzmożonych inicjatyw i wysiłków w kierunku poprawy społecznego dobrobytu²⁹⁹. Korporacje (podmioty zbiorowe) są zobowiązane do tego, aby nie tylko ustalić strategię, którą będą kierować się w celu maksymalizacji zysków ich udziałowców, ale również do tego, aby aktywnie prowadzić etyczny dialog z interesariuszami, w tym innymi członkami społeczeństwa³⁰⁰.

Pomijając ściśle osobiste obowiązki obywatelskie, które może wykonać jedynie osoba fizyczna (np. obrona ojczyzny), na podmioty zbiorowe nakłada się te same obowiązki, co na osoby fizyczne: np. obowiązek przestrzegania prawa (art. 83 Konstytucji RP), obowiązek ponoszenia ciężarów i świadczeń publicznych, w tym podatków, określonych w ustawie (art. 84 Konstytucji RP), obowiązek dbałości o stan środowiska i ponoszenia odpowiedzialności za spowodowane przez siebie jego pogorszenie (art. 86 Konstytucji RP).

²⁹⁸ M. Strumińska-Kutra, „Przedsiębiorstwo – przedmiot czy podmiot odpowiedzialności? Instytucjonalne uwarunkowania CSR”, *Master of Business Administration*, nr 4, 2011, s. 82.

²⁹⁹ *Ibid.*, s. 70.

³⁰⁰ N. Saadi, Ocena indeksu spółek społecznie odpowiedzialnych RESPECT w porównaniu do innych indeksów notowanych na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie [w:] Skrzypek E. (red.) *Etyczne aspekty zarządzania w warunkach nowej gospodarki*, Katedra Zarządzania Jakością i Wiedzą, Wydział Ekonomiczny UMCS w Lublinie, Lublin 2010, s. 132.

Niesprawiedliwe byłoby czerpanie przez państwo garściami korzyści ekonomicznych i społecznych płynących z działalności podmiotów zbiorowych, obarczanie ich licznymi obowiązkami prawnymi (analogicznymi do tych nałożonych na osoby fizyczne, a nierzadko bardziej dotkliwymi), a jednocześnie odmówienie im podstawowych praw i wolności w kontakcie z państwem. Niesprawiedliwe byłoby uznanie, że są one na tyle istotnym i samodzielny członkiem życia społecznego, że są zdolne do ponoszenia winy za najbardziej karygodne czyny (przestępstwa), a jednocześnie nie zasługują na uprawnienia i gwarancje przysługujące innym członkom społeczeństwa poddanym podobnej odpowiedzialności.

W przypadku odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa (w tym odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na gruncie OdpZbiorU) celem jej wprowadzenia do systemu prawnego jest równe traktowanie „przestępnych korporacji”, co przestępców-osób fizycznych. Skoro zatem postępowanie karne (represyjne) i wyrok skazujący wydany wobec korporacji (podmiotu zbiorowego) ma mieć taki sam wydźwięk co postępowanie karne i wyrok skazujący wobec osoby fizycznej, to korporacjom (podmiotom zbiorowym) powinny zostać zapewnione takie same prawa, w tym możliwość obrony przed surowymi konsekwencjami prawnymi.

Rzecz w tym, że znaczna część konstytucyjnych praw i wolności jest generalnie przypisywana człowiekowi jako posiadającemu godność ludzką. Te prawa i wolności konstytucyjne wynikać mają przede wszystkim z przyrodzonej, niezbywalnej i nienaruszalnej godności człowieka. Tak rozumiana godność osobowa człowieka to rdzeń człowieczeństwa, własność przynależna tylko ludziom i wszystkim ludziom. Koncepcja godności została zaakceptowana jako źródło wszelkich praw i wolności człowieka, pozwalające na ominięcie wartościowania prawnonaturalnego czy prawnopozytywnego, lewicowego albo prawicowego, moralnego albo religijnego. Ta godność to po prostu sama osoba jako wartość³⁰¹. Wobec powyższego staje się jasne, że nie istnieją podstawy do przeniesienia uprawnień immanentnie związanych z godnością człowieka na podmioty zbiorowe.

³⁰¹ S. Zieliński, Rozumienie godności człowieka i jej znaczenie w procesie stanowienia i stosowania prawa. Propozycja testu zgodności regulacji prawnych z zasadą godności człowieka, Prz. Sejm., nr 4, 2019, s. 112.

Konstytucja RP Rzeczypospolitej Polskiej nie zawiera regulacji odnoszących się wprost do praw i gwarancji przysługujących osobom prawnym i innym osobom nie-fizycznym

i nie-obywatelom³⁰². W tekście Konstytucji RP pojawia się jednak pojęcie Skarbu Państwa oraz osób prawnych. Konstytucja RP częściej odnosi się do państwowych i komunalnych osób prawnych (tak np. w art 216 ust. 2 oraz art. 203 ust. 1 i 2).

Nie jest jednak tak, że Konstytucja RP w ogóle nie chroni praw podmiotów innych niż osoby fizyczne. W rozdziale III „Źródła prawa” w art. 93 ust. 2 Konstytucji RP wskazano jednak, że „zarządzenia są wydawane tylko na podstawie ustawy. Nie mogą one stanowić podstawy decyzji wobec obywateli, osób prawnych oraz innych podmiotów”. W pojęciu innych podmiotów bez wątplenia mieszczą się także pozostałe podmioty zbiorowe. Art. 93 ust. 2 Konstytucji RP chroni prawo podmiotów zbiorowych do stałości prawa oraz wolność od sprzecznego z ustawami i rozporządzenia kształtowania ich sytuacji prawnej w stosunkach administracyjnoprawnych³⁰³.

Ponadto w doktrynie podnosi się, że część praw i gwarancji konstytucyjnych bez wątplenia dotyczy wszystkich uczestników obrotu prawnego, a zatem nie tylko osób fizycznych, nie tylko osób prawnych, ale i pozostałych podmiotów zbiorowych. Marek Safjan do grupy gwarancji konstytucyjnych należnych na równi osobom fizycznym i osobom prawnym zalicza „zasadę równego traktowania, prawo własności wraz z regulacjami dotyczącymi dopuszczalnego wywłaszczenia, wolność działalności gospodarczej, prawo do sądu wraz z zasadą co najmniej dwuinstancyjnego postępowania sądowego, prawo do odszkodowania w wypadku niezgodnego z prawem działania władzy publicznej, ale także prawo dostępu do informacji publicznej, czy wolności wypowiedzi połączonej z konstytucyjnym zakazem cenzurowania prasy”³⁰⁴. Już w tym miejscu należy zauważyć, że w grupie tej brakuje praw, które jednak bezsprzecznie przysługują osobom prawnym w polskim systemie prawnym – tak np. prawo do ochrony dóbr osobistych.

³⁰² Takie regulacje zawiera natomiast np. niemiecka Ustawa zasadnicza (art. 19 ust. 3); szerzej na ten temat zob.: B. Nita, *Postępowanie...*, s. 123.

³⁰³ Komentarz do 93 Konstytucji RP [w:] Haczkowska Monika (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* Haczkowska Monika (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* Opublikowano: LexisNexis 2014.

³⁰⁴ M. Safjan, *Zastosowanie standardów konstytucyjnych do osób prawnych* [w:] *XX lat samorządu radców prawnych 1982-2002: księga jubileuszowa* / J. Żuławski (red.), Krajowa Rada Radców Prawnych, Warszawa 2002, s. 36.

Pewne dogmatyczne problemy stwarza ustalenie kryterium przyznania osobom nie-fizycznym praw i gwarancji konstytucyjnych. M. Safjan podnosi, że gwarancje konstytucyjne udzielane osobom prawnym (i innym podmiotom nie-fizycznym) stanowią pochodną gwarancji udzielanych osobom fizycznym, co uzasadnia faktem, że utworzenie takich podmiotów jest związane zawsze z poszukiwaniem właściwej formy dla prawnej działalności człowieka³⁰⁵. Odnosząc się do tej kwestii w zakresie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, B. Nita słusznie podkreśla jednak, że zwolennicy karania podmiotów zbiorowych zwykle podnoszą argument o tym, że podmioty zbiorowe nie są jedynie czystą fikcją prawną, ani wyłącznie nośnikiem praw o charakterze majątkowym, ale że są podmiotami samodzielnie zdolnymi do ponoszenia odpowiedzialności karnej³⁰⁶.

Trybunał Konstytucyjny w omawianym już wielokrotnie wyroku w sprawie K 18/03 stwierdził, że podmiotowość prawna osób prawnych, w tym przysługujące im prawa i wolności, jest emanacją praw i wolności osób fizycznych, które tworzą podmioty kolektywne i poprzez te podmioty realizują przysługujące im prawa i wolności. Sankcja nałożona na podmiot zbiorowy nie dotyczy więc abstrakcyjnie ujętej masy majątkowej czy struktury organizacyjnej, ale w ostatecznym rozliczeniu ogranicza wolności i prawa (w tym w szczególności prawa majątkowe) osób fizycznych. W tym wyroku Trybunał Konstytucyjny legitymował gwarancje i prawa konstytucyjne podmiotów zbiorowych za pomocą gwarancji i praw konstytucyjnych osób fizycznych je tworzących. Uzasadnienie tego orzeczenia będzie jeszcze przedmiotem dalszych rozważań.

Niezależnie od powyższego, należy podkreślić, że zgodnie z art. 79 Konstytucji RP Rzeczypospolitej Polskiej, każdy, kogo konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone, ma prawo, na zasadach określonych w ustawie, wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy lub innego aktu normatywnego, na podstawie którego sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o jego wolnościach lub prawach albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji RP. W doktrynie wskazuje się, że pojęcie „każdy” obejmuje też osoby prawne, a przy tym „przynajmniej niektóre prawa i wolności konstytucyjne – jak choćby

³⁰⁵ Ibid., s. 36-37.

³⁰⁶ B. Nita, *Postępowanie...*, s. 126.

prawo własności, prawo do sądu czy wolność gospodarczą – przynależą osobom prawnym³⁰⁷. W ocenie autora niniejszego opracowania, nie ma również podstaw, aby spod pojęcia „każdy” na gruncie art. 79 Konstytucji RP wyłączać podmioty zbiorowe inne niż osoby prawne.

Przez ponad dwie dekady obowiązywania Konstytucji RP Rzeczypospolitej Polskiej, kwestia konstytucyjnych gwarancji osób prawnych nie była przedmiotem szczególnego zainteresowania judykatury w zakresie precyzowania praw tych podmiotów.

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego można się spotkać z zapatrywaniem, że z istoty uregulowania skargi konstytucyjnej wynika, że stanowi ona przede wszystkim środek ochrony wolności i praw przysługujących osobie fizycznej³⁰⁸. Utrwalił się przy tym pogląd, że osobom prawnym legitymacja do wniesienia skargi konstytucyjnej przysługuje o tyle, o ile osoba taka ma zdolność bycia podmiotem wolności i praw konstytucyjnych, a inne podmioty, w tym osoby prawne, mogą występować ze skargą konstytucyjną tylko w tym zakresie, w jakim powołują się na ochronę przysługujących im praw, stanowiących emanację podmiotowych praw i wolności jednostki chronionych konstytucyjnie³⁰⁹. Zakres podmiotowy skargi jest w konsekwencji wyznaczony zakresem podmiotowym poszczególnych praw i wolności³¹⁰. Ochrona praw osoby prawnej jest uzasadniana jako pochodna ochrony praw tworzących je osób fizycznych. Tak np. gmina jako osoba prawna występująca w obrocie prawnym również stanowi wspólnotę mieszkańców powołaną do realizowania zadań publicznych i to w tym zakresie podlega ochronie konstytucyjnej³¹¹.

Należy przypomnieć, że podmiotem zbiorowym jest osoba prawna oraz jednostka organizacyjna niemająca osobowości prawnej, której odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, w tym także spółki handlowe z udziałem Skarbu Państwa, jednostki samorządu terytorialnego lub związku takich jednostek. W tym kontekście tezy spotykane w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego jedynie utrudniają wykładnię Konstytucji RP w odniesieniu do praw podmiotów zbiorowych. Trybunał Konstytucyjny w odniesieniu do wolności działalności gospodarczej stanął na stanowisku, że zasada wolności

³⁰⁷ L. Bosek, M. Wild, Komentarz do art. 79 Konstytucji RP [w:] Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, M. Safjan (red.), L. Bosek (red.), CH Beck 2016, s. 1820 i n.

³⁰⁸ Postanowienie TK z dnia 12 października 2004 r., Ts 35/04, OTK ZU nr 1/B/2005, poz. 25.

³⁰⁹ Postanowienie TK z dnia 14 września 2004 r., Ts 74/04, OTK ZU nr 5/B/2004, poz. 313.

³¹⁰ Postanowienie TK z dnia 9 października 2007 r. Ts 71/07, OTK Seria B 2009 nr 6, poz. 225.

³¹¹ Postanowienie TK z dnia 9 stycznia 2019 r. Ts 146/17, OTK Seria B 2019, poz. 89.

działalności gospodarczej - patrząc pod kątem podmiotowym - nie obejmuje w jednakowym stopniu wszystkich podmiotów faktycznie zajmujących się jej prowadzeniem, a formuły wolnościowej nie można używać w odniesieniu do państwa i innych instytucji publicznych, których bezpośredni udział lub pośredni wpływ na gospodarkę nie jest wykluczony, ale których działalność podlegać musi innemu reżimowi pod względem konstytucyjnym niż działalność podmiotów prywatnych³¹². W ocenie Trybunału Konstytucyjnego sprzężenie art. 22 z art. 20 Konstytucji RP, w którym materialną podstawą wolności działalności gospodarczej jest szeroko pojęta własność prywatna, świadczy o tym, iż konstytucyjną ochroną nie jest objęta działalność prowadzona przez państwo, a także instytucje publiczne wykorzystujące mienie Skarbu Państwa oraz inne państwowe osoby prawne³¹³. W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego można spotkać się jednak ze stanowiskiem, że w przypadku podmiotów mieszanych publiczno-prywatnych (a przez takie Trybunał rozumie m.in. spółki kapitałowe z udziałem Skarbu Państwa), dotychczas wypracowane tezy orzecznictwa konstytucyjnego wymagają ponownego rozważenia³¹⁴.

W konsekwencji w doktrynie wskazuje się nawet, że „jeżeli konsekwentnie zastosować zasady wyrażone w orzecznictwie TK, to należałoby uznać, że podmiotami, które nie mogą wnieść skargi konstytucyjnej, są nawet spółki prawa handlowego, w których Skarb Państwa pozostaje akcjonariuszem mniejszościowym, jeżeli tylko TK uzna, że na jego działalność organy władzy publicznej wywierają decydujący wpływ”³¹⁵. Rację należy przyznać L. Boskowi i M. Wildowi, że przyznanie osobom prawnym uprawnienia do obrony swoich praw na gruncie skargi konstytucyjnej należy uznać za zasadne chociażby po to, aby lepiej chronić przed naruszeniami osoby fizyczne będące głównymi beneficjentami praw podstawowych, a jednocześnie beneficjentami działalności tych osób prawnych³¹⁶.

W postanowieniu pełnego składu Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 grudnia 2013 r., sygn. akt Ts 13/12, Trybunał zmienił nieco dotychczasowe zapatrywania, uznając,

³¹² Wyrok TK z dnia 7 maja 2001 r., sygn. akt K 19/00, OTK 2001 nr 4, poz. 82

³¹³ Postanowienie TK z dnia 20 grudnia 2007 r. SK 67/05, OTK Seria A 2007 nr 11, poz. 168. Zob. również cytowany tam pogląd: L. Garlicki, Komentarz do art. 22 Konstytucji RP, w: red. L. Garlicki, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, Warszawa 2001, t. II, s. 9.

³¹⁴ Postanowienie TK z dnia 20 grudnia 2007 r., sygn. akt SK 67/05, OTK Seria A 2007 nr 11, poz. 168.

³¹⁵ L. Bosek, M. Wild, Komentarz do art. 79 Konstytucji RP [w:] Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, M. Safjan (red.), L. Bosek (red.), CH Beck 2016, s. 1820 i n.

³¹⁶ Ibid.

że samo pochodzenie kapitału spółki nie może decydować *a priori*, w sposób generalny, o pozbawieniu jej ochrony w trybie skargi konstytucyjnej. Samo posiadanie przez przedsiębiorstwo państwowe oraz jednostki samorządu terytorialnego udziałów w spółce nie dyskwalifikuje jej jako potencjalnego podmiotu konstytucyjnych wolności lub praw. Kwestia ta musi być oceniana na tle danego stanu faktycznego i w odniesieniu do konkretnego prawa lub wolności, w rozpatrywanym przypadku - prawa do sądu³¹⁷.

Publiczne podmioty gospodarcze nie mogą skutecznie wnosić skargi konstytucyjnej w sprawach, które dotyczą ich ustroju, sposobu utworzenia, nadzoru właścicielskiego lub zakresu świadczeń publicznoprawnych związanych z wykonywanymi przez nie zadaniami publicznymi (zwłaszcza odprowadzenia zysku). Dopuszczalne jest natomiast kwestionowanie przez nie w trybie skargi konstytucyjnej przepisów, które dotyczą ich na równych zasadach z innymi, prywatnoprawnymi podmiotami prawa³¹⁸. Zarówno w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego jak i Sądu Najwyższego podkreśla się przy tym, że art. 32 Konstytucji RP Rzeczypospolitej Polskiej wyznacza standard równości wszystkich osób fizycznych i prawnych wobec prawa³¹⁹. Zasada równości zaś polega na tym, że „wszystkie podmioty prawa (adresaci norm prawnych) charakteryzujące się daną cechą istotną (relewantną) w równym stopniu mają być traktowane równo. A więc według jednakowej miary, bez zróżnicowań zarówno dyskryminujących, jak i faworyzujących”³²⁰.

Ta równość w obrocie prawnym została przeniesiona do przepisów prawa prywatnego bardzo wyraźnie. Kodeks cywilny (podstawowa w tym zakresie regulacja) rozpoczyna się od określenia zakresu i sposobu regulacji poprzez stwierdzenie, że akt ten reguluje „stosunki cywilnoprawne między osobami fizycznymi i osobami prawnymi”³²¹.

Obrót prawny i gospodarczy w Rzeczypospolitej Polskiej przewiduje jednak różnorodne formy podmiotów i – wobec braku generalnej klauzuli – nie sposób ustalić

³¹⁷ Postanowienie TK z dnia 18 grudnia 2013 r., sygn. akt Ts 13/12, OTK seria B - suplement 2015 nr II, poz. 833, str. 2224.

³¹⁸ Postanowienie TK z dnia 22 marca 2016 r., sygn. akt SK 35/14, OTK Seria A 2016, poz. 3.

³¹⁹ Wyrok SN z dnia 27 marca 2013 r., sygn. akt I CSK 518/12, OSNC - Zb. dodatkowy 2014 nr A, poz. 13, str. 94, wyrok TK z dnia 24 lutego 1999 r., sygn. akt SK 4/98, OTK 1999 nr 2, poz. 24.

³²⁰ Wyrok TK z dnia 24 lutego 1999 r., sygn. akt SK 4/98, OTK 1999 nr 2, poz. 24.

³²¹ Art. 1 k.c.; W doktrynie jako oczywistość przedstawia się stwierdzenie, że chodzi tutaj również o stosunki między jednostkami organizacyjnymi niebędącymi osobami prawnymi, którym ustawa przyznaje zdolność prawną (zob. K. Osajda (red.), Kodeks cywilny: komentarz: część ogólna: przepisy wprowadzające KC..., CH Beck 2017 (wersja elektroniczna: SIP Legalis), s. 29 i n., M. Załucki (red.), Kodeks cywilny: komentarz, CH Beck 2019 (wersja elektroniczna: SIP Legalis))

katalog wspólnych praw i gwarancji konstytucyjnych odnoszących się do wszystkich podmiotów zbiorowych. W obrocie funkcjonują bowiem zarówno w pełni wykształcone, ustrukturyzowane, zhierarchizowane wewnętrznie, zatrudniające duże ilości pracowników osoby prawne o rozbudowanych politykach postępowania (np. duże spółki kapitałowe) jak i np. jednoosobowe spółki celowe prowadzone również w formie zapewniającej im osobowość prawną (np. jednoosobowe spółki z o.o.). Trudno te drugie podmioty uznać za modelowe podmioty odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa. Trudno w ich działaniach doszukiwać się możliwości zaistnienia winy korporacyjnej. Podobny przykład stanowią fundusze inwestycyjne. Fundusz inwestycyjny jest osobą prawną, której wyłącznym przedmiotem działalności jest lokowanie środków pieniężnych zebranych w drodze publicznego, a w przypadkach określonych w ustawie również niepublicznego, proponowania nabycia jednostek uczestnictwa albo certyfikatów inwestycyjnych w określone w ustawie papiery wartościowe, instrumenty rynku pieniężnego i inne prawa majątkowe³²². Jednocześnie fundusz inwestycyjny nie jest w ogóle samodzielny uczestnikiem obrotu gospodarczego i prawnego. To zawsze towarzystwo funduszy inwestycyjnych prowadzone w formie spółki akcyjnej (kolejna osoba prawna) tworzy fundusz inwestycyjny, zarządza nim i reprezentuje fundusz w stosunkach z osobami trzecimi³²³. Fundusz inwestycyjny jest zatem osobą prawną, która jest niesamodzielną w obrocie i nie ma żadnych cech, ze względu na które zwolennicy „antropomorfizacji” osób prawnych porównywaliby je do osób fizycznych.

Redakcja Konstytucji RP Rzeczypospolitej Polskiej również nie ułatwia uzasadnienia podmiotowości konstytucyjnej osób prawnych. Problem nieprzenoszalności przepisów dotyczących człowieka na osoby prawne w tym kontekście zauważa B. Nita, wskazując, że „w polskiej Konstytucji RP większość przepisów odnoszących się bezpośrednio do prawa karnego materialnego i procesowego jest zapisana w rozdziale II >>Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”<<, co tym bardziej może nasuwać wątpliwości co do możliwości ich odpowiedniego stosowania w odniesieniu do podmiotów zbiorowych”³²⁴.

³²² Art. 3 ust. 1 ustawy z dnia 27 maja 2004 r. o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi (Dz. U. nr 146, poz. 1546 ze zm.).

³²³ Art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 27 maja 2004 r. o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi.

³²⁴ B. Nita, *Postępowanie...*, s. 125.

Słusznie jednak podnosi M. Safjan, że uwzględniając kontekst normatywny uchwalenia Konstytucji RP Rzeczypospolitej Polskiej, tradycje historyczne i semantykę pojęć języka prawnego (w tym konstytucyjnego), a także uniwersalistyczne ujęcie podmiotowości osoby prawnej na gruncie prywatnego, brak uznania gwarancji konstytucyjnych osób prawnych prowadziłyby do nieakceptowalnych systemowych sprzeczności i unicestwienia prywatnoprawnej równości osób fizycznych i prawnych³²⁵. Istnienie podmiotów innych niż osoby fizyczne i prawne (np. jednostek organizacyjnych niebędących osobami prawnymi, którym ustawa przyznaje zdolność prawną) utrudnia konstruowanie spójnej argumentacji w tym zakresie, ale zadania tego nie uniemożliwia. Zakres praw tych podmiotów zawsze będzie zależał od rodzaju praw i interesów podlegających ochronie³²⁶.

Wielość i różnorodność podmiotów zbiorowych sprawia, że próby doszukiwania się ich praw i gwarancji konstytucyjnych w Konstytucji RP w oparciu o szczególne cechy tych podmiotów (na wzór analogii do człowieka i jego szczególnej cechy w postaci godności) nie mogą dać satysfakcjonujących rezultatów. Źródłem uznania podmiotów zbiorowych za nosicieli części praw i gwarancji konstytucyjnych jest konieczność urzeczywistnienia zasady demokratycznego państwa prawnego i wynikających z niej zasad prawa do sądu i rzetelnego procesu oraz wspomnianej już równości wobec prawa. Podkreślenia wymaga, że zarówno w orzecznictwie jak i doktrynie art. 2 Konstytucji i wynikająca z niego zasada demokratycznego państwa prawnego stanowi „szczególną metanormę”, z której „interpretowane być może istnienie tych wszystkich praw i wolności, które nie zostały wprost zapisane w innych przepisach Konstytucji RP”³²⁷.

B. Nita poprzez analizę komparatystyczną polskiego i niemieckiego systemu prawnego dochodzi do wniosku, że „przyporządkowanie podmiotom zbiorowym na płaszczyźnie konstytucyjnej w równej mierze praw i obowiązków konstytucyjnych jest konsekwencją obowiązywania na gruncie Konstytucji RP zasady państwa prawnego”³²⁸. Wniosek ten jest w pełni zasadny, a przy tym stanowi jedynie częściowe uzasadnienie

³²⁵ M. Safjan, Zastosowanie standardów konstytucyjnych do osób prawnych..., s. 38.

³²⁶ Ibid., s. 40.

³²⁷ P. Wiliński, Proces karny w świetle Konstytucji RP, Wolters Kluwer Polska 2011, s. 84 a także: wyrok TK z dnia 7 października 2008 r., sygn. akt P 30/07, OTK-A 2008, nr 8, poz. 135.

³²⁸ B. Nita, Postępowanie..., s. 126.

konstytucyjnej podmiotowości podmiotów zbiorowych zwłaszcza w odniesieniu do ich praw i gwarancji procesowych.

Zasada demokratycznego państwa prawa wywodzi się z art. 2 Konstytucji RP, zgodnie z którym Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej. Twórcy Konstytucji RP rolę prawną tego przepisu sprowadzili do tego, że miał on być podstawą systemu szczegółowych zasad, narzędzi i gwarancji niezbędnych do budowy sprawnego demokratycznego i sprawiedliwego państwa oraz miał stwarzać domniemanie dominowania takiej idei i być źródłem interpretacji wykładniczych uzupełniających i usprawniających funkcjonowanie nowej, klasycznej formuły państwa³²⁹.

Adresatami zasady państwa demokratycznego państwa prawa są wszystkie organy legislatywy, egzekutywy i judykatury, a przy tym zasada ta funkcjonalnie odnosi się nie tylko do tworzenia wszelkiego prawa, lecz także do jego stosowania³³⁰. Co istotne, zgodnie z orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego, art. 2 Konstytucji RP wyznacza konstytucyjną sytuację prawną zarówno osób fizycznych jak i osób prawnych, a nawet jednostek samorządu terytorialnego³³¹.

Z zasady demokratycznego państwa prawa Trybunał Konstytucyjny wywodzi m.in. zasadę sprawiedliwości proceduralnej. Trybunał Konstytucyjny konsekwentnie zajmował stanowisko, że zasada sprawiedliwości proceduralnej (rzetelności proceduralnej) dotyczy wszystkich etapów postępowania sądowego. Wynika ona nie tylko z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, ale także z art. 2 Konstytucji RP, i jest „wartością samą w sobie”³³². Jednocześnie prawo do sprawiedliwej procedury sądowej Trybunał Konstytucyjny uznaje za konstrukcyjny element prawa do sądu wyrażonego przede wszystkim w art. 45 i art. 77 ust. 2 Konstytucji RP³³³. Należy jednak pamiętać, że prawa podmiotowego do

³²⁹ A. Bałaban, Granice interpretacji zasady demokratycznego państwa prawnego, RPEiS, z.1, 2018, s. 53.

³³⁰ Sokolewicz W., Zubik M., Komentarz do art. 2 Konstytucji RP [w:] L. Garlicki (red.), M. Zubik (red.) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom I, wyd. II, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016, s. 94 i n.

³³¹ Wyrok TK z dnia 13 marca 2014 r., sygn. akt P 38/11, Dz.U. 2014, str. 376, oraz przywołany tam: wyrok TK z 20 stycznia 2010 r., sygn. Kp 6/09, OTK ZU nr 1/A/2010, poz. 3.

³³² Postanowienie TK z dnia 12 września 2007 r., sygn. akt SK 99/06, OTK Seria A 2007 nr 8, poz. 100, wyrok TK z dnia 1 lipca 2008 r., sygn. akt SK 40/07, Dz.U. 2008 nr 120, poz. 779, str. 6550.

³³³ Wyrok TK z dnia 16 stycznia 2006 r., sygn. akt SK 30/05, Dz.U. 2006 nr 15, poz. 118, str. 635 i przywołane tam: postanowienie TK z 11 kwietnia 2005 r., sygn. SK 48/04, OTK ZU nr 4/A/2005, poz. 45 oraz wyroki: z 31 marca 2005 r., sygn. SK 26/02; wyrok TK z 7 września 2004 r., sygn. P 4/04, OTK ZU nr 8/A/2004, poz. 81; z 10 maja 2000 r., sygn. K 21/99, OTK ZU nr 4/2000, poz. 109.

sprawiedliwej procedury nie można wywodzić wyłącznie z art. 2 Konstytucji RP, albowiem zgodnie z przyjętym poglądem zasada demokratycznego państwa prawnego nie może być wykorzystana jako samoistny wzorzec konstytucyjnej kontroli w wypadku postępowania inicjowanego wniesieniem skargi konstytucyjnej³³⁴.

Mając powyższe na uwadze, już sama ochrona podmiotów zbiorowych za pomocą zasady demokratycznego państwa prawnego nakazuje przyznanie im odpowiednich uprawnień i gwarancji procesowych w postępowaniu represyjnym odnoszącym się do ich odpowiedzialności za przestępstwa.

W kontekście postępowania przeciwko podmiotom zbiorowym i ich gwarancji procesowych uzasadnienia tych gwarancji należy poszukiwać dalej na gruncie art. 45 ust. 1 Konstytucji RP oraz art. 42 Konstytucji RP. I, tak zgodnie z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP Rzeczypospolitej Polskiej, każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd. Ponadto, zgodnie z art. 77 ust. 2 Konstytucji RP, ustawa nie może nikomu zamykać drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności lub praw. W świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego nie ulega wątpliwości, że z konstytucyjnego prawa do sądu korzystają także osoby prawne prawa prywatnego, a przy tym analogicznie należy traktować osoby prawne prawa prywatnego³³⁵. Podmiotem konstytucyjnego prawa do sądu jest „każdy”. To znaczy, że także w sferze podmiotowej prawo to ma charakter bardzo szeroki i obejmuje wszystkie „sprawy” dotyczące zarówno jednostki, jak i osób prawnych prawa prywatnego³³⁶. Podmioty zbiorowe bez wątpienia pozostają zatem nosicielami prawa do obrony. Co więcej, prawo do sądu istnieje nawet wówczas, gdy ustawodawca zaniechał swoich obowiązków konstytucyjnych i nie wprowadził niezbędnych przepisów rangi ustawowej regulujących prawa i obowiązki jednostki w zakresie wystąpienia na drogę sądową³³⁷.

³³⁴ Wyrok TK z dnia 16 stycznia 2006 r., sygn. akt SK 30/05, Dz.U. 2006 nr 15, poz. 118, str. 635; postanowienie z 24 października 2001 r., sygn. SK 10/01, OTK ZU nr 7/2001, poz. 225.

³³⁵ Wyrok TK z dnia 9 czerwca 1998 r., sygn. akt K 28/97, OTK 1998 nr 4, poz. 50, wyrok TK z dnia 30 października 2012 r., sygn. akt SK 20/11, Dz.U. 2012, poz. 1254, wyrok TK z dnia 8 października 2013 r., sygn. akt K 30/11, Dz.U. 2013, poz. 1262; T. Sroka, Komentarz do art. 79 Konstytucji RP [w:] Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, M. Safjan (red.), L. Bosek (red.), CH Beck 2016, s. 1008 i n.

³³⁶ Wyrok TK z dnia 8 października 2013 r., sygn. akt K 30/11, Dz.U. 2013, poz. 1262.

³³⁷ B. Banaszak, Komentarz do art. 45 Konstytucji RP [w:] B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej Komentarz, CH Beck 2012, s. 286 oraz przywołane tam: Wyrok SN z dnia 7 kwietnia 1999 r., sygn. akt I PKN

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego aktualny pozostaje pogląd, że zasada dostępu obywateli do sądu w celu umożliwienia im obrony ich interesów przed niezawisłym organem kierującym się wyłącznie obowiązującym w państwie prawem jest jednym z fundamentalnych założeń demokratycznego państwa prawnego, a „na prawo do sądu składają się w szczególności: prawo dostępu do sądu (prawo uruchomienia procedury), prawo do odpowiedniego ukształtowania procedury (zgodnie z wymogami sprawiedliwości i jawności) oraz prawo do wyroku sądowego”³³⁸. Prawo do sądu obejmuje przy tym prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy, które oznacza stosowanie takiej procedury, która powinna zapewniać stronom uprawnienia procesowe stosowne do przedmiotu prowadzonego postępowania. Wymóg sprawiedliwego postępowania zakłada bowiem dostosowanie jego zasad do specyfiki rozpoznawanych spraw³³⁹.

Uprawnienia procesowe stron postępowania sądowego w demokratycznym państwie prawnym wyznacza zasada rzetelnego procesu. Zgodnie z wymogami rzetelnego procesu uczestnicy postępowania muszą mieć realną możliwość przedstawienia swoich racji, a sąd ma obowiązek je rozważyć. Podstawą sądowego rozstrzygnięcia mogą być tylko takie okoliczności i dowody, do których mogli się ustosunkować uczestnicy postępowania. Jest to zasada określana jako „prawo do wysłuchania”; przyjmuje się, iż w demokratycznym państwie prawnym prawo do sądu nie uwzględniające prawa do wysłuchania byłoby fikcją³⁴⁰.

Prawo do rzetelnego procesu wydaje się być szczególnie istotne w aspekcie postępowań o charakterze represyjnym, w tym postępowania karnego. Przepisem konstytucyjnym odnoszącym się w sposób podstawowy do zasad odpowiedzialności karnej jest art. 42 Konstytucji RP, z którego wyprowadzane są przede wszystkim zasada nieuchronności odpowiedzialności karnej, zasada prawa do obrony, zasada domniemania niewinności oraz zasady *lex retro non agit* i *nullum crimen sine lege*.

W tym kontekście należy przypomnieć wnioski płynące z wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. akt K 18/03. Odpowiedzialność karna jest bowiem

648/98, OSNAPiUS 2000 nr 11, poz. 423; Uchwała Składu Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 18 stycznia 2001 r., sygn. akt III ZP 28/00, OSNAPiUS 2001 nr 7, poz. 210.

³³⁸ Wyrok TK z dnia 12 marca 2002 r., sygn. akt P 9/01, OTK Seria A 2002 nr 2, poz. 14, wyrok TK z dnia 9 czerwca 1998 r., sygn. akt K 28/97, OTK 1998 nr 4, poz. 50.

³³⁹ Postanowienie TK z dnia 22 lutego 2010 r., sygn. akt SK 45/09, OTK Seria A 2010 nr 2, poz. 17.

³⁴⁰ Wyrok TK z dnia 13 maja 2002 r., sygn. akt SK 32/01, OTK Seria A 2002 nr 3, poz. 31.

tylko jedną z form odpowiedzialności, w związku z którą stosowane są środki o charakterze represyjnym, a dla ustalenia praw i gwarancji konstytucyjnych (w tym procesowych) na gruncie danego postępowania dot. tej odpowiedzialności zasadnicze znaczenie ma nie tyle jednoznaczne „nazwanie” postępowania prowadzonego na podstawie ustawy, ile stwierdzenie, czy wobec charakteru zawartych w danej ustawie norm prawnych istnieje konieczność zastosowania w ramach tego postępowania gwarancji konstytucyjnych dotyczących odpowiedzialności karnej³⁴¹. Konstytucyjne standardy odnoszone do prawa karnego (represyjnego) mają zastosowanie także do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przewidzianej w OdpZbiorU. W szczególności przepisy tej ustawy podlegają ocenie z perspektywy art. 42 Konstytucji RP.

Ponadto, w polskiej doktrynie i orzecznictwie zasada prawa do obrony jest także wiązana z zasadą równości broni, zasadą kontrydiktoryjności i zasadą skargowości³⁴², zasadą obiektywizmu jako obowiązkiem organów procesowych, którego przestrzeganie jest fundamentalne dla urzeczywistnienia zasady prawa do obrony w procesie³⁴³ oraz prawem do rzeczywistej i efektywnej kontroli sądowej³⁴⁴.

Stanowiska Sądu Najwyższego i Trybunału Konstytucyjnego co do zawartości „zasady prawa do obrony” pokrywają się co do zasady także z tym co można dostrzec w orzecznictwie ETPC – wszak norma art. 42 ust. 2 Konstytucji RP stanowi recepcję rozwiązań zaliczanych do tzw. minimalnego standardu karnoprosesowego zawartych w konwencjach międzynarodowych, których Rzeczpospolita Polska jest sygnatariuszem³⁴⁵. Bez wątplenia zasada ta nakazuje uznanie prawa do obrony każdego, bez względu na stadium procesu, od momentu przedstawienia mu zarzutów³⁴⁶. Zasada prawa do obrony stwarza konieczność zagwarantowania oskarżonemu realizacji obrony formalnej i obrony materialnej³⁴⁷. Zasada prawa do obrony obejmuje uprawnienie oskarżonego (podejrzanego, odpowiednio podmiotu zbiorowego) do osobistego wykonywania obrony, niezależnie

³⁴¹ Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

³⁴² C. Kulesza, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, K. Dudka (red.), Wolters Kluwer 2018 (wersja elektroniczna, SIP Lex).

³⁴³ A. Sakowicz, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Sakowicz A. (red.), CH Beck 2018, s. 43 i n.

³⁴⁴ Wyrok TK z dnia 29 stycznia 2013 r., sygn. akt SK 28/11, Dz.U. 2013, poz. 164.

³⁴⁵ Wyrok TK z dnia 30 września 2015 r., sygn. akt K 3/13, Dz.U. 2015, poz. 1557.

³⁴⁶ Wyrok TK z dnia 20 maja 2014 r., sygn. akt SK 13/13, Dz.U. 2014, poz. 694, wyrok SN z dnia 13 maja 2014 r., sygn. akt IV KK 93/14, KZS 2014 nr 9, poz. 12, wyrok TK z dnia 17 maja 2004 r., sygn. SK 32/03, OTK ZU nr 5/A/2004, poz. 44.

³⁴⁷ Wyrok TK z dnia 8 stycznia 2019 r., sygn. akt SK 6/16, Dz.U. 2019, poz. 76.

od tego, czy posiada on obrońcę i czy obrońca ten jest obecny w czasie czynności, w trakcie, której oskarżony chciałby osobiście działać³⁴⁸. Konstytucyjne prawo do obrony należy rozumieć szeroko, jest ono bowiem nie tylko fundamentalną zasadą procesu karnego, ale też elementarnym standardem demokratycznego państwa prawnego³⁴⁹. Z perspektywy gwarancji sprawiedliwego procesu (art. 45 ust. 1 Konstytucji RP) zapewnienie korzystania z gwarancji prawa do obrony jest konieczne. Tego, ze względu na art. 2 Konstytucji RP, wymaga każda rzetelna procedura. Osoba, przeciw której kieruje się postępowanie związane z negatywnymi skutkami, musi mieć zapewnione adekwatne do celu tego postępowania możliwości obrony³⁵⁰.

Wskazać ponadto należy, że pomimo, iż do podmiotów zbiorowych nie znajdują zastosowania przepisy Kodeksu karnego, to w orzecznictwie Sądu Najwyższego wyrażono pogląd, że w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU może znaleźć zastosowanie reguła stosowania przepisów względniejszych dla sprawcy (podmiotu zbiorowego), o której mowa w art. 4 § 1 k.k. Konieczność stosowania przepisów względniejszych dla podmiotu zbiorowego jawi się w ocenie Sądu Najwyższego, jako oczywista w świetle treści art. 42 ust. 1 Konstytucji RP, zgodnie z którym „odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto dopuścił się czynu zabronionego pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia” (*zasada lex criminalis retro non agit*)³⁵¹.

Zasada prawa do obrony jest zatem dyrektywą konstytucyjną, która tworzy obowiązki po stronie państwa (obowiązek wprowadzenia legislacji urzeczywistniającej prawo do obrony) i jego organów (do poszanowania prawa do obrony) oraz uprawnienia po stronie każdej osoby, przed którą stawiane są zarzuty mogące prowadzić do jej odpowiedzialności prawnej. Przy tym, Trybunał Konstytucyjny stoi na stanowisku, że zasada prawa do obrony, o której mowa w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP znajduje zastosowanie do wszelkich postępowań represyjnych: penalnych (niezależnie od ich stadium) i innych (quasi-penalnych: np. dyscyplinarnych czy przygotowujących

³⁴⁸ Postanowienie SN z dnia 30 maja 2019 r., sygn. akt IV KK 140/18, SIP Legalis numer 1973157; Wyrok SN z dnia 31 października 2017 r., sygn. akt V KK 199/17, SIP Legalis numer 1692551, wyrok SN z dnia 13 maja 2014 r., sygn. akt IV KK 93/14, KZS 2014 nr 9, poz. 12.

³⁴⁹ Wyrok TK z dnia 17 lutego 2004 r., sygn. akt SK 39/02, Dz.U. 2004 nr 34, poz. 302, str. 1829.

³⁵⁰ Wyrok TK z dnia 5 października 2010 r., sygn. akt SK 26/08, Dz.U. 2010 nr 189, poz. 1273, str. 14095.

³⁵¹ Wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2012 r., sygn. akt II KK 254/11, OSNKW 2012 nr 10, poz. 99, str. 10, wyrok SN z dnia 6 grudnia 2012 r., sygn. akt V KK 332/12, Legalis nr 549592.

do właściwego postępowania)³⁵², jak również postępowania w przedmiocie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych³⁵³. Proces o charakterze represyjnym, w którym zasada prawa do obrony nie istnieje³⁵⁴, albo ma jedynie fasadowy charakter, nie może zostać uznany za rzetelny proces lub za proces spełniający kryteria demokratycznego państwa prawnego.

Zasada prawa do obrony sprowadza się zatem do dyrektywy, zgodnie z którą w procesie karnym oskarżonemu należy zapewnić prawo do obrony. Prawo do obrony obejmuje zaś „wszelkie czynności podejmowane w interesie oskarżonego, które zmierzają do odparcia oskarżenia albo odpowiedniego zmniejszenia jego odpowiedzialności, jak również do zmniejszenia lub zniesienia wszelkich uciążliwości procesowych”³⁵⁵. Obejmuje prawo do osobistej walki ze stawianym zarzutem oraz prawo do korzystania w tym zakresie z pomocy obrońcy³⁵⁶. Ogół uprawnień procesowych, które składają się na prawo do obrony zmierza w swoim założeniu do jednego celu, którym jest umożliwienie oskarżonemu (podejrzanemu) procesowego i opartego na środkach prawnych poszukiwania najkorzystniejszego rozstrzygnięcia kwestii jego odpowiedzialności karnej³⁵⁷.

Każda rzetelna procedura karna musi zapewniać obronę realną i efektywną, w tym umożliwiać przedstawienie i obronę własnego stanowiska osobie uczestniczącej w tej procedurze³⁵⁸. Prawo do obrony przysługujące oskarżonemu (odpowiednio także podmiotowi zbiorowemu) winno być realne, co oznacza, że korzystanie przez niego z przysługujących jemu uprawnień nie może być interpretowane jedynie jako utrudnianie i przewlekanie przez niego postępowania, a słuszne jego postulaty nawet, gdy nie przynoszą

³⁵² Wyrok TK z dnia 11 grudnia 2012 r., sygn. akt K 37/11, Dz.U. 2012, poz. 1447.

³⁵³ Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

³⁵⁴ Zasada ta musi istnieć, jednak nie musi być skodyfikowana. Przykładowo w doktrynie niemieckiej jest to uznane prawo oskarżonego, ale jednocześnie brak jego wyrażenia w ustawodawstwie niemieckim. Zob. szerzej: C. Kulesza, Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a favor procuratori, Prok. i Pr., nr 4, 2007 i przywołany tam pogląd: K. Volk, Strafprozessrecht (2. Aufl.), München 2001, s. 141–150; F. C. Schroeder, Strafprozessrecht (2. Aufl.), München 1997, s. 28–36.

³⁵⁵ R. Koper, K. Marszał, J. Zagrodnik, K. Zgryzek, Proces karny, Wolters Kluwer 2017, s. 138.

³⁵⁶ P. Wiliński, Zasada prawa do obrony [w:] System prawa karnego procesowego. [T.] 3, cz. 2, Zasady procesu karnego, red. P. Wiliński, LexisNexis, Warszawa 2014, s. 1479.

³⁵⁷ Ibid., s. 1481.

³⁵⁸ Wyrok TK z dnia 28 listopada 2007 r., sygn. akt K 39/07 i przywołany tam: wyrok ETPC z 9 października 1979 r. w sprawie Airey przeciwko Irlandii, sygn. 6289/73.

oczekiwanych przez niego rezultatów (np. w zakresie jego inicjatywy dowodowej), winny być przez organy procesowe zrealizowane³⁵⁹.

Prawo do obrony jest uznawane za jedno z fundamentalnych praw człowieka i jest nierozdzielnie związane z prawem do informacji procesowej oraz do dysponowania odpowiednim czasem do przygotowania obrony, jako uprawnieniami gwarantującymi możliwość podjęcia realnej obrony³⁶⁰. J. Kosonoga wskazuje, że prawo do obrony jest mocno zakorzenione w ogólnych zasadach humanizmu i praworządności, a przy tym jest jednym z praw podstawowych, którego uznanie stanowi fundament rzetelnego procesu i główną, nieodłączną gwarancję procesową oskarżonego w demokratycznym państwie prawa³⁶¹. Obowiązki zasady prawa do obrony przesądza o tym, że oskarżony (podmiot zbiorowy) jest podmiotem, a nie przedmiotem postępowania³⁶². Dlatego prawo do obrony stało się prawem o charakterze międzynarodowym, elementem uniwersalnego standardu praw podstawowych człowieka, przy jednoczesnej tendencji do szerokiego ujmowania prawa do obrony³⁶³.

W świetle powyższego, nie może budzić wątpliwości opinia, że prawo do obrony jest szczególnym uprawnieniem procesowym w rzetelnym procesie realizowanym w demokratycznym państwie prawnym. Niezagwarantowanie oskarżonemu (podejrzanemu) realizacji prawa podstawowego w postaci prawa do obrony prowadzi w pewnym sensie do uprzedmiotowienia oskarżonego, tj. do sytuacji, w której jest on poddany osądowi jako element czynu kryminalno-politycznie negatywnego (przestępstwa), a nie jako pełnoprawny podmiot postępowania. Teza ta znajduje odpowiednie zastosowanie do podmiotu zbiorowego poddanego postępowaniu o charakterze represyjnym. Brak poszanowania dla zasady prawa do obrony zawsze będzie prowadził do uszczerbku w zasadzie kontradyktoryjności postępowania oraz może prowadzić do uniemożliwienia poznania w procesie karnym prawdy materialnej. Tego rodzaju skutki są niedopuszczalne

³⁵⁹ Wyrok SN z dnia 9 marca 2010 r., sygn. akt V KK 247/09, OSNwSK 2010 nr 1, poz. 508.

³⁶⁰ M. Kurowski, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Świecki D. (red.), Kodeks postępowania karnego. Komentarz. Tom I, Wolters Kluwer 2018, s. 61 i n.

³⁶¹ J. Kosonoga, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Stefański Ryszard A. (red.), Zabłocki Stanisław (red.), Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz do art. 1-166, Wolters Kluwer 2017, s. 117.

³⁶² P. Wiliński, Zasada..., s. 196-197.

³⁶³ Ibid., s. 160.

w jakimkolwiek państwie, które miałyby spełniać kryteria uznania za demokratyczne państwo prawa.

Szczegółowa analiza uprawnień i gwarancji procesowych podmiotów zbiorowych wynikających z art. 42 Konstytucji RP będzie przedmiotem rozważań w dalszej części niniejszego opracowania.

2. Podmioty zbiorowe jako podmioty uprawnień na gruncie prawa międzynarodowego

Prawo do rzetelnego procesu będące źródłem prawa do obrony podmiotów zbiorowych jest gwarantowane nie tylko postanowieniami Konstytucji RP, ale również wiążących Rzeczpospolitą aktów prawa międzynarodowego.

Konwencja o ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności jest aktem prawa międzynarodowego, do którego w systemie prawnym Rzeczpospolitej Polskiej jednostki odwołują się najczęściej. Jest to zapewne spowodowane wieloletnią tradycją funkcjonowania Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który ocenia skargi na naruszenie praw zawartych w Konwencji oraz jej Protokołach dodatkowych. Jak wynika ze statystyk opublikowanych przez ETPC około 2.000 skarg rocznie jest kierowanych do ETPC przeciwko Polsce³⁶⁴.

Już sam tytuł aktu, tj. „Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności” może budzić wątpliwości co do tego, czy akt ten zawiera gwarancje prawne, które mogą być odnoszone do podmiotów zbiorowych. Powierzchnowa analiza polskiego tekstu Konwencji wątpliwości te jedynie pogłębia. Zgodnie z art. 1 Konwencji, „Wysokie Układające się Strony zapewniają każdemu człowiekowi, podlegającemu ich jurysdykcji, prawa i wolności określone w rozdziale I niniejszej konwencji”. Powyższe prowadzić mogłoby do wniosku, że tylko człowiekowi przysługują prawa konwencyjne, w tym np. prawo do rzetelnego procesu omawiane powyżej.

³⁶⁴ Statystyki dostępne w witrynie internetowej ETPC pod adresem: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=reports&c=> - dostęp w dniu 29 sierpnia 2019 r.

W doktrynie wskazuje się jednak, że polski urzędowy tekst Konwencji zawiera błąd, bo termin „*toute personne/everyone*”, tłumaczy jako „każdy człowiek”. Jest to nieprawidłowe, bo wspomniany termin odnosi się do „osoby”, a nie do „człowieka”, a pojęcie „osoby” jest szersze i obejmuje nie tylko osoby fizyczne (ludzi)³⁶⁵. Podmiotami praw i wolności są „typowe” osoby prawne prawa prywatnego (podmioty gospodarcze, fundacje, stowarzyszenia itp.). Są nimi też osoby prawne usytuowane na pograniczu prawa prywatnego i publicznego (kościół i związki wyznaniowe, związki zawodowe, partie polityczna). Warunkiem uznania za podmiot uprawnień i gwarancji konwencyjnych nie jest nadanie danemu podmiotowi osobowości prawnej przez państwo członkowskie – „samoistnym podmiotem tych praw i wolności mogą też stać się grupy osób niepowiązane cywilistyczną czy administracyjną więzią formalną, czemu daje również wyraz art. 34 Konwencji”³⁶⁶.

W doktrynie odnaleźć można jednak liczne stanowiska zaprzeczające możliwości uznania podmiotów zbiorowych za adresatów praw i gwarancji przewidzianych w Konwencji. B. Nita wskazuje, że takie stanowisko dominuje w piśmiennictwie niemieckim³⁶⁷. Autorka ta dochodzi jednak do wniosku, że gwarancje zamieszczone w Konwencji znajdują zastosowanie do podmiotów zbiorowych, jakkolwiek dotyczą tylko takich praw i wolności, których istota nie sprzeciwia się zastosowaniu w odniesieniu do tych podmiotów³⁶⁸. Autor niniejszego opracowania stoi na tożsamym stanowisku.

Należy podkreślić, że jedynie w odniesieniu do prawa własności Protokół nr 1 do Konwencji wskazuje wprost (a nie poprzez przyzmat wykładni na bazie art. 1 Konwencji), że każda osoba fizyczna i prawna ma prawo do poszanowania swego mienia i nikt nie może być pozbawiony swojej własności, chyba że w interesie publicznym i na warunkach przewidzianych przez ustawę oraz zgodnie z ogólnymi zasadami prawa międzynarodowego³⁶⁹. Oprócz tego, orzecznictwo ETPC jest bogate w przykłady praw i gwarancji konwencyjnych, które znalazły zastosowanie do podmiotów zbiorowych.

³⁶⁵ Komentarz do art. 1 Konwencji [w:] L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18. Tom I. Komentarz. Warszawa 2010 i przywołany tam pogląd: M. A. Nowicki, Wokół Konwencji Europejskiej, Kraków 2000, s. 85.

³⁶⁶ Ibid.

³⁶⁷ B. Nita, Postępowanie..., s. 136.

³⁶⁸ Ibid., s. 137.

³⁶⁹ Art. 1 Protokołu nr 1 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r.

W doktrynie wskazuje się, że odnosi się to przede wszystkim do praw proceduralnych, tj. wynikających z art. 6, art. 7 i art. 13 Konwencji³⁷⁰. Te przepisy są najistotniejsze z perspektywy ustalenia praw podmiotów zbiorowych w postępowaniu represyjnym związanym z ich odpowiedzialnością za przestępstwa.

W kontekście art. 6 Konwencji należy wskazać, że nie sposób w obszernym orzecznictwie ETPC odnaleźć chociażby jednego orzeczenia, w którym ETPC odmówiłoby rozpoznania skargi dotyczącej naruszenia art. 6 Konwencji z uwagi na to, że skarżący był osobą prawną lub innym podmiotem nie-fizycznym³⁷¹. Co więcej, ETPC w wyroku z dnia 12 listopada 2012 r., w sprawie *Fortum Oil and Gas Oy* przeciwko Finlandii wskazał wprost, że art. 6 Konwencji stosuje się do osób prawnych w taki sam sposób, jak ma to miejsce w przypadku osób fizycznych i że spółkę można uznać za „oskarżoną o popełnienie przestępstwa” w autonomicznym rozumieniu tego wyrażenia dla celów artykułu 6 Konwencji³⁷².

Za P. van Kempenem należy wskazać, że osoby prawne mają w oparciu o art. 6 Konwencji co najmniej następujące prawa:

- prawo do sądu, rozumiane jako prawo dostępu do drogi sądowej w sprawach karnych³⁷³;
- prawo do bycia wysłuchanym i prawo do obrony³⁷⁴;
- prawo do rzetelnego procesu jako prawo do rozpoznania sprawy przez niezależny, niezawisły sąd³⁷⁵;

³⁷⁰ A. Višekruna, Protection of Rights of Companies before the European Court of Human Rights [w:] EU Law in context – adjustment to membership and challenges of the enlargement, D. Duić (red.), T. Petrašević, Pravos 2018, s. 115.

³⁷¹ P. van Kempen, Human Rights and Criminal Justice Applied to Legal Persons. Protection and Liability of Private and Public Juristic Entities under the ICCPR, ECHR, ACHR and AfChHPR, Electronic Journal of Comparative Law, vol. 14.3 (December 2010), <http://www.ejcl.org>, s. 14.

³⁷² Wyrok ETPC z dnia 12 listopada 2012 r., w sprawie *Fortum Oil and Gas Oy* przeciwko Finlandii, sygn. 32558/96.

³⁷³ P. van Kempen, Human rights..., s. 14 i przywołane tam wyroki ETPC w sprawach: *Paykar Yev Haghtanak Ltd* przeciwko Armenii, sygn. 21638/03, *Synnelius & Edsbergs Taxi AB* przeciwko Szwecji, sygn. akt 44298/02, *MAC-STRO S.R.L.* przeciwko Mołdawii, sygn. akt 35779/03, *Zlinsat, spol. s.r.o.* przeciwko Bułgarii, sygn. akt 57785/00.

³⁷⁴ P. van Kempen, Human rights..., s. 14 i przywołany tam wyrok ETPC w sprawie *The National & Provincial Building Society, the Leeds Permanent Building Society & the Yorkshire Building Society* przeciwko Wielkiej Brytanii, sygn. akt 21319/93.

³⁷⁵ P. van Kempen, Human rights..., s. 14 i przywołany tam wyrok ETPC w sprawie *M.B. & T.M.S. AB* przeciwko Szwecji, sygn. akt 21831/93.

- prawo do rozpoznania sprawy w rozsądnym terminie³⁷⁶;
- prawo do rzetelnego procesu jako prawo do pewności przepisów proceduralnych³⁷⁷.

Zasada prawa do obrony jest zasadą konstytucyjną (art. 42 ust. 2 Konstytucji RP), ale również konwencyjną (art. 6 ust. 3 Konwencji) i jest nierozzerwalnie związana z zasadą rzetelnego procesu, a zatem również z zasadą demokratycznego państwa prawnego. Jak wynika z orzecznictwa ETPC, z zasady prawa do obrony jako elementu rzetelnego procesu w rozumieniu art. 6 Konwencji, wynikają m.in.:

- prawo do osobistej obrony w postępowaniu (niemające jednak charakteru bezwzględnie, albowiem w pewnych sytuacjach dla prawidłowej realizacji prawa oskarżonego do obrony konieczne może być zapewnienie mu profesjonalnego obrońcy)³⁷⁸;
- prawo do uzyskania odpowiedniej ilości czasu i środków do przygotowania obrony³⁷⁹;
- prawo do korzystania z pomocy obrońcy w tym w szczególnych sytuacjach do korzystania z bezpłatnej pomocy prawnej;³⁸⁰
- prawo do zbadania przez sąd zasadności udzielenia bezpłatnej pomocy prawnej³⁸¹;
- prawo do bycia prawidłowo poinformowanym o możliwości uzyskania pomocy prawnej³⁸²;
- prawo do nieskrępowanego kontaktu z obrońcą bez udziału osoby trzeciej³⁸³;
- prawo stron do przedstawienia okoliczności, które uznają one za istotne dla rozstrzygnięcia w sprawie³⁸⁴;
- prawo do bycia faktycznie wysłuchanym³⁸⁵;

³⁷⁶ P. van Kempen, *Human rights...*, s. 14 i przywołane tam wyroki ETPC w sprawach: Garyfallou AEBE przeciwko Grecji, sygn. akt 18996/91, MAC-STRO S.R.L. przeciwko Moldawii, sygn. akt 35779/03, Mantel & Mantel Holland Beheer B.V. przeciwko Holandii, sygn. akt 22531/93.

³⁷⁷ P. van Kempen, *Human rights...*, s. 15 i przywołane tam wyroki ETPC w sprawach: Baroul Partner-A przeciwko Moldawii, sygn. akt 39815/07, Dacia S.R.L. przeciwko Moldawii, sygn. akt 3052/04.

³⁷⁸ Wyrok ETPC w sprawie Correia de Matos przeciwko Portugalii, sygn. akt 56402/12.

³⁷⁹ Wyrok ETPC w sprawie Borisova przeciwko Bułgarii, sygn. akt 56891/00.

³⁸⁰ Wyrok ETPC w sprawie Padalov przeciwko Bułgarii, sygn. akt 54784/00; wyrok ETPC w sprawie Demebukov przeciwko Bułgarii, sygn. akt 68020/01.

³⁸¹ Wyrok ETPC w sprawie Aerts przeciwko Belgii, sygn. akt 25357/94.

³⁸² Wyrok ETPC w sprawie Panovits przeciwko Cyprowi, sygn. akt 4268/04.

³⁸³ Wyrok ETPC w sprawie Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, sygn. akt 39846/98.

³⁸⁴ Wyrok ETPC w sprawie Perez przeciwko Francji, sygn. akt 47287/99.

³⁸⁵ Ibid.

- prawo do udziału w postępowaniu karnym, a w razie skazania zaocznego prawo do ponownego otwarcia postępowania, o ile nieobecność skazanego nie była efektem jego zrzeczenia się ww. prawa do udziału w postępowaniu pierwotnym³⁸⁶;
- wolność od samooskarżenia obejmująca nie tylko prawo do nieprzyznania się do winy, ale również brak obowiązku dostarczenia dowodów wskazujących na własną winę³⁸⁷.
- prawo do uzyskania szczegółowych informacji nie tylko o przyczynie oskarżenia (to znaczy o czynach, które rzekomo miały zostać popełnione przez daną osobę), ale także o charakterze prawnym stawianych zarzutów³⁸⁸;
- prawo do zapoznania się z całością materiału dowodowego (przy czym dopuszczalne są ograniczenia tego prawa konieczne w demokratycznym państwie prawnym)³⁸⁹.

W doktrynie prawniczej Unii Europejskiej wraz z dostrzeżeniem potrzeby objęcia podmiotów zbiorowych środkami charakterystycznymi dla prawa karnego, dostrzeżono także rosnącą potrzebę objęcia tych podmiotów gwarancjami procesowymi charakterystycznymi dla tej gałęzi prawa. Słusznie zatem w piśmiennictwie podnosi się, że nieobjęcie wprost podmiotów zbiorowych postanowieniami dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2016/343 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie wzmocnienia niektórych aspektów domniemania niewinności i prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym w pewnym sensie stanowi zaprzepaszczenie szansy na usankcjonowanie poglądów o konieczności precyzyjnego sformułowania zakresu prawa do obrony tych podmiotów³⁹⁰. Przepisy tej dyrektywy mają na celu ustanowienie wspólnych norm minimalnych dotyczących niektórych aspektów domniemania niewinności w postępowaniu karnym oraz prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym. Jej postanowienia dotyczą kwestii zapewnienia podejrzanym i oskarżonym prawa do nieskładania wyjaśnień i prawo do nieobciążania samego siebie (tak np. w art. 7 tej dyrektywy) oraz prawa do milczenia

³⁸⁶ Wyrok ETPC w sprawie Sejdovic przeciwko Włochom, sygn. akt 56581/00.

³⁸⁷ Wyrok ETPC w sprawie Saunders przeciwko Wielkiej Brytanii, sygn. akt 19187/91.

³⁸⁸ Wyrok ETPC w sprawie Pelissier i Sassi przeciwko Francji, sygn. akt 25444/94.

³⁸⁹ Wyrok ETPC w sprawie Dowsett przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, sygn. akt 39482/98.

³⁹⁰ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/343 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie wzmocnienia niektórych aspektów domniemania niewinności i prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym (Dz.Urz.UE.L Nr 65, str. 1). S. Lamberigts, *The Directive on the Presumption of Innocence A Missed Opportunity for Legal Persons?*, Eu crim - the European criminal law associations' forum, nr 1, 2016, s. 39.

w postępowaniu represyjnym³⁹¹. Regulacje te odniesiono niestety wyłącznie do osób fizycznych, co jednak wcale nie oznacza, że ustawodawca unijny opowiedział się przeciwko przyznaniu tych gwarancji podmiotom zbiorowym. Podkreślenia wymaga, że przepisy dyrektywy ustanawiają jedynie standard minimalny, co oznacza oczywiście, że przepisy państw członkowskich mogą przyznawać szersze uprawnienia stronom postępowań represyjnych. Jednocześnie aktualne pozostaje w tym zakresie orzecznictwo ETPC dotyczące także uprawnień podmiotów zbiorowych, które wydaje się zapewniać im uprawnienia czasem szersze od tych wskazanych w dyrektywie³⁹².

Niestety, orzecznictwo ETPC dotyczące prawa do obrony (w tym np. prawa do milczenia) niejednokrotnie nie daje jasnych wytycznych w zakresie zakresu tego prawa nawet w odniesieniu do osób fizycznych. Tym trudniej wnioskować z niego o szczegółowych uprawnieniach podmiotów zbiorowych³⁹³. Orzecznictwo ETPC odnoszące się do prawa do obrony podmiotów zbiorowych dotyczy przede wszystkim prawa ochrony konkurencji. Linia orzecznicza ETPC wskazuje jednak, że prawo do obrony, prawo do milczenia oraz zasada *nemo se ipsum accusare tenetur* znajdują zastosowanie do podmiotów zbiorowych w tych postępowaniach, gdzie w grę wchodzi przymus i represje ze strony państwa³⁹⁴.

Zakres objęcia podmiotów zbiorowych ochroną na gruncie art. 6 Konwencji generalnie nie różni się od ochrony osób fizycznych na podstawie tego przepisu. W konsekwencji, zasadne jest również odpowiednie odniesienie do podmiotów zbiorowych

³⁹¹ Kwestia zapewnienia prawa do milczenia jest lepiej uwidoczniła w tekście oryginalnym dyrektywy, który wprost traktuje o prawie do milczenia – „*right to remain silent*”. Trudno wyjaśnić, dlaczego w polskim tłumaczeniu określono te uprawnienia wyłącznie jako „prawo do nieskładania wyjaśnień”, co błędnie wskazuje jakoby dyrektywa ta miała dotyczyć węższego uprawnienia. I tak postanowienia tej dyrektywy stanowią m.in., że „*The right to remain silent is an important aspect of the presumption of innocence and should serve as protection from self-incrimination (...) The right to remain silent and the right not to incriminate oneself should apply to questions relating to the criminal offence that a person is suspected or accused of having committed and not, for example, to questions relating to the identification of a suspect or accused person (...) The exercise of the right to remain silent or the right not to incriminate oneself should not be used against a suspect or accused person and should not, in itself, be considered to be evidence that the person concerned has committed the criminal offence concerned. This should be without prejudice to national rules concerning the assessment of evidence by courts or judges, provided that the rights of the defence are respected*”.

³⁹² S. Lambrigts, *The Directive...*, s. 40.

³⁹³ S. Lambrigts, *The Directive on the Presumption of Innocence A Missed Opportunity for Legal Persons?*, *Eucrim - the European criminal law associations' forum*, nr 1, 2016, s. 39.

³⁹⁴ *Ibid.*, s. 40.

też spotykanych w całym rozległym orzecznictwie ETPC odnoszącym się do art. 6 Konwencji.

W demokratycznym państwie prawa, którego Konwencja stanowi część obowiązujących regulacji prawnych, treść i kompletna materia art. 6 Konwencji powinna być wzięta pod uwagę przez każdego sędziego orzekającego w przedmiocie jakichkolwiek zagadnień proceduralnych, a także przez każdego przedstawiciela wymiaru sprawiedliwości niezależnie od etapu toczącego się postępowania karnego³⁹⁵. Artykuł 6 Konwencji gwarantuje ogólne prawo do sprawiedliwego i publicznego postępowania sądowego oraz prawa szczegółowe w sprawach karnych³⁹⁶. ETPC w swoim orzecznictwie również wskazuje, że art. 6 Konwencji jest bezpośrednio powiązany z zasadą demokratycznego państwa prawnego³⁹⁷.

W doktrynie wskazuje się, że na całość praw z art. 6 Konwencji składają się: prawo do rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie, prawo do niezawisłego i bezstronnego sądu ustanowionego ustawą, prawo do jawnego postępowania, prawo do minimalnego standardu rzetelności w postępowaniu w sprawach karnych (w tym: domniemanie niewinności, prawo do informacji o oskarżeniu, prawo do odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania się do obrony, prawo do bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, prawo do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, prawo do przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków, prawo korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza), a także (niewynikające wprost z treści art. 6 Konwencji) prawo dostępu do sądu, „równości broni”, prawo do rzetelnego przedstawiania dowodów i prowadzenia postępowania dowodowego (w tym do krzyżowego przesłuchania świadków i przesłuchania kontrydiktoryjnego), prawo do uzyskania wyroku wraz z uzasadnieniem³⁹⁸.

W kontekście temporalnego zakresu prawa do korzystania z pomocy prawnej, należy ponadto wskazać, że w ocenie ETPC, aby prawo do sprawiedliwego procesu było

³⁹⁵ P. Mahoney, Right to a Fair Trial in Criminal Matters under Article 6 E.C.H.R., in «Judicial Studies Institute Journal», Vol. 4, 2004, s. 108.

³⁹⁶ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz..., s. 285.

³⁹⁷ M. A. Nowicki, Komentarz do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Warszawa 2017, s. 491 i n.; zob. również przywołany tam wyrok w sprawie Golder przeciw Zjednoczonemu Królestwu, wyrok z 21 lutego 1975 r., Series A nr 18, § 29.

³⁹⁸ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz..., s. 285.

wystarczająco „praktyczne i skuteczne” art. 6 Konwencji wymaga, aby co do zasady już od pierwszego przesłuchania podejrzanego przez policję mógł on korzystać z pomocy obrońcy. Nawet jeśli wyjątkowo ważne powody mogą uzasadniać odmowę dostępu do obrońcy, to takie ograniczenie prawa do obrony - bez względu na jego uzasadnienie - może naruszać art. 6 Konwencji jeśli obciążające oświadczenie złożone zostało pod nieobecność obrońcy podczas przesłuchania przez policję, a następnie było podstawą skazania³⁹⁹.

Z perspektywy praw podmiotów zbiorowych z obszaru prawa karnego należy wskazać, że zastosowanie w stosunku do tej kategorii podmiotów znajduje także art. 7 Konwencji formułujący zakaz karania bez podstawy prawnej⁴⁰⁰. Podobnie odpowiednie zastosowanie znajdzie art. 13 Konwencji zgodnie, z którym każdy, kogo prawa i wolności zawarte w niniejszej konwencji zostały naruszone, ma prawo do skutecznego środka odwoławczego do właściwego organu państwowego także wówczas, gdy naruszenia dokonały osoby wykonujące swoje funkcje urzędowe. Co istotne, podmioty zbiorowe są uprawnione w oparciu o art. 34 Konwencji do wniesienia skargi do ETPC związanej z nierzetelnością postępowania w przedmiocie ich odpowiedzialności.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁴⁰¹ nie dorobiła się jak dotąd tak szerokiego orzecznictwa i trudno przewidzieć po około dekadzie jej obowiązywania, czy kiedykolwiek uzyska podobny poziom istotności co postanowienia Konwencji. Należy jednak zauważyć, że zgodnie z art. 6 ust. 1 Traktatu z Lizbony z dnia 13 grudnia 2007 r. zmieniającego Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską postanowienia Karty mają taką samą moc prawną jak Traktaty. Jej przepisy stanowią zatem bez wątpienia prawo obowiązujące w Rzeczypospolitej Polskiej. Potrzeba analizy jej przepisów w kontekście odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za przestępstwa jest tym bardziej uzasadniona, że z uzasadnienia OdpZbiorU wynika, że o jej wprowadzeniu zadecydowała przede wszystkim konieczność dostosowania systemu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej do standardów Unii Europejskiej.

³⁹⁹ Wyrok ETPC w sprawie Płonka przeciwko Polsce, sygn. akt 20310/02; wyrok ETPC w sprawie Salduz przeciwko Turcji, sygn. akt 36291/02.

⁴⁰⁰ P. van Kempen, Human rights..., s. 19.

⁴⁰¹ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (2007/C 303/01) (Dz.U.UE C z dnia 14 grudnia 2007 r.), dalej: „Karta”.

Do funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w państwach Unii Europejskiej odnosi się tytuł VI Karty. Zgodnie z art. 47 Karty, każdy, kogo prawa i wolności zagwarantowane przez prawo Unii zostały naruszone, ma prawo do skutecznego środka prawnego przed sądem, zgodnie z warunkami przewidzianymi w tym artykule. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony uprzednio na mocy ustawy. Każdy ma możliwość uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i przedstawiciela. Pomoc prawna jest udzielana osobom, które nie posiadają wystarczających środków, w zakresie, w jakim jest ona konieczna dla zapewnienia skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Przepis art. 47 Karty zawiera gwarancję prawa do sądu i prawa do rzetelnego procesu w formie zbliżonej do tej wynikającej z Konwencji⁴⁰².

Zasadne wydaje się przyjęcie – podobnie jak na gruncie przepisów Konwencji – że sformułowanie „każdy” odnosi się nie tylko do osób fizycznych i nie tylko do osób prawnych, ale również do podmiotów zbiorowych. Potwierdza to orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej. W wyroku z dnia 22 grudnia 2010 r. sprawie DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Republice Federalnej Niemiec Trybunał uznał, że zasadę skutecznej ochrony sądowej ustanowioną w art. 47 karty praw podstawowych Unii Europejskiej należy interpretować w ten sposób, iż nie jest wykluczone, by powoływały się na nią osoby prawne, oraz że pomoc przyznana na podstawie tej zasady może w szczególności obejmować zwolnienie z uiszczenia zaliczki na poczet kosztów postępowania lub reprezentacji przez adwokata. Odnosząc się konkretnie do osób prawnych, sąd krajowy może uwzględnić ich sytuację. Może zatem wziąć w szczególności pod uwagę formę i zarobkowy lub niezarobkowy charakter działalności danej osoby prawnej, jak również możliwości finansowe jej wspólników lub akcjonariuszy oraz możliwość uzyskania przez nich kwot koniecznych dla wytoczenia powództwa⁴⁰³.

Orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdza, że zastosowanie do podmiotów zbiorowych znajdują również co najmniej artykuły 7

⁴⁰² A. Skowron, Rzetelny proces karny w ujęciu Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej oraz Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Prok. i Pr., nr 11, 2017, s. 24.

⁴⁰³ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 22 grudnia 2010 r. w sprawie C-279/09, ECLI:EU:C:2010:811.

(Poszanowanie życia prywatnego i rodzinnego), 16 (Wolność prowadzenia działalności gospodarczej) i 17 (Prawo własności) Karty⁴⁰⁴.

Projekt OPZ nowelizacji OdpZbiorU ma w założeniu implementować do systemu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej postanowienia dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1371 z dnia 5 lipca 2017 r. w sprawie zwalczania za pośrednictwem prawa karnego nadużyć na szkodę interesów finansowych Unii⁴⁰⁵. Do odpowiedzialności osób prawnych odnosi się art. 6 ww. Dyrektywy nakazujący państwom członkowskim podjęcie niezbędnych środków w celu zapewnienia możliwości pociągnięcia osób prawnych do odpowiedzialności za przestępstwa popełnione na ich korzyść przez określonych reprezentantów osoby prawnej. „Osoba prawna” w rozumieniu ww. dyrektywy to podmiot posiadający osobowość prawną na mocy obowiązującego prawa, z wyjątkiem państw lub podmiotów prawa publicznego wykonujących władzę publiczną oraz publicznych organizacji międzynarodowych⁴⁰⁶.

Dyrektywa nr 2017/1371 nie zawiera jednak regulacji określających kształt postępowania represyjnego przeciwko podmiotowi zbiorowemu za przestępstwa. Jednakże zgodnie z założeniami Dyrektywy nr 2017/1371, zamierzony odstraszący efekt stosowania sankcji karnych wymaga szczególnej ostrożności ze względu na kwestię praw podstawowych. Dyrektywa nr 2017/1371 respektuje prawa podstawowe i jest zgodna z zasadami uznanymi w w Karcie, a w szczególności z prawem do wolności i bezpieczeństwa osobistego, ochroną danych osobowych, wolnością wyboru zawodu i prawem do podejmowania pracy, wolnością prowadzenia działalności gospodarczej, prawem własności, prawem do skutecznego środka prawnego oraz dostępu do bezstronnego sądu, zasadą domniemania niewinności i prawem do obrony, zasadami legalności oraz proporcjonalności kar do czynów zabronionych pod groźbą kary, jak również z zasadą *ne bis in idem*. Dyrektywa nr 2017/1371 służy zapewnieniu pełnego poszanowania tych praw i zasad i musi być zgodnie z nimi wykonywana⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ M. Julicher, M. Henriques, A. Blai, P. Policastro, Protection of the EU Charter for Private Legal Entities and Public Authorities? The Personal Scope of Fundamental Rights within Europe Compared, Utrecht Law Review, Volume 15, Issue 1, 2019, s. 6.

⁴⁰⁵ Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 198/29.

⁴⁰⁶ Art. 2 ust. 1 pkt b Dyrektywy nr 2017/1371.

⁴⁰⁷ Zob. pkt 28 założeń Dyrektywy nr 2017/1371.

3. Podmioty zbiorowe jako podmioty gwarancji procesowych w postępowaniu represyjnym

W świetle argumentów podniesionych uprzednio na gruncie regulacji ponadustawowych wyraźnie rysują się dwa spostrzeżenia. Po pierwsze podmioty zbiorowe są podmiotami gwarancji procesowych na poziomie konstytucyjnym i prawa międzynarodowego, a zatem tym bardziej są zdolne do bycia podmiotami gwarancji procesowych na gruncie przepisów odnoszących się do postępowania represyjnego, którego są stroną. Ponadto prawo do obrony i gwarancje składające się na nie oraz czynności w ramach niego podejmowane stanowią kluczowe uprawnienia strony biernej w postępowaniu represyjnym.

Zagadnienie prawa do obrony oskarżonego, podejrzanego i osoby podejrzanej na gruncie Kodeksu postępowania karnego z 1997 r. zostało już szczegółowo opisane w doktrynie i piśmiennictwie. Przed przejściem do ścisłej analizy prawa do obrony jako szczególnego uprawnienia procesowego należy jednak wyjaśnić pewne wątpliwości co do zakresu tego pojęcia, które pojawiać się mogą przy lekturze wypowiedzi doktryny na temat prawa do obrony.

Konieczne jest bowiem rozgraniczenie pojęć, które wielokrotnie bywają błędnie powoływane jako synonimy lub przynajmniej wyrażenia bliskoznaczne, tj. „czynności obrończe” lub „działania obrończe”, „korzystanie z pomocy prawnej”, „funkcja obrony”, „zasada prawa do obrony”, „obrona”, „obrona materialna” i „obrona formalna”.

Pojęcia „korzystania z pomocy prawnej” oraz „działań obrończych” (czynności obrończych) wiążą się z faktem, że „obrona” może być w procesie wykonywana nie tylko samodzielnie przez oskarżonego, ale również przy pomocy profesjonalnego reprezentanta – obrońcy. „Korzystanie z pomocy prawnej” oznacza używanie i uzyskiwanie korzyści z działalności adwokata lub radcy prawnego w procesie karnym obejmującej zastępstwo przed sądami i innymi organami państwowymi, obronę w sprawach karnych oraz udzielania porad prawnych⁴⁰⁸. Pojęcie „czynności obrończych” lub „działań obrończych” zwykle jest

⁴⁰⁸ F. Prusak, Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Wydawnictwo Prawnicze 1999, s. 42; Pogląd został wyrażony przez autora w 1999 r. i obejmował wyłącznie działania „adwokatury” jednak wobec rozszerzenia

łączone z wykonywaniem funkcji obrony oskarżonego przez adwokatów lub radców prawnych w procesie karnym⁴⁰⁹. Czynności lub działania obrończe to zatem ogół czynności podejmowanych przez obrońcę w celu wykonywania obrony reprezentowanego przez niego oskarżonego lub podejrzanego, tj. w celu odparcia zarzutu, który jest mu stawiany lub złagodzenia jego ewentualnej odpowiedzialności karnej.

W doktrynie procesu karnego wyróżnia się także „funkcję obrony”, która jest jedną z podstawowych funkcji kontradiktoryjnego procesu karnego urzeczywistnianą nie tylko przez oskarżonego (podejrzanego) i jego obrońcę, ale również przez sąd i oskarżyciela⁴¹⁰. Funkcją obrony jest „spoczywający na obrońcy, Policji, prokuraturze i sądzie obowiązek eksponowania okoliczności przemawiających za oskarżonym”⁴¹¹.

Zasada prawa do obrony to dyrektywa postępowania o charakterze uprawniającym w myśl, której oskarżony (podejrzany) ma prawo bronić swoich interesów w procesie, przed stawianymi zarzutami lub grożącymi mu konsekwencjami prawnymi, przy wykorzystaniu zespołu uprawnień procesowych⁴¹². Słusznie podnosi się w doktrynie, że „przyznanie oskarżonemu rozlicznych uprawnień, które służą realizacji prawa do obrony, wbrew pokutującym opiniom, nie jest przejawem nadmiernej uległości aparatu państwa wobec tego uczestnika ani też jaskrawym dowodem jego faworyzowania, lecz koniecznością dyktowaną społecznym poczuciem sprawiedliwości”⁴¹³. Celem zagwarantowania prawa do obrony oskarżonemu jest urzeczywistnienie w procesie karnym zasady prawdy materialnej poprzez umożliwienie oskarżonemu przedstawienia wersji wydarzeń oraz okoliczności korzystnych dla niego w ramach kontradiktoryjnego postępowania⁴¹⁴.

katalogu podmiotów uprawnionych do wykonywania funkcji obrońcy w postępowaniu karnym także na radców prawnych, wymagał aktualizacji.

⁴⁰⁹409 Np. w kontekście granicy działań obrończych w procesie karnym zakreślanych przez zasady etyki i deontologii zawodowej adwokatów, tak np.: J. Skorupka, Granice prawa do obrony i działań obrończych w procesie karnym [w:] Etyka adwokacka a kontradiktoryjny proces karny, red. J. Giezek, P. Kardas, Wolters Kluwer 2015.

⁴¹⁰ P. Wiliński, Zasada..., s. 41.

⁴¹¹ B. Bienkowska [w:] P. Kruszyński (red.), Wykład prawa karnego procesowego, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2012, s. 58.

⁴¹² P. Wiliński, Zasada..., s. 40-42.

⁴¹³ P.K. Sowiński, Uprawnienia składające się na prawo oskarżonego do obrony. Uwagi na tle czynności oskarżonego oraz organów procesowych, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012, s. 20

⁴¹⁴ A. Gaberle, Prawo do obrony w postępowaniu przyspieszonym [w:] Problemy stosowania prawa sądowego: księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi, pod red. I. Nowikowskiego. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 132.

Do istoty zasady prawa do obrony zalicza się umożliwienie oskarżonemu (podejrzanemu) odpiernia przedstawionych mu zarzutów, kwestionowania przemawiających przeciwko niemu dowodów, a także przedstawiania dowodów na poparcie własnych twierdzeń⁴¹⁵.

Z zasady prawa do obrony wynika uprawnienie oskarżonego (podejznanego) do „prowadzenia akcji obrończej” w toku całego procesu, we wszystkich stadiach postępowania oraz obowiązek państwa (organów postępowania) do interpretowania przepisów w sposób zapewniający oskarżonemu realną możliwość obrony⁴¹⁶. Wskazać jednak należy, że zakres zasady prawa do obrony z oczywistych powodów będzie różny w postępowaniu sądowym (większy) i różny w postępowaniu przygotowawczym, gdzie „często dochodzi do kolizji między realizacją praw podejrzanego a osiągnięciem zasad i celów dochodzenia czy śledztwa”⁴¹⁷. Jednym z przejawów obrony w sensie materialnym, który jest obecny we wszystkich stadiach postępowania karnego, jest możliwość składania wyjaśnień i w odniesieniu do tej czynności oskarżony (podejrzany) nie jest ograniczony żadnym terminem, do którego może on złożyć wyjaśnienia, jeśli tylko zdecyduje się na ich przekazanie⁴¹⁸.

„Obrona” w procesie karnym obejmuje wszystkie czynności, działania i zaniechania, osoby podejmowane przez nią w celu odparcia zarzutu, który tej osobie się stawia. To „każde prawne odparcie obwinienia, względnie oskarżenia o czyn karygodny przed właściwym sądem”⁴¹⁹. Pojęcie to bywa słusznie rozszerzane w doktrynie poprzez wskazanie, że celem podejmowania ww. czynności może być nie tylko odparcie oskarżenia, ale również samo złagodzenie odpowiedzialności oskarżonego⁴²⁰. Obrona może mieć

⁴¹⁵ S. Steinborn, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz do wybranych przepisów, red. S. Steinborn, Lex 2016, s. 59 i n.

⁴¹⁶ T. Grzegorzczak, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Grzegorzczak T., Kodeks postępowania karnego. Tom I. Artykuły 1-467. Komentarz..., s. 62 i n.; wyrok SA w Łodzi z dnia 5 kwietnia 2018 r., sygn. akt II AKa 3/18, KZS 2019 nr 1, poz. 33.

⁴¹⁷ B. Bieńkowska [w:] P. Kruszyński (red.), Wykład prawa karnego procesowego, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2012, s. 61.

⁴¹⁸ A. Sakowicz, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Sakowicz A. (red.), CH Beck 2018, s. 43 i n.

⁴¹⁹ J. Rosenblatt, Wykład austriackiego procesu karnego, Kraków 1884, s. 284, cytat za: P. Wiliński, Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym, Kraków 2006, s. 37.

⁴²⁰ F. Prusak, Kodeks postępowania karnego. Komentarz..., s. 42, zob. również P. Wiliński, Zasada..., s. 37-38 i przywołane tam poglądy: A. Dąb, Prawo do obrony, PiP 1954, z. 3, s. 444, M. Lipczyńska, Stanowisko oskarżonego w procesie karnym Polski Ludowej, Warszawa 1956, s. 166, R. Kmiecik, E. Skrętowicz, Proces karny. Część ogólna, wyd. II, Kraków-Lublin 1999, s. 161.

charaktery czynny i być realizowana przez podejmowanie wszelkich działań zmierzających do ochrony własnych interesów lub charakter bierny, co oznacza brak aktywności ze strony oskarżonego, w tym np. bierność dowodową w myśl zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*⁴²¹.

W doktrynie utrwalił się schemat opisywania uprawnień składających się na prawo oskarżonego (podejrzanego) do obrony przy założeniu ich podziału na uprawnienia wchodzące w skład „obrony materialnej” i „obrony formalnej”. Wydaje się, że taka koncepcja znajduje pewne oparcie w treści cytowanego już art. 42 ust. Konstytucji RP, który zakłada uprawnienie „każdego przeciwko komu prowadzone jest postępowanie karne” do „obrony we wszystkich stadiach postępowania” (obrona materialna) i do wyboru obrońcy lub korzystania z obrońcy z urzędu (obrona formalna) na zasadach określonych w ustawie. Podział ten jest jednak w ostatnich latach głęboko krytykowany.

Wyczerpującego podsumowania argumentacji zwolenników i przeciwników takiego podziału dokonał P. Wiliński, który ostatecznie dochodzi do słusznego wniosku, że „uznać można istnienie podziału obrony na obronę formalną i materialną, jednocześnie jednak odrzucając posługiwanie się aspektem formalnym i materialnym w odniesieniu zarówno do zasady, jak i do samego prawa do obrony”⁴²². Podział ten nie jest jednoznaczny, a przy tym głębsze wejście w istotę uprawnień składających się na poszczególne rodzaje „obrony” uwypukla wady i wątpliwości dotyczące zasadności przeprowadzenia jakiegokolwiek linii podziału tych uprawnień skoro w istocie obrońca (jako element obrony formalnej) podejmuje czynności, które uznać należy za wykonywanie obrony materialnej. Podział ten jest utrwalony w doktrynie i pozwala na przynajmniej częściowe uporządkowanie stanowiska doktryny w przedmiocie zakresu uprawnień składających się na „prawo do obrony” w postępowaniu karnym. Wskazać przy tym należy, że również Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniach związanych z zasadą prawa do obrony z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP wskazuje, że prawo do obrony w procesie karnym ma wymiar materialny i formalny⁴²³. Dyferencja aspektu materialnego i formalnego obrony ma odzwierciedlać rozróżnienie obrony polegającej na podejmowaniu określonych czynności,

⁴²¹ P. Wiliński, Zasada prawa do obrony [w:] System prawa karnego procesowego..., s. 1483.

⁴²² P. Wiliński, Zasada..., s. 213.

⁴²³ Wyrok TK z dnia 7 października 2008 r., sygn. akt P 30/07, Dz.U. 2008 nr 182, poz. 1133, str. 9702.

ewentualnie ich celowym niepodjęciu (obrona pasywna), i obrony polegającej na korzystaniu z fachowej pomocy obrońcy⁴²⁴.

W doktrynie wskazuje się, że obrona materialna to przede wszystkim możliwość bronięcia przez oskarżonego jego interesów osobiście (np. prawo do odmowy składania wyjaśnień, prawo do wglądu w akta i składania wniosków dowodowych)⁴²⁵. Na „obronę materialną” składają się uprawnienia jakiejkolwiek osoby do podejmowania czynności procesowych zmierzających do ochrony interesów oskarżonego w procesie⁴²⁶. Obrona materialna obejmuje zespół gwarancji pozwalających oskarżonemu (samodzielnie lub przy pomocy innych osób) na odpieranie stawianych mu zarzutów⁴²⁷. To ogół działalności różnych podmiotów skierowanej na odrzucenie oskarżenia lub złagodzenie odpowiedzialności karnej (a także ewentualnej odpowiedzialności cywilnej) oskarżonego⁴²⁸. Obrona materialna to prawo do przeciwstawienia się tezie oskarżenia i roszczeniom cywilnym oraz wszelkim uciążliwościom procesowym⁴²⁹. Poza powyższym, prawo do obrony w aspekcie materialnym obejmuje przede wszystkim uprawnienie do zajęcia stanowiska w przedmiocie wszystkich okoliczności mogących wpływać na zakres odpowiedzialności karnej i cywilnej oskarżonego (podejrzanego) oraz prawo do zwalczania na przewidzianej prawem drodze uciążliwych środków procesowych⁴³⁰.

Wskazuje się, że obronę materialną na rzecz oskarżonego może wykonywać każdy albo raczej każdy wykonujący czynności korzystne dla oskarżonego wykonuje na jego rzecz obronę materialną⁴³¹. Organy ścigania realizując obowiązek obiektywizmu w postępowaniu karnym, powinny poszukiwać i gromadzić wiedzę i dowody również na potwierdzenie okoliczności korzystnych dla oskarżonego. W takim wypadku podmioty te również podejmują czynności zmierzające do urzeczywistnienia prawa oskarżonego do obrony materialnej. Należy jednak podkreślić, że zarówno w doktrynie jak

⁴²⁴ Wyrok TK z dnia 19 lutego 2008 r., sygn. akt P 48/06, Dz.U. 2008 nr 38, poz. 222, str. 2345.

⁴²⁵ C. Kulesza, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, K. Dudka (red.), Wolters Kluwer Polska 2018 (wersja elektroniczna, SIP Lex).

⁴²⁶ S. Waltoś, P. Hofmański, Proces karny: zarys systemu, Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 297.

⁴²⁷ B. Bieńkowska [w:] Wykład prawa karnego procesowego..., s. 58.

⁴²⁸ M. Rogalski (red.) Proces karny: część ogólna, Wolters Kluwer 2012, s. 88.

⁴²⁹ J. Skorupka, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Skorupka J., CH Beck 2019, s. 29 i n. i przywołany tam pogląd: T. Grzegorzczak, Obrońca w postępowaniu przygotowawczym, Łódź 1988, s. 9.

⁴³⁰ J. Skorupka, Komentarz do art. 6 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Skorupka J. (red.)..., s. 29 i n.

⁴³¹ S. Waltoś, P. Hofmański, Proces karny: zarys systemu, Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 297.

i w orzecznictwie można spotkać się z poglądem zawężającym prawo do obrony materialnej do działalności obrończej samego oskarżonego⁴³².

Przy tym, żeby planować i podejmować czynności składające się na obronę materialną, oskarżony lub jakikolwiek inny podmiot musi znać zakres i przedmiot oskarżenia oraz ramy prawne i sposoby wykonywania prawa do obrony (tj. co wolno, a czego nie wolno mu robić w celu odparcia oskarżenia lub złagodzenia odpowiedzialności karnej oskarżonego)⁴³³.

Obrona formalna zaś sprowadza się do uprawnienia oskarżonego do korzystania z pomocy obrońcy, a w przypadku spełnienia dodatkowych przesłanek, również do korzystania z obrońcy z urzędu. Jeżeli obrońca występuje w procesie obok oskarżonego, to jest jednocześnie jedną z osób wykonujących obronę materialną oskarżonego (co z resztą stanowi oś sporu na temat podziału tych dwóch rodzajów obrony). W takim rozumieniu obroną formalną jest działalność obrońcy w postępowaniu karnym. S. Waltoś wskazuje, że obrona formalna to po prostu korzystanie z pomocy obrońcy przez oskarżonego⁴³⁴, a za jej dopuszczalnością przemawiają racje fachowości, stanu psychicznego, zdolności wyręczenia oraz pomocy psychicznej⁴³⁵.

Obrona formalna jest uprawnieniem oskarżonego, dzięki któremu rozszerza on zakres obrony materialnej, włączając w nią działania swego obrońcy⁴³⁶. Wskazać przy tym należy, że podporządkowanie się obrońcy woli oskarżonego nie jest warunkiem prawidłowego wykonywania obrony. Obrońca nie ma obowiązku realizować żądania osoby oskarżonej i postępować zgodnie z jej oczekiwaniami, ma natomiast obowiązek samodzielnie podejmować decyzje, za pomocą których dba o interes osoby, którą reprezentuje⁴³⁷. Dlatego też nie mieści się w prawie do obrony, w ujęciu formalnym, na etapie postępowania wznowieniowego i kasacyjnego, gwarancja dla skazanego, aby wyznaczony obrońca z urzędu dokonał czynności w sposób, jaki oczekuje skazany, chociażby obrońca ten nie dostrzegał istnienia jakichkolwiek podstaw faktycznych

⁴³² Zob. np. wyrok SN z dnia 6 grudnia 2016 r., sygn. akt IV KK 242/16, KZS 2017 nr 3, poz. 11.

⁴³³ A. Gaberle, Prawo do obrony w postępowaniu przyspieszonym..., s. 133.

⁴³⁴ S. Waltoś, P. Hofmański, Proces karny... s. 299, M. Rogalski (red.) Proces karny: część ogólna, Wolters Kluwer 2012, s. 88, R. Koper, K. Marszał, J. Zagrodnik, K. Zgrzyzek, Proces karny..., s. 139.

⁴³⁵ S. Waltoś, P. Hofmański, Proces karny... s. 299.

⁴³⁶ P. Wiliński, Zasada prawa do obrony [w:] System prawa karnego procesowego..., s. 1491.

⁴³⁷ Postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2018 r., sygn. akt IV KK 589/18, SIP Legalis numer 1856245.

i prawnych do dokonania takiej czynności⁴³⁸. Mimo tego, w relacjach pomiędzy oskarżonym i jego obrońcą w procesie karnym konieczne jest wzajemne zaufanie prowadzące do możliwości realizacji wspólnej strategii obrony. Uniemożliwienie oskarżonemu kontaktu z obrońcą w czasie niezbędnym dla opracowania linii obrony i przygotowania się obrońcy do skutecznego wystąpienia na rozprawie stwarza jedynie pozór obrony⁴³⁹.

Jednocześnie, żadne działania obrońcy, nawet budzące wątpliwości co do sposobu jego postępowania wobec sądu, nie mogą odbijać się niekorzystnie na sytuacji procesowej oskarżonego. Jego prawo do obrony w aspekcie formalnym może zostać naruszone także wskutek niewłaściwego funkcjonowania aparatu wewnątrzsądowego, który nie przekazał we właściwym czasie sądowi pisma obrońcy, usprawiedliwiającego swoją nieobecność i wnoszącego o odroczenie rozprawy⁴⁴⁰.

Rozważania na temat przeniesienia ww. tez na grunt prawa do obrony podmiotów zbiorowych należy zacząć od ogólnej refleksji, że w języku prawniczym o „prawie do obrony” nie mówi się wyłącznie w kontekście postępowania karnego (tak jak to czyni Konstytucja RP), ale również w odniesieniu do innych postępowań, w tym także takich, których stronami są podmioty inne niż osoby fizyczne.

Uprawnienia stron postępowań innych niż postępowanie karne (represyjne) nie są co do zasady objęte ochroną na podstawie art. 42 Konstytucji RP⁴⁴¹. Błędem byłoby jednak stwierdzenie, że prawo jednostki do obrony własnych praw i interesów w postępowaniach innych niż postępowanie karne (represyjne) nie znajduje żadnego oparcia konstytucyjnego. Zapewnienie pewnego zakresu uprawnień do obrony własnych interesów w postępowaniu innym niż postępowanie karne będzie konieczne chociażby z uwagi na obowiązującą również w pozostałych postępowaniach zasadę prawa do sądu i zasadę rzetelnego procesu.

Możliwość wszczynania przeciwko podmiotom zbiorowym postępowań cywilnych lub sądowno-administracyjnych (i wszelkich innych postępowań niż postępowanie karne) nigdy nie była silnie kwestionowana. Mając na względzie powyższe, warto poczynić

⁴³⁸ Postanowienie SN z dnia 10 grudnia 2009 r., sygn. akt II KZ 58/09, OSNwSK 2009 nr 1, poz. 2550.

⁴³⁹ Wyrok SN z dnia 27 listopada 2009 r., sygn. akt IV KK 93/09, OSNwSK 2009 nr 1, poz. 2435.

⁴⁴⁰ Wyrok SN z dnia 30 lipca 2015 r., sygn. akt IV KK 181/15, KZS 2015 nr 10, poz. 12.

⁴⁴¹ P. Sarnecki, Komentarz do art. 42 Konstytucji RP [w:] Garlicki L. (red.), Zubik M (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II..., s. 220 i n.

wstępne uwagi na temat uprawnień, jakimi podmioty zbiorowe dysponują w postępowaniach niż postępowanie represyjne oparte na przepisach OdpZbiorU. W postępowaniu cywilnym nie wprowadzono żadnego znaczącego rozgraniczenia uprawnień poszczególnych podmiotów do obrony własnych interesów w procesie, ze względu na rodzaj podmiotu będącego stroną postępowania. Zasadniczo osoby fizycznych, osoby prawne i jednostki organizacyjne, o których mowa w art. 33¹ k.c. dysponują tożsamym zakresem uprawnień do obrony swoich praw i interesów w postępowaniu. Zdolność sądową w postępowaniu cywilnym mają bowiem osoby fizyczne, osoby prawne i jednostki organizacyjne niebędące osobami prawnymi, którym ustawa przyznaje zdolność prawną⁴⁴². Kodeks postępowania cywilnego kilkakrotnie posługuje się pojęciem „obrony”. Tytułem przykładu, strona przegrywająca sprawę obowiązana jest zwrócić przeciwnikowi na jego żądanie koszty niezbędne do celowego dochodzenia praw i celowej obrony (koszty procesu)⁴⁴³, a przepisy k.p.c. umożliwiają ustanowienie dla strony kuratora do doręczeń, jeżeli stronie, której miejsce pobytu nie jest znane, ma być doręczone pismo procesowe wywołujące potrzebę podjęcia obrony jej praw⁴⁴⁴. Ratio przemawiające za wprowadzeniem ww. regulacji przemawia za ustaleniem, że ustawodawca chciał zagwarantować stronom postępowania rzeczywistą możliwość prowadzenia obrony, tj. umożliwić stronom odparcie kierowanych przeciwko nim w postępowaniu sądowym zarzutom opartym na prawie.

Co najważniejsze, w postępowaniu cywilnym, jeżeli strona została pozbawiona możliwości obrony swych praw, zachodzi nieważność postępowania⁴⁴⁵. Do pozbawienia strony możliwości obrony jej praw w rozumieniu art. 379 pkt 5 k.p.c. dochodzi wówczas, gdy z powodu uchybienia przez sąd przepisom postępowania, strona wbrew swojej woli została faktycznie pozbawiona możliwości działania w postępowaniu lub jego istotnej części, jeżeli skutków tego uchybienia nie można było usunąć przed wydaniem orzeczenia w danej instancji i to bez względu na to, czy takie działanie strony mogłoby mieć znaczenie dla rozstrzygnięcia⁴⁴⁶. Wskazać przy tym należy, że pozbawienie strony możliwości obrony jej praw, aby mogło stanowić przyczynę nieważności procesu cywilnego, musi być

⁴⁴² art. 64 § 1 k.p.c., art. 64 § 1¹ k.p.c.

⁴⁴³ Art. 98 § 1 k.p.c.

⁴⁴⁴ Art. 143 k.p.c.

⁴⁴⁵ Art. 379 ust. 5 k.p.c.

⁴⁴⁶ Wyrok SN z dnia 15 lipca 2010 r., sygn. akt IV CSK 84/10, SIP Legalis numer 393936.

całkowite i w sposób bezwzględny wyłączające możliwość obrony. Zgodnie z utrwalonym w orzecznictwie cywilnym poglądem, ta podstawa nieważności nie zachodzi w razie jedynie utrudnienia stronie popierania przed sądem dochodzonych roszczeń lub zarzutów⁴⁴⁷.

Pomimo że prawo strony do obrony jej praw w postępowaniu cywilnym nie jest gwarantowane przez art. 42 ust. 2 Konstytucji RP (choć – co było już przedmiotem refleksji powyżej – autor niniejszej rozprawy stoi na stanowisku, że zagwarantowanie przynajmniej części uprawnień strony w tym zakresie jest konieczne z uwagi na obowiązującą w również w postępowaniu cywilnym zasadę prawa do sądu), to i tak jego naruszenie może powodować bardzo surowe konsekwencje w postaci nieważności postępowania. Zatem w postępowaniu cywilnym prawo podmiotów zbiorowych do obrony ich praw i interesów podlega istotnej ochronie.

W postępowaniu sądownoadministracyjnym przepisy dotyczące udziału stron oraz ich prawa do obrony są w analizowanym (ograniczonym) zakresie bardzo podobne. Zdolność do występowania przed sądem administracyjnym jako strona mają osoby fizyczne, osoby prawne, organy administracji publicznej, państwowe i samorządowe jednostki organizacyjne, nieposiadające osobowości prawnej, organizacje społeczne nieposiadające osobowości prawnej, a także jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej, jeżeli przepisy prawa dopuszczają możliwość nałożenia na te jednostki obowiązków lub przyznania uprawnień lub skierowania do nich nakazów i zakazów, a także stwierdzenia albo uznania uprawnienia lub obowiązku wynikających z przepisów praw⁴⁴⁸. Te same podmioty dysponują zdolnością procesową w sprawach sądownoadministracyjnych⁴⁴⁹.

Przepisy p.p.s.a. umożliwiają ustanowienie dla strony kuratora do doręczeń, jeżeli stronie, której miejsce pobytu nie jest znane, ma być doręczona skarga, pismo albo orzeczenie wywołujące potrzebę podjęcia obrony jej praw⁴⁵⁰. Podobnie, przy rozpoznaniu

⁴⁴⁷ Wyrok SN z dnia 24 stycznia 2013 r., sygn. akt II CSK 279/12, MoP 2013 nr 17, str. 929 i przywołane tam: orzeczenia Sądu Najwyższego z 21 czerwca 1961 r., 3 CR 953/60, Nowe Prawo 1963, nr 1, s.117, z dnia 1 lutego 1961 r., 4 CR 151/60, Nowe Prawo 1962, nr 7-8, s.1042 oraz z 10 maja 1974 r., II CR 155/74, OSPiKA 1975, nr 3, poz. 66

⁴⁴⁸ Zdolność sądową mają ponadto organizacje społeczne, choćby nie posiadały osobowości prawnej, w zakresie ich statutowej działalności w sprawach dotyczących interesów prawnych innych osób; art. 25 §1-4 p.p.s.a.

⁴⁴⁹ Art. 26 § 1 p.p.s.a.

⁴⁵⁰ Art. 78 p.p.s.a.

skargi kasacyjnej, Naczelny Sąd Administracyjny jest zobowiązany z urzędu wziąć pod uwagę nieważność postępowania, która zachodzi m.in. w przypadku, gdy strona została pozbawiona możliwości obrony swych praw⁴⁵¹. Zgodnie z orzecznictwem Naczelnego Sądu Administracyjnego, pozbawienie strony możliwości obrony należy oceniać indywidualnie w każdym konkretnym przypadku i nie należy go utożsamiać z sytuacją całkowitego wyłączenia strony od udziału w postępowaniu⁴⁵². Pod tym pojęciem należy rozumieć przede wszystkim pozbawienie strony możliwości udziału w postępowaniu lub w jego istotnej części na skutek wadliwości procesowych sądu lub strony przeciwnej⁴⁵³. Zakres ochrony i rozumienie tych uprawnień w orzecznictwie wskazuje na to, że umożliwienie stronie postępowania sądowoadministracyjnego obrony przed podnoszonymi w tym postępowaniu przeciwko niej zarzutami prawnymi również stanowi szczególnie istotną systemowo wartość.

B. Dauter wskazuje, że pozbawienie strony możliwości obrony swoich praw w postępowaniu sądowoadministracyjnym jest najczęściej powoływaną okolicznością w skargach kasacyjnych i jednocześnie stanowi najczęstszą podstawę uchylania orzeczeń wojewódzkich sądów administracyjnych spośród wszystkich przesłanek nieważności określonych w art. 183 § 2 p.p.s.a.⁴⁵⁴ Powyższe również podkreśla jak doniosłe pomimo braku podstawy konstytucyjnej jest prawo strony (w tym podmiotu zbiorowego) do obrony jej praw w postępowaniu sądowoadministracyjnym.

Odrębnej refleksji wymagają uprawnienia podmiotów zbiorowych w postępowaniach antymonopolowych przed Komisją Europejską. Postępowania te, prowadzone przeciwko przedsiębiorcom na podstawie przepisów antymonopolowych, wykazują wiele cech zbliżających je do postępowania karnego – zarówno w obszarze szerokiego stosowania środków śledczych jak i orzekania szczególnie dotkliwych sankcji⁴⁵⁵.

⁴⁵¹ Art. 183 § 2 pkt 5 p.p.s.a.

⁴⁵² Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 25 stycznia 2006 r., sygn. akt II OSK 437/05, SIP Legalis numer 82258.

⁴⁵³ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 24 września 2014 r., sygn. akt II OSK 589/13, SIP Legalis numer 1161617.

⁴⁵⁴ B. Dauter, Komentarz do art. 183 p.p.s.a. [w:] Dauter Bogusław, Kabat Andrzej, Niezgódka-Medek Małgorzata, Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz, wyd. VII, Opublikowano: WKP 2018, wersja elektroniczna SIP Lex.

⁴⁵⁵ M. Błachucki, System postępowania antymonopolowego w sprawach kontroli koncentracji przedsiębiorców, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa 2012, s. 18.

W postępowaniu antymonopolowym przed Komisją Europejską prawo do obrony jest rozumiane jako uprawnienie do czynnego udziału w postępowaniu, tak by mieć wpływ na jego rezultat w sposób zapewniający sprawiedliwy jego wynik⁴⁵⁶. Wskazuje się, że w postępowaniu antymonopolowym prawo do obrony służy zarówno interesom stron postępowania jak i interesu publicznego, a ponadto ma cel „wychowawczy”⁴⁵⁷. Nie bez racji podnosi się ponadto, że stopień skomplikowania rzeczywistości gospodarczej w szczególności sposób uzasadnia dodatkową potrzebę utworzenia mechanizmów pozwalających przedsiębiorcom na skuteczną obronę swoich interesów zarówno w aspekcie prywatnym (co oznacza możliwość kwestionowania niezgodnych z prawem działań pozostałych podmiotów na rynku) jak i publicznym (obrona przed nadmierną i nieuzasadnioną ingerencją państwa, w tym obrona przed zarzutem naruszenia przepisów)⁴⁵⁸.

Prawo podmiotu zbiorowego do obrony w postępowaniu antymonopolowym obejmuje m.in. takie uprawnienia jak prawo do bycia wysłuchanym, prawo do zapoznania się z zarzutami, prawo dostępu do akt, prawo do pomocy prawnej, wolność od samooskarżenia, prawo do używania własnego języka, przez podmiot, którego dotyczy postępowanie⁴⁵⁹. Źródła ww. uprawnień doszukuje się zwykle w przepisach Konwencji (art. 6 i art. 8) oraz Karty Praw Podstawowych (art. 41, art. 42, art. 47 i art. 48). W konsekwencji nie dziwi fakt, że zakres uprawnień składających się na prawo podmiotu zbiorowego do obrony w postępowaniu antymonopolowym jest podobny do minimum procesowego prawa do obrony w postępowaniu represyjnym utrwalonego w orzecznictwie ETPC i Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Godzi się zatem zauważyć, że podmioty zbiorowe są beneficjentami odpowiednio rozumianego „prawa do obrony” w procedurach znacznie mniej zagrażających ich interesom niż postępowanie karne (represyjne), tj. w postępowaniach o charakterze cywilnym i administracyjnym.

⁴⁵⁶ K. Kowalik-Bańczyk, Prawo do obrony w unijnych postępowaniach antymonopolowych w kierunku unifikacji standardów proceduralnych w Unii Europejskiej, Lex 2012, s. 82 i n.

⁴⁵⁷ Ibid., s.153 i n.

⁴⁵⁸ P. Sosnowski, Prawo przedsiębiorstw do obrony w postępowaniu antymonopolowym przed Komisją Europejską, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa 2013, s. 10.

⁴⁵⁹ K. Kowalik-Bańczyk, Prawo do obrony w unijnych postępowaniach antymonopolowych w kierunku unifikacji standardów proceduralnych w Unii Europejskiej, Lex 2012, s. 346 i n.

Dalsze refleksje na temat ogólnego prawa podmiotów zbiorowych do obrony w postępowaniu karnym warto przeprowadzić z uwzględnieniem pewnej ewolucji doktryny odpowiedzialności korporacji za przestępstwa. Co już zostało wspomniane w niniejszej rozprawie – początki współczesnej doktryny odpowiedzialności korporacji za przestępstwa kształtowały się w kulturze prawnej *common law*. Tematyka ukształtowania uprawnień korporacji jako strony biernej postępowania karnego była niejednokrotnie poruszana w tamtejszej doktrynie prawnej, chociaż nieczęsto ustalenia teoretyków wywierały jakikolwiek wpływ na kształt tamtejszych regulacji prawnych.

Howard Friedman zauważa, że do rozwinięcia się potrzeby karania korporacji za przestępstwa przyczyniły się same korporacje, które nie podjęły odpowiednich starań, aby zapobiec popełnianiu przestępstw w toku ich działalności. Brak ograniczeń wewnętrznych spowodował poszukiwanie ograniczeń zewnętrznych, a państwo (USA) właściwie z pominięciem pozostałych metod dość szybko sięgnęło po prawo karne⁴⁶⁰. To z kolei równie szybko spowodowało dalsze problemy w tym problemy natury materialnej (tj. problem znalezienia odpowiednich sankcji prawnokarnych, które jednocześnie dostatecznie odróżniałyby to postępowanie od postępowania cywilnego czy administracyjnego) oraz natury procesowej, w tym problemy z określeniem pozycji prawnej i uprawnień korporacji jako „oskarżonego”.

Szczególny problem w tym kontekście stanowiło określenie, czy, a jeśli tak, to w jakim stopniu zastosowanie w stosunku do korporacji jako „oskarżonych” mają postanowienia Karty praw Stanów Zjednoczonych⁴⁶¹. H. Friedman podsumowuje w tym zakresie kilkadziesiąt lat praktyki stosowania odpowiedzialności korporacji za przestępstwa w Stanach Zjednoczonych i dochodzi do kilku znaczących wniosków.

Przede wszystkim, przyznanie praw korporacjom w Stanach Zjednoczonych było powiązane z ich oderwaniem od struktur państwa⁴⁶². Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych najpierw uznał podział organizacji funkcjonujących w obrocie na państwowe i niepaństwowe, a dopiero w następstwie tego podziału uznał, że ta druga kategoria podmiotów może być podmiotem praw zawartych w Karcie praw Stanów

⁴⁶⁰ H. M. Friedman, *Some Reflections on the Corporation As Criminal Defendant*, 55 *Notre Dame L. Rev.* 173 (1979), s. 178.

⁴⁶¹ United States Bill of Rights, uchwalone 25 września 1789 r.

⁴⁶² H. M. Friedman, *Some Reflections...*, s. 189.

Zjednoczonych. Stanowisko to jest istotne dlatego, że w kulturze *common law* (a szczególnie w systemie prawnym Stanów Zjednoczonych) obrona praw jednostki znajduje szczególne uzasadnienie w wolności człowieka połączonej z koniecznością ograniczania zagrożenia dla tej wolności jakie może stwarzać dysproporcja sił i środków pomiędzy jednostką, a państwem.

Doktrynalne próby uzasadniania praw i obowiązków korporacji poprzez ich antropomorfizację jedynie częściowo pozwoliły na uznanie istnienia i zaakceptowanie dalszych praw materialnych i procesowych korporacji. Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych już na początku XX w. stanął na stanowisku, że korporacje nie są podmiotem m.in. prawa do wolności zagwarantowanego w 14 poprawce do Konstytucji RP Stanów Zjednoczonych, tj. zakazu ograniczania ich praw i wolności ustanowionych w Konstytucji RP przez prawo stanowe oraz zakazu pozbawienia wolności bez prawidłowego wymiaru sprawiedliwości⁴⁶³.

H. Friedman rozpoznaje dwie okoliczności, które utrudniają lub nawet uniemożliwiają przeniesienie wszystkich praw procesowych osób fizycznych jako oskarżonych na korporacje w procesie, w którym mogą one potencjalnie ponieść odpowiedzialność za przestępstwo. Jednym z nich jest brak historycznego uznania praw korporacji do prywatności i autonomii osobistej w tym samym zakresie co osób fizycznych. Prawo do prywatności i autonomia osobista jako wartości pełnią w USA (jak również pozostałych systemach prawnych opartych na *common law*) taką samą rolę jak pojęcie „godności człowieka” dla wykładni praw i wolności człowieka i obywatela w Rzeczypospolitej Polskiej. Jak wskazano we wcześniejszej części niniejszej rozprawy, nie ma podstaw do przeniesienia „godności człowieka” na podmioty zbiorowe.

Ponadto – co ciekawsze z perspektywy przeniesienia tych rozważań na grunt analizy uprawnień podmiotów zbiorowych w Rzeczypospolitej Polskiej – dysproporcja sił, wpływów i zasobów jest znacznie większa pomiędzy państwem a oskarżonym-osobą fizyczną, aniżeli pomiędzy państwem a korporacją, nawet jeśli występuje ona w roli „oskarżonego”⁴⁶⁴.

⁴⁶³ H. M. Friedman, *Some Reflections...*, s. 190 i cytowane tam: *Western Turf Ass'n v. Greenberg*, 204 U.S. 359, 363 (1907); *Northwestern Life Ins. Co. v. Riggs*, 203 U.S. 243, 255 (1906).

⁴⁶⁴ H. M. Friedman, *Some Reflections...*, s. 190-191.

Podstawowym czynnikiem mającym uzasadniać szeroki zakres prawa do obrony i *favor defensionis* jest potężna rozbieżność pomiędzy władzą i uprawnieniami oraz zasobami aparatu państwowego a oskarżonym przeciwko, któremu stają organy ścigania i który musi wykazać swoją niewinność w postępowaniu sterowanym przecież przez państwo. Nakaz poszanowania prawa do obrony w demokratycznym państwie prawnym prowadzić ma do uchwalenia odpowiednich gwarancji rzetelnego procesu oraz specjalnych uprawnień dla oskarżonego, aby wyrównać jego szanse w postępowaniu.

H. Friedman wskazuje, że w przypadku korporacji ta rozbieżność pomiędzy zasobami rządu o „oskarżonej” korporacji będzie zwykle wielokrotnie mniejsza niż w przypadku osób fizycznych⁴⁶⁵. Również potencjalne konsekwencje skazania są znacznie łagodniejsze w przypadku korporacji niż w przypadku osób fizycznych. Korporacja nie zostanie pozbawiona wolności, a jedynie ukarana finansowo. Nawet najbardziej dotkliwa kara finansowa nie jest jakościowo porównywalna do kary pozbawienia wolności. Ostatni ważny czynnik zmniejszający dysproporcję korporacji do państwa w porównaniu z osobami fizycznymi to znacznie większa zdolność tych pierwszych do wpływania na opinię publiczną⁴⁶⁶. Zdolność ta wynika oczywiście z (hipotetycznie) większych zasobów finansowych i możliwości reklamowych, które mogą równoważyć potencjalne negatywne skutki prowadzenia postępowania i ewentualnego skazania korporacji. Duże spółki często posiadają zakres władzy i wpływów, który jest nieosiągalny nawet dla najbardziej zamożnych osób fizycznych i w ocenie H. Friedmana czynnik ten powinien być brany pod uwagę podczas ustalania zakresu praw korporacji w postępowaniu karnym⁴⁶⁷.

Ekonomicznej analizy prawa Stanów Zjednoczonych w kontekście odpowiedniego zakresu uprawnień korporacji w toczącym się przeciwko nim postępowaniu karnym dokonał Vikramaditya S. Khanna⁴⁶⁸. Autorowi temu w badaniach również towarzyszy konstatacja, że brak rozróżnienia jakościowego sankcji w postępowaniu karnym przeciwko korporacji i postępowaniu cywilnym, którego korporacja może być podmiotem, stawia pod znakiem zapytania konieczność tak dalekiej dyferencjacji uprawnień korporacji

⁴⁶⁵ Ibid., s. 195.

⁴⁶⁶ H. M. Friedman, *Some Reflections...*, s. 195.

⁴⁶⁷ Ibid., s. 201-202.

⁴⁶⁸ V.S. Khanna, *Corporate Defendants and the Protections of Criminal Procedure: An Economic Analysis*, praca opublikowana w witrynie Uniwersytetu Michigan [w:] University of Michigan Law School Scholarship Repository, źródło: http://repository.law.umich.edu/law_econ_archive/art29, dostęp w dniu 07.10.2019 r.

na gruncie tych dwóch odrębnych postępowań, jak to ma miejsce w przypadku osób fizycznych.

Podstawowym uzasadnieniem wyższego standardu ochrony strony biernej w postępowaniu karnym jest nieakceptowalność „kosztów” fałszywego oskarżenia i niesłusznego skazania. niesprawiedliwość z nimi powiązana jest znacznie wyższa niż poczucie niesprawiedliwości powodowane niesłusnie przegraną sprawą cywilną. Człowiek, który zostanie niesłusnie skazany („przegra” sprawę karną) może zostać niesłusnie pozbawionym wolności. To koszt nieakceptowalny nie tylko z perspektywy sprawiedliwościowej, ale również ekonomicznej – zakłady karne są drogie w utrzymaniu, a osoba pozbawiona wolności traci możliwość zarobkowania i utrzymywania rodziny oraz przez długi czas po skazaniu może napotykać na trudności ze znalezieniem zatrudnienia⁴⁶⁹. Fałszywe oskarżenie i skazanie jest szkodliwe dla całego wymiaru sprawiedliwości, ponieważ zmniejsza zaufanie do organów ścigania i sądów oraz zmniejsza oddziaływanie prewencyjne prawa karnego (skoro doszło do skazania osoby niewinnej, to winny przestępstwa nie poniósł kary). Z kolei brak skazania nie przynosi kosztów ekonomicznych, ale powoduje zwielokrotnione negatywne oddziaływanie w zakresie zaufania do wymiaru sprawiedliwości i efektu prewencyjnego prawa karnego⁴⁷⁰.

Sprawy cywilne są zasadniczo obciążone mniejszymi kosztami sprawiedliwościowymi błędnego orzekania, jak również nie powodują kosztów związanych z funkcjonowaniem systemu więziennictwa. Odwrócenie skutków niesprawiedliwego wyroku cywilnego jest znacznie tańsze, aniżeli odwrócenie skutków niesprawiedliwego wyroku karnego, skoro sprowadza się często wyłącznie do transferu środków finansowych⁴⁷¹. V. S. Khanna argumentuje, że ww. koszty skazania i „przegrania” sprawy cywilnej w przypadku korporacji są jednak bardzo podobne. Sprowadzają się one w istocie do straty wizerunkowej (podobnej jakościowo w obu postępowaniach) oraz straty majątkowej. Skoro tak, w ocenie tego autora brak jest wystarczających podstaw do dyferencjacji uprawnień korporacji w obu tych postępowaniach⁴⁷².

⁴⁶⁹ Ibid., s. 17.

⁴⁷⁰ V.S. Khanna, *Corporate Defendants...*, s. 18.

⁴⁷¹ Ibid.

⁴⁷² Ibid., s. 19, s. 22-26.

V.S. Khanna podnosi, że zabezpieczenia proceduralne i zakres ochrony strony biernej w postępowaniu nie powinien zależeć automatycznie od rodzaju i podstawy prawnej postępowania, ale od surowości sankcji i od charakteru strony poddanej postępowaniu⁴⁷³. Za takim stanowiskiem ma przemawiać niższy koszt sankcji dla korporacji niż dla osób fizycznych (brak kary pozbawienia wolności), co jednak równoważy różny i czasem trudny do oszacowania koszt sankcji społecznych (ostracyzmu społecznego) lub koszt utraty niezbędnych pozwoleń do prowadzenia określonej działalności. Te ostatnie okoliczności nie przekonują jednak ww. autora do konieczności wprowadzenia tak dalekiej ochrony korporacji w postępowaniach dotyczących ich odpowiedzialności za przestępstwo jak to ma miejsce w odniesieniu do oskarżonych i podejrzanych osób fizycznych⁴⁷⁴.

Ostatecznie V.S. Khanna dochodzi do wniosku, że standard ochrony korporacji w postępowaniu sądowym nie powinien być uzależniony od rodzaju postępowania (postępowanie cywilne lub karne), ale od tego kim jest podmiot, którego dotyczy postępowanie (podmiot państwowy albo z udziałem Skarbu Państwa czy podmiot prywatny) oraz od rodzaju potencjalnych sankcji. Warto podkreślić, że uwagi te zostały poczynione na gruncie prawa amerykańskiego, gdzie korporacje mogą zostać „oskarżone” o różnego rodzaju przestępstwa, a typ przestępstwa i rodzaj naruszonych przepisów prowadzi do różnic w zagrożeniu sankcjami.

Problematyka prawa do obrony podmiotów zbiorowych w postępowaniach represyjnych na poziomie ogólnym była już przedmiotem badań w polskiej doktrynie prawa karnego. W szczególności B. Nita dokonała kompleksowej analizy komparatystycznej uprawnień składających się na prawo do obrony podmiotów zbiorowych, w tym m.in. obowiązywania w stosunku do nich zasady domniemania niewinności, zasady *in dubio pro reo*, czy zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*⁴⁷⁵. Tematyka prawa do obrony podmiotu zbiorowego była także częściowo powoływana w piśmiennictwie⁴⁷⁶. Ponadto tematyka ta

⁴⁷³ Ibid., s. 44.

⁴⁷⁴ Ibid.

⁴⁷⁵ B. Nita, *Postępowanie...*, s. 216 i n.

⁴⁷⁶ Zob. np. A. T. Majowska, *Konstrukcja odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, w aspekcie fundamentalnej zasady porządku prawnego — prawa do obrony*, Nowa kodyfikacja prawa karnego. Tom XXIX AUWr No 3510 Wrocław 2013, A. T. Majowska, *Ograniczenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego a odpowiedzialność i prawo do obrony podmiotu odpowiedzialnego posiłkowo i zobowiązanego do zwrotu korzyści*, Prok. i Pr., nr 11, 2012, s. 112 i n., W. Grzeszczyk, *Wątpliwości proceduralne związane ze stosowaniem ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, Prok. i Pr., nr 1, 2004, s. 70 i n., D. Kamuda, *Prawo podmiotu zbiorowego do rzetelnego procesu karnego*, *Studia Prawnoustrojowe*, nr 6, 2006, s. 125 i n.

bywa uwzględniana w monografiach naukowych dotyczących szczególnych uprawnień procesowych składających się na prawo do obrony, ale niezwiązanych stricte z tematyką odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za przestępstwa na gruncie przepisów OdpZbiorU⁴⁷⁷.

B. Nita podnosi, że aktualność gwarancji prawa do obrony w stosunku do podmiotów zbiorowych nie powinna budzić wątpliwości zarówno w aspekcie materialnym jak i formalnym. Potwierdza to utrwalony w polskiej doktrynie i orzecznictwie pogląd, że prawo do obrony odnosi się nie tylko do oskarżonego, ale również do innych biernych stron postępowania karnego (mowa tu o podmiocie pociągniętym do odpowiedzialności posiłkowej na podstawie przepisów k.k.s.). Oparcie prawa do obrony podmiotu zbiorowego na istocie występowania w postępowaniu jako strona bierna zostało przy tym szeroko uznane w doktrynie⁴⁷⁸.

Ponadto – co zostało już omówione we wcześniejszej części niniejszego opracowania – Trybunał Konstytucyjny jeszcze przed wprowadzeniem OdpZbiorU stanął na trafnym stanowisku, że art. 42 należy interpretować rozszerzająco, tj. obejmując jego zakresem zastosowania także inne postępowania represyjne, które nie mają charakteru *stricte* karnego⁴⁷⁹.

B. Nita zauważa także, że z uwagi na pragmatyczne uzasadnienie wprowadzenia odpowiedzialności represyjnej podmiotów zbiorowych za przestępstwa, ustawodawca mógł próbować odstąpić od obowiązywania w tym postępowaniu zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*. Zabieg taki byłby jednak aksjologicznie nieuzasadniony⁴⁸⁰, a ponadto wątpliwy w aspekcie zgodności z Konstytucją RP, pomimo że zasada ta nie została wprost wypowiedziana w ustawie zasadniczej. Wskazać bowiem należy, że Trybunał

⁴⁷⁷ Zob. np. A. Sakowicz, Prawo do milczenia w polskim procesie karnym, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2019, s. 256 i n.

⁴⁷⁸ D. Habrat, Ustawa..., M. Filar (red.), Kwaśniewski Z., Kala D., Komentarz..., B. Namysłowska-Gabrysiak, Ustawa..., W. Grzeszczyk, Wątpliwości proceduralne związane ze stosowaniem ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Prok. i Pr., nr 1, 2004, s. 79.

⁴⁷⁹ B. Nita, Postępowanie..., s. 217; wyrok TK z dnia 4 lipca 2002 r., sygn. akt P 12/01, OTK Seria A 2002 nr 4, poz. 50, wyrok TK z dnia 27 lutego 2001 r., sygn. akt K 22/00, OTK 2001 nr 3, poz. 48.

⁴⁸⁰ Skoro celem ustawodawcy jest wprowadzenie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za przestępstwa możliwie podobnej w zakresie skutków do odpowiedzialności karnej (skazanie, ukaranie), to podmiot poddany tej odpowiedzialności powinien mieć podobną pozycję w tym postępowaniu co oskarżony w klasycznym postępowaniu karnym.

Konstytucyjny uznał możliwość wyprowadzenia zasady *nemo se ipsum accusare tenetur* z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP⁴⁸¹.

Autorka ta słusznie odrzuca zasadność argumentowania obowiązywania wolności od samooskarżenia w oparciu o konstytucyjną zasadę godności człowieka, prawo do prywatności czy przepisy o ochronie informacji⁴⁸². B. Nita argumentuje, że w postępowaniu przeciwko podmiotowym zbiorowym „muszą znaleźć odpowiednie zastosowanie te gwarancje karnoprosesowe, które stanowią dopełnienie zasady winy jako materialnej podstawy odpowiedzialności podmiotów zbiorowych”⁴⁸³. Uzasadnienia takich uprawnień trzeba zatem poszukiwać przede wszystkim w prawie do rzetelnego procesu.

Z kolei obowiązywanie zasady domniemania niewinności w odniesieniu do podmiotów zbiorowych jest przez B. Nitę słusznie uzasadniane m.in. obowiązywaniem zasady demokratycznego państwa prawnego⁴⁸⁴. Wskazać bowiem należy, że z zasady demokratycznego państwa prawnego płynie nakaz określonego ukształtowania relacji państwa (*imperium*) i podmiotów pozostających pod jego władzą. Nie wydaje się, aby uzasadniona była w tym zakresie dyferencjacja pomiędzy podmiotami zbiorowymi a osobami fizycznymi.

W odniesieniu do zasady *in dubio pro reo* B. Nita podnosi, że zasada ta odpowiednio obowiązuje „zarówno w odniesieniu do osoby fizycznej będącej indywidualnym sprawcą przestępstwa, jak i w odniesieniu do podmiotu zbiorowego odpowiadającego karnie i to niezależnie od tego, czy postępowanie przeciwko tym podmiotom toczy się łącznie (równocześnie), czy też odrębnie”⁴⁸⁵. Ustawowe odstępstwa od tej zasady są dopuszczalne jedynie, jeżeli jednocześnie spełniają test proporcjonalności ograniczeń z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP⁴⁸⁶.

D. Habrat słusznie zauważa, że obronę materialną w przypadku podmiotu zbiorowego wykonywać będzie osoba wchodząca w skład organu uprawnionego do reprezentowania tego podmiotu i należy uznać, że formą wykonywania tej obrony będzie

⁴⁸¹ B. Nita, *Postępowanie...*, s. 239.

⁴⁸² *Ibid.*, s. 240-247.

⁴⁸³ *Ibid.*, s. 252.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, s. 279-280.

⁴⁸⁵ B. Nita, *Postępowanie...*, s. 284.

⁴⁸⁶ *Ibid.*

również milczenie i bierne zachowanie podmiotu zbiorowego⁴⁸⁷. A. Sakowicz wskazuje, że prawo do milczenia podmiotu zbiorowego opiera się na prawie do obrony oraz zasadzie państwa prawa, które „wykluczają możliwość zmuszenia osoby reprezentującej podmiot zbiorowy do składania wyjaśnień” a decyzja o aktywnym lub biernym udziale podmiotu zbiorowego w postępowaniu dowodowym powinna pozostawać wolna od przymusu państwowego⁴⁸⁸. Pozornie prawo do milczenia podmiotu zbiorowego mogłoby ulec osłabieniu w związku z przeniesieniem ciężaru dowodowego w OdpZbiorU na „tego, kto dowód zgłasza”, ale jak wynika z orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego przepisy dotyczące ciężaru dowodowego w OdpZbiorU powinny być rozumiane w ten sposób, że ciężar wykazania winy podmiotu zbiorowego spoczywa na prokuratorze⁴⁸⁹.

A. Majowska zwraca uwagę na szczególne rozgraniczenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego ze względu na etap postępowania mogącego skutkować jego odpowiedzialnością. Podmiot zbiorowy może zgłosić udział swojego przedstawiciela w postępowaniu toczącym się przeciwko osobie fizycznej (a mogącym w konsekwencji prowadzić do wszczęcia postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu) dopiero na etapie postępowania jurysdykcyjnego⁴⁹⁰. Co więcej, może się to stać wyłącznie przed zamknięciem przewodu sądowego w pierwszej instancji (art. 21 ust. 1 OdpZbiorU). Na etapie postępowania przygotowawczego podmiot zbiorowy może zostać jedynie poinformowany przysługujących mu uprawnieniach i obowiązkach, o których mowa w ust. 1-3 oraz w art. 21a OdpZbiorU.

W piśmiennictwie podkreśla się także rozbieżność pomiędzy zakresem uprawnień przyznanych podmiotom zbiorowym na gruncie OdpZbiorU, a zakresem uprawnień przyznanych tożsamym podmiotom w przypadku przepisów k.k.s. o odpowiedzialności posiłkowej. Zakres odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na podstawie OdpZbiorU jest znacznie szerszy od odpowiedzialności podmiotu odpowiedzialnego posiłkowo czy zobowiązanego do zwrotu korzyści, a jednocześnie dysponują on znacznie węższymi uprawnieniami do obrony w postępowaniu toczącym się przeciwko osobie fizycznej, które może skutkować dalszą odpowiedzialnością podmiotu zbiorowego⁴⁹¹. Szczegółowa analiza

⁴⁸⁷ D. Habrat, Ustawa..., s. 164.

⁴⁸⁸ A. Sakowicz, Prawo do milczenia..., s. 258.

⁴⁸⁹ Ibid., s. 261; wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

⁴⁹⁰ A. T. Majowska, Konstrukcja odpowiedzialności..., s. 115-116.

⁴⁹¹ A. T. Majowska, Ograniczenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego..., s. 128.

uprawnień składających się na prawo podmiotu zbiorowego do obrony nie jest celem rozważań czynionych w niniejszym rozdziale. Kwestii tych dotyczyć będą następane rozdziały rozprawy. Wskazać jedynie należy, że zakres uprawnień możliwych do zrealizowania przez podmiot zbiorowy w ramach jego prawa do obrony jest jeszcze silniej zależny od etapu postępowania, aniżeli w przypadku oskarżonego będącego osobą fizyczną.

W polskiej doktrynie i orzecznictwie panuje zatem konsensus, że prawo do obrony podmiotu zbiorowego wynika nie tylko z przepisów OdpZbiorU, ale ma oparcie konstytucyjne w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP oraz innych zasadach konstytucyjnych, w tym w zasadzie rzetelnego procesu oraz zasadzie demokratycznego państwa prawnego. Te zasady stanowią bowiem matryce kontroli tego za pomocą jakich metod dowodzenia można ustalić winę w demokratycznym państwie prawnym oraz jakie uprawnienia musi posiadać podmiot poddany odpowiedzialności represyjnej⁴⁹².

Podsumowując powyższe, w odniesieniu do prawa do obrony podmiotów zbiorowych należy wskazać, że w świetle wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. K 18/03, nie ulega wątpliwości, że podmioty zbiorowe są adresatami konstytucyjnego prawa do obrony w postępowaniu karnym, o którym mowa w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP. Gdyby nawet tego wyroku nie było, to represyjny charakter odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na podstawie przepisów OdpZbiorU nie powinien budzić wątpliwości, a zatem w pełni aktualne w odniesieniu do niego pozostają tezy już wcześniej i później wyrażane w orzecznictwie, a odnoszące się do konieczności odpowiedniego ukształtowania pozycji strony biernej w postępowaniu represyjnym.

Nawet, gdyby Konstytucja RP nie zawierała regulacji prawa do obrony (art. 42 ust. 2 Konstytucji RP), to prawa do obrony stanowi immanentną część rzetelnego procesu karnego w demokratycznym państwie prawa. Procedura represyjna, w której strona bierna zostałaby wyposażona w odpowiednie uprawnienia do obrony swoich praw przed zarzutami ze strony państwa nie mogłaby zostać uznana za zgodną z art. 45 ust. 1 w zw. z art. 2 Konstytucji RP. Nie sposób bowiem przyjąć, że postępowanie represyjne, w którym strona tegoż postępowania (pełnoprawny uczestnik życia społecznego Rzeczypospolitej Polskiej) jest jedynie jego przedmiotem, spełnia warunki uznania za sprawiedliwe rozpoznanie

⁴⁹² B. Nita, *Postępowanie...*, s. 255.

sprawy demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej.

Karkołomną niespójnością systemową byłoby również odmówienie podmiotom zbiorowym prawa do obrony w postępowaniu represyjnym w przedmiocie ich odpowiedzialności za przestępstwo, podczas gdy ustawodawca uznał ich prawo do obrony w postępowaniu cywilnym i sądowo-administracyjnym. Pozorna zbieżność konsekwencji prawnych postępowania represyjnego na gruncie OdpZbiorU z innymi rodzajami postępowań (cywilnym czy sądowoadministracyjnym) nie może stanowić usprawiedliwienia dla ograniczenia prawa do obrony podmiotów zbiorowych w OdpZbiorU. Założeniem ustawodawcy przy wprowadzeniu odrębnego rodzaju odpowiedzialności represyjnej na zasadzie winy, jakim jest odpowiedzialność na podstawie przepisów OdpZbiorU, jest ukaranie podmiotu zbiorowego tak analogicznie do sprawcy przestępstwa. Celem tego postępowania jest wykazanie, że korporacja ponosi odpowiedzialność za popełnione przestępstwo i doprowadzenie do osądzenia podmiotu zbiorowego za przestępstwo. Skoro tak, to odbiór społeczny tego rodzaju odpowiedzialności nie może być taki sam jak w przypadku odpowiedzialności cywilnej czy sądowoadministracyjnej, tak samo jak nie można powiedzieć, że skazanie osoby fizycznej na grzywnę jest tożsame w skutkach z przegraniem przez tę osobę procesu cywilnego. Nie podlega dyskusji, że postępowania karne ma odmienne cele polityczne i społeczne niż postępowania cywilne i administracyjne a w konsekwencji argument dotyczący braku dostatecznego rozróżnienia jakościowego sankcji nie może przemawiać za ograniczeniem prawa do obrony podmiotów zbiorowych. Konstatacja o niedostatecznym jakościowym rozróżnieniu sankcji na gruncie OdpZbioru świadczyć może jedynie o niesprawności legislatora. Podobnie jak brak społecznego zrozumienia i odpowiedniego wydzwisku społecznego tych sankcji świadczy o niewystarczających staraniach państwa w zakresie edukacji prawnej obywateli, a nie jest argumentem za ograniczaniem praw procesowych podmiotów zbiorowych.

Mając na uwadze powyższe, nie ulega wątpliwości, że konstytucyjna zasada prawa do obrony i konieczność jej urzeczywistnienia w systemie prawnym Rzeczypospolitej Polskiej powinna stanowić matrycę kontroli regulacji ustawowych i całego systemu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za przestępstwa.

4. Uwagi końcowe

Rozważania przedstawione w rozdziale drugim stanowią próbę odpowiedzi na pytanie czy przyznanie podmiotom zbiorowym prawa do obrony w postępowaniu represyjnym znajduje oparcie inne niż ustawowe, tj. czy „prawo do obrony” podmiotu zbiorowego istnieje tylko, dlatego, że OdpZbiorU zawiera takie, a nie inne regulacje. Zagadnienie to należało rozważyć z uwzględnieniem charakteru ustroju Rzeczypospolitej Polskiej (demokratyczne państwo prawne), pozycji podmiotów zbiorowych w społeczeństwie Rzeczypospolitej Polskiej, pozycji podmiotów zbiorowych w systemie prawnym Rzeczypospolitej Polskiej (w tym w wiążących Rzeczpospolitą Polską umowach międzynarodowych) oraz potrzeb rzetelnego procesu i prawidłowej polityki karnej. Analiza ww. okoliczności prowadzi do konstatacji, że prawo do obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym podlega ochronie konstytucyjnej i konwencyjnej, a przy tym jest wartością pożądaną w Rzeczypospolitej Polskiej.

Podmioty zbiorowe są pełnoprawnymi członkami społeczeństwa w Rzeczypospolitej Polskiej. Osoby nie-fizyczne (osoby prawne i jednostki organizacyjne z art. 33¹ k.c.) rzeczywiście nie są postrzegane przez społeczeństwo jako byty sztuczne, oderwane od jego funkcjonowania. Mówimy, że „IKEA zatrudnia tysiące osób”⁴⁹³, „Biedronka zapłaciła rekordowy podatek dochodowy”⁴⁹⁴, „Transition Technologies uczestniczy w akcjach charytatywnych, m.in. w zbiórkach dla Domów Dziecka, Domów Samotnej Matki”⁴⁹⁵. Działania takie postrzegamy jako działalność osoby prawnej, a nie jej zarządu, radu nadzorczej, akcjonariuszy czy udziałowców. Podobnie, opinia o danej osobie prawnej jest trwała niezależnie od poczynionych w niej zmian na stanowiskach kierowniczych. To z kolei utwierdza w przekonaniu, że podmioty zbiorowe są odrębnymi podmiotami społecznymi od swojego kierownictwa, akcjonariuszy, udziałowców i interesariuszy.

⁴⁹³ Źródło: <https://zielonagora.wyborcza.pl/zielonagora/51,35182,21058146.html?i=27>; dostęp w dniu 13.10.2019 r.

⁴⁹⁴ Źródło: <http://wyborcza.pl/7,155287,23247272,rekordowy-podatek-dochodowy-biedronki-jak-zarabia-najwieksza.html>; dostęp w dniu 13.10.2019 r.

⁴⁹⁵ Źródło: <https://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/1431503,21-nominowanych-do-nagrody-gospodarczej-prezydenta-rp.html>; dostęp w dniu: 13.10.2019 r.

Podmioty zbiorowe są również co do zasady podmiotami równouprawnionymi w obrocie cywilnoprawnym. Podmioty zbiorowe są również nosicielami praw konstytucyjnych, a art. 32 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej wyznacza standard równości wszystkich osób fizycznych i prawnych wobec prawa, co oznacza, że w systemie prawnym powinny być traktowane równo, bez różnicowań dyskryminujących, czy faworyzujących. Odmienność pozycji prawnej uzasadniać może jedynie istnienie cech relewantnych, które by ją uzasadniały.

Pytanie dotyczy zatem tego, czy istnieją cechy relewantne uzasadniające wyłączenie prawa do obrony w stosunku do podmiotów zbiorowych. Jak wykazano w niniejszym rozdziale – nie ma takich cech. Godność człowieka nie jest wyłącznym źródłem prawa do obrony. Odebranie prawa do obrony godzi w godność człowieka w takim zakresie w jakim przyczynia się do jego uprzedmiotowienia. Źródłem uznania podmiotów zbiorowych za nosicieli części praw i gwarancji konstytucyjnych jest konieczność urzeczywistnienia zasady demokratycznego państwa prawnego i wynikających z niej zasad prawa do sądu i rzetelnego procesu oraz wspomnianej już równości wobec prawa.

Już sama ochrona podmiotów zbiorowych za pomocą zasady demokratycznego państwa prawnego nakazuje przyznanie im odpowiednich uprawnień i gwarancji procesowych w postępowaniu represyjnym odnoszącym się do ich odpowiedzialności za przestępstwa. Zasada sprawiedliwości proceduralnej (rzetelności proceduralnej) wynikająca z art. 45 ust. 1 w zw. z art. 2 Konstytucji RP dotyczy wszystkich etapów postępowania sądowego i jest „wartością samą w sobie”, niezbędną w demokratycznym państwie prawnym⁴⁹⁶. Jednocześnie prawo do sprawiedliwej procedury stanowi konstrukcyjny element prawa do sądu wyrażonego w art. 45 i art. 77 ust. 2 Konstytucji RP. Podmiotem konstytucyjnego prawa do sądu jest „każdy”. To znaczy, że także w sferze podmiotowej prawo to ma charakter bardzo szeroki i obejmuje wszystkie „sprawy” dotyczące zarówno jednostki, jak i osób prawnych prawa prywatnego⁴⁹⁷. Konstytucyjne standardy odnoszone do prawa karnego (represyjnego) mają zastosowanie także do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przewidzianej w OdpZbiorU, w tym

⁴⁹⁶ Postanowienie TK z dnia 12 września 2007 r., sygn. akt SK 99/06, OTK Seria A 2007.nr 8, poz. 100, wyrok TK z dnia 1 lipca 2008 r., sygn. akt SK 40/07, Dz.U. 2008 nr 120, poz. 779, str. 6550.

⁴⁹⁷ Wyrok TK z dnia 8 października 2013 r., sygn. akt K 30/11, Dz.U. 2013, poz. 1262.

podlegają ocenie z perspektywy art. 42 Konstytucji RP. W konsekwencji podmioty zbiorowe bez wątplenia są nosicielami konstytucyjnego prawa do obrony.

Również na gruncie przepisów wiążących Rzeczpospolitą Polską umów międzynarodowych, nie ma wątpliwości, że podmioty zbiorowe są podmiotami praw konwencyjnych odnoszących się zwłaszcza do standardów rzetelnego procesu.

Podmiotami praw i wolności uznanych w Konwencji są „typowe” osoby prawne prawa prywatnego (podmioty gospodarcze, fundacje, stowarzyszenia itp.) oraz osoby prawne usytuowane na pograniczu prawa prywatnego i publicznego, a właściwie wszystkie samoistne, czy nawet grupy osób niepowiązane cywilistyczną czy administracyjną więzią formalną. Orzecznictwo ETPC wskazuje wprost, że art. 6 Konwencji stosuje się do osób prawnych w taki sam sposób, jak ma to miejsce w przypadku osób fizycznych i że spółkę można uznać za „oskarżoną o popełnienie przestępstwa” w autonomicznym rozumieniu tego wyrażenia dla celów artykułu 6 Konwencji. Jednocześnie z art. 6 Konwencji wyprowadzić należy co najmniej prawo do rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie, prawo do niezawisłego i bezstronnego sądu ustanowionego ustawą, prawo do jawnego postępowania, prawo do minimalnego standardu rzetelności w postępowaniu w sprawach karnych (w tym: domniemanie niewinności, prawo do informacji o oskarżeniu, prawo do odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania się do obrony, prawo do bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, prawo do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, prawo do przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków, prawo korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza), a także (niewynikające wprost z treści art. 6 Konwencji) prawo dostępu do sądu, „równości broni”, prawo do rzetelnego przedstawiania dowodów i prowadzenia postępowania dowodowego (w tym to krzyżowego przesłuchania świadków i przesłuchania kontradiktoryjnego), prawo do uzyskania wyroku wraz z uzasadnieniem⁴⁹⁸.

Również w odniesieniu do regulacji Unii Europejskiej należy wskazać, że prawo do rzetelnego procesu, a w konsekwencji również prawo do obrony podmiotu zbiorowego pozostaje pod ochroną przepisów Karty Praw Podstawowych. Jednocześnie przepisy dyrektyw odnoszących się do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w Unii

⁴⁹⁸ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz..., s. 290.

Europejskiej nakazują wprowadzanie tej odpowiedzialności z jednoczesnym poszanowaniem m.in. prawa do skutecznego środka prawnego oraz dostępu do bezstronnego sądu, zasady domniemania niewinności i prawa do obrony.

Zasada prawa do obrony jako dyrektywa konstytucyjna tworzy obowiązki po stronie państwa (obowiązek wprowadzenia legislacji urzeczywistniającej prawo do obrony) i jego organów (do poszanowania prawa do obrony) oraz uprawnienia po stronie każdej osoby, przed którą stawiane są zarzuty mogące prowadzić do jej odpowiedzialności prawnej. To rzeczywiste funkcjonowanie tej zasady (a nie jedynie jej fasadowe skodyfikowanie) przesądza o tym czy proces represyjny spełnia kryteria uznania za rzetelny proces sądowy w demokratycznym państwie prawnym.

Brak poszanowania dla zasady prawa do obrony zawsze będzie prowadził do uszczerbku w zasadzie kontrydiktoryjności postępowania oraz może prowadzić do uniemożliwienia poznania w procesie karnym prawdy materialnej. Tego rodzaju skutki są niedopuszczalne w jakimkolwiek państwie, które miałoby spełniać kryteria uznania za demokratyczne państwo prawa.

Sceptycy rozszerzania praw procesowych korporacji w obszarze odpowiedzialności za przestępstwo jako jeden z głównych argumentów podnoszą brak zasadniczych różnic pomiędzy konsekwencjami odpowiedzialności korporacji za przestępstwa a zwykłą odpowiedzialnością administracyjną lub cywilną. Przekonanie o braku zasadniczych różnic w tym zakresie jest oparte na braku różnicy jakościowej pomiędzy pieniężną karą administracyjną, a pieniężną sankcją penalną np. na podstawie przepisów OdpZbiorU. Argument ten – nawet z pominięciem też wyroku TK w sprawie K 18/03 – nie może być jednak uznany za przekonywujący jako oparty na niespójności aksjologicznej. Jeżeli postępowania toczące się wobec podmiotu ma mieć charakter represyjny i – w zamyśle ustawodawcy – konsekwencje analogiczne do postępowania karnego, to podmiot ten powinien w nim być traktowany analogicznie jak sprawca przestępstwa. Ukaranie podmiotu zbiorowego może się wiązać z podobnym ostracyzmem co skazania sprawcy przestępstwa jedynie wówczas, gdy występują wystarczające podobieństwa proceduralne (np. ustalenie czy doszło do zawinienia, umożliwienie obrony i dopiero wówczas ukaranie) i materialnoprawne (np. odpowiedzialność na zasadzie winy, dotkliwość sankcji).

Przeciwnicy pełnego uznania prawa do obrony korporacji w postępowaniach represyjnych w związku z popełnionym przestępstwem podnoszą również, że brak jest dostatecznej dysproporcji sił pomiędzy korporacją a państwem, która uzasadniałaby tak dalekie przenoszenie *favor defensionis* na korporacje, jak w przypadku osób fizycznych. I ten argument nie może przekonywać, albowiem jest oparty na nieuzasadnionej generalizacji. Podobnie jak w przypadku osób fizycznych – podmiotami procesu są zarówno majątne jak i upadające korporacje. Z resztą, majątność czy zdolność do oddziaływania na opinię publiczną nie stanowi argumentu uzasadniającego ograniczenie praw procesowych, w tym prawa do obrony ludzi bogatych lub celebrytów. Nie ma podstaw, żeby takie postulaty wysuwać w kierunku korporacji.

Podsumowując rozważania przedstawione w niniejszym rozdziale należy wskazać, że prawo do obrony podmiotu zbiorowego wynika nie tylko z przepisów OdpZbiorU, ale znajduje solidne oparcie konstytucyjne w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, zasadzie rzetelnego procesu, zasadzie demokratycznego państwa prawnego i standardach wynikających z prawa do sądu. Podmioty zbiorowe są pełnoprawnymi podmiotami postępowań cywilnych i administracyjnych, a więc ograniczenie ich podmiotowości (poprzez ograniczenie możliwości obrony) w postępowaniu represyjnym w związku z popełnionym przestępstwem stanowiłoby nieakceptowalną niespójność systemową. Obowiązek poszanowania prawa podmiotu zbiorowego do obrony wynika również z wiążących Rzeczpospolitą umów międzynarodowych, w tym z prawa Unii Europejskiej, które stanowiło przecież bodziec do wprowadzenia tego rodzaju odpowiedzialności do polskiego systemu prawnego.

Zauważyć jednak należy, że na świecie przyjęto diametralnie różne systemy odpowiedzialności korporacji za przestępstwa. Tytułem przykładu, nie we wszystkich państwach Unii Europejskiej ta odpowiedzialność jest wpisana w system szeroko rozumianego prawa karnego i represyjnego. To w sposób oczywisty wpływa na różnice w pozycji prawnej korporacji w tych postępowaniach, w tym na zakres ich prawa do obrony, czego dotyczy następny rozdział niniejszej rozprawy.

Rozdział III.

Obrona materialna podmiotu zbiorowego

1. Uwagi wstępne

Podsumowując podniesione wcześniej uwagi w zakresie uprawnień podmiotu zbiorowego składających się na wykonywanie przez niego obrony materialnej w postępowaniu represyjnym, należy wskazać, że analizie z tej perspektywy podlegają w szczególności:

- 1) możliwość prowadzenia przez podmiot zbiorowy obrony materialnej na etapie poprzedzającym wszczęcie przeciwko podmiotowi zbiorowemu postępowania zmierzającego bezpośrednio do ustalenia przesłanek jego odpowiedzialności;
- 2) sposób reprezentacji podmiotu zbiorowego w postępowaniu w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony;
- 3) udział podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych postępowania w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony;
- 4) prawo podmiotu zbiorowego do inicjatywy dowodowej w postępowaniu w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony;
- 5) prawo podmiotu zbiorowego do przedstawienia stanowiska procesowego w postępowaniu w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony;
- 6) prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania niekorzystnych dla niego decyzji procesowych;
- 7) prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej.

Należy przy tym podkreślić, że zmiany proponowane przepisami Projektu OPZ istotnie wpływają na wiele uprawnień podmiotu zbiorowego składających się na wykonywanie przez niego obrony materialnej. W konsekwencji w niniejszym rozdziale omówiono

ww. uprawnienia podmiotu zbiorowego, zestawiając te obowiązujące w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU z tymi obowiązującymi w postępowaniu, którego kształt proponowany jest przepisami Projektu OPZ. Bezpośrednie porównanie zakresu tych uprawnień pozwala na szersze spojrzenie i rozbudowaną ocenę uprawnień przyznanych podmiotom zbiorowym w obu omawianych procedurach.

Podkreślenia wymaga, że zarówno przepisy OdpZbiorU jak i Projektu OPZ przewidują odpowiednie stosowanie przepisów k.p.k. do postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabronionych w zakresie nieuregulowanym szczegółowo w tych ustawach. W tym kontekście warto przywołać pogląd M. Hausera, zgodnie z którym „istotą odesłania z zastrzeżeniem odpowiedniego stosowania jest zatem to, że dla stosunków A istnieje określona regulacja prawna, przy czym w pewnym zakresie prawodawca odsyła adresata do innych przepisów prawnych regulujących stosunki B, które jednak przepisy należy odpowiednio dostosować do stosunków A”⁴⁹⁹. Odpowiednie stosowanie przepisów może oznaczać (1) stosowanie pełne, tj. zastosowanie przepisów k.p.k. bez żadnych zmian, (2) stosowanie ze zmianami – np. wymuszonymi charakterem postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu, bądź (3) niezastosowanie w ogóle, gdy przepisy nie nadają się do zastosowania na gruncie postępowania dotyczącego odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (w tym zakresie w Projekcie OPZ wskazano m.in., że do podmiotu zbiorowego nie stosuje się przepisów, z których treści lub celu wynika, że odnoszą się wyłącznie do osoby fizycznej)⁵⁰⁰. Wykładnia przepisów k.p.k. w połączeniu z dyrektywami wynikającymi z przepisów OdpZbiorU i Projektu OPZ oraz charakteru postępowań nimi normowanych wymaga wykorzystania wszystkich ww. dyrektyw, co zostało uwzględnione w niniejszym opracowaniu.

⁴⁹⁹ M. Hauser: Odpowiednie stosowanie przepisów prawa - Uwagi porządkujące, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*” nr 2724, „*Przegląd Prawa i Administracji*” nr LXV, 2005, s. 155.

⁵⁰⁰ Zob. J. Nowacki, „Odpowiednie” stosowanie przepisów prawa, PiP 1964/3, s. 370 i n., J. Wróblewski, Przepisy odsyłające, ZNUŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne nr 35, 1964, s. 3, A. Błachnio-Parzych, Przepisy odsyłające systemowo (wybrane zagadnienia), PiP, nr 1, 2003, s. 43, a także wyrok SN z dnia 29 października 2009 r., sygn. akt SDI 22/09, OSNSD 2009 nr 1, poz. 132.

2. Obrona materialna podmiotu zbiorowego na wstępnych etapach postępowania represyjnego

2.1. Obrona materialna na etapie poprzedzającym wszczęcie postępowania sądowego przeciwko podmiotowi zbiorowemu w przepisach OdpZbiorU

W modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przewidywanym przepisami OdpZbiorU odpowiedzialność podmiotu zbiorowego ma charakter pochodny kwalifikowany. Podmiot zbiorowy podlega odpowiedzialności za czyn zabroniony z zamkniętego katalogu czynów wskazanych w art. 16 OdpZbiorU, którym jest zachowanie osób fizycznych pozostających w odpowiednim związku z podmiotem zbiorowym (osób fizycznych wskazanych w art. 3 pkt 1-3a OdpZbiorU) i to jedynie wówczas, gdy to zachowanie przyniosło lub mogło przynieść podmiotowi zbiorowemu korzyść, chociażby niemajątkową.

Pochód czynności prowadzący do rozpoczęcia właściwego postępowania w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na podstawie OdpZbiorU jest zatem następujący: (1) osoba, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU popełnia czyn zabroniony enumerowany w art. 16 OdpZbiorU, (2) dochodzi do wydania wyroku skazującego ww. osobę albo wyroku warunkowo umarzającego postępowanie karne lub karnoskarbowe wobec tej osoby albo orzeczenia o udzieleniu tej osobie zezwolenia na dobrowolne poddanie się odpowiedzialności albo orzeczenia sądu o umorzeniu przeciwko niej postępowania z powodu okoliczności wyłączającej ukaranie sprawcy, (3) ww. orzeczenie osiąga prawomocność, (4) dochodzi do prawidłowego złożenia przez prokuratora lub pokrzywdzonego⁵⁰¹ wniosku o wszczęcie postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego.

Postępowanie sądowe przeciwko podmiotowi zbiorowemu nie jest zatem poprzedzone postępowaniem przygotowawczym. W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary nie

⁵⁰¹ W sprawach, w których podstawą odpowiedzialności podmiotu zbiorowego jest czyn zabroniony uznany przez ustawę za czyn nieuczciwej konkurencji również na wniosek Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów. Zob. art. 27 ust. 2 OdpZbiorU.

stosuje się przepisów k.p.k. o postępowaniu przygotowawczym. Etapem poprzedzającym postępowanie sądowe przeciwko podmiotowi zbiorowemu jest zatem postępowanie przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU w przedmiocie odpowiedzialności za czyn, za który pochodną odpowiedzialność ma ponieść podmiot zbiorowy. Ustalenia postępowania karnego w przedmiocie odpowiedzialności ww. osoby fizycznej są zatem kluczowe dla ustalenia możliwości pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności na podstawie OdpZbiorU. Wyposażenie podmiotu zbiorowego w pewne uprawnienia w toku postępowania karnego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, byłoby zatem pożądanym działaniem ustawodawcy w celu zapewnienia pełnej realizacji konstytucyjnego prawa do obrony podmiotów zbiorowych.

Żeby podmiot zbiorowy mógł w ogóle podjąć działania związane z grożącą mu ewentualną odpowiedzialnością, w związku z prowadzeniem postępowania karnego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, musi w jakiś sposób dowiedzieć się o tym postępowaniu. Uzasadniając konieczność wprowadzenia odpowiedzialności represyjnej korporacji za przestępstwa, zwykle wskazuje się, że przy braku tej odpowiedzialności dochodzi do nieuzasadnionego wyłączenia odpowiedzialności podmiotu za przestępstwo popełnione nie tylko na korzyść podmiotu, ale często za jego mniej lub bardziej formalnym poleceniem, albo że w braku tej odpowiedzialności korporacje mogłyby przerzucać ryzyko prawnokarne na pracowników i zachęcać ich do popełniania przestępstw, a w razie ich wykrycia po prostu zwolnić „niewygodnych” pracowników⁵⁰². Za taką argumentacją stoi założenie, że czyn zabroniony, który został przecież popełniony na korzyść korporacji (lub podmiotu zbiorowego) zapewne był pośrednio lub bezpośrednio zainspirowany przez działania korporacji (w tym np. jej przedstawicieli, kadry zarządzającej, „senior managementu”). Dochodzi jednak również do przestępstw, z których korporacja czerpie zyski, chociaż nie są one dokonywane za jej namową, ani nawet zgodą, a ostatecznie prowadzić mogą do straty dla korporacji⁵⁰³. Kluczowe jest zatem zawiadomienie podmiotu zbiorowego o toczącym się postępowaniu karnym przeciwko

⁵⁰² Tak np.: B. Fisse, *The Duality of Corporate and Individual Criminal Liability...*, s. 169.

⁵⁰³ Przykładem z ostatnich lat mogą być działania francuskiego maklera Société Générale Jérôme'a Kerviel'a, którego przestępcze spekulacje początkowo przyniosły zyski Société Générale (za co był on premiiowany), a ostatecznie doprowadziły do straty po stronie instytucji finansowej w wysokości blisko 5 miliardów Euro. W 2014 r. został on prawomocnie skazany.

osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, jeśli może ono potencjalnie spowodować w przyszłości pociągnięcie tego podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności.

I tak zgodnie z art. 21 ust. 4 OdpZbiorU, jeżeli w postępowaniu przygotowawczym zostanie ustalony podmiot zbiorowy, który mógł czyn zabroniony będące przedmiotem tego postępowania przyniósł lub mógł przynieść korzyść chociażby niemajątkową, to podmiot ten należy niezwłocznie powiadomić o przysługujących mu uprawnieniach i obowiązkach. W postępowaniu karnym albo w postępowaniu w sprawie o przestępstwo skarbowe przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony mogący później stanowić podstawę pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności na gruncie OdpZbiorU, podmiot ten może zgłosić udział swojego przedstawiciela w postępowaniu przed sądem, nie później niż przed zamknięciem przewodu sądowego w pierwszej instancji⁵⁰⁴. Regulacja art. 21 OdpZbiorU wydaje się pierwszym momentem afirmacji prawa do obrony podmiotu zbiorowego. Należy zwrócić uwagę na obligatoryjny charakter zawiadomienia podmiotu zbiorowego o toczącym się postępowaniu przeciwko osobie fizycznej, które może potencjalnie prowadzić do jego odpowiedzialności represyjnej za popełnione przestępstwo. Podkreślenia wymaga, że przepis ten został wprowadzony do OdpZbiorU dopiero nowelizacją tej ustawy z dnia 28 lipca 2005 r.⁵⁰⁵ i stanowił realizację nakazów wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. K 18/03 (w tym nakazu pełnego uwzględnienia obowiązków wynikających z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, a zwłaszcza nakazu respektowania prawa do obrony we wszystkich stadiach postępowania). Jeżeli do ustalenia podmiotu zbiorowego mogącego potencjalnie ponieść odpowiedzialność represyjną dojdzie przed sądem pierwszej instancji to obowiązek powiadomienia podmiotu zbiorowego spoczywa na tym sądzie (art. 21 ust. 4 OdpZbiorU).

Poszanowanie prawa do obrony podmiotu zbiorowego na etapie postępowania przeciwko osobie fizycznej znalazło również wyraz w nałożeniu na prokuratora lub sąd I instancji obowiązków informacyjnych względem podmiotu zbiorowego. Po ustaleniu

⁵⁰⁴ Art. 21 ust. 1 OdpZbiorU. Podobne rozwiązania nie są obce innym porządkom prawnym, które także uznają zasadność umożliwienia podmiotom zbiorowym obrony już na etapach poprzedzających postępowanie bezpośrednio ukierunkowane na ustalenie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, nawet jeśli wydanie prejudykatu (orzeczenia przeciwko osobie fizycznej) nie jest przesłanką odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Tak np. w prawie austriackim, w toczącym się odrębnie postępowaniu przeciwko osobie fizycznej podmiot zbiorowy dysponuje uprawnieniami charakterystycznymi dla oskarżonego (zob. T. Darkowski, Austriacki model odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., nr 6, 2018, s. 11).

⁵⁰⁵ Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o zmianie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Dz.U. 2005 Nr 180, poz. 1492

podmiotu zbiorowego, który może potencjalnie ponieść odpowiedzialność na gruncie OdpZbiorU w związku z czynem ww. osoby fizycznej należy ten podmiot niezwłocznie powiadomić o przysługujących mu uprawnieniach i obowiązkach wstępnych, takich jak:

- 1) uprawnienie do zgłoszenia udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego wyłącznie przed sądem,
- 2) obowiązek wyznaczenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego innego niż osoba, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, przeciwko której toczy się postępowanie karne albo postępowanie w sprawie o przestępstwo skarbowe,
- 3) obowiązek zgłoszenia udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego w formie pisemnej, z zachowaniem wymogów pisma procesowego enumerowanych w art. 119 k.p.k.

Należy podkreślić, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie ma uprawnienia do wzięcia udziału w postępowaniu przygotowawczym toczącym się w sprawie przestępstwa, o którym mowa w art. 16 OdpZbiorU (w fazie *in rem*), ani nawet gdy postępowanie to będzie się już toczyć przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, nawet jeżeli podmiot ten zostanie o tym postępowaniu przygotowawczym zawiadomiony. Pewne wątpliwości w zakresie należytego zagwarantowania podmiotowi zbiorowemu prawa do obrony może budzić uniemożliwienie temu podmiotowi realizowania tego prawa na etapie postępowania przygotowawczego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU w sprawie przestępstwa określonego w art. 16 OdpZbiorU. Wydawać by się mogło, że poczynienie takich ustaleń usprawiedliwia przewidywanie, że w dalszej kolejności organy prowadzące postępowanie karne będą weryfikować możliwość pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności na podstawie przepisów OdpZbiorU. Z takiego założenia wyprowadzono przecież obowiązek informacyjny w zakresie zawiadomienia podmiotu zbiorowego o toczącym się postępowaniu.

Ustawodawca nie zdecydował się jednak na wyposażenie podmiotu zbiorowego w OdpZbiorU w możliwość wpływania na postępowanie przygotowawcze toczące się w sprawie i przeciwko osobie, której czyn może stanowić podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Rozwiązanie to nie wydaje się naruszać nakazów art. 42 Konstytucji

RP, a przy tym w ocenie autora niniejszej rozprawy może być uzasadnione szeregiem argumentów funkcjonalnych i pragmatycznych⁵⁰⁶.

Celem ogólnym każdego postępowania przygotowawczego jest wyjaśnienie, czy istnieje podstawa do wniesienia aktu oskarżenia w sprawie o konkretne przestępstwo przeciwko indywidualnie oznaczonej osobie⁵⁰⁷. Do celów szczególnych postępowania przygotowawczego zalicza się ustalenie, czy został popełniony czyn zabroniony i czy stanowi on przestępstwo, wykrycie i w razie potrzeby ujęcie sprawcy, zebranie danych osobopoznawczych itp., wyjaśnienie okoliczności sprawy, w tym ustalenie osób pokrzywdzonych i rozmiarów szkody oraz zebranie, zabezpieczenie i w niezbędnym zakresie utrwalenie dowodów dla sądu⁵⁰⁸. Na etapie postępowania przygotowawczego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU nie urzeczywistnia się zagrożenie odpowiedzialnością podmiotu zbiorowego w stopniu uzasadniającym udział tego podmiotu w postępowaniu. Rozstrzygnięcie kwestii odpowiedzialności karnej sprawcy przestępstwa nie jest funkcją postępowania przygotowawczego⁵⁰⁹. Postępowanie przygotowawcze zmierza jedynie do ustalenia, czy zachodzą okoliczności uzasadniające skierowanie oskarżenia przeciwko danej osobie. Dopiero postępowanie sądowe toczące się przeciwko tej osobie zmierzać będzie do wiążącego w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu ustalenia sprawstwa osoby, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU co do czynu zabronionego enumerowanego w art. 16 OdpZbiorU. Można zatem nie bez racji argumentować, że dopiero na etapie sądowym ma dojść do rozstrzygnięcia istotnego z perspektywy odpowiedzialności podmiotu zbiorowego i dopiero na tym etapie pożądane jest wyposażenie podmiotu zbiorowego w uprawnienia umożliwiające realizację jego prawa do obrony.

⁵⁰⁶ Wskazać jednak należy, że jeszcze na etapie poprzedzającym wprowadzenie tej regulacji podnoszone były stanowiska o niekonstytucyjności wyłączenia możliwości udziału podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU za czyn zabroniony, o którym mowa w art. 16 OdpZbiorU. Zob. np.: G. Wlazło, *Opinia o Projekt OPZ ustawy o zmianie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary* (druk sejmowy nr 3837), *Opinia Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu*, Warszawa 2005, s. 4.

⁵⁰⁷ A. Baj, *Cele postępowania przygotowawczego*, *Prok. i Pr.*, nr 12, 2016, s. 66.

⁵⁰⁸ Art. 297 § 1 k.p.k.; A. Baj, *Cele...* s. 66.

⁵⁰⁹ J. Skorupka, *Funkcje postępowania przygotowawczego*, *Przegląd Prawa i Administracji* LXXXII, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 3171, 2010, s. 199, J. Grajewski, S. Steinborn, *Zasada prawdy materialnej jako granica upraszczania procesu karnego*, [w:] *Zasada prawdy materialnej*, pod red. Z. Sobolewskiego, G. Artymiak, Kraków 2006, s. 217.

Ponadto, postępowanie przygotowawcze ma w k.p.k. charakter przede wszystkim inkwizycyjny. Strony postępowania przygotowawczego mają ograniczone możliwości wpływania na jego przebieg. Podmiot zbiorowy dopuszczony do udziału w takim postępowaniu jako quasi-strona trudno byłoby racjonalnie i w sposób systemowo uzasadniony wyposażyć w uprawnienia dające mu realną możliwość realizacji własnego prawa do obrony. Zasadne jest zatem, że podmiot zbiorowy dopiero na etapie postępowania sądowego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU może uzyskać status quasi-strony⁵¹⁰.

Po pisemnym zgłoszeniu przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU w sprawie o przestępstwo wskazane w art. 16 OdpZbiorU, podmiotowi zbiorowemu jako quasi-stronie tego postępowania przysługują liczne uprawnienia umożliwiające mu realizację prawa do obrony na tym wstępnym etapie.

Przed wszystkim podmiot zbiorowy w tym postępowaniu uzyskuje możliwość udziału w części czynności procesowych oraz liczne uprawnienia informacyjne. Przepisy OdpZbiorU przyznają podmiotowi zbiorowemu całość uprawnień wymienionych w art. 156 k.p.k., jednak z oczywistych względów jedynie część z nich może znaleźć zastosowanie. Przed wszystkim przedstawicielowi podmiotu zbiorowego udostępnia się akta sprawy sądowej oraz daje możliwość sporządzenia z nich odpisów lub kopii⁵¹¹. Podmiot zbiorowy może również zażądać odpłatnego wydania kopii dokumentów z akt spraw, a prezes sądu lub referendarz sądowy może w razie uzasadnionej potrzeby zarządzić wydanie odpłatnie uwierzytelnionych odpisów z akt sprawy⁵¹². Do podmiotu zbiorowego znajduje pełne zastosowanie ograniczenie wynikające z art. 156 § 4 k.p.k., zgodnie z którym, jeżeli zachodzi niebezpieczeństwo ujawnienia informacji niejawnych o klauzuli tajności „tajne” lub „ściśle tajne”, przeglądanie akt, sporządzanie odpisów i kopii odbywa się z zachowaniem rygorów określonych przez prezesa sądu lub sąd,

⁵¹⁰ Za D. Habrat należy wskazać, że quasi-strony, to podmioty, które - nie będąc stronami postępowania - mają jednak niektóre, określone ustawą, procesowe uprawnienia charakterystyczne dla stron, zmierzające do umożliwienia im obrony ich własnych interesów w postępowaniu, które pośrednio ich dotyczy; zob. D. Habrat, Ustawa..., s. 122 oraz przywołane tam poglądy: T. Grzegorzcyk, Podmiot zbiorowy jako quasi-strona postępowania karnego i karnego skarbowego, PS 2007, nr 2, s. 33-34; zob. także: Ł. Trznadel, Radca prawny jako pełnomocnik na tle przepisów kpk i ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, RP 2009, nr 6, s. 39-40.

⁵¹¹ Art. 156 § 1 k.p.k w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU.

⁵¹² Art. 156 § 2-3 k.p.k. w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU.

a uwierzytelnionych odpisów i kopii nie wydaje się, chyba że ustawa stanowi inaczej⁵¹³. Podmiot zbiorowy nie może jednak skorzystać z uprawnień wynikających z art. 156 §4 i §5 k.p.k., bowiem znajdują one zastosowanie wyłącznie na etapie postępowania przygotowawczego, a podmiot zbiorowy dysponuje uprawnieniami, o których mowa w art. 21a OdpZbiorU wyłącznie w postępowaniu sądowym.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo wziąć udział w posiedzeniu w przedmiocie warunkowego umorzenia postępowania⁵¹⁴. Jest to szczególnie istotne uprawnienie, albowiem warunkowe umorzenie postępowania karnego jest możliwe jedynie wtedy, gdy dojdzie do m.in. ustalenia winy, karygodności oraz okoliczności popełnienia czynu zabronionego (art. 66 § 1 k.k.). Okoliczności te mogą mieć istotne znaczenie z perspektywy ewentualnego postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Wyrok warunkowo umarzający postępowanie karne przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU dotyczącym czynu zabronionego wymienionego w art. 16 OdpZbiorU stanowi jedną z dopuszczalnych przesłanek pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności za przestępstwo⁵¹⁵. Należy wskazać, że zgodnie z art. 341 §1 zd. 2 k.p.k. udział prokuratora, oskarżonego i pokrzywdzonego w posiedzeniu w przedmiocie warunkowego umorzenia postępowania jest obowiązkowy, jeżeli prezes sądu lub sąd tak zarządzi. Wykładnia językowa przepisów OdpZbiorU wskazuje na to, że norma ta nie znajdzie zastosowania w stosunku do przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Przepis art. 21a ust. 1 OdpZbiorU odnosi się bowiem wyłącznie do „uprawnień” określonych w enumerowanych w nim przepisach k.p.k. (art. 4 OdpZbiorU).

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma również prawo do wzięcia udziału w posiedzeniu w przedmiocie wniosku o skazanie osoby, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU bez przeprowadzenia rozprawy⁵¹⁶. Również w odniesieniu do tego uprawnienia należy wskazać, że zgodnie z art. 343 § 5 zd. 3 k.p.k. udział prokuratora, oskarżonego i pokrzywdzonego w takim posiedzeniu jest obowiązkowy, jeżeli prezes sądu lub sąd tak zarządzi, ale nakaz ten nie powinien znaleźć zastosowania do przedstawiciela podmiotu

⁵¹³ Art. 156 §4 k.p.k. w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU; Art. 21a §1 OdpZbiorU enumeruje uprawnienia przysługujące podmiotowi zbiorowemu i należy w tym zakresie respektować wszystkie ograniczenia odnoszące się do tych uprawnień procesowych.

⁵¹⁴ Art. 341 §1 k.p.k. w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU.

⁵¹⁵ Art. 4 OdpZbiorU.

⁵¹⁶ Dotyczy wniosku oskarżonego, o który mowa w art. 335 § 1 lub 2 k.p.k.

zbiorowego z przyczyn analogicznych jak wskazane wcześniej w odniesieniu do art. 341 §1 zd. 2 k.p.k.⁵¹⁷

Z tych samych powodów ustawodawca przyznał podmiotowi zbiorowemu prawo do otrzymania odpisu tzw. wniosku oskarżonego o wydanie wyroku skazującego bez postępowania dowodowego (wniosek wymieniony w art. 338 k.p.k.) oraz do zawiadomienia o terminie posiedzenia w przedmiocie rozpoznania tego wniosku. Aby wniosek taki został uwzględniony muszą być, zgodnie z treścią art. 343 § 2 k.p.k., spełnione określone przesłanki pozytywne sprowadzające się do ustalenia, że okoliczności popełnienia przez oskarżonego przestępstwa i wina nie budzą wątpliwości, a jego postawa wskazuje, iż cele postępowania zostaną osiągnięte. Orzeczenie o udzieleniu osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU zezwolenia na dobrowolne poddanie się odpowiedzialności za przestępstwo określone w art. 16 OdpZbiorU również stanowi jedną z dopuszczalnych przesłanek pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności za przestępstwo (art. 4 OdpZbiorU).

Należy jednak podkreślić, że może dojść do sytuacji, w której Sąd wyda orzeczenie w przedmiocie wniosku oskarżonego (a tym samym jego odpowiedzialności karnej) z art. 335 lub 338a k.p.k., a podmiot zbiorowy nie uzyska informacji o terminie posiedzenia w tej kwestii. Zgodnie bowiem z art. 343b k.p.k., postanowienia o nieuwzględnieniu wniosków, o których mowa w art. 335 k.p.k., art. 336 § 1 k.p.k. i art. 338a k.p.k., mogą być również wydane na posiedzeniu, o którego terminie nie zawiadomiono uczestników uprawnionych do stawiennictwa.

Ponadto podmiot zbiorowy powinien zostać uwzględniony w zarządzeniu o wyznaczeniu rozprawy głównej wskazującym osoby, które należy wezwać na rozprawę lub zawiadomić o jej terminie.

Druga grupa uprawnień nadanych podmiotowi zbiorowemu w postępowaniu przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU dotyczącym czynu zabronionego z art. 16 OdpZbiorU odnosi się do przyznania podmiotowi zbiorowemu inicjatywy dowodowej i możliwości wypowiedzenia się w przedmiocie ustaleń postępowania. Zgodnie z art. 167 k.p.k. w zw. z art. 21a ust. 1 OdpZbiorU, podmiotowi zbiorowemu przysługuje

⁵¹⁷ Zob. także wyrok SN z dnia 15 listopada 2017 r., sygn. akt IV KK 284/17, KZS 2018 nr 2, poz. 20.

w tym postępowaniu inicjatywa dowodowa. Przewodniczący składu orzekającego dopuszcza dowody po rozważeniu wniosków m.in. przedstawiciela podmiotu zbiorowego⁵¹⁸. Podczas rozprawy, przy czynnościach przesłuchania, przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo do zadawania pytań osobie przesłuchiwanej⁵¹⁹. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego zadaje pytania przed obrońcą oskarżonego. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma również prawo wzięcia udziału w czynnościach, o których mowa w art. 396 § 1 i 2 k.p.k., tj. przy czynnościach oględzin lub zapoznania się z dowodem rzeczowym przez sędziego wyznaczonego lub sąd wyznaczony⁵²⁰.

Wreszcie, po zamknięciu przewodu sądowego, przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo zabrania głosu w ramach tzw. ostatniego słowa. Co istotne, powinien on wówczas zabrać głos przed wystąpieniem obrońcy oskarżonego⁵²¹. Powyższe podkreśla zarówno wagę postępowania karnego przeciwko osobie art. 3 OdpZbiorU dla odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, jak również istotę przyznania podmiotowi zbiorowemu statusu quasi-strony w tym postępowaniu. W orzecznictwie podkreśla się, że pogwałcenie prawa oskarżonego do ostatniego słowa narusza w tak istotny sposób przepisy postępowania, że może mieć to wpływ na treść wyroku i w konsekwencji prowadzić do fikcyjności prawa oskarżonego do rzetelnego procesu, gwarantowanego w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, art. 6 ust. 3 lit. c Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz w art. 14 ust. 3 lit. d Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁵²².

Przyznanie podmiotowi zbiorowemu ogółu ww. uprawnień miałyby jedynie charakter fasadowy, gdyby nie wyposażenie podmiotu zbiorowego również w prawo do zaskarżania orzeczeń zapadłych w postępowaniu sądowym toczącym się przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU w sprawie o przestępstwo z art. 16 OdpZbiorU. W konsekwencji na podstawie art. 21a ust. 1 OdpZbiorU podmiot zbiorowy ma prawo do złożenia wniosku o sporządzenie i doręczenie uzasadnienia wyroku (art. 421 §1 k.p.k.), prawo do zaskarżania orzeczeń sądu zarówno w całości jak i w części, w zakresie, w jakim orzeczenie narusza jego prawa lub szkodzi jego interesom, w tym prawo do wniesienia apelacji od wyroku sądu pierwszej instancji oraz prawo do złożenia – co do zasady –

⁵¹⁸ Art. 352 k.p.k. w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU.

⁵¹⁹ Art. 171 §2 k.p.k. w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU.

⁵²⁰ Art. 396 §1-3 k.p.k. w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU.

⁵²¹ Art. 406 §1-2 k.p.k. w zw. z art. 21a §1 OdpZbiorU.

⁵²² Wyrok SA w Krakowie z dnia 21 grudnia 2016 r., sygn. akt II AKa 179/16, KZS 2017 nr 2, poz. 77.

zażalenia na postanowienia sądu zamykające drogę do wydania wyroku, które bezpośrednio dotyczy podmiotu zbiorowego (art. 444 k.p.k., art. 425 k.p.k., art. 459 k.p.k.), prawo do złożenia wniosku o sporządzenie uzasadnienia Wyroku sądu odwoławczego (art. 457 § 2 k.p.k.). Podmiot zbiorowy w postępowaniu przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU w sprawie o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU nie ma uprawnienia do wniesienia nadzwyczajnych środków zaskarżenia.

Chociaż nie jest to zagadnienie bezpośrednio związane z prawem do obrony podmiotu zbiorowego, to należy wskazać, że Sąd rozpoznający sprawę przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, w którym bierze udział podmiot zbiorowy, może przesłuchać jego przedstawiciela w charakterze świadka. Osoba ta ma prawo do korzystania z pomocy tłumacza oraz może ustanowić pełnomocnika, a ponadto mają do niej zastosowanie obowiązki i rygory określone w art. 75 k.p.k. Z perspektywy prawa do obrony podmiotu zbiorowego należy jednak podkreślić, że zgodnie z art. 21a ust. 2 OdpZbiorU, przedstawiciel podmiotu zbiorowego przesłuchiwany w charakterze świadka przez Sąd rozpoznający sprawę przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, ma prawo odmowy złożenia zeznań. Podstawa ta ma charakter samoistny, a przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie musi w żaden sposób uzasadniać odmowy złożenia zeznań⁵²³. Należy przyznać rację tym przedstawicielom doktryny, którzy wskazują, że do odmowy złożenia zeznań przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego zastosowanie znajduje art. 186 § 1 k.p.k. i osoba ta może złożyć oświadczenie o odmowie złożenia zeznań nie później niż przed rozpoczęciem pierwszego zeznania w postępowaniu sądowym, a poprzednio złożone przez nią zeznanie nie może służyć za dowód ani być odtworzone⁵²⁴.

Wskazać ponadto należy, że zgodnie z art. 26a ust. 1 OdpZbiorU, że jeszcze w postępowaniu karnym albo postępowaniu w sprawie o przestępstwo skarbowe przeciwko osobie, o której mowa w art. 3, o czyn zabroniony określony w art. 16, sąd może zastosować wobec podmiotu zbiorowego środek zapobiegawczy w postaci zakazu łączenia się, podziału lub przekształcenia się podmiotu zbiorowego, zakazu ubiegania się o zamówienia publiczne na czas trwania tych postępowań, a także obciążania w tym czasie bez zgody sądu swojego

⁵²³ D. Kala, Komentarz do art. 21a OdpZbioru [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, red. M. Filar, Wydawnictwo Dom Organizatora, Toruń 2006, s. 141.

⁵²⁴ Ibid.

majątku lub zbywania bez takiej zgody określonych przez sąd składników majątkowych (art. 26a ust. 1 OdpZbiorU). Przepis ten nie wprowadza dodatkowych przesłanek orzeczenia środków zapobiegawczych przeciwko podmiotowi zbiorowemu w ww. postępowaniu. W toku całego postępowania przeciwko osobie fizycznej z art. 3 OdpZbiorU zachodzi ryzyko orzeczenia przez sąd środka zapobiegawczego wobec podmiotu zbiorowego⁵²⁵. Ponadto, art. 26 OdpZbiorU dopuszcza wydanie wobec podmiotu zbiorowego postanowienia o zabezpieczeniu na jego mieniu grożącej kary pieniężnej lub przepadku, jeszcze przed wszczęciem postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu na podstawie przepisów OdpZbiorU⁵²⁶.

Mając na uwadze powyższe, podmiot zbiorowy, mając wiedzę o wystąpieniu nieprawidłowości mogących potencjalnie skutkować wszczęciem postępowania w przedmiocie jego odpowiedzialności, powinien jak najszybciej podjąć czynności zmierzające do zidentyfikowania potencjalnych ryzyk związanych z postępowaniem oraz możliwych do przyjęcia linii obrony. Osoby fizyczne zobowiązane do zajmowania się działalnością podmiotu zbiorowego powinny już na tym etapie podjąć czynności zmierzające co najmniej do przygotowania obrony podmiotu zbiorowego⁵²⁷.

W ocenie autora niniejszej rozprawy negatywnie należy ocenić ograniczenie czasowe dopuszczalności zgłoszenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony określony w art. 16 OdpZbiorU, wyłącznie do czasu poprzedzającego zamknięcie przewodu sądowego w pierwszej instancji. Zgłoszenie przedstawiciela podmiotu zbiorowego po tym terminie powinno zostać uznane przez sąd za bezskuteczne, a na postanowienie sądu w tym przedmiocie podmiotowi zbiorowemu nie przysługuje

⁵²⁵ Zasadne wydaje się przy tym – w odniesieniu do podmiotu zbiorowego – odejście od zaakceptowanego w doktrynie i orzecznictwie zapatrywania, że w miarę upływu czasu ryzyko bezprawnego zakłócenia prawidłowego toku postępowania po stronie oskarżonego maleje. Wydaje się, że im bliżej skazania osoby fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU za przestępstwo z art. 16 OdpZbiorU tym bardziej aktualizują się przesłanki odpowiedzialności podmiotu zbiorowego i rośnie ryzyko pociągnięcia go do odpowiedzialności, a tym samym ryzyko bezprawnego zakłócenia postępowania karnego przez ten podmiot.

⁵²⁶ Uprawnione do złożenia wniosku o wydanie przez sąd postanowienia o zabezpieczeniu na mieniu podmiotu zbiorowego grożącej kary pieniężnej lub przepadku będą osoby upoważnione do złożenia wniosku o wszczęcie postępowania w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, tj. prokurator, pokrzywdzony oraz w sprawach, w których podstawą odpowiedzialności podmiotu zbiorowego jest czyn zabroniony przez ustawę jako czyn nieuczciwej konkurencji Prezesowi Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów (A. Antoniak, Zabezpieczenie na mieniu podmiotu zbiorowego, Prok. i Pr., nr 10, 2005, s. 149).

⁵²⁷ Kwestia „obowiązku” obrony podmiotu zbiorowego w odniesieniu do części z tych podmiotów zostanie jeszcze poruszona w dalszej części niniejszej rozprawy.

zażalenie⁵²⁸. Wyjaśnienia przyczyn takiego ograniczenia próżno szukać w uzasadnieniu do Projektu OPZ ustawy nowelizującej, która wprowadziła ten przepis⁵²⁹. Po pierwsze, do ujawnienia, prawidłowego zidentyfikowania lub zawiadomienia podmiotu zbiorowego może dojść na etapie postępowania odwoławczego (np. gdy sąd I instancji błędnie nie ustalił takiego podmiotu lub nie zawiadomił go o toczącym się postępowaniu). Poza tym z oczywistych względów podmiot zbiorowy dopiero po wydaniu nieprawomocnego orzeczenia przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, które może skutkować odpowiedzialnością tego podmiotu może uznać, że ryzyko jego odpowiedzialności jest na tyle duże, że konieczne jest podjęcie obrony w tym postępowaniu (doszło wszak do nieprawomocnego przesądzenia przesłanek odpowiedzialności tego podmiotu). Przy tym nie wydaje się konstytucyjnie i systemowo uzasadnione zapatrywanie, że prawo do obrony podmiotu zbiorowego wygasa, jeżeli podmiot ten nie podjął działań obrończych przed sądem pierwszej instancji i że prawo to ponownie mu przysługuje dopiero w postępowaniu sądowym toczącym się na podstawie przepisów OdpZbiorU bezpośrednio w przedmiocie odpowiedzialności tego podmiotu. W ocenie autora niniejszej rozprawy wyłączenie możliwości przystąpienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego do postępowania karnego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU za czyn zabroniony, o którym mowa w art. 16 OdpZbiorU po zamknięciu przewodu sądowego w pierwszej instancji może budzić wątpliwości co do zgodności z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP w zw. z art. 2 Konstytucji RP jako nadmiernie ograniczające prawo podmiotu zbiorowego do udziału w postępowaniu sądowym mającym wpływ na jego sytuację prawną.

2.2. Obrona materialna na etapie poprzedzającym wszczęcie postępowania sądowego przeciwko podmiotowi zbiorowemu w przepisach Projektu OPZ

Istotne zmiany modelu odpowiedzialności jakie wprowadzić ma Projekt OPZ wpłynęły znacząco na przebieg postępowania represyjnego przeciwko podmiotowi

⁵²⁸ M. Błaszczyk, *Przepadek w polskim prawie karnym skarbowym*, Wolters Kluwer 2016, s. 406 i n.

⁵²⁹ Projekt ustawy o zmianie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary z dnia 23 marca 2005 r., Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, druk nr 3837.

zbiorowemu. W Projekt OPZ zastąpiono wymóg uzyskania prejudykatu⁵³⁰ materialnoprawną podstawą odpowiedzialności, którą jest popełnienie czynu zabronionego stanowiącego przestępstwo lub przestępstwo skarbowe ścigane z oskarżenia publicznego przez podmiot zbiorowy lub osobę, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ. W konsekwencji to sąd rozstrzygający kwestię odpowiedzialności podmiotu zbiorowego będzie rozstrzygał czy ta osoba swoim zachowaniem wyczerpała znamiona przestępstwa lub przestępstwa skarbowego. Ustalenia poczynione w ewentualnym postępowaniu karnym przeciwko takiej osobie mogą być zatem pomocne przy ustaleniu przesłanek pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności na podstawie przepisów Projektu OPZ, ale nie są w tym zakresie decydujące. W konsekwencji, w Projekt OPZ w ogóle nie przewidziano możliwości udziału podmiotu zbiorowego w postępowaniu karnym przeciwko osobie, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ.

Zmiana modelowa jest jednak o wiele dalej idąca. Przepisy Projektu OPZ wprowadzać mają do polskiego systemu prawnego odpowiedzialność podmiotu zbiorowego za jego własny czyn. Zgodnie z art. 5 Projektu OPZ, podmiot zbiorowy odpowiada za czyn zabroniony, którego znamiona zostały wyczerpane przez działanie lub zaniechanie pozostające bezpośrednio w związku z prowadzoną przez ten podmiot działalnością. Warunkiem tej odpowiedzialności jest wyczerpanie znamion czynu zabronionego wskutek działania lub zaniechania organu lub umyślnego działania lub zaniechania członka organu. Poprzedni system ustalania odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (poprzez prejudykat) byłby zatem w ogóle nieprzydatny do ustalenia przesłanek odpowiedzialności podmiotu zbiorowego w Projekt OPZ. W konsekwencji w Projekt OPZ przewidziano nieznaną wcześniej instytucję postępowania przygotowawczego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego.

Według przepisów Projektu OPZ, postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony prowadzi się, jeżeli zachodzi uzasadnione

⁵³⁰ To jest kwalifikowanego prawomocnego orzeczenia przeciwko osobie fizycznej odpowiednio powiązanej z podmiotem zbiorowym, czyli prawomocnego wyroku skazującego tę osobę, wyroku warunkowo umarzającego wobec niej postępowanie karne albo postępowanie w sprawie o przestępstwo skarbowe, orzeczenia o udzielenie tej osobie zezwolenia na dobrowolne poddanie się odpowiedzialności albo orzeczenia sądu o umorzeniu przeciwko niej postępowania z powodu okoliczności wyłączającej ukaranie sprawcy.

podejrzenie popełnienia czynu zabronionego stanowiącego podstawę tej odpowiedzialności oraz przemawia za tym interes społeczny⁵³¹.

Nie jest jednak tak, że w każdej sytuacji postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu będzie całkowicie odrębne od postępowania przeciwko osobie fizycznej, której zachowanie może prowadzić do odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony może toczyć się odrębnie albo łącznie z postępowaniem karnym dotyczącym popełnienia czynu zabronionego przez osobę, o której mowa w art. 5 ust. 2 pkt 2 lub art. 6 ust. 1 Projektu OPZ⁵³². Powiązanie to jest tym bardziej podkreślone, że zgodnie z art. 37 ust. 2 Projektu OPZ postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego prowadzi się w formie śledztwa lub dochodzenia, zależnie od formy, w jakiej prowadzono postępowanie o czyn stanowiący podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Podkreślenia wymaga wyjątkowo inkwizycyjny charakter postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego przewidziany w Projektu OPZ, albowiem w postępowaniu tym stroną jest wyłącznie ten podmiot zbiorowy⁵³³.

Podmiot zbiorowy uzyska informację o toczącym się postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony dopiero w związku z czynnością przedstawienia podmiotowi zbiorowemu zarzutów w tym postępowaniu. Zgodnie z przepisami Projektu OPZ, postanowienie o przedstawieniu zarzutów podmiotowi zbiorowemu sporządza się, jeżeli dowody zgromadzone w toku postępowania w sprawie uzasadniają dostatecznie podejrzenie, że spełnione zostały przesłanki odpowiedzialności za czyn zabroniony, oraz jeżeli przemawia za tym interes społeczny (art. 42 ust. 1 Projektu OPZ).

⁵³¹ Art. 35 ust. 1 Projektu OPZ; Oceny interesu społecznego dokonuje wyłącznie prokurator, podejmując decyzję w przedmiocie zainicjowania postępowania, przedstawienia zarzutów podmiotowi zbiorowemu oraz sposobu zakończenia postępowania. Przy ocenie interesu społecznego bierze się pod uwagę stopień szkodliwości czynu zabronionego, wysokość osiągniętych przez podmiot zbiorowy korzyści, rodzaj naruszonych reguł ostrożności i stopień ich naruszenia w ramach organizacji podmiotu zbiorowego, a także konieczność rozstrzygnięcia sprawy w rozsądnym terminie (art. 35 ust. 2-3 Projektu OPZ).

⁵³² Jeżeli postępowanie ma być prowadzone łącznie z postępowaniem o czyn stanowiący podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, wydaje się postanowienie o łącznym prowadzeniu tych postępowań. Jeżeli postępowanie ma być prowadzone odrębnie, wydaje się postanowienie o wszczęciu postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (art. 38 ust. 3 Projektu OPZ).

⁵³³ Art. 49 ust. 1 Projektu OPZ.

Przedstawienie zarzutów podmiotowi zbiorowemu, podobnie jak w przypadku osoby fizycznej, kończy fazę postępowania przygotowawczego w sprawie (*in rem*), a rozpoczyna fazę postępowania przygotowawczego prowadzonego przeciwko określonemu podmiotowi zbiorowemu (*in personam*)⁵³⁴. Instytucja przedstawienia podejrzanemu zarzutów ma charakter gwarancyjny – pozwala bowiem m.in. na podjęcie przez podejrzanego (podmiot zbiorowy) aktywnej obrony, stanowi moment uzyskania praw i gwarancji procesowych przez podmiot, któremu zarzuca się popełnienie czynu zabronionego⁵³⁵. Co najmniej od momentu przedstawienia zarzutów podmiot zbiorowy powinien zostać wyposażony w uprawnienia umożliwiające realizację przysługującego mu prawa do obrony. Zgodnie z przepisami Projektu OPZ jest to również moment, w którym powstają po stronie podmiotu zbiorowego liczne obowiązki związane z faktem, iż staje się on stroną postępowania.

Podmiot zbiorowy, w stosunku do którego wydano postanowienie o przedstawieniu zarzutów, ma obowiązek informować organ prowadzący postępowanie o wszelkiej zmianie siedziby, statutu, umowy regulującej organizację podmiotu zbiorowego, o ustanowieniu lub wygaśnięciu prokury, o czynnościach prawnych, których przedmiotem jest zbycie prowadzonego przez podmiot zbiorowy przedsiębiorstwa lub ustanowienie na nim ograniczonego prawa rzeczowego, o zbyciu akcji lub udziałów w kapitale podmiotu zbiorowego oraz ustanowieniu na nich ograniczonych praw rzeczowych, o obniżeniu kapitału zakładowego, o zamiarze połączenia lub przekształcenia podmiotu lub o zbyciu należącej do niego nieruchomości (art. 43 ust. 1 Projektu OPZ). Co więcej, w Projekt OPZ przewidziano sankcję nieważności dla wszystkich ww. czynności dokonanych bez poinformowania organu prowadzącego postępowanie w terminie 14 dni przed ich dokonaniem⁵³⁶. Przepis art. 43 Projektu OPZ ustanawiający obowiązek informowania organów postępowania ma charakter mieszany – zawiera bowiem nie tylko informację o procesowych obowiązkach podmiotu zbiorowego, ale również określa cywilnoprawne sankcje niedochowania ww. obowiązków. W konsekwencji wydanie postanowienia o przedstawieniu zarzutów pośrednio powoduje m.in. ograniczenie zbywalności akcji lub

⁵³⁴ C. Golik, Wydanie postanowienia o przedstawieniu zarzutów, Prok. i Pr., nr 9, 2014, s. 84.

⁵³⁵ Wyrok SN z dnia 2 września 2016 r., sygn. akt III KK 97/16, SIP Legalis numer 1522323, M. Klejnowska, Informowanie stron o przedmiocie procesu karnego, Prok. i Pr., nr 7–8, 2017, s. 10.

⁵³⁶ Zgodnie z art. 43 ust. 2 Projektu OPZ, do postępowania o stwierdzenie nieważności czynności prawnej lub uchwały stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania cywilnego.

udziałów w kapitale podmiotu zbiorowego, a także ograniczenie ustanawiania na nich ograniczonych praw rzeczowych. Nie może zatem budzić wątpliwości, że wydanie postanowienia o przedstawieniu zarzutów podmiotowi zbiorowemu może stanowić zdarzenie cenotwórcze i powodować konieczność ujawnienia tej informacji przez podmiot zbiorowy⁵³⁷. Wydanie postanowienia o przedstawieniu zarzutów podmiotowi zbiorowemu ma zatem daleko idące skutki dla wszystkich interesariuszy podmiotu zbiorowego.

Zgodnie z art. 51 ust. 1 i 2 Projektu OPZ, podmiot zbiorowy może być reprezentowany w postępowaniu przez swojego przedstawiciela, którego udział zgłasza w formie pisemnej do czasu zamknięcia przewodu sądowego w pierwszej instancji⁵³⁸. W szczególnych sytuacjach dla podmiotu zbiorowego zostanie ustanowiony kurator reprezentujący interesy podmiotu zbiorowego w postępowaniu⁵³⁹. Podobnie jak ma to miejsce w postępowaniu toczącym się na podstawie przepisów OdpZbiorU, przedstawiciela podmiotu zbiorowego przesłuchuje się w charakterze świadka, chyba że w tym samym postępowaniu jest on podejrzanym, a przedstawiciel podmiotu zbiorowego może odmówić składania zeznań lub odmówić odpowiedzi na pytania, jeżeli odpowiedź mogłaby narazić jego lub podmiot zbiorowy na odpowiedzialność karną albo odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za czyn zabroniony⁵⁴⁰. Podobnie jak w przepisach OdpZbiorU, osoba ta ma prawo do korzystania z pomocy tłumacza oraz może ustanowić pełnomocnika, a ponadto mają do niej zastosowanie obowiązki i rygory określone w art. 75 k.p.k.⁵⁴¹

W świetle zmian modelu materialnego odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione oraz zmian modelu procesu przeciwko tym podmiotom nie jest jasna rola art. 55 ust. 2 Projektu OPZ. Wydaje się on stanowić powielenie przepisu art. 21a ust. 1 OdpZbiorU określającego uprawnienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym toczącym się przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art.

⁵³⁷ Np. w formie raportu bieżącego publikowanego na podstawie art. 17 ust. 1 Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 596/2014 z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie nadużyć na rynku (rozporządzenie w sprawie nadużyć na rynku) oraz uchylające dyrektywę 2003/6/WE Parlamentu Europejskiego i Rady i dyrektywy Komisji 2003/124/WE, 2003/125/WE i 2004/72/WE (Dz.Urz.UE.L 2014 Nr 173, str. 1).

⁵³⁸ W zakresie ograniczenia czasowego możliwości zgłoszenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu aktualne pozostają wszystkie krytyczne uwagi podniesione w części poprzedzającej niniejszą część rozprawy.

⁵³⁹ Art. 53 Projektu OPZ. Kwestia ta zostanie szczegółowo omówiona w dalszej części niniejszej rozprawy.

⁵⁴⁰ Art. 54 ust. 1-2 Projektu OPZ. Aktualne w tym zakresie pozostają uwagi poczynione w zakresie brak konieczności uzasadniania odmowy złożenia zeznań oraz odpowiedniego stosowania art. 186 § 1 k.p.k.,

⁵⁴¹ W Projekt OPZ wykreślono przy tym przepisy przewidujące odpowiednie stosowanie przepisów art. 87 i 89 k.p.k. do przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Kwestia ta zostanie jeszcze omówiona w dalszej części rozprawy.

3 OdpZbiorU w sprawie o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU⁵⁴². W zakresie postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary przepisy OdpZbiorU przewidują zaś odpowiednie stosowanie przepisów k.p.k. W Projekt OPZ, art. 55 ust. 2 został umieszczony w rozdziale 7 „*Postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego*”, oddziale 4 „*Strony, przedstawiciel i obrońca*” co sugerowałoby, że przepis zawiera enumerację praw przysługujących przedstawicielowi podmiotu zbiorowego w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, a nie w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ. W uzasadnieniu Projektu OPZ wskazano jednak, że „nie zostaje jednocześnie wyłączona możliwość, aby prokurator przedstawił zarzuty podmiotowi zbiorowemu po uzyskaniu prawomocnego skazania osoby fizycznej. Z tego też powodu i ze względów gwarancyjnych należało zachować w ogólnych zarysach obecnie obowiązujący art. 21a ustawy, który został przeniesiony do treści Projektu OPZ (art. 48)»⁵⁴³. Wydaje się, że odesłanie w tym miejscu do art. 48 stanowi jedynie oczywistą omyłkę pisarską i autor uzasadnienia miał na myśli art. 55 Projektu OPZ⁵⁴⁴. Można by zatem uznać, że art. 55 ust. 2 Projektu OPZ – chociaż wydaje się przepisem niedookreślonym, a zatem wadliwie sformułowanym, określa uprawnienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym toczącym się w przedmiocie odpowiedzialności osoby fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ⁵⁴⁵. Przy takim założeniu katalog uprawnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego w ww. postępowaniu toczącym się przeciwko osobie fizycznej jest niemalże identyczny jak w OdpZbiorU. W zakresie listy uprawnień przysługujących przedstawicielowi podmiotu zbiorowego w Projekt OPZ jedynie doprecyzowano, że chodzi o uprawnienia określone w „art. 156 § 1 i 2-6” k.p.k. (wcześniej przepis ten odsyłał do „art. 156 k.p.k. bez wskazania szczegółowych paragrafów tego przepisu), co wydaje się być zabiegiem nieuzasadnionym, a nawet błędem legislacyjnym. Uprawnienia przewidziane w art. 156 § 5 i 5a k.p.k. odnoszą się wyłącznie do uprawnień informacyjnych na etapie postępowania przygotowawczego, a przepis art. 55 ust. 2 Projektu

⁵⁴² W zakresie takiego określenia charakteru przepisu art. 21a OdpZbiorU zobacz: D. Habrat, *Ustawa...*, s. 126; B. Nita, *Postępowanie...*, s. 150 i n.

⁵⁴³ Art. 25 uzasadnienia Projektu OPZ.

⁵⁴⁴ Art. 48 Projektu OPZ dot. postępowania w sprawie odpowiedzialności finansowej i odszkodowawczej podmiotu zbiorowego, a swoją treścią w najmniejszym stopniu nie nawiązuje do art. 21 OdpZbiorU.

⁵⁴⁵ Mając na uwadze powyższe, art. 51 ust. 1 i 2 Projektu OPZ i zawarte tam ograniczenia zdają się również odnosić do możliwości zgłoszenia udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym toczącym się w przedmiocie odpowiedzialności osoby fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ.

OPZ (podobnie jak art. 21a ust. 1 OdpZbiorU) odnosi się do uprawnień podmiotu zbiorowego na etapie sądowym. Z kolei art. 156 § 6 k.p.k. jest przepisem upoważniającym do wydania rozporządzenia i nie zawiera w swojej treści uprawnień, które mogłyby zostać przyznane podmiotowi zbiorowemu.

Z kolei w postępowaniu przygotowawczym w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stosuje się odpowiednio przepisy k.p.k.⁵⁴⁶. Projekt OPZ zawiera jednak dodatkowe zastrzeżenia w zakresie odpowiedniego stosowania przepisów k.p.k. w tym zakresie. Po pierwsze, do podmiotu zbiorowego nie stosuje się przepisów, „z których treści lub celu wynika, że odnoszą się wyłącznie do osoby fizycznej”⁵⁴⁷. Należy negatywnie ocenić taki sposób sformułowania przepisu określającego m.in. prawa i obowiązki procesowe podmiotu zbiorowego. Przepisy ograniczające uprawnienia procesowe strony biernej w obszarze procedury karnej powinny być zawsze jak najbardziej dookreślone tak, aby wyłączyć możliwość uszczuplenia jej uprawnień przy zastosowaniu nieprawidłowej wykładni. Sformułowanie „przepisy, z których treści lub celu wynika, że odnoszą się wyłącznie do osoby fizycznej” tego wymogu określoności nie spełnia. Próżno z resztą szukać podobnego zabiegu legislacyjnego w innych przepisach ustawowych określających uprawnienia i obowiązki jakichkolwiek podmiotów czy osób fizycznych⁵⁴⁸. Fakt, że generalnie przepisy k.p.k. zostały zaprojektowane tak, aby odnosić się do postępowania przeciwko osobie fizycznej nie będzie ułatwiał wykładni art. 41 ust. 1 pkt 1 Projektu OPZ.

W postępowaniu karnym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego nie stosuje się przepisów k.p.k. dotyczących uprawnień i obowiązków pokrzywdzonego (co jest zabiegiem uzasadnionym, skoro pokrzywdzony nie jest stroną tego postępowania) oraz przepisów wskazanych w art. 41 ust. 1 pkt 3 Projektu OPZ. Z perspektywy prawa do obrony podmiotu zbiorowego na etapie poprzedzającym postępowanie sądowe przeciwko temu podmiotowi istotne jest, że wśród przepisów enumerowanych w 41 ust. 1

⁵⁴⁶ Art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁵⁴⁷ Art. 41 ust. 1 pkt 1 Projektu OPZ.

⁵⁴⁸ Podobne sformułowania są charakterystyczne raczej dla umów zawieranych w obrocie cywilnoprawnym. Niewiele regulacji w polskim systemie prawnym jest w taki sposób niedookreślone i otwarte na interpretację, chociaż podobne sformułowanie można spotkać w art. 8 ust. 1 ustawy z dnia 4 lutego 2011 r. Prawo prywatne międzynarodowe (Dz.U. Nr 80, poz. 432).

pkt 3 Projektu OPZ znalazły się art. 175 k.p.k., art. 176 k.p.k., art. 300 k.p.k. oraz art. 374 k.p.k.⁵⁴⁹

Podobnie jak przepisy OdpZbiorU, przepisy Projektu OPZ przewidują liczne instytucje mające na celu zabezpieczenie prawidłowego toku postępowania oraz zabezpieczenie wykonania orzeczenia w sprawie. Całkowicie nowym środkiem przymusu w tym zakresie jest instytucja zarządu przymusowego. Zarząd przymusowy w celu zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania orzeka się, jeżeli zachodzi duże prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego w związku z działalnością podmiotu zbiorowego, a jego działalność mogłaby spowodować popełnienie kolejnego czynu zabronionego, wyrządzić szkodę Skarbowi Państwa lub innej osobie lub utrudniałaby prowadzenie postępowania karnego lub postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego⁵⁵⁰. Projekt OPZ przewiduje przy tym, że zarząd przymusowy będzie środkiem *ultima ratio*, a organy prowadzące postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego powinny dążyć do osiągnięcia ww. celów przy wykorzystaniu środków zapobiegawczych z art. 57-60 Projektu OPZ lub zabezpieczenia majątkowego uregulowanego w art. 61 Projektu OPZ (Art. 56 ust. 4 i ust. 6 Projektu OPZ). Zarząd przymusowy ma być stosowany na zasadach określonych w art. 292a k.p.k. (Art. 56 ust. 2 Projektu OPZ). W postępowaniu przygotowawczym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego postanowienie w tym przedmiocie wydawać ma prokurator, przy czym postanowienie podlegać ma zatwierdzeniu przez sąd⁵⁵¹.

Przepisy Projektu OPZ znacząco rozszerzają również zakres środków zapobiegawczych możliwych do zastosowania wobec podmiotu zbiorowego. Oprócz zakazu łączenia się, podziału lub przekształcania się podmiotu zbiorowego przewidują także zakaz promocji i reklamy, zakaz zawierania umów określonego rodzaju, zakaz prowadzenia określonej działalności, zakaz obciążania, na czas postępowania, bez zgody sądu, swojego majątku lub zbywania bez takiej zgody określonych przez sąd składników majątkowych, zakaz ubiegania się o zamówienia publiczne na czas trwania postępowania

⁵⁴⁹ Kwestie te zostaną szerzej omówione w dalszej części niniejszej rozprawy.

⁵⁵⁰ art. 56 ust. 3 Projektu OPZ. Zarząd przymusowy można zastosować wobec podmiotu zbiorowego w celu zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, zapobiegnięcia popełnieniu nowego przestępstwa lub przestępstwa skarbowego lub w celu zabezpieczenia wykonania kar, o których mowa w art. 15, lub środków, o których mowa w art. 16, obowiązku zwrotu korzyści lub równowartości korzyści oraz kosztów sądowych, które mogą być orzeczone (art. 56 ust. 1 Projektu OPZ).

⁵⁵¹ Art. 292a §2 k.p.k. w zw. z art. 56 ust. 2 Projektu OPZ.

oraz wstrzymanie wypłat dotacji lub subwencji, lub innych form wsparcia finansowego ze środków publicznych⁵⁵². Czynności prawne dokonane wbrew orzeczonemu środkom zapobiegawczym są nieważne (art. 60 Projektu OPZ). Na podstawie art. 61 Projektu OPZ możliwe ma być również ustanowienie zabezpieczenia majątkowego na mieniu podmiotu zbiorowego na poczet kar i środków karnych przewidzianych w Projektu OPZ, obowiązku zwrotu korzyści lub jej równowartości oraz kosztów sądowych⁵⁵³.

W Projektu OPZ rozszerzono zatem katalog niekorzystnych dla podmiotu zbiorowego rozstrzygnięć procesowych, które mogą zostać podjęte przeciwko podmiotowi zbiorowemu jeszcze przed wszczęciem postępowania sądowego w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. W konsekwencji, pomimo usunięcia wymogu uzyskania prejudykatu, aktywność przedstawiciela podmiotu zbiorowego (i podejmowanie działań obrończych) jeszcze przed etapem postępowania sądowego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego wydaje się jeszcze bardziej potrzebna w postępowaniu mającym toczyć się na podstawie przepisów Projektu OPZ.

W kontekście zmian przewidywanych w przepisach Projektu OPZ, w aspekcie obrony materialnej podmiotu zbiorowego na etapie poprzedzającym postępowanie sądowe należy poczynić kilka uwag podsumowujących. Po pierwsze w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu pojawiają się nowe potencjalne zagrożenia dla interesów podmiotu zbiorowego – rozszerzone środki zapobiegawcze oraz ryzyko wprowadzenia zarządu przymusowego do podmiotu zbiorowego.

Z kolei likwidacja konieczności uzyskania prejudykatu dla prowadzenia postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu może mieć w tym zakresie różne skutki. Z jednej strony, podmiot zbiorowy nie jest podmiotem bezpośrednio zainteresowanym wynikiem postępowania przeciwko osobie fizycznej w sposób kwalifikowany powiązanej z tym podmiotem, albowiem ustalenia tego postępowania nie stanowią przesłanki warunkującej prowadzenie postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Ustalenia

⁵⁵² Art. 57 Projektu OPZ. Część z ww. zakazów może w OdpZbiorU zostać orzeczona jako środek karny na podstawie art. 9 OdpZbiorU. Przepisy Projektu OPZ również znacząco rozszerzają katalog środków karnych, co jest zabiegiem, który był uprzednio postulowany w doktrynie – zob. np. D. Furdzik Analiza kar i środków karnych w ustawie z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary na tle prawno-porównawczym, *Pr.* i *Pr.*, nr 5, 2019, s. 109.

⁵⁵³ Art. 61 ust. 1 Projektu OPZ. Zabezpieczenie majątkowe ma być stosowane na zasadach określonych w art. 292 k.p.k.

te, nawet w przypadku przypisania tej osobie sprawstwa czynu zabronionego nie są wiążące dla sądu rozstrzygającego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, który będzie samodzielnie dokonywał ustaleń w tym zakresie. Należy jednak zauważyć, że ustalenia takiego postępowania będą, co najmniej pomocne dla sądu rozstrzygającego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, a poszczególne dokumenty (w tym orzeczenia) z akt takiej sprawy również posłużą jako dowód w postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony⁵⁵⁴. Z drugiej jednak strony, podmiot zbiorowy zyskuje status strony w postępowaniu przygotowawczym toczącym się w jego sprawie i na tym etapie może podejmować aktywność procesową zmierzająca do obalenia ustaleń mających świadczyć o możliwości pociągnięcia go do odpowiedzialności za czyn zabroniony.

W Projekt OPZ zasadniczej zmianie ulegają uprawnienia informacyjne podmiotu zbiorowego w zakresie uzyskania informacji o dojściu organów postępowania do ustaleń mogących skutkować odpowiedzialnością podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. Przypomnieć należy, że przepisy OdpZbiorU wprowadziły obowiązek niezwłocznego powiadomienia podmiotu zbiorowego przysługujących mu uprawnieniach i obowiązkach, o których mowa w art. 21 ust. 1-3 OdpZbiorU oraz w art. 21a OdpZbiorU już nawet na etapie postępowania przygotowawczego przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony określony w art. 16 OdpZbiorU. Na gruncie przepisów Projektu OPZ podmiot zbiorowy uzyska informację w tym zakresie dopiero, gdy prokurator dojdzie do przekonania, że dowody zgromadzone w toku postępowania w sprawie uzasadniają dostatecznie podejrzenie, że spełnione zostały przesłanki odpowiedzialności za czyn zabroniony, oraz interes społeczny przemawia za przedstawieniem zarzutów temu podmiotowi. Dokonanie tak daleko idących ustaleń jest zatem o wiele bardziej czasochłonne. Podmiot zbiorowy uzyska informację o postępowaniu później, ale przy tym informacja ta będzie już dotyczyła *stricte* jego odpowiedzialności⁵⁵⁵.

⁵⁵⁴ Oczywiście rozważanie te mają znaczenie w sytuacji, gdy postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony na podstawie przepisów Projektu OPZ toczy się odrębnie od postępowania karnego przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ. Jeżeli odpowiedzialność osoby fizycznej i podmiotu zbiorowego jest przedmiotem tego samego postępowania sądowego (na co zezwalają przepisy Projektu OPZ – patrz art. 37 ust. 1 Projektu OPZ), to kwestia ta traci na znaczeniu, ponieważ te same okoliczności będą rozpoznawane i poddawane ocenie przez ten sam sąd.

⁵⁵⁵ W tym zakresie uprawnienie informacyjne podmiotu zbiorowego o toczącym się wobec tego podmiotu postępowaniu represyjnym nabiera kształtu analogicznego do postępowania karnego przeciwko osobom fizycznym. Osoba fizyczna również co do zasady dowiaduje się o postępowaniu przygotowawczym toczącym się

Podkreślenia wymaga również rozszerzenie obowiązków podmiotu zbiorowego związanych z prowadzonym postępowaniem przygotowawczym w przedmiocie jego odpowiedzialności, w tym obowiązków informacyjnych z art. 43 ust. 1 Projektu OPZ i wprowadzenie sankcji nieważności dla czynności prawnych lub uchwał dokonanych lub przyjętych z naruszeniem art. 43 ust. 1 Projektu OPZ⁵⁵⁶.

W poprzedniej części pracy negatywnie oceniono wyłączenie możliwości przystąpienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego do postępowania karnego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU za czyn zabroniony, o którym mowa w art. 16 OdpZbiorU po zamknięciu przewodu sądowego w pierwszej instancji. Przepisy Projektu OPZ w art. 51 ust. 2 Projektu OPZ przewidują co do zasady, że podmiot zbiorowy zgłasza udział przedstawiciela w formie pisemnej do czasu zamknięcia przewodu sądowego w pierwszej instancji. Przepis ten stanowi kalkę z krytykowanego art. 21 ust. 2 OdpZbiorU, który jednak wprost odnosił się tylko do postępowania w przedmiocie odpowiedzialności karnej osoby, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU. Przepis art. 51 ust. 2 Projektu OPZ został sformułowany w sposób wskazujący, że odnosi się również do postępowania sądowego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony⁵⁵⁷. W ocenie autora niniejszej rozprawy, wyłączenie możliwości zgłoszenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego do postępowania sądowego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony po zamknięciu przewodu sądowego w pierwszej instancji może być niezgodne z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP w zw. z art. 2 Konstytucji RP.

Mając na uwadze treść art. 51 ust. 2 Projektu OPZ, należy uznać, że podmiot zbiorowy może zgłosić udział swojego przedstawiciela w postępowaniu przygotowawczym toczącym się w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu przez cały okres tego postępowania, od momentu przedstawienia mu zarzutów. Szczegółowe kwestie związane z reprezentacją podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym, jego prawem do informacji procesowej na tym etapie, prawem do udziału w czynnościach procesowych zostaną jeszcze podniesione w dalszej części niniejszej rozprawy.

w przedmiocie jej odpowiedzialności karnej dopiero wraz z ogłoszeniem jej postanowienia o przedstawieniu zarzutów.

⁵⁵⁶ Zob. art. 43 ust. 2 Projektu OPZ

⁵⁵⁷ Wskazuje na to również systematyka Projektu OPZ. Przepis art. 51 ust. 2 Projektu OPZ został umieszczony w oddziale 4 „Strony, przedstawiciel i obrońca” rozdziału 7 Projektu OPZ „Postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego”.

3. Realizacja obrony materialnej podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU i Projekt OPZ

3.1. Reprezentacja podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony

Podmioty zbiorowe w obrocie prawnym działają przez swoich reprezentantów⁵⁵⁸. Podmioty zbiorowe jako osoby prawne lub jednostki organizacyjne z art. 33¹ k.c. nie mogą również osobiście i samodzielnie występować w postępowaniu sądowym w sprawie ich odpowiedzialności za czyn zabroniony pod groźbą kary. Reprezentanci podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności tego podmiotu za czyn zabroniony nie występują we własnym imieniu, lecz wykonują prawa podmiotu zbiorowego jako strony biernej tego postępowania. Rozgraniczenie to jest szczególnie istotne na gruncie postępowania represyjnego toczącego się przeciwko podmiotowi zbiorowemu zgodnie z przepisami OdpZbiorU, ponieważ osoba fizyczna uprawniona do reprezentacji podmiotu zbiorowego może w takim postępowaniu występować w kilku rolach procesowych.

Po pierwsze osoby uprawnione do reprezentacji podmiotu zbiorowego mogą (a co więcej – powinny) dysponować istotną wiedzą w zakresie okoliczności sprawy będącej podstawą odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na podstawie przepisów OdpZbiorU. Skoro w realiach polskiego postępowania karnego zeznania świadków stanowią zasadniczy materiał dowodowy w większości spraw to przesłuchanie takich osób w charakterze świadków jest niezwykle istotne dla poznania prawdy materialnej przez sąd orzekający w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego⁵⁵⁹. Tytułem przykładu osoba wchodząca w skład organu podmiotu zbiorowego mogła w zakresie swoich obowiązków np. nadzorować funkcjonowanie komórki finansowej, z której działalnością było związane przestępstwo stanowiąca podstawę odpowiedzialności podmiotu

⁵⁵⁸ Wskazać przy tym należy, że w systemach prawnych kultury *common law*, brak możliwości osobistego występowania podmiotu zbiorowego w postępowaniu przed sądem karnym był jednym z argumentów przeciwko uznaniu możliwości ponoszenia przez podmioty zbiorowe odpowiedzialności o charakterze karnym. Wskazać przy tym należy, że w systemach prawnych kultury *common law*, brak możliwości osobistego występowania podmiotu zbiorowego w postępowaniu przed sądem karnym był jednym z argumentów przeciwko uznaniu możliwości ponoszenia przez podmioty zbiorowe odpowiedzialności o charakterze karnym (zob. S. Horan, *Corporate crime...*, s. 190).

⁵⁵⁹ Z. Niezgoda, *Kryminalistyczne aspekty przesłuchania świadka*, Prok. i Pr., nr 2, 2007, s. 6.

zbiorowego albo w której pracowała osoba, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU skazana wyrokiem stanowiącym prejudykat do postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu.

Ponadto, osoba uprawniona do reprezentacji podmiotu zbiorowego może być sprawcą przestępstwa z art. 16 OdpZbiorU, które to przestępstwo stanowi prejudykat „inicjujący” decyzję o wszczęciu postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Z jednej strony udział takiej osoby w postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego wydaje się kuszący nie tylko ze względu na możliwość szerszego poznania prawdy materialnej. Osoba taka posiada również zwykle najszerszą znajomość okoliczności czynu zabronionego, a tym samym posiada wiedzę na temat szczególnych okoliczności ograniczających lub wyłączających winę podmiotu zbiorowego, a zatem kluczowych okoliczności z perspektywy prowadzenia obrony podmiotu zbiorowego przed sądem⁵⁶⁰. Z drugiej jednak strony popełnienie przestępstwa przez taką osobę w sposób oczywisty doprowadziło do zagrożenia dla interesów podmiotu zbiorowego, a tym samym jego udział w postępowaniu przeciwko temu podmiotowi może budzić wątpliwości w zakresie należytego reprezentowania interesów tego podmiotu⁵⁶¹.

Wreszcie, osoba uprawniona do reprezentacji podmiotu zbiorowego może być całkowicie niezwiązana z wydarzeniami, które stanowią podstawę do wszczęcia przeciwko podmiotowi zbiorowemu postępowania w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. Członek organu podmiotu zbiorowego może znać okoliczności sprawy jedynie „ze słyszenia” lub „z dokumentów” i wówczas reprezentuje aktualną wiedzę podmiotu zbiorowego, nie dysponując żadną empiryczną wiedzą na temat okoliczności sprawy. Tytułem przykładu taką osobą może być członek zarządu spółki kapitałowej, przeciwko której toczy się postępowanie w sprawie jej odpowiedzialności za czyn zabroniony, który to nie sprawował żadnej funkcji w podmiocie zbiorowym w czasie, gdy miały miejsce czyny zabronione będące przedmiotem rozpoznania w sprawie przeciwko podmiotowi zbiorowemu.

⁵⁶⁰ Pogląd częściowo aprobujący dopuszczenie sprawcy przestępstwa z art. 16 OdpZbiorU stanowiącego prejudykat do wszczęcia postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu wyraziła np. B. Nita, *Postępowanie...*, s. 190.

⁵⁶¹ Wszak popełnienie przestępstwa jest aktem skrajnie nieprofesjonalnym w działalności jakiegokolwiek członka organu podmiotu zbiorowego. Skoro sprawca taki nie sprostał obowiązkowi zachowania profesjonalizmu w swojej wcześniejszej działalności to wątpliwości budzi czy będzie w sposób profesjonalny reprezentował podmiot zbiorowy w postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU spowodowanym własnym czynem zabronionym.

Zgodnie z art. 33 ust. 1 OdpZbiorU, w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary w imieniu podmiotu zbiorowego występuje osoba wchodząca w skład organu uprawnionego do reprezentowania tego podmiotu (przedstawiciel podmiotu zbiorowego)⁵⁶². Przepis ten ma charakter blankietowy, a odpowiedzi na pytanie o to, kto jest organem uprawnionym, szukać należy w przepisach prawa cywilnego i handlowego⁵⁶³. To jaki organ uprawniony jest do reprezentowania podmiotu zbiorowego wynika zwykle z ustawy, umowy lub statutu określających strukturę i sposób organizacji podmiotu zbiorowego, względnie obowiązującego prawa aktualizującego się w przypadku braku umownego uregulowania zasad reprezentacji⁵⁶⁴. Przedstawicielem podmiotu zbiorowego w postępowaniu w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony może być wyłącznie osoba fizyczna⁵⁶⁵.

Kwestia prawidłowej reprezentacji podmiotu zbiorowego będącego osobą prawną wydaje się wystarczająco jasna – chodzi przecież o osobę wchodzącą w skład organu takiej osoby prawnej uprawnionego do jej reprezentowania, a więc np. członka zarządu spółki kapitałowej, członka zarządu spółdzielni, członka zarządu stowarzyszenia, członka zarządu fundacji. Kwestia ta przynajmniej przy zastosowaniu czystej wykładni językowej traci

⁵⁶² Art. 33 ust. 1 OdpZbiorU; Ustawodawca w postępowaniu sądowym w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony nazywa reprezentanta podmiotu zbiorowego „przedstawicielem podmiotu zbiorowego” na co wskazuje także treść art. 34 ust. 1 OdpZbiorU co jest sformulowaniem mylącym, albowiem tak samo nazywa funkcję pełnioną przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, a zakres uprawnień tych osób i ich rola procesowa są różne. Wskazać przy tym należy, że Nie bez racji podnosi A. Świątłowski, że „choć ustawa posługuje się pojęciem >>przedstawiciel<<, sformułowanie art. 33 ust. 1 i ust. 3-6 u.o.p.z. nakazuje uznać, że chodzi w istocie o reprezentację podmiotu zbiorowego. Przedstawicielem podmiotu zbiorowego jest natomiast jego obrońca, o którym mowa w art. 33 ust. 2 u.o.p.z.” (zob. A. Świątłowski [w:] System Prawa Karnego Procesowe. Tom VI. Strony i inni uczestnicy postępowania karnego, Wolters Kluwer 2016, s. 808). W niniejszej rozprawie będę się jednak posługiwał pojęciem przyjętym przez ustawodawcę.

⁵⁶³ A. Świątłowski [w:] C. Kulesza (red.), System Prawa Karnego Procesowe. Tom VI. Strony i inni uczestnicy postępowania karnego, Wolters Kluwer 2016, s. 812.

W zagranicznych systemach prawnych kwestia reprezentacji podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym bywa uregulowana nieco szerzej. Tytułem przykładu zgodnie z holenderskim kodeksem postępowania karnego, w przypadku wszczęcia postępowania karnego przeciwko podmiotowi zbiorowemu, powinien on – co do zasady – być reprezentowany przez członka zarządu (jeśli jest ich więcej to przez jednego z nich). W przypadku podmiotów bez organów kolegialnych, np. spółek partnerskich, ustawa wprost przyznaje prawo do reprezentacji podmiotu w postępowaniu karnym jednemu z partnerów. Każda z ww. osób może udzielić pełnomocnictwa do jej zastępowania w procesie - zob. art. 528 holenderskiego kodeksu postępowania karnego oraz B.F. Keulen, E. Gritter, Corporate Criminal Liability in the Netherlands, *Electronic Journal of Comparative Law*, vol. 14.3 (December 2010), <http://www.ejcl.org>, s. 10.

⁵⁶⁴ D. Kała, Komentarz do art. 33 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów..., s. 188; D. Habrat, Ustawa..., s. 159.

⁵⁶⁵ Pogląd ten zyskał szeroką akceptację w doktrynie, a oparty jest na językowej wykładni przepisów dot. praw i obowiązków przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Zob. również: D. Habrat, Ustawa..., s. 159; B. Nita, Postępowanie..., s. 172.

na jasności np. w odniesieniu do podmiotów o niekolegialnych organach reprezentujących⁵⁶⁶ oraz w odniesieniu do tych osób prawnych, których organ reprezentujący nie został precyzyjnie ustawowo określony⁵⁶⁷. W przypadku tych pierwszych dopuścić należy reprezentację przez osobę sprawującą funkcję organu uprawnionego do reprezentowania. W przypadku braku precyzyjnego ustawowego określenia organu reprezentującego konieczne jest odwołanie się do okoliczności konkretnej sprawy lub dokumentów wewnętrznych osoby prawnej kształtujących jej strukturę, np. statutu. W razie wątpliwości co do sposobu ustalenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego, sąd rozpoznający sprawę przeciwko podmiotowi zbiorowemu powinien zwrócić się do niego o przedstawienie właściwych dokumentów uzasadniających ustanowienie konkretnej osoby przedstawicielem podmiotu zbiorowego.

Treść art. 33 ust. 1 OdpZbiorU nie daje klarownej odpowiedzi na pytanie, kto jest uprawniony do działania w charakterze przedstawiciela podmiotu zbiorowego, jeżeli jest nim jednostka organizacyjna z art. 33¹ k.c. nieposiadająca organów. W tym przypadku wielokrotnie konieczne będzie odwołanie się do okoliczności konkretnej sprawy i ww. dokumentów wewnętrznych podmiotu zbiorowego. Uregulowania ustawowe mogą być w tym zakresie mylące. Tytułem przykładu przepisy k.s.h. pozwalają na takie ukształtowanie umowy spółki partnerskiej, żeby przewidywała ona, iż prowadzenie spraw i reprezentowanie spółki powierza się zarządowi. Zarząd taki nie jest jednak organem, o którym mowa w art. 33 ust. 1 OdpZbiorU. W piśmiennictwie dopuszcza się możliwość reprezentowania takich podmiotów zbiorowych przez wspólników⁵⁶⁸. W odniesieniu do jednostek organizacyjnych z art. 331 k.c. *de lege lata* należy zaakceptować wyrażony w doktrynie pogląd, zgodnie z którym pod pojęciem osoby wchodzącej w skład organu uprawnionego do reprezentowania podmiotu zbiorowego rozumieć trzeba „osobę uprawnioną na ogólnych zasadach (zgodnie z ustawą, umową lub statutem) do reprezentacji podmiotu zbiorowego”⁵⁶⁹. W ocenie autora niniejszej rozprawy ze względu na jasną treść art. 33 ust. 1 OdpZbiorU (mówi on o osobie wchodzącej w skład organu

⁵⁶⁶ Tytułem przykładu uczelnię reprezentuje rektor.

⁵⁶⁷ To statut partii politycznej (wpisanej do ewidencji) określa organy partii, w tym organy reprezentujące partię na zewnątrz (zob. art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych).

⁵⁶⁸ A. Świątłowski [w:] C. Kulesza (red.), System Prawa Karnego Procesowego..., s. 812.

⁵⁶⁹ D. Kala, Komentarz do art. 33 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów..., s. 188; W przypadku, gdy takich osób jest kilka, należy uznać, że (analogicznie jak w przypadku kolegialnych organów podmiotów zbiorowych posiadających osobowość prawną) podmiot zbiorowy jest obciążony obowiązkiem wybrania jednej z tych osób.

uprawnionego do reprezentowania podmiotu zbiorowego), podmiot zbiorowy nie może być w postępowaniu reprezentowany przez prokurenta⁵⁷⁰. Podobnie, co do zasady przedstawicielem podmiotu zbiorowego nie może być syndyk⁵⁷¹.

Zgodnie z art. 33 ust. 4 OdpZbiorU, w imieniu podmiotu zbiorowego w postępowaniu nie może występować osoba, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, czyli sprawca przestępstwa będącego podstawą do odpowiedzialności następczej tego podmiotu zbiorowego. Do wymienionych już wcześniej argumentów za takim rozwiązaniem należy dodać, że w piśmiennictwie można się spotkać ze stanowiskiem, że dopuszczenie możliwości reprezentowania podmiotu zbiorowego przez ww. sprawcę przestępstwa godziłoby w powagę wymiaru sprawiedliwości⁵⁷².

Jeżeli podmiot zbiorowy, ignorując treść art. 33 ust. 4 OdpZbiorU, wyznaczy do reprezentowania go osobę, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, sąd wezwie ten podmiot do wskazania w terminie 30 dni innej osoby, która będzie występowała w postępowaniu w jego imieniu w oparciu o art. 33 ust. 5 OdpZbiorU. Zgodnie z art. 33 ust. 6 OdpZbiorU, w razie niewyznaczenia w terminie innej osoby albo gdy nie działają organy uprawnione do reprezentowania podmiotu zbiorowego, sąd wyznacza temu podmiotowi obrońcę z urzędu, spośród radców prawnych lub adwokatów. Z treści art. 33 ust. 4 OdpZbiorU nie wynika, aby termin na wyznaczenie innego przedstawiciela miał charakter zawity lub prekluzyjny. Rację przyznać należy tym przedstawicielom doktryny, którzy wskazują, że jeżeli podmiot zbiorowy wyznaczy prawidłowego przedstawiciela po upływie ww. terminu to ustanowiony obrońca z urzędu traci legitymację do dalszego występowania w sprawie i powinien zostać przez sąd zwolniony⁵⁷³.

Organ uprawniony do reprezentacji podmiotu zbiorowego zgodnie z właściwymi przepisami lub na podstawie np. statutu może być organem kolegialnym. Zasady reprezentacji każdego podmiotu zbiorowego mogą zakładać reprezentację wieloosobową,

⁵⁷⁰ Tożsame stanowisko w doktrynie zaprezentowali D. Kala (D. Kala, Komentarz do art. 33 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów..., s. 188) oraz B. Nita (Ocena prawna zakładów opieki zdrowotnej jako podmiotów ustawy z dnia 28.10.2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, PiM 2004/15, s. 61 i n., SIP Lex teza 9). Można się jednak spotkać z odmiennym stanowiskiem (tak: A. Świątłowski [w:] C. Kulesza (red.), System Prawa Karnego Procesowego..., s. 812 i n.

⁵⁷¹ A. Świątłowski [w:] C. Kulesza (red.), System Prawa Karnego Procesowego..., s. 812 i n.

⁵⁷² D. Kala, Komentarz do art. 33 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów..., s. 190.

⁵⁷³ D. Kala, Komentarz do art. 33 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów..., s. 191.

w tym reprezentację łączną, albo wskazywać, że zawsze w gronie osób reprezentujących muszą znajdować się konkretne osoby (np. dwóch członków zarządu, spośród których co najmniej jeden jest prezesem zarządu). W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony każdy podmiot będący stroną bierną takiego postępowania musi jednak wybrać wyłącznie jednego przedstawiciela⁵⁷⁴. Do takich wniosków należy dojść na podstawie wykładni językowej, albowiem przepis ten precyzyjnie wskazuje, że „w imieniu podmiotu zbiorowego w postępowaniu występuje osoba wchodząca w skład organu”. Przemawiają za tym również względy funkcjonalne⁵⁷⁵. W doktrynie wskazuje się, że dopuszczenie reprezentacji łącznej stwarzałoby istotne problemy procesowe np. w zakresie stawiennictwa podmiotu zbiorowego na rozprawie, składania za podmiot zbiorowy oświadczeń wiedzy i woli oraz odwoływalności czynności procesowych⁵⁷⁶. Za zawężeniem prawa do reprezentacji do jednego przedstawiciela mają przemawiać względy ekonomiki procesowej, a także ułatwienie organizacji pracy podmiotu zbiorowego⁵⁷⁷.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności tego podmiotu za czyn zabroniony wykonuje prawa i obowiązki tego podmiotu jako strony biernej tego postępowania. W konsekwencji działania i zaniechania osoby reprezentującej podmiot zbiorowy, a także wszelkie jej oświadczenia wiedzy oraz oświadczenia woli (w tym wyjaśnienia składane przez przedstawiciela w imieniu podmiotu zbiorowego) są traktowane jako własne zachowanie podmiotu zbiorowego⁵⁷⁸. Dlatego też to podmiotowi zbiorowemu, a nie jego przedstawicielowi, przysługuje prawo do obrony i to ten podmiot może (poprzez swoje organy) ustanowić sobie obrońcę, którym może być adwokat lub radca prawny⁵⁷⁹.

⁵⁷⁴ Odmiennie uregulowano tę kwestię np. w prawie holenderskim. Tam podmiot zbiorowy może być reprezentowany przez wielu przedstawicieli i każdemu przysługuje prawo do milczenia. Jednocześnie sąd może nakazać stawiennictwo konkretnego przedstawiciela (np. członka zarządu), a nawet skorzystać z doprowadzenia go na rozprawę za pośrednictwem policji. Nie wpływa to jednak na jego uprawnienia procesowe (prawo do milczenia, przywilej niedostarczania dowodów na niekorzyść podmiotu zbiorowego) – zob. B.F. Keulen, E. Gritter, *Corporate Criminal Liability in the Netherlands...*, s. 10.

⁵⁷⁵ W. Grzeszczyk, Wątpliwości proceduralne związane ze stosowaniem ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, *Prok. i Pr.*, nr 1, 2004, s. 79.

⁵⁷⁶ D. Habrat, *Ustawa...*, s. 121 i n., B. Nita, *Postępowanie karne...*, s. 172.

⁵⁷⁷ Zob. D. Habrat, *Ustawa...*, s. 121 i n., B. Nita, *Postępowanie...*, s. 172; tak też K. Papke-Olszaukas, K. Woźniewski, *Uczestnicy...*, s. 198-199; W. Grzeszczyk, *Wątpliwości...*, s. 79.

⁵⁷⁸ D. Habrat, *Ustawa...*, s. 122.

⁵⁷⁹ *Ibid.*

Zgodnie z art. 33 ust. 3 OdpZbiorU, przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo składania wyjaśnień, może jednak bez podania powodów odmówić odpowiedzi na poszczególne pytania lub odmówić składania wyjaśnień. Osoba ta ma prawo składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie. Podstawowym uprawnieniem przedstawiciela podmiotu zbiorowego jest prawo do udziału w rozprawie⁵⁸⁰. Zakres ww. uprawnień zostanie szczegółowo omówiony w dalszej części niniejszej rozprawy, ale już w tym miejscu należy podkreślić, że chociaż ustawa wskazuje w art. 33 ust. 3 na uprawnienia przedstawiciela to w istocie stanowią one elementy prawa do obrony podmiotu zbiorowego. Są to szczegółowe prawa mające służyć zagwarantowaniu podmiotowi zbiorowemu możliwości realizacji konstytucyjnego prawa do obrony.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu za czyn zabroniony ma prawo do wykonywania wszystkich czynności składających się na obronę materialną tego podmiotu. Formą obrony materialnej podmiotu zbiorowego będzie także milczenie i bierne zachowanie jego przedstawiciela⁵⁸¹. Jako że podmiot zbiorowy nie ma możliwości występowania w procesie w sposób inny niż przez przedstawiciela, oświadczenia, działania i zaniechania tej osoby należy uznawać po prostu za czynności podmiotu zbiorowego. Za takie nie mogą natomiast zostać uznane oświadczenia i czynności podejmowane przez inne osoby, chociażby uprawnione do reprezentacji podmiotu zbiorowego, ale które nie zostały prawidłowo zgłoszone jako przedstawiciel podmiotu zbiorowego, o którym mowa w art. 33 OdpZbiorU. Osoby takie, wchodzące w skład organów zarządzających, nadzorczych lub kontrolnych podmiotu zbiorowego, mają obowiązek złożenia zeznań i mówienia prawdy pod rygorem odpowiedzialności karnej za fałszywe zeznania⁵⁸².

⁵⁸⁰ Art. 34 ust. 1 OdpZbiorU; obrońca podmiotu zbiorowego nie jest jego przedstawicielem. W postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego mogą zatem działać równolegle przedstawiciel podmiotu zbiorowego i obrońca tego podmiotu. Zob. także: A. Zachuta, Specyfika odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Prok. i Pr., nr 11, 2003, s. 156.

⁵⁸¹ D. Habrat, Ustawa..., s. 122.

⁵⁸² D. Kala, Komentarz do art. 33 OdpZbioru [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów..., s. 189.

3.2. Reprezentacja podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony w przepisach Projektu OPZ

W odniesieniu do postanowień Projektu OPZ w kwestii reprezentacji podmiotu zbiorowego liczne uwagi poczynione na gruncie OdpZbiorU pozostają aktualne, chociaż ujednolicenie przepisów dotyczących reprezentacji podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym przyniosło raczej nowe wątpliwości w zakresie tej reprezentacji zamiast wyjaśnienia tych poprzednio podnoszonych.

W związku ze zmianą modelową, w tym zmianą podstaw odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, należy wskazać, że na gruncie przepisów Projektu OPZ reprezentant podmiotu zbiorowego może przyjąć co najmniej jedną dodatkową rolę w procesie. Analiza przepisów OdpZbiorU prowadzi do wniosku, że osoba taka może występować w roli wyłącznie przedstawiciela podmiotu zbiorowego (bez wiedzy pierwotnej na temat okoliczności sprawy), być świadkiem na okoliczności związane z czynem zabronionym mającym stanowić podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego albo być sprawcą tego czynu zabronionego (wówczas bez prawa do występowania w roli przedstawiciela podmiotu zbiorowego). Tymczasem w Projekt OPZ jednym z nowych warunków odpowiedzialności podmiotu zbiorowego jest wyczerpanie znamion czynu zabronionego w następstwie takiej nieprawidłowości w organizacji działalności podmiotu zbiorowego, która ułatwiła lub umożliwiła popełnienie czynu zabronionego, chociaż inna organizacja działalności mogła zapobiec popełnieniu tego czynu⁵⁸³. Prawidłowa organizacja polityk i procedur wewnętrznych *compliance* lub nadzór nad ich wykonaniem w podmiotach zbiorowych są nierzadko powierzone jednemu z członków zarządu takiego podmiotu. Ustalenia takiego postępowania mogłyby prowadzić do uznania, że ten członek zarządu nie dopełnił ciężących na nim obowiązków lub przekroczył nadane mu uprawnienia, co z kolei mogłoby skutkować pociągnięciem go nie tylko do odpowiedzialności odszkodowawczej względem podmiotu zbiorowego, ale hipotetycznie również odpowiedzialności karnej⁵⁸⁴.

⁵⁸³ Art. 6 ust. 3 pkt 2 w zw. z art. 6 ust. 1 i 2 Projektu OPZ.

⁵⁸⁴ Na podstawie przepisów art. 296 k.k. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego składając zeznania może wprowadzić odmówić składania zeznań lub odmówić odpowiedzi na pytania, jeżeli odpowiedź mogłaby narazić jego lub podmiot zbiorowy na odpowiedzialność karną albo odpowiedzialność określoną w rozdziale 2 Projektu OPZ. Do podmiotu zbiorowego należy ocena, czy taka osoba będzie należycie reprezentowała jego interesy w postępowaniu.

Ponadto przepisy Projektu OPZ wprowadzają możliwość równoczesnego prowadzenia postępowania karnego przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ, i postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. Mogą one być prowadzone w ramach jednego i tego samego postępowania przygotowawczego i sądowego, co rodzi dalsze komplikacje⁵⁸⁵.

Podmiot zbiorowy może być reprezentowany w postępowaniu przez swojego przedstawiciela, którego udział zgłasza w formie pisemnej do czasu zamknięcia przewodu sądowego w pierwszej instancji⁵⁸⁶. Przedstawicielem podmiotu zbiorowego może być osoba fizyczna uprawniona do jego reprezentowania na mocy ustawy, statutu lub umowy określającej organizację podmiotu zbiorowego⁵⁸⁷. Należy aprobować nowe określenie zakresu osób uprawnionych do objęcia funkcji przedstawiciela podmiotu zbiorowego w toczącym się przeciwko niemu postępowaniu represyjnym. Art. 33 ust. 1 OdpZbiorU był wadliwie skonstruowany, tworząc mniejsze lub większe wątpliwości interpretacyjne, zwłaszcza w odniesieniu do podmiotów zbiorowych nieposiadających organów. Wątpliwości te tracą na aktualności w Projekt OPZ wobec jasnej treści art. 52 ust. 1 Projektu OPZ. Aktualne przy tym pozostaje zapatrywanie, że podmiot zbiorowy powinien wybrać wyłącznie jedną osobę, która będzie jego przedstawicielem w postępowaniu na gruncie przepisów Projektu OPZ⁵⁸⁸.

Najistotniejszą zmianą w Projekt OPZ w zakresie osoby przedstawiciela podmiotu zbiorowego jest usunięcie generalnego zakazu reprezentowania podmiotu zbiorowego w postępowaniu przez sprawcę czynu zabronionego stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Co więcej, możliwa jest kumulacja roli oskarżonego lub podejrzanego w procesie z rolą przedstawiciela podmiotu zbiorowego,

⁵⁸⁵ Należy podkreślić, że możliwość prowadzenia śledztwa w przedmiocie odpowiedzialności osoby fizycznej i podmiotu zbiorowego w ramach tego samego postępowania przygotowawczego przewidują także inne systemy prawne – np. austriacki VbVG. Ten wprowadza z kolei wyjątki od tej zasady np. „ze względu na ekonomikę postępowania albo ze względu na możliwość skrócenia okresu tymczasowego aresztowania osoby fizycznej” (T. Darkowski, Austriacki model odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., nr 6, 2018, s. 11). Podobnie w ustawodawstwie czeskim założeniem jest, że postępowanie przeciwko osobie fizycznej i podmiotowi zbiorowemu będzie toczyć się razem (zob. § 31 ust. 1 czeskiej ustawy z 2011 r. o odpowiedzialności karnej osób prawnych i postępowaniu przeciwko nim).

⁵⁸⁶ Art. 51 ust. 1 i 2 Projektu OPZ.

⁵⁸⁷ Art. 52 ust. 1 Projektu OPZ.

⁵⁸⁸ Przepisy odnoszące się do przedstawiciela są sformułowane wyłącznie w liczbie pojedynczej, co jasno wskazuje na intencję ustawodawcy. Aktualne w tym zakresie pozostają wszystkie wcześniej poczynione uwagi zwłaszcza w odniesieniu do dysfunkcjonalności prowadzenia takiego postępowania z udziałem kilku przedstawicieli podmiotu zbiorowego.

jeżeli te postępowania toczą się łącznie. Przepisy Projektu OPZ wprost regulują sytuacje, w których dochodzi do kumulacji roli procesowej oskarżonego⁵⁸⁹. Powyższe oznacza, że ustawodawca generalnie nie widzi zagrożenia w reprezentowaniu podmiotu zbiorowego przez sprawcę czynu zabronionego, z którego wynika wszczęcie postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu.

Wskazać jednak należy, że w Projekt OPZ ustawodawca dopuszcza fakultatywną odmowę udzielenia zgody na udział sprawcy ww. czynu zabronionego w sprawie jako przedstawiciel podmiotu zbiorowego. W postępowaniu przygotowawczym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony prokurator może odmówić zgody na udział w postępowaniu przedstawicielowi, któremu przedstawiono zarzut popełnienia czynu stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, jeżeli interesy tego podmiotu pozostają w sprzeczności z interesami tego przedstawiciela lub jeśli może to zakłócić prawidłowy przebieg postępowania prowadzonego na podstawie niniejszej ustawy albo postępowania o czyn stanowiący podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (art. 52 ust. 2 Projektu OPZ). W postępowaniu sądowym decyzję w tym zakresie podejmuje sąd. Ustawodawca pozostawił zatem możliwość zapobiegnięcia przez prokuratora lub sąd podnoszonym w doktrynie możliwym negatywnym konsekwencjom reprezentowania podmiotu zbiorowego przez sprawcę przestępstwa.

Wśród przesłanek odmowy zgody na reprezentowanie podmiotu zbiorowego przez rzekomego sprawcę ww. czynu zabronionego wymieniono m.in. sprzeczność interesów podmiotu zbiorowego i zgłoszonego przedstawiciela podmiotu, któremu przedstawiono zarzut popełnienia czynu stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Przesłanka ta nie wydaje się zasadna. Przy tym nie mówimy o sprawcy ww. czynu zabronionego, ale o osobie, której przedstawiono zarzuty w tym zakresie. Czynność przedstawienia zarzutów nie podlega żadnej kontroli odwoławczej i zależy wyłącznie od oceny materiału dowodowego dokonanej przez prokuratora. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie ma zatem możliwości obrony przed postanowieniem o przedstawieniu mu zarzutu.

⁵⁸⁹ Np. na podstawie art. 44 ust. 2 Projektu OPZ, jeżeli przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie jest oskarżonym, sąd przesłuchuje go w charakterze świadka. Zgodnie zaś, z art. 54 ust. 2 Projektu OPZ, przedstawiciela podmiotu zbiorowego przesłuchuje się w charakterze świadka, chyba że w tym samym postępowaniu jest on podejrzanym.

Ponadto, w pierwszej kolejności to podmiot zbiorowy decyduje o wyborze swojego przedstawiciela. Podmiot zbiorowy, rozważając okoliczności sprawy może dojść do przekonania, że ww. sprzeczność interesów nie zachodzi albo że jest ona nieistotna, albo że wprawdzie jest istotna, ale np. wiedza rzekomego sprawcy czynu zabronionego (osoby, której przedstawiono zarzuty w tym zakresie) na temat okoliczności sprawy przeważa za upoważnieniem go do reprezentowania podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym. Prokurator lub sąd w tej sytuacji, działając w celu ochrony interesów podmiotu zbiorowego, może odmówić tej osobie udziału w postępowaniu w charakterze przedstawiciela podmiotu zbiorowego, uniemożliwiając podmiotowi zbiorowemu obronę materialną za pośrednictwem osoby, którą podmiot ten uznał za najbardziej kompetentną. Przy tym wydaje się, że podmiot zbiorowy jest w stanie lepiej ocenić, czy pozostaje z daną osobą w konflikcie interesów czy też nie. Przyjęcie przesłanki interesu podmiotu zbiorowego należy ocenić negatywnie.

Nie jest jasne, w jaki sposób objęcie funkcji przedstawiciela podmiotu zbiorowego przez osobę, której przedstawiono zarzut popełnienia czynu stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego miałyby zakłócić prawidłowy przebieg postępowania prowadzonego na podstawie Projektu OPZ albo postępowania o czyn stanowiący podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. W uzasadnieniu do Projektu OPZ nie wyjaśniono podstaw przyjęcia tej przesłanki. Przesłanka ta przypomina cel stosowania środków zapobiegawczych w stosunku do osób fizycznych, którym zgodnie z art. 249 § 1 k.p.k. jest przede wszystkim zabezpieczenie prawidłowego toku postępowania. W doktrynie wskazuje się przy tym, że „zabezpieczenie prawidłowego toku postępowania polega na stworzeniu dla procesu karnego takich warunków, by mógł być prowadzony bez przeszkód i by zostały osiągnięte cele postępowania karnego”⁵⁹⁰. Wydaje się, że ocena tej przesłanki w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony będzie zawsze warunkowana okolicznościami sprawy i wszelkie dalsze rozważania w tym zakresie miałyby zbyt kazuistyczny charakter. Podkreślenia jednak wymaga, że spełnienie przesłanek zastosowania środków zapobiegawczych wobec ww. podejrzanego (lub oskarżonego) nie stanowi jeszcze o tym, że wyznaczenie tej osoby na przedstawiciela podmiotu zbiorowego będzie zakłócać

⁵⁹⁰ R. A. Stefański, S. Zabłocki, Komentarz do art. 249 k.p.k. [w:] Stefański Ryszard A. (red.), Zabłocki Stanisław (red.), Kodeks postępowania karnego. Tom II. Komentarz do art. 167-296, Wolters Kluwer 2019, s. 892 i n.

prawidłowy przebieg postępowania w przedmiocie odpowiedzialności tego podmiotu albo postępowania karnego przeciwko tej osobie. Okoliczności przemawiające za zastosowaniem środków zapobiegawczych w stosunku do ww. osoby nie powinny automatycznie świadczyć o konieczności odmówienia jej możliwości reprezentowania podmiotu zbiorowego. Każdorazowo należy wykazać, że to wyznaczenie tej osoby przedstawicielem podmiotu zbiorowego może skutkować zakłóceniem postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego lub postępowania karnego przeciwko tej osobie.

Nową możliwością reprezentacji podmiotu zbiorowego w postępowaniu wprowadzoną przepisami Projektu OPZ jest ustanowienie kuratora dla podmiotu zbiorowego. Zgodnie z art. 53 Projektu OPZ, jeżeli w organie podmiotu zbiorowego zachodzą braki uniemożliwiające jego reprezentację, brak jest osób uprawnionych do jego reprezentowania lub podmiot zbiorowy nie może być prawidłowo reprezentowany w postępowaniu toczącym się na podstawie Projektu OPZ w związku z brakiem zgody organu podmiotu zbiorowego na udział w postępowaniu przedstawiciela tego podmiotu, sąd na wniosek prokuratora może ustanowić kuratora dla podmiotu zbiorowego. Przepis ten ma – podobnie jak obowiązujący art. 33 ust. 6 OdpZbiorU – zapobiegać sytuacji, w której ze względu na okoliczności związane z działalnością podmiotu zbiorowego nie może on być prawidłowo reprezentowany w postępowaniu. Zgodnie z przepisami OdpZbiorU w takiej sytuacji sąd wyznaczał podmiotowi zbiorowemu obrońcę z urzędu. W Projekt OPZ przewidziano natomiast ustanowienie kuratora.

Rola obrońcy z urzędu podmiotu zbiorowego na gruncie OdpZbiorU była oczywista. Nie jest jednak jasne, jaki jest cel ustanowienia kuratora. Stanowisko, jakoby kurator podmiotu zbiorowego w postępowaniu przeciwko temu podmiotowi dysponował takim samym zakresem praw i obowiązków jak przedstawiciel podmiotu zbiorowego, wydaje się być funkcjonalnie uzasadnione, ale nie znajduje uzasadnienia w treści przepisów Projektu OPZ. W k.p.k. brak jest przepisów, które można by analogicznie zastosować do ustalenia uprawnień kuratora na gruncie przepisów Projektu OPZ. Odnosząc się do innych gałęzi prawa, należy wskazać, że zgodnie z art. 69 §1 w zw. z art. 69 § 3 k.p.c., kurator ustanowiony dla strony będącej osobą prawną, gdy w jej organie zachodzą braki uniemożliwiające jej reprezentację, albo dla strony będącej jednostką organizacyjną,

o której mowa w art. 64 § 1¹ k.c., gdy brak jest osób uprawnionych do jej reprezentowania, jest umocowany do dokonywania wszystkich czynności łączących się ze sprawą. Najwęższe rozumienie przepisów Projektu OPZ o ustanowieniu kuratora dla podmiotu zbiorowego nakazywałoby uznać, że kurator podejmuje jedynie czynności zmierzające do powołania albo uzupełnienia składu organu podmiotu zbiorowego w sposób umożliwiający wybór przedstawiciela podmiotu zbiorowego⁵⁹¹. Przepisy Projektu OPZ wymagają w tym zakresie znacznego doprecyzowania⁵⁹². W obecnej sytuacji, w celu obrony interesów podmiotu zbiorowego znacznie bardziej zasadnym jest rozwiązanie przyjęte w już obowiązującej ustawie, tj. ustanowienie dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu.

Rozważając uprawnienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego na gruncie przepisów Projektu OPZ, należy podkreślić, że wspomniany już wcześniej art. 55 ust. 1-3 Projektu OPZ jest jedynym przepisem Projektu OPZ odnoszącym się do uprawnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Chociaż uzasadnienie Projektu OPZ wskazuje na to, że przepis ten stanowi przeniesienie do Projektu OPZ przepisu art. 21a OdpZbiorU to przy obecnej treści Projektu OPZ należy uznać, że art. 55 Projektu OPZ wyznacza granice uprawnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym⁵⁹³.

Podsumowując zmiany, jakie mają zostać wprowadzone w reprezentacji podmiotu zbiorowego na podstawie przepisów OdpZbiorU, jako główną modyfikację należy wskazać usunięcie generalnego zakazu reprezentowania podmiotu zbiorowego przez sprawcę czynu zabronionego mającego stanowić podstawę odpowiedzialności tego podmiotu. Cieszy również dookreślenie zasad wyznaczania przedstawiciela podmiotu zbiorowego poprzez odwołanie do przepisów ustawy, statutu lub umowy określającej organizację podmiotu zbiorowego.

⁵⁹¹ Podobnym celem służy ustanowienie kuratora osoby prawnej na podstawie art. 42 k.c.

⁵⁹² Postulować należy również konieczność zawiadomienia przez sąd niezwłocznie właściwego sądu rejestrowy o ustanowieniu kuratora dla podmiotu zbiorowego wpisanego do Krajowego Rejestru Sądowego.

⁵⁹³ Inne problemy (wynikające z ewidentnego błędu przy sporządzaniu Projektu OPZ) to wspomniany już brak przepisu regulującego zakres uprawnień podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym (i konieczność stosowania niedookreślonych przepisów odsyłających odpowiednio do treści k.p.k.) oraz formalny brak możliwości występowania podmiotu zbiorowego w postępowaniu przeciwko osobie fizycznej, pomimo że utrzymanie tej możliwości było celem twórców Projektu OPZ (aby to osiągnąć, art. 55 ust. 2 musiałby się odnosić nie do „postępowania sądowego” ale do „postępowania sądowego, w którym skierowano akt oskarżenia przeciwko osobie, o której mowa w art. 6 ust. 1 lub 2 Projektu OPZ”).

4. Udział podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych

4.1. Udział podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych w przepisach OdpZbiorU

Udział przedstawiciela podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych zapewnia mu możliwość reagowania na dynamicznie zmieniającą się sytuację procesową oraz realną możliwość realizacji uprawnień wynikających z prawa do obrony podmiotu zbiorowego⁵⁹⁴.

Tytułem przykładu tylko, biorąc udział w rozprawie, przedstawiciel podmiotu zbiorowego może zrealizować uprawnienie do składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie⁵⁹⁵. Oczywiście podmiot zbiorowy może przedstawić pisemne stanowisko dotyczące dowodów przeprowadzonych na rozprawie, ale po pierwsze nie ma ono wartości „wyjaśnień” przedstawiciela podmiotu zbiorowego, a po drugie istotą ww. uprawnienia jest możliwość niezwłocznego przedstawienia stanowiska strony na temat przeprowadzonego dowodu, np. zanegowania jego wartości lub przeciwnie – uzasadnienia wartości okoliczności wykazanych tym dowodem dla ustalenia prawdy materialnej. Przedstawienie stanowiska pisemnego, choćby nawet było treściowo tożsame ze stanowiskiem, które miał wygłosić przedstawiciel na rozprawie, to traci na swojej mocy argumentacyjnej chociażby ze względu na brak ww. bezpośredniości odniesienia.

Ponadto podnosi się, że obecność strony biernej postępowania represyjnego podczas czynności procesowej „w jakimś sensie legalizuje tę czynność i uwiarygodnia jej wynik”⁵⁹⁶. Przy tym, pod pojęciem prawa strony biernej do udziału w czynnościach procesowych należy rozumieć jej prawo do udziału w czynnościach dowodowych, posiedzeniach sądu i rozprawach⁵⁹⁷.

W modelu postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony na gruncie OdpZbiorU podmiot zbiorowy nie ma żadnej możliwości

⁵⁹⁴ P.K. Sowiński, *Uprawnienia...*, s. 319.

⁵⁹⁵ Art. 33 ust. 3 zd. 2 OdpZbiorU.

⁵⁹⁶ P.K. Sowiński, *Uprawnienia...*, s. 320.

⁵⁹⁷ *Ibid.*, s. 321.

ochrony własnych interesów i wpływania na przebieg postępowania karnego na etapie postępowania przygotowawczego przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU w sprawie o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU, pomimo że ustalenia tego postępowania będą w sposób pośredni rzutować na możliwość pociągnięcia tego podmiotu do odpowiedzialności. Jakkolwiek prawa podmiotu zbiorowego do udziału w czynnościach procesowych aktualizują się dopiero na etapie postępowania jurysdykcyjnego przeciwko ww. osobie fizycznej, o ile podmiot zbiorowy zostanie prawidłowo zawiadomiony o toczącym się postępowaniu i zgłosi w nim udział swojego przedstawiciela przed zamknięciem przewodu sądowego w pierwszej instancji. W postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU do możliwości wzięcia przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego udziału w czynnościach procesowych nie znajdują zastosowania żadne przepisy dotyczące udziału w czynnościach postępowania przygotowawczego⁵⁹⁸.

Podstawowym uprawnieniem, a zarazem jedynym wskazanym wprost w OdpZbiorU, jest prawo przedstawiciela podmiotu zbiorowego do wzięcia udziału w rozprawie. W rozprawie mogą wziąć udział: wnioskodawca, pokrzywdzony dopuszczony do udziału w postępowaniu obok prokuratora, przedstawiciel podmiotu zbiorowego i jego obrońca (art. 34 ust. 1 OdpZbiorU).

Słusznie podkreśla się w piśmiennictwie, że „rozprawa główna stanowi najważniejszy etap całego postępowania karnego, gdyż na jej forum sąd rozstrzyga o przedmiocie procesu”, a w konsekwencji to na rozprawie głównej strony postępowania i ich przedstawiciele procesowi dysponują najważniejszymi uprawnieniami procesowymi⁵⁹⁹. Z perspektywy przedstawiciela pomiotu zbiorowego szczególnie istotne jest, że to na tym etapie postępowania, podczas rozprawy głównej, będzie mógł kwestionować ustalenia poczynione przez sąd orzekający w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, zwłaszcza jeżeli podmiot

⁵⁹⁸ W konsekwencji, prawo podmiotu zbiorowego do udziału w czynnościach procesowych w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU aktualizuje się najwcześniej na etapie postępowania sądowego przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU w sprawie o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU. Kwestie te zostały już omówione na początku niniejszego rozdziału.

⁵⁹⁹ D. Świecki, Czynności procesowe obrońcy i pełnomocnika w sprawach karnych, Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 141.

zbiorowy nie miał wiedzy o ww. postępowaniu lub z innych powodów nie brał w nim udziału.

Na sądzie rozpoznającym sprawę przeciwko podmiotowi zbiorowemu ciąży obowiązek prawidłowego zawiadomienia podmiotu zbiorowego i jego obrońcy o planowanym terminie rozprawy. Czynności nie przeprowadza się, jeżeli przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie stawił się, a brak dowodu, że został o niej powiadomiony, oraz jeżeli zachodzi uzasadnione przypuszczenie, że niestawiennictwo wynikało z powodu przeszkód żywiołowych lub innych wyjątkowych przyczyn, a także wtedy, gdy osoba ta usprawiedliwiła należycie niestawiennictwo i wnosi o nieprzeprowadzenie czynności bez jej obecności, chyba że ustawa stanowi inaczej⁶⁰⁰. Niestawiennictwo przedstawiciela podmiotu zbiorowego, który został należycie zawiadomiony o czynności procesowej, niezależnie od jego przyczyny, nie stoi jednak na przeszkodzie przeprowadzeniu tej czynności, jeżeli stawił się obrońca podmiotu zbiorowego. Nie dotyczy to jednak czynności, w której udział przedstawiciela podmiotu zbiorowego jest obowiązkowy⁶⁰¹.

Co istotne, pomiędzy doręczeniem zawiadomienia przedstawicielowi podmiotu zbiorowego a terminem rozprawy głównej powinno upłynąć co najmniej 7 dni. W razie niezachowania tego terminu w stosunku do podmiotu zbiorowego lub jego obrońcy rozprawa na ich wniosek zgłoszony przed rozpoczęciem przewodu sądowego, ulega odroczeniu⁶⁰². W doktrynie podnosi się jednak, że „wbrew swemu literalnemu brzmieniu przepis art. 353 k.p.k. dotyczy pierwszego wyznaczonego terminu rozprawy”⁶⁰³. Kontrowersje budzi zatem, jakie skutki niesie naruszenie ww. terminu przez sąd oraz czy może ono stanowić skuteczną podstawę odwoławczą wobec ewentualnego naruszenia prawa do obrony strony biernej postępowania⁶⁰⁴.

⁶⁰⁰ Art. 117 § k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Co istotne, usprawiedliwienie niestawiennictwa z powodu choroby przedstawiciela podmiotu zbiorowego, którego obecność była obowiązkowa lub który wniósł o dopuszczenie do czynności, będąc uprawnionym do wzięcia w niej udziału, wymaga przedstawienia zaświadczenia potwierdzającego niemożność stawienia się na wezwanie lub zawiadomienie organu prowadzącego postępowanie, wystawionego przez lekarza sądowego.

⁶⁰¹ Art. 117 § 3a k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁰² Art. 353 § 1 i 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁰³ W. Jasiński, Komentarz do art. 353 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Skorupka J. (red.)..., s. 878 i n. i przywołany tam pogląd P. Hofmańskiego.

⁶⁰⁴ W orzecznictwie można się spotkać z poglądem, że naruszenie ww. terminu nie stanowi samo w sobie o naruszeniu prawa do obrony oskarżonego. Tytułem przykładu Sąd Najwyższy nie dostrzegł naruszenia prawa do obrony w sprawie, gdzie dyscyplinarny sąd odwoławczy naruszył ww. termin, ale na rozprawie nie przeprowadzał żadnego postępowania dowodowego, dysponował jedynie dowodami, które stanowiły podstawę

Wskazać przy tym należy, że udział w rozprawie podmiotu zbiorowego, przeciwko któremu toczy się postępowanie jest generalnie nieobowiązkowy – podmiot zbiorowy ma prawo, a nie obowiązek uczestnictwa w rozprawie⁶⁰⁵. Przewodniczący lub sąd mogą jednak uznać obecność przedstawiciela podmiotu zbiorowego za obowiązkową⁶⁰⁶. Wydaje się jednak, że taka sytuacja należeć będzie do rzadkości. W praktyce można się spotkać nawet z przyjęciem przez podmiot zbiorowy taktyki obrończej polegającej na utrudnianiu kontaktu z jego przedstawicielem co ma skutkować przedłużeniem postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Sąd ma jednak obowiązek zawiadomienia o czynnościach procesowych przede wszystkim podmiotu zbiorowego i jego obrońcy. Dane podmiotu zbiorowego są przy tym możliwe do zweryfikowania np. w sądach gospodarczych prowadzących właściwe rejestry⁶⁰⁷. Wątpliwości wzbudza możliwość zarządzenia przez sąd zatrzymania i przymusowego doprowadzenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego, jeżeli sąd uznaje jego obecność za niezbędną na podstawie art. 376 k.p.k. Co do zasady to podmiot zbiorowy decyduje, czy chce podejmować w postępowaniu aktywną obronę poprzez swojego przedstawiciela, czy też nie. Sąd podejmuje decyzję w kwestii obowiązkowego udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego, mając na uwadze charakter dowodów, który nakazywać może ich przeprowadzenie w obecności przedstawiciela podmiotu zbiorowego tak, aby ten miał możliwość ustosunkowania się do określonych dowodów czy przeprowadzenia konfrontacji lub okazania⁶⁰⁸. Podnosi się przy tym, że pomimo uznania obecności za niezbędną sąd może odstąpić od zarządzenia zatrzymania i ponownie wezwać oskarżonego (przedstawiciela podmiotu zbiorowego) na rozprawę, pouczając o skutkach niestawiennictwa⁶⁰⁹. W ocenie autora niniejszej rozprawy, dopuszczalne jest zatrzymanie i przymusowe doprowadzenie na rozprawę przedstawiciela podmiotu zbiorowego na podstawie odpowiedniego stosowania art. 376

rozstrzygnięcia sądu pierwszej instancji i które obwinionemu były znane (zob. postanowienie SN z dnia 6 czerwca 2019 r., sygn. akt II DSI 2/18, Legalis nr 1973599).

⁶⁰⁵ D. Habrat, Ustawa..., s. 166.

⁶⁰⁶ Art. 374 § 1 zd. 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁰⁷ Zob. np. Wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z dnia 24 lipca 2013 r., sygn. akt IV Ka 707/13, LEX nr 1870649.

⁶⁰⁸ D. Świecki, Komentarz do art. 376 k.p.k. [w:] D. Świecki, Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany w wersji elektronicznej (wersja elektroniczna SIP Lex 2019).

⁶⁰⁹ Ibid.

§ 1 k.p.k. w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary⁶¹⁰.

Co do zasady przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo wziąć udział w posiedzeniu wówczas, gdy ustawa tak stanowi, chyba że jego udział jest obowiązkowy. W pozostałych wypadkach w ogóle nie zostanie zawiadomiony o posiedzeniu, ale będzie mógł wziąć w nim udział, jeżeli w inny sposób dowie się o terminie posiedzenia i na nim się stawi, o ile ustawa nie stanowi inaczej⁶¹¹. Typowym przykładem posiedzenia w procedurze karnej, w którym udział strony jest obowiązkowy, jest posiedzenie w przedmiocie warunkowego umorzenia postępowania karnego, jednak instytucja ta jako uregulowana w k.k. nie znajduje zastosowania w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary⁶¹². Generalnie kodeksowe przypadki obligatoryjnego udziału strony biernej i jej obrońcy w posiedzeniu w przeważającej części wiążą się z instytucjami, które nie znajdują zastosowania do postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych⁶¹³.

Udział przedstawiciela podmiotu zbiorowego w posiedzeniu w kwestii kontroli merytorycznej wniosku inicjującego postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu jest zawsze nieobowiązkowy⁶¹⁴. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego może jednak wziąć udział w tym posiedzeniu, jeżeli się na nim stawi. Przedstawiciela podmiotu zbiorowego oraz obrońcę podmiotu zbiorowego należy jednak zawiadomić o miejscu i czasie posiedzenia, na którym sąd zamierza umorzyć postępowanie, chociaż jego obecność jest nieobowiązkowa, a ewentualne niestawiennictwo przedstawiciela podmiotu zbiorowego nie stanowi przeszkody w przeprowadzeniu posiedzenia⁶¹⁵. To samo tyczy się posiedzeń

⁶¹⁰ Jeżeli dla prawidłowego toku postępowania i osiągnięcia celów postępowania represyjnego konieczna jest obecność podmiotu zbiorowego w postępowaniu (poprzez jego przedstawiciela) to sąd orzekający w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu powinien dysponować szerokim wachlarzem instytucji mogących zapewnić osiągnięcie ww. celów. Jednocześnie przepis art. 376 § 1 k.p.k. nadaje się do odpowiedniego stosowania w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU. Nie dotyczy on obowiązków oskarżonego będącego osobą fizyczną, które nie mogłyby zostać przeniesione na podmiot zbiorowy i jego przedstawiciela w postępowaniu toczącym się na podstawie przepisów OdpZbiorU.

⁶¹¹ Art. 96 § 1 i 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶¹² A. Majowska, Konstrukcja odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 119.

⁶¹³ Będą to np. posiedzenia w przedmiocie zastosowania środka zapobiegawczego (art. 249 k.p.k.), orzekania o środku zabezpieczającym (art. 339 k.p.k.); zob. A. Sakowicz, Komentarz do art. 96 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Sakowicz A. (red.)..., s. 289 i n.

⁶¹⁴ Art. 31 OdpZbiorU. Zob. także D. Habrat, Ustawa..., s. 154.

⁶¹⁵ Tak: D. Kala, Komentarz do art. 31 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 179.

sądu wskazanych w art. 339 § 1, 3 pkt 1, 2, 6 k.p.k., które mają zastosowanie w postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary⁶¹⁶.

Jeżeli przewidywany zakres postępowania dowodowego uzasadnia przypuszczenie, że w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego niezbędne będzie wyznaczenie co najmniej 5 terminów rozprawy, prezes sądu niezwłocznie wyznacza sędziego albo członków składu orzekającego oraz kieruje sprawę na posiedzenie⁶¹⁷. Posiedzenie powinno się odbyć w ciągu 30 dni od daty jego wyznaczenia, ale prawo udziału w nim mają wyłącznie profesjonaliści wymienieni w tym przepisie: oskarżyciel publiczny, obrońca i pełnomocnik. Oznacza to, że prawo do wzięcia udziału w ww. posiedzeniu będzie miał jedynie obrońca podmiotu zbiorowego. Prezes sądu może uznać jego udział w posiedzeniu za obowiązkowy⁶¹⁸. Prezes sądu może także zawiadomić o posiedzeniu pozostałe strony, jeżeli uzna, że przyczyni się to do usprawnienia postępowania. Wydaje się, że z tej drugiej możliwości prezes sądu powinien korzystać jak najczęściej, jeżeli podmiot zbiorowy nie korzysta z pomocy obrońcy w postępowaniu. Zawiadomienie podmiotu zbiorowego o terminie tego posiedzenia i umożliwienie jego przedstawicielowi wzięcia udziału w tym posiedzeniu i zajęcia stanowiska w kwestii planowanych w sprawie terminów przyczynić się może do przyspieszenia postępowania. Gdyby jednak przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie brał udziału w tym posiedzeniu, wydaje się, że nie narusza to prawa do obrony podmiotu zbiorowego, a jedynie pozbawia sąd możliwości uzyskania od przedstawiciela podmiotu zbiorowego informacji istotnych z perspektywy planowania przebiegu rozprawy.

Odnosnie do prawa podmiotu zbiorowego w czynnościach dowodowych w postępowaniu sądowym w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony należy wskazać, że co do zasady podmiot zbiorowy (poprzez swojego przedstawiciela) ma prawo być obecny przy wszystkich czynnościach postępowania dowodowego⁶¹⁹. W orzecznictwie

⁶¹⁶ Dotyczy to zatem posiedzenia w sprawie umorzenia postępowania z powodu oczywistego braku faktycznych podstaw oskarżenia, wydania postanowienia o niewłaściwości sądu, wydania postanowienia o zawieszeniu postępowania.

⁶¹⁷ Czynności te prezes sądu może dokonać także wówczas, jeżeli ze względu na zawilóść sprawy lub z innych ważnych powodów uzna, że może to przyczynić się do usprawnienia postępowania, a zwłaszcza należytego planowania i organizacji rozprawy głównej – zob. art. 349 § 1 i 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶¹⁸ Art. 349 § 4 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶¹⁹ Art. 390 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

wskazuje się, że korzystanie przez sąd z pierwotnych źródeł dowodowych bezpośrednio na rozprawie daje stronom możliwość czynnego udziału w postępowaniu dowodowym poprzez stawianie pytań osobom przesłuchiwanym w ich obecności, zgłaszanie zastrzeżeń i uwag co do przeprowadzonych dowodów, czy innych czynności. Umożliwienie każdej stronie procesu aktywności dowodowej i udziału w czynnościach dowodowych kształtuje sytuację, w której realna staje się możliwość dokonania prawdziwych ustaleń faktycznych⁶²⁰. Zapewnienie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego udziału w czynnościach dowodowych stanowi nie tylko realizację prawa do obrony tego podmiotu, ale również przyczynia się do ustalenia prawdy materialnej w postępowaniu. Jednocześnie naruszenie prawa do obrony w toku postępowania dowodowego w większym stopniu rzutuje na ocenę rzetelności postępowania represyjnego⁶²¹.

O ile jednak uprawnienie oskarżonego (podejrzanego, podmiotu zbiorowego) jest w orzecznictwie uznawane za zasadę o fundamentalnym znaczeniu w procesie karnym, to art. 390 § 2 k.p.k. przewiduje legalne od niej odstępstwo⁶²². Zgodnie z art. 390 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, w wyjątkowych wypadkach, gdy należy się obawiać, że obecność przedstawiciela podmiotu zbiorowego mogłaby oddziaływać krępująco na zeznania świadka lub biegłego, przewodniczący może zarządzić, aby na czas przesłuchania danej osoby przedstawiciel podmiotu zbiorowego opuścił salę sądową. W orzecznictwie odnoszącym się do obawy przed oskarżonym wskazuje się, że „stwierdzenie: >>obecność oskarżonego może oddziaływać na osobę przesłuchiwaną krępująco<< oznacza, że współoskarżony, świadek albo biegły, słuchani w obecności oskarżonego, nie mają możliwości swobodnego wypowiedzenia się, z jakiegokolwiek powodu, uzasadnionego z psychologicznego punktu widzenia. Nie chodzi tu o potrzebę posiadania wiedzy psychologicznej dla dokonania takiej oceny, a więc opinia biegłego tej specjalności nie jest tu potrzebna, a jedynie wiedza o psychologii, jaka powinna być udziałem każdego absolwenta wydziału prawa, a ponadto wynikająca z przeciętnego doświadczenia życiowego. Powodem skrępowania może być uczucie strachu wobec oskarżonego”⁶²³. Powodem skrępowania świadka zeznającego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego może być np. treść planowanych przez niego

⁶²⁰ Wyrok SA w Warszawie z dnia 14 grudnia 2012 r., sygn. akt II AKa 360/12, Lex nr 1254538.

⁶²¹ Postanowienie SN z dnia 26 czerwca 2018 r., sygn. akt SDI 28/18, Legalis nr 1823858.

⁶²² Wyrok SA w Lublinie z dnia 3 marca 2015 r., sygn. akt II AKa 17/15, Legalis nr 1242016.

⁶²³ Ibid.

zgodnych z prawdą zeznań, w których przedstawić może on okoliczności obciążające przedstawiciela podmiot zbiorowego, np. wskazując na niedopełnienie przez niego obowiązków lub nadużycie przysługujących mu uprawnień na szkodę podmiotu zbiorowego. Usunięcie przedstawiciela podmiotu zbiorowego z sali może nastąpić wyłącznie na czas przeprowadzenia dowodu z zeznań świadka lub biegłego i jest niedopuszczalne w wypadku przeprowadzenia innych dowodów⁶²⁴.

W postępowaniu sądowym występują nieraz okoliczności uzasadniające odejście od zasady bezpośredniości. Zgodnie z art. 396 § 1 k.p.k., jeżeli strona wniosła o sprowadzenie dowodu rzeczowego lub sąd uznał to za niezbędne, a zapoznanie się z dowodem rzeczowym przez pełny skład sądu napotyka znaczne trudności albo jeżeli strony wyrażają na to zgodę, sąd wyznacza do tej czynności sędziego ze swego składu albo sąd wezwany⁶²⁵. Ponadto, sąd może zlecić przesłuchanie świadka sędziemu wyznaczonemu ze swego składu lub sądowi wezwanemu, w którego okręgu świadek przebywa, jeżeli świadek nie stawił się z powodu przeszkód zbyt trudnych do usunięcia⁶²⁶. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego oraz obrońca podmiotu zbiorowego mają prawo wziąć udział w ww. czynnościach, a o ich terminie należy powiadomić podmiot zbiorowy oraz jego obrońcę jeżeli został ustanowiony⁶²⁷. W orzecznictwie Sądu Najwyższego wyrażono przy tym pogląd, że wynikający z art. 79 § 3 k.p.k. obowiązek udziału obrońcy niezbędnego w rozprawie i niektórych posiedzeniach nie odnosi się do czynności dowodowych, przeprowadzanych przez sąd w trybie art. 396 § 2 k.p.k., a zatem jego nieobecność nie stanowi wówczas uchybienia, o jakim mowa w art. 439 § 1 pkt 10 k.p.k.⁶²⁸

Do przedstawiciela podmiotu zbiorowego odpowiednie zastosowanie znajduje również art. 375 § 1 k.p.k., a zatem jeżeli przedstawiciel podmiotu zbiorowego pomimo upomnienia go przez przewodniczącego zachowuje się nadal w sposób zakłócający porządek rozprawy lub godzący w powagę sądu, przewodniczący może wydalić go na pewien czas z sali rozprawy. Zezwalając przedstawicielowi podmiotu zbiorowego na powrót, przewodniczący niezwłocznie informuje go o przebiegu rozprawy w czasie jego

⁶²⁴ D. Drązewicz, Czasowe usunięcie oskarżonego z sali rozpraw w postępowaniu karnym, PS, lipiec-sierpień, 2014, s. 130.

⁶²⁵ Przepis ten stosuje się odpowiednio w razie dopuszczenia dowodu z oględzin (art. 396 § 1a k.p.k.).

⁶²⁶ Art. 396 § 2 k.p.k.

⁶²⁷ Art. 396 § 3 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶²⁸ Postanowienie SN z dnia 21 marca 2019 r., sygn. akt III KK 650/18, Legalis nr 1903683.

nieobecności oraz umożliwia mu złożenie wyjaśnień co do przeprowadzonych w czasie jego nieobecności dowodów⁶²⁹.

Pozycja procesowa przedstawiciela podmiotu zbiorowego w zakresie uprawnienia do obecności przy czynnościach dowodowych postępowania sądowego nie różni się od pozycji oskarżonego będącego osobą fizyczną. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego może być obecny przy wszystkich czynnościach dowodowych „niezależnie od rodzaju środka dowodowego, którego dotyczą. Szczególnego znaczenia nabiera realizacja tego prawa odnośnie do tych dowodów, które z racji swej natury lub stopnia skomplikowania są trudne do powtórzenia”⁶³⁰. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma przy tym prawo składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie⁶³¹.

Oceniając powyższe, należy wskazać, że konstytucyjne prawo do obrony bez wątplenia zawiera w sobie prawo do udziału w rozprawie i czynnościach, które są istotne dla oceny przedmiotu postępowania sądowego. Podobnie art. 6 Konwencji interpretowany w swoim pełnym brzmieniu, gwarantuje oskarżonemu prawo do czynnego udziału w procesie karnym, w tym również prawo nie tylko do obecności, lecz także do przysłuchiwania się rozprawie i śledzenia toku postępowania⁶³². Przepisy konstytucyjne i konwencyjne i ich interpretacja w orzecznictwie i doktrynie nie uprawniają jednak do tezy, jakoby obowiązkowy udział strony biernej w ww. czynnościach był wymagany dla pełnej realizacji jej prawa do obrony. Wystarczające wydaje się rzeczywiste umożliwienie stronie wzięcia udziału w ww. czynnościach procesowych. Postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary spełnia w tym zakresie standardy konstytucyjne i konwencyjne.

⁶²⁹ Art. 375 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶³⁰ P.K. Sowiński, *Uprawnienia...*, s. 378.

⁶³¹ Uprawnienia podmiotu zbiorowego w zakresie inicjatywy dowodowej i jej realizacji zostaną szczegółowo opisane w dalszej części niniejszej rozprawy.

⁶³² Zob. Wyrok ETPC z dnia 20 września 2011 r., nr sprawy 3390/05 (Miroslaw Zielinski przeciwko Polsce), Legalis nr 398243 i przywołany tam pogląd wyrażony w sprawie: Stanford przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 23 lutego 1994, § 26, Seria A nr 282-A.

4.2. Udział podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych w przepisach Projektu OPZ

Zmiany modelu postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione proponowane przepisami Projektu OPZ nie wpływają istotnie na zakres oceny udzielonych przez ustawodawcę gwarancji w zakresie prawa podmiotu zbiorowego do udziału w czynnościach procesowych na etapie sądowym postępowania w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu. W przepisach Projektu OPZ brak jest jakichkolwiek regulacji odnoszących się wprost do udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych. W Projekt OPZ nie ma nawet żadnego przepisu, który można by uznać za odpowiednik art. 31 OdpZbiorU wskazującego, że udział stron (w postępowaniu sądowym na podstawie przepisów Projektu OPZ stronami są wyłącznie podmiot zbiorowy i prokurator) w posiedzeniach z zakresu wstępnej kontroli wniosku jest nieobowiązkowy. Nie wpływa to jednak na zakres uprawnień podmiotu zbiorowego i jego przedstawiciela do udziału w czynnościach postępowania.

Z uwagi jednak na zmiany modelowe postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, w tym przede wszystkim wprowadzenie postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego konieczne jest ustalenie jak ta zmiana wpływa na zakres uprawnień podmiotu zbiorowego do udziału w czynnościach procesowych na tym etapie postępowania. Przepisy Projektu OPZ nie zawierają przy tym żadnych regulacji szczegółowych udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych postępowania przygotowawczego, a w konsekwencji w tym zakresie należy stosować odpowiednio przepisy k.p.k. z zastrzeżeniem treści art. 41 ust. 1 pkt 1-3 Projektu OPZ.

W postępowaniu przygotowawczym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stroną jest wyłącznie ten podmiot. Postępowanie przygotowawcze w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego co do zasady jest w swoim przebiegu podobne do postępowania przygotowawczego w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej. To z kolei jest oparte na zasadzie inkwizycyjności, a rolą organów postępowania przygotowawczego nie jest rozstrzygnięcie sporu procesowego, ale zbadanie, czy istnieją podstawy do zainicjowania postępowania sądowego w sprawie odpowiedzialności danej

osoby (lub odpowiednio podmiotu zbiorowego) za czyn zabroniony⁶³³. W konsekwencji, pomimo że podmiot zbiorowy ma status strony postępowania, to uprawnione jest stwierdzenie, że nie ma on znacznego wpływu na przebieg tego postępowania, chociaż dysponuje pewnymi uprawnieniami pozwalającymi na wpływanie na zakres czynności prokuratora, ich ocenę i przebieg poszczególnych czynności. O ile bowiem zasada inkwizycyjności dominuje w postępowaniu przygotowawczym, to w jego toku również nie brakuje przejawów kontradyktoryjności: m.in. prawo do składania wniosków o czynności śledztwa lub dochodzenia, prawo stron i ich reprezentantów do udziału w tzw. czynnościach niepowtarzalnych⁶³⁴. Przejawy te są jednak śladowe, ale stan ten jest akceptowany w doktrynie z perspektywy prawa do obrony strony biernej w postępowaniu represyjnym, ponieważ dowody zgromadzone w postępowaniu przygotowawczym poddawane są powtórnej ocenie przez sąd⁶³⁵.

Odpowiednio stosując przepisy k.p.k. o postępowaniu przygotowawczym, należy uznać, że w postępowaniu tym podmiot zbiorowy i jego obrońca mogą składać wnioski o dokonanie czynności śledztwa⁶³⁶. Jeżeli przedstawiciel podmiotu zbiorowego lub obrońca tego podmiotu skorzysta z ww. uprawnienia to nie można im odmówić wzięcia udziału we wnioskowanej czynności, jeżeli tego zażądatają. Zaniechanie zawiadomienia podmiotu zbiorowego i jego obrońcy o przeprowadzeniu wnioskowanych przez nich czynności procesowych stanowi naruszenie uprawnień procesowych podmiotu zbiorowego związanych z realizacją prawa do obrony⁶³⁷. W doktrynie podnosi się, że wbrew literalnemu brzmieniu art. 315 § 1 k.p.k., a uwzględniając wykładnię celowościową, należy uznać, że przepis ten uprawnia stronę (lub jej obrońcę) wnoszącą o przeprowadzenie czynności jedynie do czynności, która została zainicjowana na jej wniosek⁶³⁸. Przedstawiciel

⁶³³ A. Baj, Udział stron w niepowtarzalnych czynnościach dowodowych postępowania przygotowawczego, Prok. i Pr., nr 10, 2018, s. 165.

⁶³⁴ K. Witkowska, Oględziny. Aspekty procesowe i kryminalistyczne, Lex 2013, s.32 i n.

⁶³⁵ P.K. Sowiński, Uprawnienia..., s. 354 i przywołany tam pogląd: T. Nowak, S. Stachowiak, Prawo karne procesowe, Bydgoszcz 1999, s. 41.

⁶³⁶ Art. 315 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. Kwestia inicjatywy dowodowej podmiotu zbiorowego zostanie szerzej omówiona w dalszej części niniejszej rozprawy.

⁶³⁷ Wyrok SO w Jeleniej Górze z dnia 25 czerwca 2014 r., sygn. akt VI Ka 113/14, Legalis nr 2151644.

⁶³⁸ M. Kurowski, Komentarz do art. 315 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz Aktualizowany, red. D. Świecki...; Taka wykładnia ma na celu uniknięcie sytuacji, w której wniosek z art. 315 § 1 k.p.k. zostałby złożony w celu wyłączenia możliwości odmowy dopuszczenia do udziału w czynności strony ze względu na ważny interes śledztwa na podstawie art. 317 par. 2 k.pk. Nie ulega wątpliwości, że akceptacja takiej wykładni art. 315 §1 k.p.k. odbywa się z uszczerbkiem dla uprawnień wynikających z prawa do obrony strony biernej w postępowaniu represyjnym. W tej sytuacji należy korzystać z instytucji, o której mowa w art. 317 § 2 k.p.k. jedynie w wyjątkowych przypadkach i za każdym razem ważyć, czy rzekome zagrożenie dla ważnego

podmiotu zbiorowego i jego obrońca, jeżeli zostaną zawiadomieni i dopuszczeni do udziału w ww. czynnościach procesowych, to przy tych czynnościach dysponują pełnymi uprawnieniami przysługującymi stronie i uczestnikowi czynności procesowej, w szczególności mogą składać wnioski i oświadczenia co do przebiegu czynności, zadawać pytania osobom przesłuchiwanym, zgłaszać zastrzeżenia co do prawidłowości sporządzenia protokołu czynności lub wnosić o jego sprostowanie⁶³⁹.

Podstawowym uprawnieniem podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym na podstawie przepisów Projektu OPZ jest prawo do udziału w niepowtarzalnych czynnościach dowodowych przeprowadzanych przez organy postępowania przygotowawczego. Należy zatem uznać, że jeżeli czynności postępowania przygotowawczego nie będzie można powtórzyć na rozprawie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony, należy dopuścić podmiot zbiorowy (poprzez jego przedstawiciela) i obrońcę tego podmiotu (o ile został już ustanowiony) do udziału w czynności, chyba że zachodzi niebezpieczeństwo utraty lub zniekształcenia dowodu w razie zwłoki⁶⁴⁰.

Czynnościami niepowtarzalnymi są czynności, których przeprowadzenie podczas rozprawy będzie w ogóle niemożliwe lub istnieje ryzyko, że do czasu rozprawy możliwość prawidłowego przeprowadzenia ww. czynności będzie na tyle ograniczona, że stracą one swoją obecną wartość w zakresie możliwości osiągnięcia celów postępowania represyjnego. Za A. Baj do czynności niepowtarzalnych należy zaliczyć:

- „przesłuchanie osoby *in articulo mortis* lub cierpiącej na chorobę mogącą wywołać patologiczne zmiany w psychice, czy też wyjeżdżającej na stałe lub na dłuższy pobyt

interesu śledztwa jest na tyle duże, że uzasadnia uszczerbek dla uprawnień obronnych podmiotu zbiorowego. W. Jasiński w tym zakresie podnosi również, że podejrzany (a zatem analogicznie podmiot zbiorowy) może nadużywać uprawnienia wynikającego z art. 315 k.p.k. wnosząc o przesłuchanie świadka (w szczególności pokrzywdzonego) w celu wywarcia na niego pośrednio niedopuszczalnego wpływu lub jego wtórnej wiktyimizacji. Autor wskazuje, że w takich okolicznościach prowadzący postępowanie przygotowawcze powinien odmówić uwzględnienia wniosku – zob. W. Jasiński, Udział stron, obrońców i pełnomocników w czynnościach postępowania przygotowawczego – uwagi de lege lata i de lege ferenda, ACTA UNIVERSITATIS WRATISLAVIENSIS № 3171, PRZEGLĄD PRAWA I ADMINISTRACJI LXXXII WROCŁAW 2010, s. 147

⁶³⁹ Z. Brodzisz, Komentarz do art. 315 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, red. J. Skorupka..., s. 750; P. Czarniecki, K. T. Boratyńska, Komentarz do art. 315 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Sakowicz A. (red.), s. 736.

⁶⁴⁰ Art. 316 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. Ponadto, jeżeli zachodzi niebezpieczeństwo, że świadka nie będzie można przesłuchać na rozprawie, podmiot zbiorowy lub prokurator może zwrócić się do sądu z żądaniem przesłuchania tego świadka przez sąd (art. 316 § 3 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ).

za granicę, zwłaszcza do kraju, z którym Polskę nie wiążą umowy w zakresie pomocy prawnej,

- konfrontację i okazanie rzeczy lub osoby, które wprawdzie mogą być powtórzone, ale liczyć się należy z tym, że zmiany zachodzące w psychice ludzkiej w miarę upływu czasu rzutują na późniejsze okazanie czy konfrontację i czynią powtórzenie mniej wartościowym,
- sekcję zwłok, ekshumację i oględziny ciała,
- oględziny miejsca zdarzenia i eksperyment, zwłaszcza gdy utrwała się lub ujawnia ślady i dowody o charakterze zanikowym,
- kontrolę zeznań i wyjaśnień na miejscu zdarzenia, gdyż z zasady sposobu reakcji, zachowania się i stanu emocjonalnego nie można powtórzyć przed sądem,
- pobranie próby krwi i wydzielin,
- przeszukanie pomieszczeń i osób oraz oględziny rzeczy, gdyż istnieje niebezpieczeństwo, że z uwagi na działania osób zainteresowanych lub czynników od człowieka niezależnych, mogą zaistnieć zmiany nieodwracalne, które uczynią późniejszą czynność bezprzedmiotową⁶⁴¹.

Zaniechanie poinformowania podmiotu zbiorowego i jego obrońcy o ww. czynnościach i uniemożliwienie im wzięcia udziału w czynnościach niepowtarzalnych, o których mowa w art. 316 § 1 k.p.k. stanowić będzie istotny uszczerbek w prawie do obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym, a w zależności od wagi tej czynności może również stanowić naruszenie przez Rzeczpospolitą jej obowiązków wynikających z Konwencji. W orzecznictwie ETPC podkreśla się bowiem, że w przypadku, gdy wyrok skazujący opiera się wyłącznie lub w decydującym stopniu na zeznaniach złożonych przez osobę, której oskarżony (tutaj odpowiednio podmiot

⁶⁴¹ A. Baj, *Udział stron w niepowtarzalnych czynnościach dowodowych postępowania przygotowawczego*, Prok. i Pr., nr 10, 2018, s. 166-167. Nie ulega wątpliwości, że przeważająca część czynów zabronionych, za które podmiotom zbiorowym przypisuje się odpowiedzialność to tzw. przestępstwa gospodarcze, przestępstwa regulacyjne i przestępstwa skarbowe. Wskazać jednak należy, że zgodnie z przepisami Projektu OPZ za czyn zabroniony, za który podmiot zbiorowy może ponieść odpowiedzialność, uznaje się czyn zabroniony przez ustawę pod groźbą kary jako przestępstwo ścigane z oskarżenia publicznego lub jako przestępstwo skarbowe, z wyłączeniem czynów popełnionych przez opublikowanie materiału prasowego oraz innych naruszeń prawa związanych z przekazywaniem myśli ludzkiej, do których stosuje się przepisy o odpowiedzialności prawnej i postępowaniu w sprawach prasowych określone w ustawie z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe. Tak szeroki katalog czynów zabronionych stanowiących przesłankę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego nie pozwala na wyłączenie z katalogu czynności niepowtarzalnych np. tych czynności dowodowych, które odnoszą się do czynów zabronionych, które zwykle nie są przypisywane podmiotom zbiorowym, np. pobrania prób krwi i wydzielin.

zbiorowy) nie miał możliwości zadawać pytań, czy to na etapie dochodzenia, czy w trakcie procesu, wystąpić może takie ograniczenie prawa do obrony, które stoi w sprzeczności z gwarancjami wynikającymi z art. 6 Konwencji⁶⁴².

Przedstawiciela podmiotu zbiorowego i obrońcę tego podmiotu należy również na żądanie odpowiednio podmiotu zbiorowego i jego obrońcy dopuścić do udziału w innych czynnościach postępowania przygotowawczego⁶⁴³. Zawiadomienie i dopuszczenie do udziału w czynnościach ww. osób jest zasadą, jednak zasada ta jest wyłączona w przypadku, gdy udział tych osób w czynności procesowej zagraża ważnemu interesowi śledztwa⁶⁴⁴. Z uwagi na to, że ograniczenie udziału strony biernej i jej obrońcy w czynnościach postępowania przygotowawczego ogranicza ich możliwości podjęcia obrony w postępowaniu przygotowawczym, to przesłankę „ważnego interesu śledztwa” należy wyklądać zawężająco. W doktrynie można się spotkać z zapatrywaniem, że należy go rozumieć jako „takie sytuacje, kiedy ujawnienie przewidywanej treści płynącej z dowodu mogłoby ujawnić okoliczności, które mogłyby spowodować dalsze poważne trudności dowodowe”⁶⁴⁵. Takie rozumienie wydaje się jednak nazbyt szerokie. Racje trzeba przyznać tym autorom, którzy postulują, że przesłanka ta dotyczy wyłącznie działań zakłócających tok postępowania w poważnym stopniu, opóźniających proces, utrudniających lub uniemożliwiających realizację celów postępowania przygotowawczego i postępowania karnego jako całości oraz godzących w interes postępowania⁶⁴⁶. Wąskie rozumienie tej przesłanki mogłoby prowadzić do dowolności w dopuszczaniu strony i obrońcy do czynności w postępowaniu przygotowawczym i nader uznaniowego definiowania zakresu sytuacji mających zagrażać ważnemu interesowi śledztwa. Niezawiadomienie podmiotu zbiorowego i jego obrońcy o ww. czynnościach pomimo ich

⁶⁴² Wyrok ETPC z dnia 3 kwietnia 2012 r., nr sprawy 18475/05, Legalis nr 463421.

⁶⁴³ Art. 317 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁶⁴⁴ Art. 317 § 2 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁶⁴⁵ Zob. M. Kurowski, Komentarz do art. 317 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany...

⁶⁴⁶ A. Baj, Udział stron..., s. 121 Autorka słusznie wskazuje także, że „decyzja o odmowie dopuszczenia stron nie może być wyrazem dowolności prokuratora, niepopartym okolicznościami, które mają faktycznie chronić dobro postępowania. Za takowe nie można uznać względów ekonomiki procesowej”. Zob. także przywołany tamże pogląd: T. Grzegorzczak, Obrońca w postępowaniu przygotowawczym, Łódź 1988, s. 207; por. J. Karaźniewicz, Zakres uprawnień sądu do ingerencji w postępowanie przygotowawcze (w:) Czynności dochodzeniowo-ślędcze i działania operacyjne policji a rola sądu w postępowaniu przygotowawczym. Materiały pokonferencyjne, pod red. S. Lelentała, J. Kudrelki, I. Nowickiej, Szczytno 2008, s. 199.

żądania w tym zakresie i tym samym uniemożliwienie im wzięcia w nich udziału stanowi naruszenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego⁶⁴⁷.

Szczególną regulacją zabezpieczającą udział strony w czynnościach postępowania przygotowawczego jest art. 318 k.p.k. stosowany odpowiednio w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony na podstawie art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. Zgodnie z tym przepisem w treści dostosowanej odpowiednio do postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony, gdy dopuszczono dowód z opinii biegłych albo instytucji naukowej lub specjalistycznej, podmiotowi zbiorowemu i jego obrońcy doręcza się postanowienie o dopuszczeniu tego dowodu i zezwala na wzięcie udziału w przesłuchaniu biegłych oraz na zapoznanie się z opinią, jeżeli złożona została na piśmie. Rację należy przyznać tym autorom, którzy z treści przepisu art. 318 k.p.k. wywodzą obowiązek zawiadomienia strony i jej obrońcy o terminie i miejscu przesłuchania biegłego, a nie wyłącznie zezwolenie stronie i obrońcy na udział w tej czynności⁶⁴⁸. Udział w tej czynności pozwala stronie i jej obrońcy na podniesienie pytań, zastrzeżeń i uwag do opinii, do których biegły powinien się odnieść⁶⁴⁹.

Zmiany wprowadzone w modelu postępowania w przedmiocie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione stwarzają nowe istotne obowiązki po stronie prokuratora w zakresie zapewnienia podmiotom zbiorowym możliwości pełnej realizacji ich uprawnień procesowych na etapie postępowania przygotowawczego w sprawie ich odpowiedzialności. Naruszenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego na tym etapie nie zawsze może być konwalidowane w postępowaniu sądowym. W niektórych przypadkach postępowanie represyjne, w którym uniemożliwiono podmiotowi zbiorowemu udział w niektórych czynnościach (zwłaszcza dowodowych) na etapie postępowania

⁶⁴⁷ W orzecznictwie aktualny jest jednak pogląd o możliwości konwalidowania w postępowaniu sądowym dokonanego przez prokuratora w postępowaniu przygotowawczym naruszenia art. 317 § 1 k.p.k. np. poprzez ponowne przesłuchanie świadków, o których przesłuchaniu strona, ani jej obrońca nie zostali zawiadomieni i nie mogli wziąć w tych czynnościach udziału.

⁶⁴⁸ Z. Brodzisz, Komentarz do art. 315 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Skorupka J. (red.)..., s. 750; Podobnie M. Kurowski, który wskazuje, że z art. 318 k.p.k. wynikają następujące obowiązki organu procesowego: „1) doręczenie postanowienia o powołaniu biegłego, 2) umożliwienie zapoznania się z opinią złożoną na piśmie, 3) umożliwienie udziału w przesłuchaniu biegłego”. Odmienne, acz niesłusznie: postanowienie sądu apelacyjnego w Katowicach z dnia 19 listopada 2003 r., sygn. akt II AKz 947/03, KZS 2004 nr 2, poz. 57, str. 31.

⁶⁴⁹ P. Czarnecki, K. T. Boratyńska, Komentarz do art. 315 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, A. Sakowicz (red.)..., s. 736.

przygotowawczego już zawsze będzie dotknięte naruszeniem konstytucyjnego i konwencyjnego prawa do obrony⁶⁵⁰.

4.3. Prawo podmiotu zbiorowego do inicjatywy dowodowej w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU

Zgodnie z art. 36 ust. 1 OdpZbiorU, sąd orzekający w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary rozstrzyga samodzielnie zagadnienia faktyczne i prawne w granicach wniosku⁶⁵¹. Przepis ten formułuje zasadę samodzielności jurysdykcyjnej sądu orzekającego o ww. odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, zgodnie z którą sąd ten samodzielnie kształtuje podstawę faktyczną i prawną rozstrzygnięcia⁶⁵². Powyższe stanowi również o pełnym przeniesieniu zasady swobodnej oceny dowodów z art. 7 k.p.k. do postępowania prowadzonego na podstawie przepisów OdpZbiorU⁶⁵³. Co do zasady zatem sąd orzekający w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary nie jest związany ustaleniami sądu orzekającego w sprawie karnej przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU. W szczególności sąd ten może dojść do odmiennych ustaleń w zakresie przesłanek warunkujących odpowiedzialność podmiotu zbiorowego, co jest przecież głównym przedmiotem tego postępowania.

Obowiązkiem każdego sądu rozpoznającego sprawę w rzetelnej procedurze jest staranne zbadanie materiału dowodowego oraz wniosków dowodowych stron i ocenie ich znaczenia dla rozstrzygnięcia sprawy⁶⁵⁴. W polskiej procedurze karnej, a w konsekwencji także w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn

⁶⁵⁰ Zob. Wyrok ETPC z dnia 3 kwietnia 2012 r., nr sprawy 18475/05, Legalis nr 463421.

⁶⁵¹ Jest jednak związany treścią prejudykatów, o których mowa w art. 4 OdpZbiorU. Powagę rzeczy osądzonej lub zawisłość sprawy ustala się wyłącznie według czynu zabronionego, za który podmiot zbiorowy poniósł albo ma ponieść odpowiedzialność (art. 36 ust. 2 OdpZbiorU).

⁶⁵² D. Habrat, Ustawa..., s. 170.

⁶⁵³ J. Potulski, J. Warylewski, Ustawa..., s. 226-227

⁶⁵⁴ Zob. M. A. Nowicki, Komentarz do art. 6 Konwencji [w:] Komentarz do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, [w:] Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, M.A. Nowicki, Wolters Kluwer Polska 2017, s. 491 i n. przywołane tam orzeczenia: Wyrok Kraska v. Szwajcaria z dnia 19 kwietnia 1993 r., A. 254-B, § 30; Barberá, Messegué i Jabardo v. Hiszpania z dnia 6 grudnia 1988 r., A. 146, § 68; Windisch v. Austria z dnia 27 września 1990 r., A. 186, § 29.

zabroniony, dowody przeprowadza się na wniosek stron albo z urzędu⁶⁵⁵. Powinność sądu do poszukiwania materiału dowodowego powstaje jednak tylko wtedy, gdy dokonanie prawidłowych ustaleń faktycznych uzależnione jest od przeprowadzenia dowodu, o którym sąd powziął informację⁶⁵⁶. Tej inicjatywy sądu nie można jednak mylić z funkcją śledczą realizowaną poprzez poszukiwanie dowodów w procesie udowadniania sprawstwa i winy oskarżonego. Zadaniem sądu jest bowiem bezstronne rozpoznanie sporu procesowego i rozstrzygnięcie co do racji stron procesowych⁶⁵⁷. Jednocześnie brak inicjatywy dowodowej stron nie wyłącza możliwości zarzucenia sądowi rozpoznającemu sprawę braku aktywności w przeprowadzaniu dowodów z urzędu⁶⁵⁸. Wskazać bowiem należy, że art. 167 k.p.k. nakłada na sąd obowiązek przeprowadzenia dowodów z urzędu tylko w takim zakresie, w jakim jest to niezbędne dla prawidłowego wyrokowania⁶⁵⁹. O ile zatem naczelny charakter w zakresie dochodzenia do ustaleń będących podstawą orzekania ma zasada prawdy materialnej, to strony postępowania co do zasady powinny podejmować inicjatywę dowodową i dążyć do wykazania własnych twierdzeń za pomocą środków dowodowych⁶⁶⁰.

W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary wprowadzono jednak pewne modyfikacje, które zmieniają postrzeganie inicjatywy dowodowej stron w tym postępowaniu w stosunku do tej inicjatywy w „zwykłej” procedurze karnej. Zgodnie bowiem z art. 23 OdpZbiorU, ciężar dowodu w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary spoczywa na tym, kto dowód zgłasza. W doktrynie podnosi się, że ta reguła dowodowa ma na celu „zwiększenie aktywności stron w trakcie postępowania i uwzględnienie zasady kontradyktoryjności” oraz „jest to krok w kierunku zdjęcia z sądu odpowiedzialności za wynik postępowania dowodowego”⁶⁶¹.

Ciężar dowodu jest regułą „wskazującą, która ze stron procesowych poniesie negatywne skutki polegające na obiektywnym upadku tezy dowodowej, w przypadku, gdy organ rozstrzygający uzna wysunięte twierdzenia stron procesowych

⁶⁵⁵ Art. 167 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁵⁶ Postanowienie SN z dnia 14 marca 2019 r., sygn. akt V KK 78/19, Legalis nr 1883510.

⁶⁵⁷ Postanowienie SN z dnia 4 lutego 2015 r., sygn. akt V KK 318/14, KZS 2015 nr 6, poz. 28.

⁶⁵⁸ Wyrok SN z dnia 4 lutego 2015 r., sygn. akt II KK 182/14, Legalis nr 1186147.

⁶⁵⁹ Wyrok SN z dnia 7 kwietnia 2014 r., sygn. akt SNO 6/14, Legalis 1002382.

⁶⁶⁰ W postępowaniu sądowym na podstawie przepisów OdpZbiorU stronami będą podmiot zbiorowy, wnioskodawca oraz pokrzywdzony dopuszczony do postępowania (zob. art. 34 ust. 1 OdpZbiorU).

⁶⁶¹ Komentarz do art. 23 OdpZbiorU [w:] Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, red. J. Potulski, J. Warylewski, ABC, Warszawa 2004, s. 206.

za nieudowodnione lub nieuprawdopodobnione”, a która aktualizuje się „w związku z obiektywnym upadkiem tezy dowodowej i przypisaniem negatywnych konsekwencji tego stanu rzeczy na określonego uczestnika postępowania karnego”⁶⁶².

W konsekwencji, to na podmiocie inicjującym postępowanie sądowe w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyn zabroniony pod groźbą kary ciąży obowiązek wykazania przesłanek warunkujących odpowiedzialność podmiotu zbiorowego i należytego ich udowodnienia⁶⁶³. Wniosek inicjujący ww. postępowanie sądowe powinien zawierać dokładne określenie czynu zabronionego stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, z uwzględnieniem okoliczności, o których mowa w art. 3 i 5 OdpZbiorU oraz wykaz dowodów, których przeprowadzenia na rozprawie głównej domaga się wnioskodawca, a które okoliczności te potwierdzają⁶⁶⁴. Wszak samo wykazanie sprawstwa czynu zabronionego, o którym mowa w art. 16 OdpZbiorU, przez osobę wskazaną w art. 3 OdpZbiorU nie przesądza jeszcze o spełnieniu wszystkich przesłanek odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Wręcz przeciwnie, pomimo stwierdzenia winy sprawcy przestępstwa konieczne jest udowodnienie przesłanek przypisania podmiotowi zbiorowemu odpowiedzialności, o których mowa w art. 5 OdpZbiorU. Jak słusznie wskazał Trybunał Konstytucyjny, „wyklucza to więc wszelkie domniemanie >>winy<< podmiotu zbiorowego, tym bardziej że przesłanki z art. 5 OdpZbiorU zobowiązany jest udowodnić prokurator we wniosku żądającym pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności”⁶⁶⁵.

W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyn zabroniony pod groźbą kary odpowiednie zastosowanie znajduje art. 5 k.p.k., a w konsekwencji podmiot zbiorowy uważa się za niewinny, dopóki wina jego nie zostanie udowodniona i stwierdzona prawomocnym wyrokiem. W konsekwencji, podmiot zbiorowy pomimo treści art. 23 OdpZbiorU nie ma obowiązku dowodzenia własnej niewinności w postępowaniu sądowym toczącym się na podstawie przepisów OdpZbiorU⁶⁶⁶. Podmiot

⁶⁶² M. Żbikowska, Ciężar dowodu w polskim procesie karnym, CH Beck 2019, s. 220 i n.

⁶⁶³ D. Habrat, Ustawa..., s. 131. Zob. także przywołany tam pogląd: B. Nita, Ocena prawna zakładów opieki zdrowotnej jako podmiotów z ustawy z dnia 28.10.2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, PiM, nr 15, 2004, s. 61.

⁶⁶⁴ Art. 29 pkt 3 i 7 OdpZbiorU.

⁶⁶⁵ Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

⁶⁶⁶ Odmienne poglądy wyraził np. K. Zgryzek, zob.: K. Zgryzek, Problematyka dowodowa w postępowaniu prowadzonym w trybie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary

zbiorowy może zmierzać do wykazania swojej niewinności, ale może również pozostać bierny w tym zakresie bez konsekwencji w postaci negatywnej oceny tej bierności przez sąd rozpoznający sprawę⁶⁶⁷.

Podobnie, wszelkie niedające się usunąć wątpliwości należy rozstrzygać na korzyść podmiotu zbiorowego⁶⁶⁸. Jeżeli jednak podmiot zbiorowy podejmie inicjatywę dowodową a ocena dowodów dokonana przez sąd nie doprowadzi do ustaleń postulowanych przez podmiot zbiorowy lub wręcz ustaleń przeciwnych, to podmiot ten musi się liczyć z negatywnymi konsekwencjami nieudowodnienia danej tezy⁶⁶⁹. Co więcej, jeżeli podmiot zbiorowy dysponuje materiałem dowodowym, który będzie chciał przedstawić w postępowaniu, to powinien to zrobić przed sądem I instancji, albowiem sąd odwoławczy oddali wniosek dowodowy, jeżeli dowód nie był powołany przed sądem pierwszej instancji, pomimo że składający wniosek mógł go wówczas powołać, lub okoliczność, która ma być udowodniona, dotyczy nowego faktu, niebędącego przedmiotem postępowania przed sądem pierwszej instancji, a składający wniosek mógł go wówczas wskazać⁶⁷⁰.

Podsumowując powyższe, należy podkreślić, że reguła ciężaru dowodu wyrażona w art. 23 OdpZbiorU nie stanowi o pełnej kontrydiktoryjności postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary, ponieważ zgodnie z art. 35 OdpZbiorU sąd może w uzasadnionych przypadkach podejmować inicjatywę dowodową⁶⁷¹. Zgodnie z art. 35 OdpZbiorU, dowody dopuszcza się na wniosek stron, a w uzasadnionych wypadkach także z urzędu. Pomimo położenia przez ustawodawcę wyraźnego nacisku na kontrydiktoryjność postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu, nadal obowiązuje w tym postępowaniu zasada prawdy materialnej, a zatem przez „uzasadniony wypadek”, o którym mowa w art. 35 OdpZbiorU należy rozumieć sytuację, w której materiał dowodowy jest na tyle ubogi, że nie pozwala na wydanie sprawiedliwego orzeczenia. Sąd decydując o podjęciu inicjatywy dowodowej w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU powinien dokonać wartościowania

[w:] Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych. Konferencja Jastrzębia Góra 12-14 października 2003 r., AG, nr 3, 2003– wydanie specjalne, s. 130.

⁶⁶⁷ D. Kala, Komentarz do art. 23 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 149.

⁶⁶⁸ Art. 5 § 1 i 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁶⁹ D. Habrat, Ustawa..., s. 134.

⁶⁷⁰ Art. 452 § 2 pkt 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁷¹ Ibid.

zasadności takiej decyzji z uwzględnieniem racji wynikających z zasady kontrydiktoryjności, prawa do obrony, koncentracji materiału procesowego, standardu rozstrzygnięcia sprawy w rozsądnym terminie, „a nie uznawać automatycznie hegemonię zasady prawdy materialnej”⁶⁷². Należy jednak przyjąć, że zasadą w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU jest prowadzenie postępowania dowodowego z inicjatywy stron.

Art. 35 *in fine* OdpZbiorU stanowi, że niedopuszczalny jest dowód oczywiście zmierzający do przedłużenia postępowania. Jest to przy tym jedyny przepis OdpZbiorU odnoszący się do reguł rozpoznawania wniosków dowodowych stron, a w konsekwencji w pozostałym zakresie należy w tym postępowaniu odpowiednio stosować przepisy k.p.k.

Prawo do inicjatywy dowodowej stanowi uprawnienie umożliwiające stronie wpływanie na kierunek prowadzonego postępowania dowodowego, a także umożliwia uzupełnienie dotychczas wadliwego postępowania dowodowego⁶⁷³. Powyższe jest szczególnie istotne w postępowaniu sądowym przeciwko podmiotowi zbiorowemu, które w zakresie materiału dowodowego poddanego ocenie sądu przynajmniej w początkowej fazie w znacznej mierze opierać się będzie na materiale dowodowym zgromadzonym uprzednio w sprawie dotyczącej odpowiedzialności osoby fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU.

Słusznie wskazuje się przy tym, że nieskrępowana realizacja uprawnienia do inicjatywy dowodowej mogłaby prowadzić nawet do paraliżu postępowania, a ograniczenia w realizacji tego prawa i podstawy odrzucania wniosków dowodowych należy odnosić przede wszystkim do wniosków niezasadnych merytorycznie i pozbawionych wymaganej prawem formy⁶⁷⁴.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego, składając wniosek dowodowy, powinien w nim zawrzeć oznaczenie dowodu oraz okoliczności, które mają zostać za jego pomocą udowodnione oraz (fakultatywnie) określić sposób przeprowadzenia dowodu⁶⁷⁵. Wniosek

⁶⁷² Tak trafnie opisała to D. Gruszecka wyjątkowość inicjatywy dowodowej sądu na gruncie przepisów k.p.k. w brzmieniu nadanym wielką nowelizacją z 2015 r. Chociaż próg podjęcia przez sąd z inicjatywy dowodowej w tamtej procedurze był jeszcze wyższy niż w OdpZbiorU to wydaje się, że uwagi te pozostają aktualne również przy analizie przepisów OdpZbiorU.

⁶⁷³ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 379.

⁶⁷⁴ *Ibid.*, s. 380.

⁶⁷⁵ Art. 169 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

dowodowy przedstawiciela podmiotu zbiorowego może zmierzać do wykrycia lub oceny właściwego dowodu⁶⁷⁶. Art. 169 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU tworzy po stronie przedstawiciela podmiotu zbiorowego konieczność sformułowania tezy dowodowej, ponieważ wniosek niezawierający jej nie stanowi w ogóle wniosku dowodowego. W przypadku, gdy we wniosku dowodowym nie wskazano okoliczności, które mają być udowodnione, i mimo wezwania nie usunięto tego braku w zakreślonym terminie, wniosek taki - jako niespełniający wymogu formalnego przewidzianego w art. 169 § 1 k.p.k. i nienadający się do nadania mu biegu - należy pozostawić bez rozpoznania⁶⁷⁷. Przeciwnie założenie prowadziłyby do niedopuszczalnego wniosku, że organy procesowe są zmuszone w nieskończoność dopuszczać całkowicie nieokreślone wnioski dowodowe, wychodząc z założenia, iż być może treść przeprowadzonych dowodów będzie mogła mieć jakieś znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy⁶⁷⁸. Ponadto, to na przedstawicielu podmiotu zbiorowego, realizującego uprawnienie tego podmiotu do inicjatywy dowodowej, spoczywa obowiązek uprawdopodobnienia okoliczności, od których zależy jego dopuszczenie, czy przydatności danego środka dowodowego dla rozstrzygnięcia w sprawie⁶⁷⁹. Wnioskiem niemającym istotnego znaczenia dla rozstrzygnięcia sprawy jest w szczególności wniosek dowodowy „dotyczący kwestii li tylko hipotetycznej, abstrakcyjnej, niepotwierdzonej jakąkolwiek okolicznością”⁶⁸⁰.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego przy realizowaniu prawa do obrony podmiotu zbiorowego musi zatem wykazać się pewnym profesjonalizmem, tak aby np. jego wnioski dowodowe nadawały się do uwzględnienia przez sąd. Podmiot zbiorowy (poprzez swojego przedstawiciela) ma prawo wniesienia, w terminie 7 dni od doręczenia mu aktu oskarżenia, pisemnej odpowiedzi na wniosek inicjujący postępowanie w sprawie jego odpowiedzialności, o czym należy go pouczyć⁶⁸¹. Wraz z doręceniem wniosku podmiot zbiorowy jest wzywany do składania wniosków dowodowych w terminie 7 dni od dnia jego doręczenia⁶⁸². Wskazać jednak należy, że zgodnie z ugruntowanym w doktrynie i orzecznictwie stanowiskiem termin ten ma charakter instrukcyjny. W konsekwencji

⁶⁷⁶ Art. 169 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁷⁷ Postanowienie SN z dnia 24 października 2017 r., sygn. akt V KK 296/17, Legalis nr 1706002.

⁶⁷⁸ Postanowienie SN z dnia 13 czerwca 2017 r., sygn. akt V KK 152/17, Legalis nr 1682110.

⁶⁷⁹ Postanowienie SN z dnia 17 września 2015 r., sygn. akt III KK 288/15, Legalis nr 1352536.

⁶⁸⁰ Postanowienie SN z dnia 22 maja 2018 r., sygn. akt V KK 133/18, Legalis nr 1828454.

⁶⁸¹ Art. 338 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁸² Art. 338 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

podmiot zbiorowy może składać wnioski dowodowe w każdym czasie oraz przez całą rozprawę przedstawiać stanowisko w przedmiocie oskarżenia⁶⁸³.

Nie można oddalić wniosku dowodowego przedstawiciela podmiotu zbiorowego na tej podstawie, że dotychczasowe dowody wykazały przeciwieństwo tego, co wnioskodawca zamierza udowodnić⁶⁸⁴. Wniosek dowodowy przedstawiciela podmiotu zbiorowego na podstawie art. 170 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU zostanie jednak oddalony postanowieniem sądu, jeżeli:

- 1) przeprowadzenie dowodu jest niedopuszczalne (niedopuszczalność dowodu może wynikać z ustawy – taki charakter będzie miał dowód uzyskany w związku z pełnieniem przez funkcjonariusza publicznego obowiązków służbowych, w wyniku: zabójstwa, umyślnego spowodowania uszczerbku na zdrowiu lub pozbawienia wolności⁶⁸⁵);
- 2) okoliczność, która ma być udowodniona, nie ma znaczenia dla rozstrzygnięcia sprawy albo jest już udowodniona zgodnie z twierdzeniem wnioskodawcy (oddalenie wniosku dowodowego na tej podstawie, że okoliczność, która ma być udowodniona, nie ma znaczenia dla rozstrzygnięcia sprawy, powinno następować jedynie w wyjątkowych wypadkach. Oddalenie wniosku na tej podstawie jest możliwe wówczas, gdy teza dowodowa wskazuje, iż chodzi o okoliczność całkowicie uboczną, niepozostającą w żadnym związku z inkryminowanym zdarzeniem. Powód ten należy pojmować ściśle i oddalenie z tej przyczyny wniosku dowodowego powinno mieć miejsce tylko w wypadkach zupełnie niewątpliwych, gdy jest oczywiste, że okoliczność, która ma być udowodniona, nie ma i nie może mieć żadnego wpływu na treść rozstrzygnięcia⁶⁸⁶);

⁶⁸³ Zob. postanowienie SN z dnia 13 września 2016 r., sygn. akt V KK 77/16, KZS 2016 nr 11, poz. 31, gdzie Sąd Najwyższy wskazał, że „obowiązujące uregulowanie zawarte w art. 338 § 1 k.p.k., nie przewiduje tzw. prekluzji dowodowej, która oznaczałaby, że wnioski dowodowe zgłaszane po wyznaczonym terminie 7 dni od doręczenia odpisu aktu oskarżenia oskarżonemu, bądź też w ogóle złożone już na rozprawie, miałyby być z tego powodu oddalane. Termin określony w powołanym przepisie powinien być postrzegany przede wszystkim w aspekcie zasady koncentracji, służącej sprawnemu i szybkiemu przebiegowi przewodu sądowego, co wiązać należy z postulowanym zakończeniem sprawy w rozsądnym terminie (art. 2 § 1 pkt 4 k.p.k.)”. Zob. także dalsze uwagi w zakresie art. 170 § 1 pkt 6 k.p.k.

⁶⁸⁴ Art. 170 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Reguła ta nazywana jest w procedurze karnej zakazem antycypacji dowodu.

⁶⁸⁵ Art. 168a k.p.k. *a contrario*.

⁶⁸⁶ Tak trafnie: SA w Poznaniu w wyroku z dnia 17 stycznia 2013 r., sygn. akt II AKa 269/12, Legalis nr 731040.

- 3) dowód jest nieprzydatny do stwierdzenia danej okoliczności („nieprzydatność dowodu dla stwierdzenia określonej okoliczności ma wynikać z dokonanej przez organ procesowy oceny możliwości udowodnienia jej za pomocą określonego źródła dowodowego. Chodzi tu zatem albo o taką możliwość zmiany stanu fizycznego rzeczy, która uniemożliwi dokonanie czynności, np. dokonanie oględzin miejsca zdarzenia, gdy wiadomo, że doszło już do zmian, że wygląda ono odmiennie niż w dacie zdarzenia, albo o taką sytuację, że dane źródło dowodowe nie może być nośnikiem informacji o okoliczności, która ma zostać udowodniona, np. zeznania świadka jako jedyny dowód co do stanu zdrowia psychicznego oskarżonego”⁶⁸⁷);
- 4) dowodu nie da się przeprowadzić (na tej podstawie możliwe jest np. oddalenie wniosku o przesłuchanie świadka, którego dane osobowe i miejsce pobytu są nieznane. Niemożność przeprowadzenia dowodu to sytuacja, gdy dany dowód nie tylko w ogóle, ale też w przewidywanym naturalnie terminie nie będzie mógł być przeprowadzony⁶⁸⁸);
- 5) wniosek dowodowy w sposób oczywisty zmierza do przedłużenia postępowania (słusznie wskazuje J. Kosonoga, że jeżeli sąd chce skorzystać z tej przesłanki oddalenia wniosku to nie jest wystarczające wyjaśnienie, że wniosek zmierza do przedłużenia postępowania, ale że „jest to oczywiste, a zatem nie budzi wątpliwości, jest bezsporne. Nie może być to stanowisko oparte na przypuszczeniu czy intuicji organu procesowego”⁶⁸⁹);
- 6) wniosek dowodowy został złożony po określonym przez organ procesowy terminie, o którym strona składająca wniosek została zawiadomiona⁶⁹⁰.

⁶⁸⁷ Wyrok SN z dnia 11 października 2017 r., sygn. akt III KK 102/17, Legalis nr 1692179.

⁶⁸⁸ Tak trafnie: SA w Poznaniu w wyroku z dnia 12 kwietnia 2016 r., sygn. akt II AKa 7/16, Legalis nr 2107642.

⁶⁸⁹ J. Kosonoga, Oddalenie obstrukcyjnego wniosku dowodowego, IUS NOVUM 1/2019, s. 16. Wskazać przy tym należy, że zgodnie z utrwalonym w orzecznictwie stanowiskiem, „późne złożenie wniosku dowodowego nie może wpłynąć na jego oddalenie także dlatego, że oskarżony nigdy nie ma obowiązku dowodzenia swej niewinności (art. 74 § 1 k.p.k.). Z uprawnienia, o którym mowa, może zatem skorzystać na każdym etapie postępowania, także w drugiej instancji, poprzedzającym zamknięcie przewodu sądowego (zob. Wyrok SN z dnia 16 października 2013 r., sygn. akt V KK 86/13, Legalis nr 738115).

⁶⁹⁰ Przesłanka ta jeszcze przed jej wprowadzeniem była przedmiotem znacznych kontrowersji. Art. 170 § 1 pkt 6 umożliwiając oddalenie wniosku dowodowego złożonego po określonym przez organ procesowy terminie, o którym strona składająca wniosek została zawiadomiona wszedł w życie w dniu 5 października 2019 r., a w konsekwencji brak jest dotychczas orzecznictwa wskazującego na to jak należy interpretować tę przesłankę oddalenia wniosku dowodowego. Wprowadzenie tego przepisu skrytykował m.in. Rzecznik Praw Obywatelski w wystąpieniu skierowanym do Ministra Sprawiedliwości w sprawie nowelizacji procedury karnej (nr pisma II.510.1319.2018, dostępne w witrynie internetowej Rzecznika Praw Obywatelski www.rpo.gov.pl w dniu 4 grudnia 2019 r.), w którym wskazał, że regulacja ta powoduje niespójności systemowe, zaprzeczenie zasady domniemania niewinności poprzez konieczność wykazywania na wezwanie sądu swojej niewinności

Oddalenie wniosku dowodowego nie stoi na przeszkodzie późniejszemu dopuszczeniu dowodu, chociażby nie ujawniły się nowe okoliczności. Nieprawidłowo sformułowany wniosek dowodowy nie zawsze prowadzi zatem do wyłączenia możliwości przeprowadzenia dowodu wskazanego w tym wniosku. W uzasadnionych wypadkach sąd może przeprowadzić taki dowód z urzędu⁶⁹¹.

Jednym z podstawowych dowodów w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary są wyjaśnienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie musi jednak wnosić o przeprowadzenie dowodu z jego wyjaśnień. Przysługuje mu prawo do składania wyjaśnień na każdym etapie postępowania oraz co do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie⁶⁹². Ponadto, w postępowaniu tym przedstawiciel podmiotu zbiorowego może wnosić przede wszystkim o przeprowadzenie dowodu z zeznań świadków, a każda osoba wezwana w charakterze świadka ma obowiązek stawić się i złożyć zeznania⁶⁹³. Możliwość podjęcia obrony przez podmiot zbiorowy przy wykorzystaniu dowodu z zeznań świadka będzie przy tym ograniczona przede wszystkim przez takie instytucje rozdziału 21 k.p.k. jak: zakazy dowodowe z art. 178 k.p.k. i art. 178a k.p.k.⁶⁹⁴, zasady ochrony informacji niejawnych, którymi dysponuje świadek⁶⁹⁵, czy zasady ochrony tajemnicy służbowej

oraz zaprzeczenia zasady prawa do milczenia, a przy tym rozwiązanie to nie przyczyni się do usprawnienia postępowania, ponieważ na podstawie wcześniej obowiązujących przesłanek sąd mógł oddalić wnioski dowodowe np. zmierzające w sposób oczywisty do przedłużenia postępowania. Wskazać należy, że już wcześniej w orzecznictwie przyjęto na przykład, że brak uprzedniego złożenia wniosku dowodowego w sytuacji kilkukrotnego wezwania stron postępowania do zgłaszania takich wniosków, zwłaszcza, gdy strona była reprezentowana przez adwokata lub radcę prawnego, może uzasadniać oddalenie zawartego w apelacji wniosku dowodowego jako zmierzającego w sposób oczywisty do przedłużenia postępowania karnego (postanowienie SN dnia 3 września 2014 r., sygn. akt III KK 7/14, KZS 2015 nr 3, poz. 20). Ponadto w piśmiennictwie podnosi się, że oddalenie wniosku dowodowego w oparciu o przesłankę z art. 170 § 1 pkt 6 k.p.k. jest sprzeczne z zasadą domniemania niewinności i prawem do obrony, a zwłaszcza z art. 6 ust. 3 lit. d Konwencji (tak np. D. Gruszecka, Komentarz do art. 170 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Skorupka J. (red.)..., s. 351).

⁶⁹¹ Art. 35 OdpZbiorU i art. 170 § 4 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁹² Art. 33 ust. 3 OdpZbiorU.

⁶⁹³ Art. 177 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Zastosowanie znajdzie tutaj odpowiednio większość przepisów rozdziału 21 k.p.k. Jedynie na marginesie należy wskazać, że część z przepisów tego rozdziału w ogóle nie może być odpowiednio stosowana w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary. Takie stanowisko należy przyjąć m.in. w odniesieniu do przepisów art. 192 § 1 k.p.k. i art. 192a § 1-3 k.p.k.

⁶⁹⁴ Należy uznać, że zakaz przesłuchiwanie osób wskazanych w tych przepisach (obrońcy albo adwokata lub radcy prawnego, duchownego, mediatora) jest nieograniczony czasowo i w szczególności niedopuszczalne jest przesłuchanie tych osób na okoliczności związane z czynem stanowiącym pierwotny czyn zabroniony, za który odpowiedzialność ma być przypisana podmiotowi zbiorowemu, jeżeli o tych okolicznościach dowiedziały się w warunkach opisanych w tych przepisach.

⁶⁹⁵ Osoby obowiązane do zachowania w tajemnicy informacji niejawnych o klauzuli tajności „tajne” lub „ściśle tajne” mogą być przesłuchane co do okoliczności, na które rozciąga się ten obowiązek, tylko po zwolnieniu tych osób od obowiązku zachowania tajemnicy przez uprawniony organ przełożony. Osoby obowiązane do zachowania

i zawodowej⁶⁹⁶. W przypadku tej ostatniej należy wskazać, że w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony mogą wystąpić sytuacje uzasadniające konieczność przesłuchania świadka na okoliczności objęte tajemnicą przedsiębiorstwa, w tym tajemnicą przedsiębiorstwa podmiotu zbiorowego. Takie osoby powinny co do zasady odmówić zeznań co do tych okoliczności w oparciu o art. 180 par. 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Sąd dla dobra wymiaru sprawiedliwości może jednak zwolnić te osoby od obowiązku zachowania tajemnicy⁶⁹⁷.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego może nie tylko wypowiedzieć się co do treści zeznań złożonych przez świadka (w ramach prawa składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie), ale również ma istotny wpływ na przebieg tego przesłuchania. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo zadawania pytań świadkowi, a ze względu na przysługujące podmiotowi zbiorowemu uprawnienia z zakresu *favor defensionis* należy uznać, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego pytania świadkowi zadaje jako ostatni spośród osób uczestniczących w rozprawie, bezpośrednio przed składem orzekającym⁶⁹⁸. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma już prawo wnosić o skonfrontowanie ze sobą osób przesłuchiowanych w celu wyjaśnienia sprzeczności, o ile jedną z tych osób nie jest świadek anonimowy⁶⁹⁹.

w tajemnicy informacji niejawnych o klauzuli tajności „tajne” lub „ściśle tajne” mogą być przesłuchane co do okoliczności, na które rozciąga się ten obowiązek, tylko po zwolnieniu tych osób od obowiązku zachowania tajemnicy przez uprawniony organ przełożony. Zwolnienia wolno odmówić tylko wtedy, gdyby złożenie zeznania wyrządzić mogło poważną szkodę państwu. W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na podstawie przepisów OdpZbiorU, to sąd powinien zwrócić się do właściwego naczelnego organu administracji rządowej o zwolnienie świadka od obowiązku zachowania tajemnicy, jeżeli ustawy szczególne nie stanowią inaczej (art. 179 k.p.k.).

⁶⁹⁶ Art. 180 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁶⁹⁷ W odniesieniu do wskazanej w tym przepisie tajemnicy adwokackiej, autor niniejszej rozprawy podziela stanowisko Naczelnej Rady Adwokackiej wyrażone w uchwale z dnia 9 czerwca 2018 r., zgodnie z którym „strzeżenie tajemnicy adwokackiej jest bezwzględny i nieograniczony w czasie obowiązkiem etycznym i prawnym każdego adwokata. Tajemnica adwokacka jest ustanowiona w interesie Klienta, który powierzając ją adwokatowi musi mieć pewność, że wszystkie przekazane przez niego informacje zostaną użyte tylko i wyłącznie w jego interesie. Jest ona gwarancją prawa Klienta do rzetelnego procesu, prawa do obrony oraz prawa do prywatności, które chronione są na gruncie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i norm prawa międzynarodowego”. W konsekwencji należy uznać, że art. 6 ust. 3 ustawy Prawo o adwokaturze, zgodnie, z którym adwokata nie można zwolnić od obowiązku zachowania tajemnicy zawodowej co do faktów, o których dowiedział się udzielając pomocy prawnej lub prowadząc sprawę, stanowi *lex specialis* do przepisów k.p.k. i niedopuszczalne jest zwolnienie adwokata od obowiązku zachowania w tajemnicy tych faktów.

⁶⁹⁸ Art. 370 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Wskazać należy, że już w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej poprzedzającym postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu, przedstawiciel tego podmiotu ma prawo zadawania pytań świadkom bezpośrednio przed obrońcą oskarżonego (zob. art. 21a ust. 3 OdpZbiorU).

⁶⁹⁹ Art. 172 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

Oprócz tego w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przedstawiciel podmiotu zbiorowego może wnosić w szczególności o przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego albo biegłych lub instytucji i naukowej lub specjalistycznej⁷⁰⁰, dowodu z dokumentów, w tym dowodu z okazania dokumentu (art. 173 § 1 k.p.k.). Zdecydowanie rzadziej niż w postępowaniu karnym przeciwko osobom fizycznym w tym postępowaniu dojdzie do wykorzystania dowodów z oględzin miejsca, osoby lub rzeczy⁷⁰¹, czy przeprowadzenia dowodu z wyników wywiadu środowiskowego i przesłuchania jego autora w charakterze świadka⁷⁰².

Przewodniczący po przeprowadzeniu dowodów dopuszczonych w sprawie zapyta strony postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary, czy wnoszą o uzupełnienie postępowania dowodowego⁷⁰³. Z treści art. 405 k.p.k., stosowanego odpowiednio także w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary również w postępowaniu odwoławczym⁷⁰⁴, wynika, że strona może realizować uprawnienie do wnioskowania o przeprowadzenie dowodów aż do chwili zamknięcia przewodu sądowego. Późne złożenie wniosku dowodowego nie może wpłynąć na jego oddalenie także dlatego, że podmiot zbiorowy nigdy nie ma obowiązku dowodzenia swej niewinności⁷⁰⁵.

Wskazać jednak należy, że zgodnie z art. 452 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU sąd odwoławczy oddali wniosek dowodowy m.in., jeżeli dowód nie był powołany przed sądem pierwszej instancji, pomimo że składający wniosek mógł go wówczas powołać, lub okoliczność, która ma być udowodniona, dotyczy nowego faktu, niebędącego przedmiotem postępowania przed sądem pierwszej instancji, a składający wniosek mógł go wówczas wskazać. Przepis ten wszedł w życie w dniu 5 października 2019 r. i znacząco wpływa na możliwość realizowania przez podmiot zbiorowy jego prawa do obrony na etapie postępowania odwoławczego. Wydaje się, że przepis art. 452 § 2 k.p.k.

⁷⁰⁰ Art. 193 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁷⁰¹ Rozdział 23 k.p.k.

⁷⁰² Art. 214 k.p.k., art. 216 k.p.k. Nie wydaje się, aby przepis ten znalazł odpowiednie zastosowanie do podmiotu zbiorowego wobec braku możliwości ustalenia okoliczności, do których ustalenia służy ten dowód, w tym zwłaszcza „właściwości i warunków osobistych oraz dotychczasowego sposobu życia” podmiotu zbiorowego.

⁷⁰³ Art. 405 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁷⁰⁴ Art. 458 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁷⁰⁵ Zob. Wyrok SN z dnia 22 czerwca 2004 r., sygn. akt V KK 54/04, OSNwSK, poz. 1161.

w obowiązującym brzmieniu w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary wzmacnia regułę ciężaru dowodu w tym postępowaniu. W konsekwencji podmiot zbiorowy może ponieść negatywne konsekwencje własnej bierności w postępowaniu przed sądem I instancji⁷⁰⁶.

W ocenie autora niniejszej rozprawy podstawa oddalenia wniosku dowodowego przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu odwoławczym zawarta w art. 452 § 2 pkt 2 k.p.k. budzi wątpliwości co do zgodności tej regulacji z art. 42 ust. 2 i ust. 3 Konstytucji RP. Zgodnie z art. 74 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, podmiot zbiorowy jako strona bierna postępowania represyjnego nie ma bowiem obowiązku dowodzenia swojej niewinności ani obowiązku dostarczania dowodów na swoją niekorzyść. Art. 452 § 2 pkt 2 k.p.k. pozostaje zatem w sprzeczności z art. 74 § 1 k.p.k. i stawia stronę bierną postępowania represyjnego w sytuacji, w której nie może ona prawidłowo określić swoich obowiązków procesowych. W ocenie autora niniejszej rozprawy art. 452 § 2 pkt 2 k.p.k. w zw. z art. 74 § 1 k.p.k. zawiera zatem wewnętrzne sprzeczności, które mogą być podstawą do różnych interpretacji, co już samo z siebie przemawia za jego niekonstytucyjnością ze względu na naruszenie zasady zaufania i dostatecznej określoności w zakresie prawa represyjnego, wywiedzionej z art. 2 Konstytucji RP⁷⁰⁷.

4.4. Prawo podmiotu zbiorowego do inicjatywy dowodowej w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ

Zmiana modelowa proponowana przepisami Projektu OPZ wpływa oczywiście na zakres uprawnień podmiotu zbiorowego w zakresie inicjatywy dowodowej. Wprowadzenie postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stwarza zupełnie nowe możliwości wpływania przez ten podmiot na zakres zgromadzonego w sprawie materiału dowodowego. Zebranie materiału dowodowego na użytek przyszłej rozprawy sądowej jest „zasadniczą funkcją postępowania

⁷⁰⁶ Zob. uwagi podniesione wcześniej w odniesieniu do reguły ciężaru dowodu w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pod groźbą kary.

⁷⁰⁷ Należy podkreślić, że tożsama argumentacja była już podstawą uznania niekonstytucyjności art. 4 w zw. z art. 36 OdpZbiorU w wyroku TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

przygotowawczego”, obarczonego przecież zadaniem „wszechstronnego i wyczerpującego wyjaśnienia wszystkich okoliczności, połączonego z utrwaleniem materiału dowodowego na użytek postępowania głównego”⁷⁰⁸. Zasada prawdy materialnej znajduje odpowiednie zastosowanie w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ, a w konsekwencji prawdziwe ustalenia faktyczne powinny stanowić podstawę wszelkich rozstrzygnięć już na etapie postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. W orzecznictwie z zasady prawdy materialnej wywodzi się „obowiązek dochodzenia prawdy”, który wiąże wszystkie organy procesowe⁷⁰⁹. Wprawdzie organy prowadzące postępowania karne są obowiązane badać oraz uwzględniać okoliczności przemawiające zarówno na korzyść, jak i na niekorzyść podmiotu zbiorowego, jednakże prawo inicjatywy dowodowej ma umożliwić stronie biernej postępowania represyjnego wpłynięcie na zebranie przez te organy całości materiału dowodowego, zwłaszcza w tym pierwszym zakresie⁷¹⁰. Wyposażenie podmiotu zbiorowego w możliwość rozszerzającego wpływania na zakres zgromadzonego materiału dowodowego może również korzystnie wpływać na rzetelność tego postępowania, szybkość jego zakończenia oraz prawidłowość podejmowanych przez organy postępowania rozstrzygnięć procesowych.

Zasadą postępowania przygotowawczego jest zebranie, zabezpieczenie i utrwalenie dowodów przez organy tego postępowania działające z urzędu⁷¹¹. Jednakże zarówno w postępowaniu przygotowawczym jak i w postępowaniu sądowym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, dowody przeprowadza się na wniosek stron albo z urzędu⁷¹². W konsekwencji podmiot zbiorowy po przedstawieniu mu zarzutów nabywa uprawnienie do składania wniosków dowodowych w oparciu o art. 167 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ⁷¹³. Prawo do inicjatywy dowodowej podmiotu zbiorowego na etapie postępowania przygotowawczego jest przy tym wzmocnione przez treść art. 315 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ, zgodnie z którym – po odpowiednim dostosowaniu treści – podmiot zbiorowy i jego obrońca mogą składać wnioski o dokonanie czynności

⁷⁰⁸ J. Skorupka, Funkcje postępowania przygotowawczego, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Przegląd Prawa i Administracji*, nr 371, 2010, s. 195, 199

⁷⁰⁹ Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 22 marca 2017 r., sygn. akt II AKa 37/17, *Legalis* nr 1591946.

⁷¹⁰ Art. 4 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁷¹¹ Art. 297 § 1 pkt 5 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁷¹² Art. 167 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁷¹³ Aktualne przy tym pozostają wszystkie uwagi podniesione we wcześniejszej części niniejszej rozprawy w zakresie wniosku dowodowego podmiotu zbiorowego opartego o odpowiednio stosowany przepis art. 167 k.p.k.

śledztwa, a przy tym stronie wnioskującej nie można odmówić wzięcia udziału w czynności, jeżeli tego zażądała⁷¹⁴. Podmiot zbiorowy ma przy tym nie tylko prawo do zainicjowania czynności dowodowych, ale również prawo do udziału w tych czynnościach i zgodnego z przepisami procedury karnej wpływania na ich przebieg, a także prawo do wypowiedzenia się do treści czynności dowodowych i przedstawienia własnych wniosków w tym zakresie.

Niezależnie od przywołanej powyżej funkcji postępowania przygotowawczego jako „etapu gromadzenia materiału dowodowego”, wskazać należy, że jedną z niezdefiniowanych zasad polskiego procesu karnego jest zasada bezpośredniości wyrażana, jako dyrektywa, „w myśl, której organ procesowy powinien zetknąć się ze źródłem i środkiem dowodowym osobiście, a środkiem dowodowym, na którym opiera swe ustalenia, powinien być przede wszystkim środek dowodowy pierwotny (tzw. dowód pierwotny)”⁷¹⁵. Dyrektywa bezpośredniości bywa określana „płynną” zasadą z uwagi na to, że jest ona zasadą w ujęciu opisowym, wyinterpretowaną „z brzmienia i systematyki” przepisów k.p.k., a jednak „jej cel i funkcje należy określać, odnosząc się w sposób kompleksowy do wszystkich przepisów karnoprocessowych”⁷¹⁶. Od tej zasady przepisy k.p.k. przewidują liczne wyjątki. Przepisy k.p.k. przewidują również sytuację, w której zasada bezpośredniości nie może w ogóle zostać zrealizowana ze względów niezależnych od organów postępowania, a jedną z nich jest omawiana już wcześniej konieczność przeprowadzenia czynności niepowtarzalnych. Poza omówionym już uprawnieniem podmiotu zbiorowego do udziału w takich czynnościach jego przedstawiciela, art. 316 § 3 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ przyznaje podmiotowi zbiorowemu uprawnienie do złożenia wniosku o przesłuchanie świadka przez sąd w postępowaniu przygotowawczym, jeżeli zachodzi niebezpieczeństwo, że świadka tego nie będzie można przesłuchać na rozprawie. Powyższy przepis umożliwia podmiotowi zbiorowemu nie tylko złożenie wniosku o przesłuchanie świadka, ale o przesłuchanie go w określony sposób, przez określony organ postępowania karnego, tj. sąd, który będzie powołany do rozpoznania sprawy w pierwszej instancji.

⁷¹⁴ art. 315 § 1 i k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁷¹⁵ S. Waltoś, P. Hofmański, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2016, s. 26.

⁷¹⁶ B. Boch, *Wpływ ostatnich nowelizacji KPK na postrzeganie roli zasady bezpośredniości w polskim procesie karnym*, *MoP*, nr 4, 2018, s. 209.

Zgłoszone przez podmiot zbiorowy żądanie przesłuchania świadka przez sąd może dotyczyć każdego świadka lub grupy świadków, w tym również osoby zobowiązanej do zachowania w tajemnicy informacji niejawnych, tajemnicy zawodowej lub związanej z wykonywaniem określonej funkcji⁷¹⁷. Istotą przesłuchania takiego świadka przez sąd jest bezpośrednie zapoznanie się przez sąd nie tylko z treścią, ale również sposobem wygłoszenia zeznań przez świadka (który może wpływać na ocenę wiarygodności tych zeznań), jak również umożliwienie sądowi oraz m.in. stronom zadawania pytań świadkowi⁷¹⁸. Przesłuchanie świadka przy zastosowaniu art. 316 § 3 k.p.k. zdaje się jednak przede wszystkim przyczyniać do umożliwienia kontroli sposobu przesłuchania świadka przez sąd, aniżeli znacznego zbliżenia sposobu prowadzenia tej czynności do zasady bezpośredniości, skoro w większości przypadków nie będzie ona prowadzona przed tym samym sędzią, co przyszyły ewentualny proces podmiotu zbiorowego.

Wniosek o przesłuchanie świadka w ww. okolicznościach podmiot zbiorowy powinien złożyć do sądu powołanego do rozpoznania sprawy w pierwszej instancji⁷¹⁹. Odmowa uwzględnienia ww. wniosku może być uzasadniona przede wszystkim niewystąpieniem przesłanki zagrożenia brakiem możliwości przesłuchania świadka na rozprawie⁷²⁰. Przypomnieć przy tym należy, że odmowa dopuszczenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego lub jego obrońcy do udziału w takiej czynności, zwłaszcza gdyby wyrok skazujący opierał się w decydującym stopniu na zeznaniach złożonych przez taką osobę (której przedstawiciel podmiotu zbiorowego lub jego obrońca nie miał możliwości zadawać pytań) stanowi naruszenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego i może naruszać gwarancje podmiotu zbiorowego enumerowane w art. 6 Konwencji⁷²¹.

⁷¹⁷ A. Baj, *Udział stron...*, s. 176.

⁷¹⁸ Co zasady, oskarżony powinien mieć adekwatną i właściwą sposobność zakwestionowania wiarygodności i przesłuchania świadkowi oskarżenia przeciwko niemu, czy to w czasie składania zeznań przez świadka czy na późniejszym etapie postępowania. Zob.: wyrok ETPC z dnia 3 kwietnia 2012 r., nr sprawy 18475/05, *Legalis* nr 463421.

⁷¹⁹ Art. 329 § 1 w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. Wniosek powinien zostać złożony w toku postępowania przygotowawczego a jego skierowanie jeszcze przed rozprawą, ale już po złożeniu aktu oskarżenia do sądu przez prokuratora czyni wniosek bezprzedmiotowym (zob. A. Baj, *Udział stron...*, s. 176).

⁷²⁰ Słusznie wskazuje Z. Brodzisz, że podstawą odmowy nie może być natomiast odmienne od prokuratora zapatrywanie sądu, co do celowości przesłuchania świadka w danym postępowaniu przygotowawczym, gdyż ocena taka zastrzeżona jest wyłącznie dla organu prowadzącego postępowanie – zob. Z. Brodzisz, *Metodyka pracy prokuratora w postępowaniu przygotowawczym i przed sądem I instancji*, CH Beck, Warszawa 2019, s. 297.

⁷²¹ Wyrok ETPC z dnia 3 kwietnia 2012 r., nr sprawy 18475/05, *Legalis* nr 463421.

Postępowanie przygotowawcze w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony służy ustaleniu czy zachodzą przesłanki odpowiedzialności tego podmiotu, a jeżeli tak to zgromadzeniu materiału dowodowego dla sądu mającego orzekać w sprawie. Po zakończeniu postępowania przygotowawczego, zależnie od wyniku poczynionych ustaleń i oceny interesu społecznego, prokurator może podjąć zatem alternatywnie trzy decyzje: skierować akt oskarżenia przeciwko podmiotowi zbiorowemu albo skierować wniosek retribucyjny, zwracając się o orzeczenie zwrotu korzyści lub przepadku wobec podmiotu zbiorowego albo umorzyć postępowanie karne w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego albo przeciwko podmiotowi zbiorowemu (art. 39 ust. 1 Projektu OPZ). Jednocześnie, jeżeli istnieją podstawy do zamknięcia postępowania przygotowawczego przeciwko podmiotowi zbiorowemu, na wniosek tego podmiotu lub jego obrońcy o końcowe zaznajomienie z materiałami postępowania należy temu podmiotowi (poprzez jego przedstawiciela lub obrońcę) umożliwić udział w tej czynności, pouczając o prawie uprzedniego przejrzenia akt w terminie odpowiednim do wagi lub zawłości sprawy, określonym przez organ procesowy⁷²².

Podmiot zbiorowy (a także jego obrońca) w terminie 3 dni od daty zaznajomienia go z materiałami postępowania może składać wnioski o uzupełnienie śledztwa⁷²³. Niezaznajomienie podmiotu zbiorowego ze zgromadzonym w toku postępowania przygotowawczego materiałem dowodowym stanowi istotne uchybienie tego postępowania, mające istotny wpływ na możliwość podjęcia przez niego obrony, podczas gdy celem tej czynności jest właśnie umożliwienie podmiotowi zbiorowemu złożenia przez niego w terminie 3 dni od dnia dokonania tej czynności wniosku o uzupełnienie postępowania przygotowawczego⁷²⁴. Nie ulega wątpliwości, że w świetle ww. funkcji postępowania przygotowawczego, jego uzupełnienie będzie polegało przede wszystkim na przeprowadzeniu dowodów niezbędnych dla poczynienia prawidłowych ustaleń w ocenie wnioskodawcy. Złożenie przez stronę wniosku o uzupełnienie śledztwa

⁷²² Art. 321 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁷²³ Art. 321 § 5 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. W doktrynie wskazuje się, że termin ten ma charakter instrukcyjny, a w razie niezłożenia wniosku w wyznaczonym terminie strona nie traci prawa do składania wniosków dowodowych, gdyż uprawnienie to wynika z art. 315 § 1 k.p.k. – zob. Komentarz do art. 321 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, red. A. Sakowicz..., s. 816.

⁷²⁴ Postanowienie sądu apelacyjnego w Szczecinie z dnia 9 sierpnia 2006 r., sygn. II AKZ 258/06, Legalis nr 298556; zob. także: R. A. Stefański, Końcowe zapoznanie z materiałami postępowania przygotowawczego w świetle noweli z dnia 27 września 2013 r., Prok. i Pr., nr 1, 2015, s. 105.

lub dochodzenia wywołuje konieczność jego rozpoznania według reguł określonych w przepisie art. 170 k.p.k.⁷²⁵

Co istotne, po uzupełnieniu postępowania przygotowawczego w trybie art. 321 § 5 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ, podmiot zbiorowy jest uprawniony do zapoznania się z całością materiału dowodowego już uzupełnionego postępowania przygotowawczego⁷²⁶. Na późniejszym etapie, w wyniku wstępnej kontroli aktu oskarżenia przez sąd, uzupełnienie postępowania przygotowawczego może być konieczne wobec przekazania prokuratorowi sprawy przez sąd w tym celu, jeżeli akta sprawy wskazują na istotne braki tego postępowania, zwłaszcza na potrzebę poszukiwania dowodów, zaś dokonanie niezbędnych czynności przez sąd powodowałoby znaczne trudności⁷²⁷. Wówczas po uzupełnieniu postępowania przygotowawczego prokurator będzie musiał ponownie podjąć decyzję co do tego czy alternatywnie: podtrzymać złożony poprzednio akt oskarżenia przeciwko podmiotowi zbiorowemu, złożyć nowy akt oskarżenia, skierować do sądu wniosek retribucyjny albo umorzyć postępowanie karne w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego albo przeciwko podmiotowi zbiorowemu⁷²⁸.

Przepisami Projektu OPZ zaproponowano również istotne zmiany w zakresie postępowania dowodowego i inicjatywy dowodowej podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym. W Projekt OPZ brakuje odpowiednika art. 36 OdpZbiorU, zgodnie z którym sąd orzekający w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego samodzielnie rozstrzyga zagadnienia faktyczne i prawne w granicach wniosku inicjującego postępowanie, a powagę rzeczy osądzonej lub zawisłość sprawy ustala się wyłącznie według czynu zabronionego, za który podmiot zbiorowy poniósł albo ma ponieść

⁷²⁵ Aktualne przy tym pozostają wszystkie uwagi podniesione we wcześniejszej części niniejszej rozprawy w zakresie wniosku dowodowego podmiotu zbiorowego opartego o odpowiednio stosowany przepis art. 167 k.p.k.

⁷²⁶ Z. Brodzisz, Komentarz do art. 321 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego: komentarz, Skorupka J. (red.), s. 755 i przywołany tam pogląd sądu apelacyjnego w Szczecinie wyrażony w postanowieniu z dnia 9 sierpnia 2006 r., sygn. akt II AKz 258/06, Legalis nr 298556.

⁷²⁷ Art. 344a § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. Samo stwierdzenie zaistnienia istotnego braku postępowania przygotowawczego nie jest wystarczające do zwrotu sprawy do uzupełnienia śledztwa. Musi to być brak nadający się do uzupełnienia, a przy tym taki, którego uzupełnienie przez sąd powodowałoby znaczne trudności. W orzecznictwie Sądu Najwyższego wskazuje się przy tym, że „bezcelowe i sprzeczne z dyrektywą rozstrzygnięcia sprawy w rozsądnym terminie byłoby zwrócenie sprawy we wskazanym trybie w celu zaznajomienia oskarżonego lub jego obrońcy z materiałami przedmiotowej fazy postępowania karnego. Chodzi przecież o spowodowanie rzeczywistych trudności, a nie jedynie hipotetycznie możliwych (*in abstracto*), czyli zawsze odnieść należy oceny w rozpatrywanym przedmiocie, do realiów sprawy podlegającej rozstrzygnięciu przez sąd” – zob. postanowienie SN z dnia 20 maja 2019 r., sygn. akt VI KZ 7/19.

⁷²⁸ Art. 39 ust. 1 Projektu OPZ oraz art. 344b k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

odpowiedzialność⁷²⁹. Usunięcie tego przepisu jest jednak związane z podstawowym założeniem Projektu OPZ, którym jest rezygnacja z wymogu uprzedniego uzyskiwania prejudykatu w postaci wyroku stwierdzającego odpowiedzialność osoby fizycznej za czyn zabroniony. Norma wynikająca z art. 36 OdpZbiorU stanowi, że moc wiążącą dla sądu orzekającego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony mają zawarte w prawomocnym orzeczeniu ustalenia stwierdzające fakt popełnienia przez daną osobę fizyczną określonego czynu zabronionego⁷³⁰. Sąd rozpoznający sprawę przeciwko podmiotowi zbiorowemu na gruncie przepisów OdpZbiorU samodzielnie ustala jednak okoliczności mające przemawiać za pociągnięciem podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności następczej za czyn zabroniony ww. osoby fizycznej. Może w tym zakresie poczynić ustalenia odmienne od sądu rozpoznającego sprawę przeciwko osobie fizycznej i to również w zakresie czynu zabronionego popełnionego przez tę osobę, w tym np. szczegółów jego sprawstwa. Przepis art. 36 OdpZbiorU podkreśla samodzielność jurysdykcyjną sądu orzekającego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, wzmacniając jedynie ogólne reguły samodzielności jurysdykcyjnej tego sądu wynikające z art. 8 k.p.k. W istocie przepis ten w modelu postępowania wynikającym z przepisów OdpZbiorU zachowałby swój efekt, nawet gdyby nie powielał nakazu samodzielności jurysdykcyjnej sądu, a ograniczał się do związania tego sądu rozstrzygnięciem wobec osoby fizycznej (prejudykatu) oraz wyznaczenia sposobu ustalania powagi rzeczy osądzonej i zawisłości sprawy. W modelu opartym na przepisach Projektu OPZ norma tożsama do art. 36 OdpZbiorU nie jest w ogóle potrzebna, skoro ww. prejudykat nie jest przesłanką odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Bez wątplenia natomiast sąd orzekający w postępowaniu karnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu opartym na przepisach Projektu OPZ samodzielnie rozstrzyga zagadnienia faktyczne i prawne oraz nie jest związany rozstrzygnięciem innego sądu lub organu, w tym również tym przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 ust. 1 i 2 Projektu OPZ.

W przepisach Projektu OPZ brakuje również odpowiednika przepisu art. 23 OdpZbiorU, zgodnie z którym, w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony ciężar dowodu spoczywa na tym, kto dowód zgłasza. Przypomnieć jednak należy, że z uwagi na represyjny charakter odpowiedzialności

⁷²⁹ Art. 36 ust. 1 i 2 OdpZbiorU. Orzeczenia, o których mowa w art. 4 OdpZbiorU, są jednak wiążące.

⁷³⁰ D. Habrat, Ustawa..., s. 170. W. Grzeszczyk, Zagadnienia..., s. 153.

podmiotów zbiorowych na gruncie OdpZbiorU, reguła z art. 23 OdpZbiorU ma ograniczony wpływ na sposób prowadzenia postępowania dowodowego. Taka konstatacja jest uzasadniona z uwagi na obowiązywanie w tym postępowaniu zasady domniemania niewinności podmiotu zbiorowego. Podmiot zbiorowy nie ma zatem obowiązku dowodzenia własnej niewinności, ale wnioskodawca jest obciążony obowiązkiem obalenia domniemania niewinności podmiotu zbiorowego, a w konsekwencji ciężar dowodu w postępowaniu na gruncie OdpZbiorU jest rozłożony podobnie jak w postępowaniu opartym czysto na przepisach k.p.k. W konsekwencji brak odpowiednika art. 23 OdpZbiorU w przepisach Projektu OPZ nie wpływa na sposób prowadzenia postępowania dowodowego oraz konsekwencje podjęcia inicjatywy dowodowej przez podmiot zbiorowy w postępowaniu karnym przeciwko temu podmiotowi opartym na przepisach Projektu OPZ⁷³¹.

Przepisy Projektu OPZ przewidujące możliwość pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności zastępczej (*vicarious liability*) wprowadzają jednak nowy obowiązek podmiotu zbiorowego w zakresie inicjatywy dowodowej, a nawet naruszają zasadę domniemania niewinności podmiotu zbiorowego.

Zmiana modelowa w zakresie podstaw odpowiedzialności wprowadza m.in. możliwość przypisania podmiotowi zbiorowemu odpowiedzialności za czyn zabroniony popełniony przez osobę fizyczną pozostającą w strukturach tego podmiotu (art. 6 ust. 1 Projektu OPZ) lub nawet niepozostającą w jego strukturach, ale której czyn był w inny sposób powiązany z działalnością podmiotu zbiorowego (art. 6 ust. 2 Projektu OPZ)⁷³². Warunkiem odpowiedzialności za czyn zabroniony ww. osób może być m.in. wyczerpanie przez nie znamion czynu zabronionego w następstwie takiej nieprawidłowości w organizacji działalności podmiotu zbiorowego, która ułatwiła lub umożliwiła popełnienie czynu zabronionego, chociaż inna organizacja działalności mogła zapobiec popełnieniu tego czynu⁷³³. W uzasadnieniu do Projektu OPZ wskazano, że „w myśl projektowanego art.

⁷³¹ Aktualne pozostają jednak uwagi poczynione w odniesieniu do treści art. 452 § 2 k.p.k. i wynikającego z tego przepisu ryzyka poniesienia przez podmiot zbiorowy negatywnych konsekwencji własnej bierności w postępowaniu przed sądem I instancji.

⁷³² W modelu odpowiedzialności proponowanym w przepisach Projektu OPZ podmiot zbiorowy może bowiem ponieść odpowiedzialność za czyny własne podmiotu zbiorowego (art. 5 Projektu OPZ) lub za czyny popełnione przez pracowników lub inne osoby realizujące zadania na rzecz tego podmiotu w ramach powierzonych im kompetencji (art. 6 Projektu OPZ).

⁷³³ Art. 6 ust. 3 pkt 2 Projektu OPZ.

6 ust. 3 ustawy ciężar dowodu w przedmiocie dochowania należytej staranności spoczywać będzie na podmiocie zbiorowym. Prokurator (sąd) będzie zobowiązany do dowiedzenia faktu popełnienia przestępstwa oraz do wykazania związku tego przestępstwa z działalnością podmiotu. Podmiot natomiast, dla uniknięcia odpowiedzialności, będzie zobowiązany do wykazania, iż dochował należytej staranności, postępując zgodnie z regułami ostrożności. Reguły te mogą wynikać z powszechnych standardów zawodowych, przyjętych przez dany podmiot pragmatyk wewnętrznych albo z ogólnych reguł roztropnego postępowania w danych okolicznościach⁷³⁴. Zgodnie zaś z art. 6 ust. 6 Projektu OPZ, podmiot zbiorowy nie odpowiada za nieprawidłowość, o której mowa w art. 6 ust. 3 pkt 2 Projektu OPZ, jeżeli wykaże, że wszystkie organy i osoby uprawnione do działania w jego imieniu lub interesie zachowały należytą staranność wymaganą w danych okolicznościach w organizacji działalności tego podmiotu oraz w nadzorze nad tą działalnością. W konsekwencji, na gruncie przepisów Projektu OPZ podmiot zbiorowy może zostać zmuszony do przedsięwzięcia aktywnej obrony. Obrona ta będzie polegała na podjęciu inicjatywy dowodowej w zakresie wykazania okoliczności ekskulpacyjnych podmiotu zbiorowego związanych np. z przyjęciem i prawidłowym wdrożeniem systemu *compliance* mającego zapobiec popełnieniu czynu zabronionego.

W zakresie inicjatywy dowodowej w postępowaniu karnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu przepisy Projektu OPZ wprowadzają dodatkową modyfikację w postaci wyposażenia w inicjatywę dowodową podmiotu niebędącego stroną postępowania, tj. pokrzywdzonego. Zgodnie z art. 51 ust. 1 Projektu OPZ, „pokrzywdzony może składać wnioski dowodowe również na etapie postępowania sądowego”. Pokrzywdzony nie jest stroną postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na żadnym jego etapie⁷³⁵. Co więcej, w postępowaniu tym nie stosuje się przepisów k.p.k. dotyczących uprawnień i obowiązków pokrzywdzonego⁷³⁶. Z uwagi jednak na treść art. 51 ust. 1

⁷³⁴ s. 14 uzasadnienia Projektu OPZ.

⁷³⁵ W postępowaniu przygotowawczym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stroną jest wyłącznie ten podmiot. W postępowaniu sądowym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stronami są wyłącznie podmiot zbiorowy i prokurator (art. 49 ust. 1 i 2 Projektu OPZ).

⁷³⁶ Art. 41 ust. 1 pkt 2 Projektu OPZ. Z uzasadnienia Projektu OPZ wynika, że założeniem jego autorów było, aby pokrzywdzony mógł działać w sądowej fazie postępowania w charakterze oskarżyciela posiłkowego (zob. s. 25 uzasadnienia Projektu OPZ). Uprawnienie takie nie wynika jednak z treści Projektu OPZ ani odpowiednio stosowanych przepisów k.p.k. Uprawnienie pokrzywdzonego do działania jako strona w charakterze oskarżyciela posiłkowego obok oskarżyciela publicznego lub zamiast niego wynika z art. 53 k.p.k., jednakże przepis ten mieści się w pojęciu „przepisów k.p.k. dotyczących uprawnień i obowiązków pokrzywdzonego”, których stosowanie wyłączono w postępowaniu karnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu.

Projekt OPZ pokrzywdzony może składać wnioski dowodowe, których uwzględnienie, a następnie przeprowadzenie wniosków dowodowych przez organy postępowania może wpływać na decyzję podmiotu zbiorowego w zakresie podejmowania przez ten podmiot inicjatywy dowodowej np. w celu obalenia okoliczności wynikających z dowodów wnioskowanych przez pokrzywdzonego.

Przywołane w niniejszej części modyfikacje postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony nie wpływają znacząco na ocenę zgodności regulacji tego postępowania z konstytucyjnymi standardami prawa do obrony podmiotu zbiorowego. Wskazać jednak należy, że z uwagi na wprowadzenie do przepisów Projektu OPZ definicji „czynu zabronionego” oraz wyłączenie odpowiedzialności na podstawie prejudykatu, a w konsekwencji brak związania sądu takim prejudykatem, dopuszczalne jest odpowiednie stosowanie art. 452 § 3 k.p.k. w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ. Wskazać jednak należy, że przepis ten jedynie wyłącza obowiązek oddalenia wniosku dowodowego przez sąd odwoławczy w przypadku, gdy okoliczność, która ma być udowodniona, w granicach rozpoznania sprawy przez sąd odwoławczy, ma istotne znaczenie dla ustalenia, czy został popełniony czyn zabroniony. Przepis ten nie usuwa ani nie łagodzi w sposób istotny wątpliwości co do procesowego obowiązku strony w zakresie dowodzenia swojej niewinności, a w konsekwencji aktualne pozostają uwagi podniesione w tym zakresie w poprzedniej części niniejszej rozprawy.

Daleko idące wątpliwości w zakresie oceny prawidłowości legislacji oraz dopuszczalności analizowanej konstrukcji prawnej budzi omawiany wcześniej art. 6 ust. 6 Projektu OPZ, zgodnie z którym podmiot zbiorowy nie odpowiada za nieprawidłowość, o której mowa w art. 6 ust. 3 pkt 2 Projektu OPZ, jeżeli wykaże, że wszystkie organy i osoby uprawnione do działania w jego imieniu lub interesie zachowały należyłą staranność wymaganą w danych okolicznościach w organizacji działalności tego podmiotu oraz w nadzorze nad tą działalnością. Treść uzasadnienia Projektu OPZ potwierdza, że intencją jego autora było zobowiązanie podmiotu zbiorowego do wykazania, że „dochował należytej staranności, postępując zgodnie z regułami ostrożności”.

W ocenie autora niniejszej rozprawy przepis art. 6 ust. 6 Projektu OPZ należy ocenić negatywnie z kilku powodów. Wydaje się, że rzeczywistym zamierzeniem autora Projektu OPZ było wyłączenie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony, którego znamiona zostały wyczerpane w następstwie takiej nieprawidłowości w organizacji działalności podmiotu zbiorowego, która ułatwiła lub umożliwiła popełnienie czynu zabronionego, chociaż inna organizacja działalności mogła zapobiec popełnieniu tego czynu, o ile jednocześnie wszystkie organy i osoby uprawnione do działania w jego imieniu lub interesie zachowały należyłą staranność wymaganą w danych okolicznościach w organizacji działalności tego podmiotu oraz w nadzorze nad tą działalnością. Skoro celem tego przepisu jest wyłączenie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony pomimo naruszenia normy sankcjonowanej przez podmiot zbiorowy to mamy do czynienia z kontratypem ustawowym wyłączającym karalność czynu zabronionego⁷³⁷. Korzystając z podobnych konstrukcji używanych w Kodeksie karnym, przepis ten powinien otrzymać brzmienie:

„Nie podlega odpowiedzialności za nieprawidłowość, o której mowa w ust. 3 pkt 2 podmiot zbiorowy, którego wszystkie organy i osoby uprawnione do działania w jego imieniu lub interesie zachowały należyłą staranność wymaganą w danych okolicznościach w organizacji działalności tego podmiotu oraz w nadzorze nad tą działalnością”.

Tymczasem w Projekt OPZ posłużono się sformułowaniem „podmiot zbiorowy nie odpowiada za nieprawidłowość, o której mowa w ust. 3 pkt 2, jeżeli wykaże, że...”. Po pierwsze takie sformułowanie nie pojawia się w ustawodawstwie karnym materialnym i procesowym w odniesieniu do okoliczności warunkujących odpowiedzialność strony biernej⁷³⁸. Konstrukcje takie są stosowane przez ustawodawcę co najwyżej w przepisach

⁷³⁷ Zob. szerzej: M. Bielski, Koncepcja kontratypów jako okoliczności wyłączających karalność, CzPKiNP, z. 2, 2010, s. 25 i n.

⁷³⁸ Konstrukcja taka została zawarta w art. 96 § 1 k.p.k., zgodnie z którym, strony oraz osoby niebędące stronami, jeżeli wykażą interes prawny w rozstrzygnięciu, mają prawo wziąć udział w posiedzeniu wówczas, gdy ustawa tak stanowi, chyba że ich udział jest obowiązkowy. Ponadto, zgodnie z art. 623 k.p.k., Sąd lub referendarz sądowy zwalnia osobę w całości lub w części od wyłożenia kosztów podlegających uiszczeniu przy wnoszeniu pisma procesowego, jeżeli wykazała ona, że ze względu na jej sytuację rodzinną, majątkową i wysokość dochodów wyłożenie ich byłoby zbyt uciążliwe. Podobne sformułowanie zawiera art. 540b § 1 k.p.k., zgodnie z którym, postępowanie sądowe zakończone prawomocnym orzeczeniem można wznowić na wniosek oskarżonego, złożony w terminie zawitym miesiąca od dnia, w którym dowiedział się o zapadłym wobec niego orzeczeniu, jeżeli sprawę rozpoznano pod nieobecność oskarżonego, któremu nie doręczono zawiadomienia o terminie posiedzenia lub rozprawy albo doręczono je w inny sposób niż osobiście, gdy wykaże on, że nie wiedział o terminie oraz o możliwości wydania orzeczenia pod jego nieobecność.

aktów prawnych odnoszących się do odpowiedzialności o charakterze cywilnym i nie jest to przypadkiem⁷³⁹. Odpowiedzialność karna (a zgodnie z przepisami Projektu OPZ postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony jest postępowaniem karnym) musi być maksymalnie dookreślona – „może być uzasadniona tylko zachowaniem, które uprzednio zostało precyzyjnie i jednoznacznie określone jako zakazane, i na domiar tego wyłącznie w drodze aktu prawnego o randze ustawy”⁷⁴⁰. Czyn albo wypełnia ustawowe znamiona typu czynu zabronionego i jest karalny albo nie. Niedopuszczalne jest, aby o karalności czynu decydowała aktywność procesowa stron lub jej brak. W istocie przepis art. 6 ust. 6 Projektu OPZ miałby wprowadzać kontratyp o następującej nieakceptowalnej w prawie karnym treści:

„Nie podlega odpowiedzialności za nieprawidłowość, o której mowa w art. 6 ust. 3 pkt 2 podmiot zbiorowy, który w postępowaniu wykaże, że wszystkie organy i osoby uprawnione do działania w jego imieniu lub interesie zachowały należytą staranność wymaganą w danych okolicznościach w organizacji działalności tego podmiotu oraz w nadzorze nad tą działalnością”.

Powyższe oznacza, że nieprawidłowość, o której mowa w art. 6 ust. 3 pkt 2 Projektu OPZ jednocześnie jest i nie jest karalna, w zależności od tego jaką aktywność procesową podejmie podmiot zbiorowy w przyszłości. Taka zagadka na wzór eksperymentu myślowego Erwina Schrödingera nie może zostać uznana za spełniającą standardy określoności prawa karnego w demokratycznym państwie prawnym⁷⁴¹.

⁷³⁹ Tak np. przy odpowiedzialności członków zarządu spółki z o.o. za zobowiązania spółki w oparciu o art. 299 k.s.h., członek zarządu może się uwolnić od tego rodzaju odpowiedzialności, jeżeli m.in. wykaże, że we właściwym czasie zgłoszono wniosek o ogłoszenie upadłości. Podobnie, funkcjonariusz może uwolnić się od odpowiedzialności za szkodę w mieniu powierzonym, jeżeli wykaże, że powstała ona z przyczyn od niego niezależnych, a w szczególności wskutek niezapewnienia przez właściwą jednostkę organizacyjną warunków umożliwiających prawidłowe zabezpieczenie powierzzonego mienia (art. 10 ust. 2 ustawy z dnia 7 maja 1999 4. o odpowiedzialności majątkowej funkcjonariuszy Policji..., Dz.U. Nr 53, poz. 548 ze zm.).

⁷⁴⁰ M. Tomczyk, Zasada nullum crimen sine lege certa i jej ograniczenia na tle języka etnicznego, Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny nr 2/2018, s. 101.

⁷⁴¹ Wskazać jednak należy, że podobne rozwiązania przerzucające na podmiot zbiorowy konieczność wykazania przyjęcia prawidłowych polityk *compliance* nie są obce np. ustawodawstwu brytyjskiemu. Zgodnie z UK Bribery Act (section 7), podmiot zbiorowy może uniknąć odpowiedzialności następczej związanej z przestępstwami korupcyjnymi, jeżeli w toku postępowania wykaże, że w jego strukturach wprowadzono odpowiednie procedury zapobiegające popełnieniu przestępstwa w związku z jego działalnością. Podkreślenia wymaga, że w pewnych sytuacjach UK Bribery Act obejmuje także polskie podmioty zbiorowe. Ustawa ma bowiem charakter eksterytorialny i obejmuje także podmioty spoza Wielkiej Brytanii o ile te mają biura w Wielkiej Brytanii”.

Ponadto przepis ten nawet gdyby uznać go za normę czysto procesową pozostaje w oczywistej sprzeczności z art. 74 § 1 k.p.k. w zw. z art. 5 § 1 i 2 k.p.k. znajdującymi odpowiednie zastosowanie w postępowaniu karnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu opartym na przepisach Projektu OPZ. W konsekwencji również przepis art. 6 ust. 6 Projektu OPZ stawia stronę bierną postępowania represyjnego w sytuacji, w której nie może ona prawidłowo określić swoich obowiązków procesowych. Z tego powodu w ocenie autora niniejszej rozprawy art. 6 ust. 6 Projektu OPZ w zw. z art. 74 § 1 k.p.k. zawiera wewnętrzne sprzeczności, które mogą być podstawą do różnych interpretacji, co przemawia za jego niekonstytucyjnością ze względu na naruszenie zasady zaufania i dostatecznej określoności w zakresie prawa represyjnego, wywiedzionej z art. 2 Konstytucji RP⁷⁴².

5. Prawo podmiotu zbiorowego do przedstawienia stanowiska procesowego

5.1. Prawo podmiotu zbiorowego do przedstawienia stanowiska procesowego w przepisach OdpZbiorU

Nie sposób wyobrazić sobie realizacji prawa do obrony w postępowaniu represyjnym bez możliwości przedstawienia przez stronę bierną własnego stanowiska co do przedmiotu i przebiegu procesu oraz co do zgromadzonego materiału dowodowego. Trybunał Konstytucyjny w swoim orzecznictwie wskazuje, że „prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania karnego (w tym również w toku tzw. postępowań incydentalnych) oznacza w szczególności, że oskarżony (podejrzany) może składać wyjaśnienia, prezentować swoje stanowisko czy podejmować inne działania mające na celu przeciwstawienie się kierowanemu względem niemu oskarżeniu”⁷⁴³. Teza ta znajduje odpowiednie zastosowanie w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu.

Swoboda wypowiedzi strony biernej w tym postępowaniu zostanie urzeczywistniona jedynie wówczas, gdy strona ta ma jednocześnie swobodę kształtowania

⁷⁴² Należy podkreślić, że tożsama argumentacja była już podstawą uznania niekonstytucyjności art. 4 w zw. z art. 36 OdpZbiorU w wyroku TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

⁷⁴³ Wyrok TK z dnia 27 października 2015 r., sygn. akt K 5/14, OTK-A 2015/9/150.

treści wyjaśnień i swobodę woli przy podejmowaniu decyzji w przedmiocie samego faktu ich składania⁷⁴⁴. W piśmiennictwie wskazuje się, że stronie biernej postępowania represyjnego powinna zostać zagwarantowana swoboda składania oświadczeń dowodowych na każdym etapie procesu psychicznego związanego z formułowaniem tych oświadczeń, a zatem na etapie procesów motywacyjnych (sprowadzającego się do ustalenia stosunku podmiotu do faktu i treści oświadczenia), podjęcia decyzji woli (tj. podjęcia decyzji o milczeniu lub przedstawieniu stanowiska) oraz urzeczywistnienia decyzji woli⁷⁴⁵.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym przeciwko temu podmiotowi ma przede wszystkim prawo składania wyjaśnień oraz prawo składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie. Urzeczywistnienie ww. uprawnienia wymaga co najmniej, aby przedstawiciel podmiotu zbiorowego mógł wypowiedzieć się co do wszelkich czynności relewantnych dla uznania lub odrzucenia odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony oraz wszystkich dowodów przeprowadzonych na rozprawie, zarówno kwestionując sposób ich przeprowadzenia jak i okoliczności, które mają z nich wynikać. Słusznie podkreśla się przy tym, że wyjaśnienia takie są nie tylko środkiem obrony, ale także środkiem dowodowym⁷⁴⁶. W konsekwencji umożliwienie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego złożenia wyjaśnień służy nie tylko realizacji prawa do obrony podmiotu zbiorowego, ale również może służyć realizacji zasady prawdy materialnej, a na pewno jest wymaganiem rzetelnego procesu w demokratycznym państwie prawnym. Dlatego też zapewnienie stronie biernej postępowania represyjnego prawa do składania wyjaśnień leży także w interesie organu procesowego⁷⁴⁷.

Żeby jednak mówić o pełnej możliwości zajęcia stanowiska przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu za czyn zabroniony konieczne jest umożliwienie podmiotowi zbiorowemu realizacji już wcześniej omówionych uprawnień składających się na prawo do obrony. Nie może swobodnie zająć stanowiska w sprawie podmiot zbiorowy, którego prawidłowo wyznaczony przedstawiciel nie został dopuszczony do udziału w postępowaniu, nie został

⁷⁴⁴ D. Tarnowska, Uprawnienia oskarżonego w świetle prawa do obrony, Prok. i Pr., nr 7-8, 2006, s. 138.

⁷⁴⁵ Zob.: P. Wiliński, Zasada..., s. 333 i przywołany tam pogląd S. Waltośa wyrażony w: S. Waltoś, Swoboda wypowiedzi osoby przesłuchiwanej w procesie karnym, PiP, nr 10, 1975, s. 67.

⁷⁴⁶ J. Nelken, Wyjaśnienia oskarżonego na tle kodeksu postępowania karnego, Pal., nr 15/5(161) 1971, s. 66.

⁷⁴⁷ P. Wiliński, Zasada..., s. 348.

dopuszczony do udziału w czynności procesowej lub nie został w ogóle o niej zawiadomiony. Nie może swobodnie zająć stanowiska w sprawie podmiot zbiorowy, którego przedstawicielowi odmówiono dostępu do materiału dowodowego. Ten aspekt prawa do obrony uwidacznia, jak istotnie przeplatają się uprawnienia wynikające z prawa do obrony. Uniemożliwienie realizacji części z tych uprawnień niejednokrotnie uniemożliwia zrealizowanie także pozostałych uprawnień strony biernej składających się na prawo do obrony.

Jak się wydaje podstawowym aspektem uprawnienia strony biernej do zajęcia stanowiska w procesie jest prawo do składania wyjaśnień. Przez wyjaśnienia należy rozumieć składane ustnie oświadczenia wiedzy przedstawiciela podmiotu zbiorowego w toku rozprawy w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu odnoszące się zwłaszcza do przedmiotu tego postępowania, okoliczności stanu faktycznego i wszystkich okoliczności mogących wpłynąć na ustalenie winy podmiotu zbiorowego w procesie. Wyjaśnienia od zeznań świadka odróżnia (poza oczywiście osobą je składającą) rola składanych oświadczeń, która w przypadku wyjaśnień sprowadza się przede wszystkim do przedstawienia stanowiska w przedmiocie zarzutów, a nawet „tłumaczenia się wobec zarzutów”⁷⁴⁸. Ponadto, przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie⁷⁴⁹. Wyjaśnienia te należy uznać za podstawowy i najważniejszy sposób komunikacji podmiotu zbiorowego z organem procesowym realizowany za pośrednictwem prawidłowo wyznaczonego przedstawiciela tego podmiotu.

W odniesieniu do wyjaśnień oskarżonego w doktrynie podkreśla się, że „prawo do ich złożenia jest uprawnieniem ściśle osobistym, wskutek czego w imieniu swojego klienta nie może wyjaśniać obrońca, zaś nieletni oskarżony nie może wyręczyć się tu swoim przedstawicielem ustawowym”⁷⁵⁰. Stanowisko to musi oczywiście zostać zmodyfikowane w przypadku wyjaśnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Nie realizuje on przecież uprawnienia osobistego, ale uprawnienie podmiotu zbiorowego do złożenia wyjaśnień. W postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU podmiot zbiorowy nie ma możliwości aktywnego uczestnictwa w nim. W konsekwencji słusznie wskazuje się, że pomimo

⁷⁴⁸ P. Wiliński, *Zasada...* s. 344.

⁷⁴⁹ Art. 33 ust. 3, zd. 2 OdpZbiorU.

⁷⁵⁰ P.K. Sowiński, *Uprawnienia...*, s. 585.

iż przedstawiciel podmiotu zbiorowego składa wyjaśnienia „za” podmiot zbiorowy, to wyjaśnienia te stanowią dowód pierwotny⁷⁵¹. Przyznanie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego prawa do składania wyjaśnień należy uznać za wyraz uznania podmiotowości podmiotu zbiorowego jako strony postępowania represyjnego⁷⁵².

Podmiot zbiorowy w postępowaniu opartym o przepisy OdpZbiorU może złożyć wyjaśnienia wyłącznie za pośrednictwem swojego przedstawiciela i to wyłącznie poprzez ustne sformułowanie przez niego oświadczeń w tym zakresie. Art. 176 § 1 k.p.k. uprawniający osobę fizyczną do składania wyjaśnień na piśmie odnosi się wyłącznie do fazy postępowania przygotowawczego, zaś na etapie postępowania jurysdykcyjnego złożenie wyjaśnień w formie pisemnej jest w ogóle niedopuszczalne. W konsekwencji przepis ten nie może znaleźć odpowiedniego zastosowania w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu opartym na przepisach OdpZbiorU.

Przedstawiciel podmiotu zbiorowego składając wyjaśnienia za ten podmiot zbiorowy dysponuje swobodą wypowiedzi co do wszelkich okoliczności mających znaczenie dla oceny dopuszczalności pociągnięcia tego podmiotu do odpowiedzialności za czyn zabroniony⁷⁵³. Prawo do swobody wypowiedzi strony biernej postępowania represyjnego jest uznawane za uprawnienie zasadnicze i powszechnie uznany element procesowego prawa do obrony, który znajduje oparcie m.in. w art. 6 k.p.k., art. 42 ust. 2 Konstytucji RP oraz art. 3 ust. 3 Konwencji⁷⁵⁴. Przez tę swobodę należy rozumieć taki stan faktyczny i psychiczny, w którym przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma możliwość złożenia oświadczeń zgodnie z własną wolą⁷⁵⁵. Swoboda wypowiedzi oznacza brak przymusu w sferze woli człowieka, a także brak zakłócenia świadomości. Jest to możliwość decydowania przez przesłuchiwanego, zgodnie z własną wolą, o treści składanej przez niego wypowiedzi w sytuacji, gdy żaden czynnik zewnętrzny nie krępuje go w formułowaniu tych wypowiedzi⁷⁵⁶. Jednocześnie, wyjaśnienia złożone w warunkach wyłączających swobodę wypowiedzi nie mogą stanowić dowodu w postępowaniu

⁷⁵¹ D. Habrat, Ustawa..., B. Nita, Postępowania karnego..., s. 213

⁷⁵² P.K. Sowiński, Uprawnienia..., s. 588.

⁷⁵³ Art. 6 k.p.k. w zw. z art. 171 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU oraz art. 33 OdpZbiorU.

⁷⁵⁴ P. Wiliński, Zasada..., s. 332.

⁷⁵⁵ Tak w odniesieniu do wyjaśnień oskarżonego: P. Wiliński, Zasada..., s. 333, przy czym teza ta znajduje pełne odpowiednie zastosowanie w odniesieniu do wyjaśnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego.

⁷⁵⁶ Wyrok SA w Szczecinie z dnia 26 marca 2018 r., sygn. akt II AKa 190/17, Legalis 1820217.

przeciwko podmiotowi zbiorowemu⁷⁵⁷. Brak swobody wypowiedzi zachodzi, gdy podczas przesłuchiwania zaistnieją warunki powodujące, że formułując swą wypowiedź, przesłuchiwany ma na uwadze inne okoliczności towarzyszące czynności przesłuchania i w ten sposób oświadczenie dowodowe nie jest wyrazem tylko jego woli, gdyż jest ona skrępowana przez te okoliczności albo znajduje się on w stanie, w którym nie może panować nad swoją wolą⁷⁵⁸. Z treści art. 171 § 7 k.p.k. nie wynika, aby wyłączenie swobody wypowiedzi musiało być spowodowane przez organ procesowy⁷⁵⁹.

Sąd rozpoznający sprawę w postępowaniu represyjnym powinien przy tym aktywnie umożliwić stronie biernej złożenie wyjaśnień, w tym m.in. ustalić czy strona ta przyznaje się do winy oraz umożliwić jej zabranie głosu po zamknięciu przewodu sądowego. Zaniechania sądu w tym zakresie stanowią rażące naruszenie prawa do obrony⁷⁶⁰.

Na sposób realizacji prawa do obrony podmiotu zbiorowego w zakresie swobody formułowania przez jego przedstawiciela oświadczeń procesowych istotnie wpływać może objęcie części z informacji „posiadanych” przez podmiot zbiorowy różnymi tajemnicami prawnie chronionymi⁷⁶¹. Przepisy k.p.k. przewidujące możliwość ujawnienia ww. tajemnic znajdują odpowiednie zastosowanie w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. Rzecz jednak w tym, że przepisy te regulują przede wszystkim uprawnienia osób posiadających informacje objęte tajemnicami do nieujawniania tych informacji w postępowaniu, w którym co do zasady ciąży na nich obowiązek przedstawienia organom procesowym wszystkich posiadanych informacji lub materiałów. Najczęściej zatem przepisy te znajdują zastosowanie do osób występujących w charakterze świadka oraz innych podmiotów zobowiązanych do przedstawienia ww. informacji lub materiałów⁷⁶². Intencją wprowadzenia tych

⁷⁵⁷ Art. 171 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁷⁵⁸ Wyrok SA w Krakowie z dnia 27 marca 2018 r., sygn. akt II AKa 162/17, KZS 2018 nr 6, poz. 44.

⁷⁵⁹ Postanowienie SN z dnia 26 listopada 2003 r., sygn. akt III KK 506/02, OSNwSK 2003, poz. 2536. Dlatego też, wprawienie się przez samego świadka (czy też oskarżonego) w stan nietrzeźwości, ograniczający, a nawet czasami znoszący, swobodę wypowiedzi, rozumianą jako zdolność panowania nad własną wolą przy ich formułowaniu, stanowi przeszkodę wykluczającą przesłuchanie go w okresie pozostawania pod działaniem alkoholu. Trzeba wyraźnie stwierdzić, że organowi procesowemu nie wolno wykorzystywać stanu upojenia alkoholowego przesłuchiwanego, w którym o nieskrępowanym wyrażaniu swoich myśli nie może być mowy. Dostrzeżenie przez sąd, iż dana osoba w chwili składania zeznań czy wyjaśnień była nietrzeźwa, uniemożliwia zaliczenie tych relacji do materiału dowodowego (tamże).

⁷⁶⁰ Wyrok SN z dnia 17 listopada 2004 r., sygn. akt V KK 330/04, OSNwSK 2004 nr 1, poz. 2104.

⁷⁶¹ Nie jest celem niniejszej rozprawy szczegółowe omówienie tych tajemnic, dlatego porzeczono na wskazaniu najważniejszych z nich oraz wpływu tychże na sposób realizacji prawa do obrony podmiotu zbiorowego.

⁷⁶² Np. banków zobowiązanych do przedstawienia informacji lub dokumentów objętych tajemnicą bankową.

przepisów nie jest umożliwienie milczenia stronie biernej, albowiem przedstawiciel podmiotu zbiorowego może bez podania powodów odmówić odpowiedzi na poszczególne pytania lub w ogóle odmówić składania wyjaśnień.

Po stronie przedstawiciela podmiotu zbiorowego w związku z posiadaniem przez niego tajemnic prawnie chronionych pojawia się zatem wątpliwość nie co do tego czy może tę tajemnicę zachować dla siebie, ale czy może je ujawnić dla realizacji własnego prawa do obrony. Problem ten zaistniał już wcześniej w doktrynie i orzecznictwie w odniesieniu do innych postępowań represyjnych niż postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. Najbardziej jaskrawym przykładem dylematu konieczności wyboru pomiędzy ochroną tajemnicy a realizacją prawa do obrony strony biernej jest tocząca się od lat dyskusja w środowisku adwokackim o możliwości ujawnienia przez adwokata informacji objętych tajemnicą adwokacką w postępowaniu dyscyplinarnym w przedmiocie jego odpowiedzialności. Sąd Najwyższy w uchwale z dnia 29 listopada 1962 r., sygn. akt VI KO 61/62 stwierdził, że wprawdzie obowiązkiem adwokata jest zachowanie w tajemnicy wszystkiego, o czym dowiedział się z tytułu wykonywania swego zawodu, a obowiązek ten obejmuje treść całości rozmów z klientem, jednakże obowiązek zachowania milczenia upada, jeżeli adwokat w związku z treścią danej rozmowy ze swoim klientem znalazł się w pozycji obwinionego w postępowaniu dyscyplinarnym lub oskarżonego w postępowaniu karnym⁷⁶³.

Teza o prymacie prawa do obrony nad obowiązkiem zachowania tajemnic prawnie chronionych pozostaje aktualna także obecnie. Trybunał Konstytucyjny wskazuje m.in., że w sytuacji konfliktu wartości wynikających z obowiązku zachowania tajemnicy zawodowej i prawa do obrony oczywiste jest, że gwarancje wynikające z prawa do obrony są nadrzędne. Wynikające z prawa do obrony uprawnienie strony biernej do składania wyjaśnień w toku postępowania represyjnego oznacza, że przedmiotem swoich depozycji strona ta może uczynić także okoliczności objęte tajemnicą zawodową. Trybunał Konstytucyjny zaznacza jednocześnie, że tylko od tej strony zależy to, jak wykorzysta informacje dotychczas chronione tajemnicą zawodową. Stanowisko, zgodnie z którym

⁷⁶³ Zob. także R. Baszuk, Tajemnica zawodowa w wyjaśnieniach obwinionego składanych w postępowaniu dyscyplinarnym, *Pal.*, nr 3-4, 2014, s. 168 i n. oraz J. Naumann, Tajemnica zawodowa w wyjaśnieniach obwinionego składanych w postępowaniu dyscyplinarnym – uwagi polemiczne, *Pal.*, nr 3-4, 2014, s. 174 i n. zob. także: postanowienie SN z dnia 29 października 2014 r., sygn. akt SDI 28/14, *Legalis* 1765474.

organ procesowy miałby zwalniać ją od obowiązku zachowania tajemnicy zawodowej, jest całkowicie nieuprawnione. Rodziłoby to obawy o to, że próbuje się limitować zakres wyjaśnień strony biernej w ramach przysługującego jej prawa do obrony⁷⁶⁴.

Uwagi te pozostają również aktualne w odniesieniu do pozostałych tajemnic prawnie chronionych. Nie istnieją w tym zakresie uzasadnione podstawy do różnicowania mocy konstytucyjnego prawa do obrony podmiotu zbiorowego i osoby fizycznej. Uznać zatem należy, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony w zakresie w jakim realizuje prawo do obrony podmiotu zbiorowego ma prawo do ujawnienia tajemnic prawnie chronionych w złożonych przez siebie wyjaśnieniach⁷⁶⁵.

Co zostało już podkreślone – przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie, przez co należy rozumieć uprawnienie do przedstawienia oceny każdego przeprowadzonego dowodu⁷⁶⁶. Uprawnienie to nie jest ograniczone czasowo i przedstawiciel podmiotu zbiorowego może się odnieść do każdego dowodu przez cały okres prowadzenia rozprawy. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo składania wyjaśnień, może jednak bez podania powodów odmówić odpowiedzi na poszczególne pytania lub odmówić składania wyjaśnień. To ostatnie uprawnienie określane jako prawo do milczenia w przypadku podmiotu zbiorowego nie może zostać uznane jako oparte na godności czy autonomii tego podmiotu, ale znajduje swoje oparcie w prawie do obrony, zasadzie demokratycznego państwa prawnego oraz powiązanej z nią zasadzie rzetelnego procesu⁷⁶⁷. Prawo do milczenia jest

⁷⁶⁴ Postanowienie TK z dnia 29 września 2014 r., sygn. akt Ts 174/14, OTK Seria B 2014 nr 5, poz. 517. Zob. także przywołany tam pogląd: M.Klejnowska, Oskarżony jako osobowe źródło informacji o przestępstwie, Kraków 2004, s. 145; M.Rusinek, Tajemnica zawodowa i jej ochrona w polskim procesie karnym, Warszawa 2007, s. 137 i n. Podobnie w odniesieniu do tajemnicy państwowej wskazuje się, że „ujawnienie przez oskarżonego informacji stanowiących tajemnicę państwową jest dozwolone przede wszystkim ze względu na priorytetowe uprawnienie oskarżonego do obrony wszelkimi prawnie dostępnymi środkami, w tym poprzez składanie wyjaśnień, w których podnosić może wszystko, co przyczynić się może do polepszenia jego sytuacji w procesie karnym” – zob. M. Leciak, Tajemnica państwowa w wyjaśnieniach oskarżonego w procesie karnym, Prok. i Pr., nr 11, 2005, s. 62.

⁷⁶⁵ Zgodzić się należy z tymi przedstawicielami doktryny, którzy wskazują, że uprawnienie do ujawnienia ww. tajemnic zamyka się w granicach procesu karnego i podejmowanych w ramach niego czynności procesowych, a ujawnienie tych informacji poza salą sądową np. wobec przedstawicieli mediów relacjonujących wyniki procesu nie będzie już realizacją prawa do obrony, a w konsekwencji osoba taka może podlegać odpowiedzialności karnej za ujawnienie tajemnicy prawnie chronionej (art. 266 i art. 267 k.k.). Zob. P.K. Sowiński, Uprawnienia..., s. 633.

⁷⁶⁶ Art. 33 ust. 3 zd. 2 OdpZbiorU. M. Kurowski, Komentarz do art. 175 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany, red. D. Świecki, SIP Lex.

⁷⁶⁷ A. Sakowicz, Prawo..., s. 258.

przynależne podmiotowi zbiorowemu, ale osobą uprawnioną do jego realizacji jest prawidłowo ustanowiony przedstawiciel podmiotu zbiorowego działający za ten podmiot w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU⁷⁶⁸. Prawo do milczenia podmiotu zbiorowego jest przy tym pochodną obowiązywania w stosunku do podmiotu zbiorowego zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*. Zasada ta nie jest wyrażona *expressis verbis* w Konstytucji RP. Jest natomiast wyprowadzana z art. 6 ust. 1 Konwencji, który ma zastosowanie także do podmiotów zbiorowych⁷⁶⁹. Słusznie wskazuje w tym zakresie B. Nita, że „skoro prawo oskarżonego do wyboru strategii obrony stanowi ogólny wymóg odnoszący się do sprawiedliwej procedury karnej w demokratycznym państwie prawnym, to z podmiotowego zakresu oddziaływania tej zasady nie może zostać wykluczona pewna grupa oskarżonych (...) zasada *nemo se ipsum accusare tenetur* pozostaje w związku z zasadą demokratycznego państwa prawnego, a precyzyjniej rzecz ujmując, stanowi odpowiedź na pytanie, jak, tj. za pomocą jakich metod dowodzenia można ustalić winę w demokratycznym państwie prawnym”⁷⁷⁰. Prawo do milczenia strony biernej jest jedną z najważniejszych gwarancji procesowych w demokratycznym państwie prawa - jej milczenia nie można poczytywać za przyznanie do winy, a wręcz przeciwnie, gdy nie można w innej drodze niż z oświadczeń tego podmiotu uzyskać wiedzy o okolicznościach uzasadniających pociągnięcie go do odpowiedzialności to reguła *in dubio pro reo* wyraźnie nakazuje wątpliwości w tym zakresie rozstrzygnąć na jego korzyść⁷⁷¹. Prawo do milczenia podmiotu zbiorowego słabnie w związku z regułami ciężaru dowodu w tym postępowaniu oraz w związku z treścią odpowiednio stosowanych w tym postępowaniu reguł oddalenia wniosków dowodowych oraz art. 452 § 2 pkt 2 k.p.k.⁷⁷²

Wśród uprawnień strony biernej związanych z prawem do obrony realizowanym przez zajęcie stanowiska w przedmiocie procesu wymienia się również prawo do repliki⁷⁷³. Podmiot zbiorowy ma prawo wniesienia w terminie 7 dni odpowiedzi na wniosek, o czym należy pouczyć przedstawiciela tego podmiotu⁷⁷⁴. Wniesienie odpowiedzi na wniosek inicjujący postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu jest prawem

⁷⁶⁸ Ibid., s. 259.

⁷⁶⁹ B. Nita, Postępowanie..., s. 236 i przywołane tam orzeczenia ETPC.

⁷⁷⁰ Ibid., s. 255.

⁷⁷¹ Wyrok SN z dnia 25 kwietnia 2019 r., sygn. akt II KK 214/18, Legalis nr 1898189.

⁷⁷² Zob. uwagi podniesione we wcześniejszej części niniejszej rozprawy w zakresie inicjatywy dowodowej podmiotu zbiorowego.

⁷⁷³ P.K. Sowiński, Uprawnienia..., s. 682 i n.

⁷⁷⁴ Art. 338 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

zagwarantowanym temu podmiotowi i to do niego należy decyzja, czy z niego skorzysta, a w konsekwencji sąd nie może zobowiązać podmiotu do złożenia takiej odpowiedzi. Uprawnienie do złożenia odpowiedzi na wniosek ma umożliwić podmiotowi zbiorowemu szybkie przedstawienie argumentów kwestionujących twierdzenia wnioskodawcy oraz odniesienie się do wszelkich kwestii merytorycznych związanych z odpowiedzialnością podmiotu zbiorowego, tj. w ogólności przedstawienie stanowiska podmiotu zbiorowego w przedmiocie „oskarżenia” zawartego we wniosku⁷⁷⁵. Termin 7 dni na wniesienie ww. odpowiedzi na wniosek jest jednak terminem instrukcyjnym, a podmiot zbiorowy za pośrednictwem swojego przedstawiciela może odnosić się do ww. kwestii w toku całego postępowania w przedmiocie odpowiedzialności tego podmiotu za czyn zabroniony.

Szczególnym uprawnieniem powiązaniem z prawem do repliki jest prawo strony biernej do ostatniego głosu. W polskiej procedurze karnej uprawnienie to jest uregulowane w art. 406 § 1 i 2 k.p.k. Dostosowując treść tego przepisu do realiów postępowania na gruncie OdpZbiorU, należy wskazać, że po zamknięciu przewodu sądowego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony przewodniczący udziela głosu stronom tego postępowania (wnioskodawcy, podmiotowi zbiorowemu, pokrzywdzonemu dopuszczonemu do udziału w postępowaniu obok prokuratora) oraz ich przedstawicielom (pełnomocnikowi wnioskodawcy jeżeli wnioskodawcą jest pokrzywdzony, obrońcy podmiotu zbiorowego lub pełnomocnikowi pokrzywdzonego dopuszczonego do udziału w postępowaniu obok prokuratora). Zasadą jest jednak, że przedostatni głos należy do obrońcy podmiotu zbiorowego (jeżeli został ustanowiony w sprawie), a jako ostatni głos zabiera przedstawiciel podmiotu zbiorowego. Wypada przypomnieć, że uprawnienie to przysługuje także przedstawicielowi podmiotu zbiorowego w postępowaniu karnym toczącym się przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU dotyczącym czynu zabronionego z art. 16 OdpZbiorU.

W doktrynie wskazuje się, że prawo do ostatniego głosu jest prawem wyłącznym (przysługuje tylko jednej stronie – stronie biernej), umożliwia stronie biernej najpełniejszą reakcję na przebieg wydarzeń oraz najpełniejszą możliwość zaprezentowania własnego punktu widzenia, a przewaga, którą w ten sposób zyskuje strona bierna ma rekompensować

⁷⁷⁵ R.A. Stefański, Odpowiedź na akt oskarżenia, Prok. i Pr., nr 5, 2005, s. 45-46

ograniczenia procesowe, jakim poddany jest podmiot odpowiedzialności karnej (quasi-karnej)⁷⁷⁶. Najczęściej spotykanym poglądem jest, że prawo do ostatniego głosu jest przede wszystkim przejawem *favor defensionis*, a zatem specyficznego uprzywilejowania strony biernej postępowania represyjnego, ale można spotkać się również z poglądem, że „udzielenie na końcu głosu obrońcy i reprezentowanej przez niego stronie stanowi po prostu „wynik natury procesu spornego, w ramach którego oskarżyciel ma udowodnić zarzuty zaś oskarżony tylko odpierać to, co oskarżenie mu zarzuca”⁷⁷⁷.

Prawo do ostatniego głosu przysługuje podmiotowi zbiorowemu bez konieczności złożenia jakiegokolwiek wniosku w tym zakresie. To przewodniczący, kierując rozprawą i czuwając nad jej prawidłowym przebiegiem, bez jakiegokolwiek wniosku w tym zakresie powinien udzielić stronom głosu i zadbać o to, aby to przedstawiciel podmiotu zbiorowego zabrał głos jako ostatni⁷⁷⁸. Udzielenie głosu stronom jest obowiązkiem przewodniczącego składu orzekającego, na który w oczywisty sposób wskazuje treść art. 406 § 1 k.p.k., a procedowanie odmienne stanowi oczywiste naruszenie prawa do obrony strony biernej w postępowaniu represyjnym⁷⁷⁹.

Przepis art. 406 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU ustanawia porządek, według którego zabierają głos uczestnicy procesu, a fakt, iż ustawa przewiduje głosy obrońcy podmiotu zbiorowego i przedstawiciela tego podmiotu w ostatniej kolejności, jest konsekwencją obowiązywania zasady *favor defensionis*, zaś udzielenie głosu stronie biernej i jej przedstawicielowi jest obligatoryjne. Mowa końcowa obrońcy oraz przedstawiciela podmiotu zbiorowego powinna być wzięta pod uwagę podczas narady nad wyrokiem, a siła argumentacji może mieć oczywisty wpływ na treść orzeczenia wydanego przez sąd⁷⁸⁰. Słusznie wskazuje się bowiem, że „celem ostatniego wystąpienia jest końcowa analiza

⁷⁷⁶ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 429.

⁷⁷⁷ Taki pogląd SN z 1928 r. wyrażony w sprawie o sygn. akt) 193/30, przytacza P.K. Sowiński [w:] P.K. Sowiński, *Uprawnienia...*, s. 709.

⁷⁷⁸ Art. 366 § 1 k.p.k. w zw. z art. 406 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Odmienne np.: Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 8 kwietnia 2003 r., sygn. akt V KK 229/02, OSNwSK 2003 nr 1, poz. 743, gdzie wskazano, że skoro obrońca i oskarżony nie domagali się wygłoszenia po replice oskarżyciela publicznych oświadczeń (w istocie ich brak aktywności w tym względzie oznaczał zrezygnowanie z tego prawa) i nie ma danych choćby uzasadniających przypuszczenie, iż wskutek braku odpowiedzi na kolejne wystąpienie prokuratora zawężeniu uległ punkt widzenia sądu na faktyczną i prawną stronę rozpoznawanej sprawy, to nie sposób było uchybienie obowiązkowi przewidzianemu w art. 406 § 2 k.p.k. uznać *in concreto* za rażące i mogące wywrzeć istotny wpływ na treść wyroku.

⁷⁷⁹ Wyrok SN z dnia 13 stycznia 2017 r., sygn. akt SNO 57/16, LEX nr 2195673.

⁷⁸⁰ Wyrok SN z dnia 9 sierpnia 2002 r., sygn. akt V KKN 380/00, Prok. i Pr. 2003 nr 1, poz. 16.

przeprowadzonego postępowania dowodowego, wskazanie na jego nieprawidłowości czy też luki, podważenie domniemań faktycznych potrzebą uzupełnienia materiału dowodowego, omówienie winy i kary (...), wreszcie wskazanie ostatecznych wniosków⁷⁸¹. Przepis określający kolejność zabierania głosów końcowych nie jest jedynie przepisem porządkowym, ale stanowi jedną z gwarancji prawa do obrony – ostatnie słowo daje możliwość ustosunkowania się do przeprowadzonego przewodu sądowego, tj. do przeprowadzonych dowodów oraz do stanowiska wnioskodawcy lub pokrzywdzonego⁷⁸².

Ostatni głos przedstawiciela podmiotu zbiorowego ma przy tym charakter w pełni swobodnej wypowiedzi tej osoby. Przedstawicielowi podmiotu zbiorowego w ramach tej czynności nie przerywa się wypowiedzi ani nie zadaje pytań, albowiem celem ostatniego głosu jest umożliwienie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego wypowiedzenia się co do całości procesu, a nie gromadzenie materiału dowodowego⁷⁸³. Pogwałcenie prawa podmiotu zbiorowego do ostatniego słowa narusza w tak istotny sposób przepisy postępowania, że może mieć to wpływ na treść wyroku i w konsekwencji prowadzić do fikcyjności prawa podmiotu zbiorowego do rzetelnego procesu, gwarantowanego w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP oraz art. 6 ust. 3 lit. c Konwencji⁷⁸⁴.

Podsumowując powyższe, należy wskazać, że zakres uprawnień podmiotu zbiorowego związany z prawem do przedstawienia stanowiska w przedmiocie stawianego mu zarzutu oraz przebiegu procesu nie odbiega zasadniczo od analogicznych uprawnień osoby fizycznej. Polski model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych uznaje przy tym obowiązywanie w stosunku do podmiotu zbiorowego zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*, co nie jest praktyką powszechną we wszystkich ustawodawstwach regulujących odpowiedzialność represyjną podmiotów zbiorowych za czyny zabronione⁷⁸⁵.

⁷⁸¹ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 429 oraz przywołany tam: Wyrok SN z dnia 18 stycznia 1980 r., sygn. akt III KR 421/79, sygn. akt 21867.

⁷⁸² Wyrok SN z dnia 23 lipca 1975 r., sygn. akt II KR 62/75, OSNKW 1975/9/126.

⁷⁸³ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 430. W orzecznictwie wskazuje się nawet, że „głosy stron, o których mowa w art. 406 k.p.k., jako występujące poza ramami przewodu sądowego, nie mogą stanowić - co jasno wynika z treści art. 410 k.p.k. - podstawy wyroku” - zob. postanowienie SN z dnia 14 września 2011 r., sygn. akt V KK 202/11, *Legalis* nr 461939.

⁷⁸⁴ Wyrok SA w Krakowie z dnia 21 grudnia 2016 r., sygn. akt II AKa 179/16, *Legalis* nr 1636383, Wyrok SA w Krakowie z dnia 31 maja 2006 r., sygn. akt II AKa 78/06, KZS 2006 nr 6, poz. 78.

⁷⁸⁵ *OdpZbiorU* nie jest jedyną ustawą procesową uznającą wolność podmiotu zbiorowego od samooskarżenia. Podobnie jest w prawie szwajcarskim, gdzie przywilej ten jest wyprowadzany z art. 113 tamtejszego Kodeksu postępowania karnego (w odniesieniu do podmiotów zbiorowych potwierdził to wyrok Federalnego Sądu

5.2. Prawo podmiotu zbiorowego do przedstawienia stanowiska procesowego w przepisach Projektu OPZ

Zmiany modelu postępowania proponowane przepisami Projektu OPZ znacząco wpływają także na ocenę udzielonych tym podmiotom możliwości przedstawienia stanowiska w sprawie. Przede wszystkim Projekt OPZ wprowadza „konieczność” wszczęcia postępowania przygotowawczego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, jeżeli zachodzi uzasadnione podejrzenie popełnienia czynu zabronionego stanowiącego podstawę jego odpowiedzialności oraz przemawia za tym interes społeczny⁷⁸⁶. Pojawia się zatem pytanie czy podmiot zbiorowy może się w jakiś sposób bronić przed uznaniem, że (1) zachodzi uzasadnione podejrzenie popełnienia czynu zabronionego stanowiącego podstawę jego odpowiedzialności oraz (2) uznaniem, że za jego ściganiem przemawia interes społeczny. W związku ze zmianą modelową postępowania należy rozważyć w tym kontekście dwie sytuacje. W pierwszej z nich, postępowanie toczy się przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ, a w drugiej prokurator podejmuje czynności sprawdzające, które mogą doprowadzić go do ww. ustaleń.

W pierwszej z tych sytuacji z uzasadnienia Projektu OPZ wynika, że zamysłem jego autora było umożliwienie podmiotowi zbiorowemu wzięcia udziału w tym postępowaniu,

Najwyższego Szwajcarii, z dnia 30 maja 2016 r. w sprawie o sygn. akt BGer 1B_249/2015. Wskazać jednak należy, że np. część ustawodawstwa australijskiego przewiduje wyłączenie zasady *nemo se ipsum accusare tenetur* w odniesieniu do podmiotów zbiorowych. Zgodnie z sekcją 187 Victorian Evidence Act 2008, podmiot zbiorowy nie jest uprawniony do nieudzielenia odpowiedzi lub niedostarczenia informacji, dokumentów lub innych materiałów wymaganych przez organy procesowe, nawet jeżeli świadczyłyby one na niekorzyść tego podmiotu. Podobnie Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznaje, że zasada ta nie ma zastosowania w stosunku do podmiotów zbiorowych (zob. np. orzeczenie z dnia 24 lutego 1970 r. w sprawie U.S. v. Kordel, 397 U.S. 1). Wskazać jednak należy, że pogląd ten jest już od dawna krytykowany w doktrynie amerykańskiej – zob. S.A. Trainor, A Comparative Analysis of a Corporation’s Right Against Self-Incrimination, Fordham International Law Journal, Vol. 18, Issue 5, 1994, s. 2139 i n.

⁷⁸⁶ Art. 35 ust. 1 Projektu OPZ. Mowa o „konieczności”, ponieważ przepis art. 35 ust.1 teoretycznie nie pozostawia organom postępowania dowolności w zakresie decyzji o wszczęciu postępowania. W rzeczywistości jednak trudno mówić o obowiązku wszczęcia postępowania skoro to wyłącznie prokurator ocenia przesłanki wszczęcia postępowania, a jego decyzja w zakresie oceny interesu społecznego nie jest poddana żadnej kontroli sądowej. W istocie przepis ten wprowadza zasadę oportunistu w zakresie ścigania podmiotów zbiorowych. Przepis ten można porównać do rozwiązań austriackich. W systemie austriackim ściganie podmiotów zbiorowych również następuje z zastosowaniem zasady oportunistu (§ 18 VbVG). W prawie austriackim „prokurator może odmówić wszczęcia postępowania i uznać, że prowadzenie postępowania jest niecelowe jeżeli przemawia za tym stopień szkodliwości czynu, stopień naruszenia obowiązków zachowania ostrożności, skutki czynu, zachowanie podmiotu po przestępstwie, wysokość grożącej kary czy negatywne konsekwencje wynikające z czynu zarówno dla podmiotu jak i jego właścicieli (...) Postępowanie musi jednak zostać wszczęte jeżeli istnieje wysokie prawdopodobieństwo popełnienia przez podmiot kolejnego poważnego przestępstwa, jest to celowe dla zapobiegnięcia popełnienia przestępstwa przez inny podmiot, przemawia za tym szczególnie interes społeczny” (zob. T. Darkowski, Austriacki model odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., nr 6, 2018, s. 11).

co dawałoby mu możliwość przedstawienia stanowiska w zakresie przesłanek jego odpowiedzialności. Przepisy Projektu OPZ są jednak wadliwe i nie przewidują podstawy do zawiadomienia podmiotu zbiorowego o toczącym się postępowaniu przeciwko ww. osobie fizycznej. Ponadto, wadliwe sformułowanie art. 55 ust. 2 Projektu OPZ uniemożliwia uznanie, że podmiotowi zbiorowemu przysługuje prawo ustanowienia swojego przedstawiciela w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ⁷⁸⁷.

W drugiej sytuacji podmiot zbiorowy również nie będzie mógł przedstawić swojego stanowiska przed wszczęciem przez prokuratora postępowania w przedmiocie jego odpowiedzialności, albowiem o wszczęciu postępowania przygotowawczego podmiot zbiorowy (podobnie jak osoba fizyczna) uzyska informację dopiero wraz z doręczeniem mu postanowienia o przedstawieniu zarzutów. Dodatkowo postanowienie o przedstawieniu zarzutów należy do grupy postanowień niezaskarżalnych, a zatem podmiot zbiorowy nie będzie mógł na tym etapie skutecznie kwestionować podstaw stawianych mu zarzutów.

Na etapie prowadzenia postępowania przygotowawczego przeciwko podmiotowi zbiorowemu pojawiają się dalsze wątpliwości w zakresie realizacji prawa do obrony tego podmiotu w aspekcie uprawnienia do przedstawienia stanowiska w procesie. W obecnym kształcie Projektu OPZ należy uznać, że 51 ust. 1 Projektu OPZ przyznaje podmiotowi zbiorowemu możliwość zgłoszenia udziału swojego przedstawiciela także w postępowaniu przygotowawczym⁷⁸⁸. W Projekt OPZ wskazano przy tym, że postanowienie o przedstawieniu zarzutów doręcza się przedstawicielowi i obrońcy podmiotu zbiorowego. Zgodnie z art. 41 ust. 4 Projektu OPZ, jeżeli podmiot zbiorowy nie zgłosił przedstawiciela, należy przesłuchać osobę uprawnioną do działania w jego imieniu, umożliwiając jej zajęcie stanowiska wobec zarzutu i przedstawienie argumentów na obronę tego podmiotu. Co do zasady zatem przedstawiciel podmiotu zbiorowego będzie miał możliwość przedstawienia stanowiska podmiotu zbiorowego w przedmiocie zarzutów w ramach przesłuchania związanego z przedstawieniem zarzutów temu podmiotowi.

⁷⁸⁷ Art. 55 ust. 2 musiałby się odnosić nie do „postępowania sądowego” ale do „postępowania sądowego, w którym skierowano akt oskarżenia przeciwko osobie, o której mowa w art. 6 ust. 1 lub 2 Projektu OPZ”, podobnie jak to uczyniono w obowiązującym art. 21a ust. 2 OdpZbiorU.

⁷⁸⁸ Zgodnie z tym przepisem, podmiot zbiorowy może być reprezentowany w postępowaniu przez swojego przedstawiciela. Mowa o „postępowaniu”, a nie jedynie postępowaniu sądowym, zatem co do zasady również w postępowaniu przygotowawczym podmiot zbiorowy działa przez swojego przedstawiciela.

Jednakże przepisy Projektu OPZ nie zawierają żadnych regulacji w zakresie uprawnień procesowych przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym⁷⁸⁹. Te przepisy, które odnoszą się do pozycji procesowej przedstawiciela podmiotu zbiorowego w całym postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego wskazują, że:

- 1) przedstawiciela podmiotu zbiorowego przesłuchuje się w charakterze świadka, chyba że w tym samym postępowaniu jest on podejrzanym (art. 54 ust. 1 Projektu OPZ),
- 2) przedstawiciel podmiotu zbiorowego może odmówić składania zeznań lub odmówić odpowiedzi na pytania, jeżeli odpowiedź mogłaby narazić jego lub podmiot zbiorowy na odpowiedzialność karną albo odpowiedzialność określoną w rozdziale 2 Projektu OPZ (art. 54 ust. 2 Projektu OPZ),
- 3) do przedstawiciela podmiotu zbiorowego stosuje się odpowiednio przepisy art. 72 i art. 75 Kodeksu postępowania karnego (art. 55 ust. 1 Projektu OPZ).

W istocie przepisy Projektu OPZ w ogóle nie przewidują, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego składa wyjaśnienia w imieniu podmiotu zbiorowego. Przedstawiciela podmiotu zbiorowego przesłuchuje się co do zasady jako świadka. Co więcej, w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony wyłączono odpowiednie stosowanie art. 175 k.p.k. i art. 176 k.p.k.

Jak wskazano we wcześniejszej części niniejszego opracowania, wyjaśnienia od zeznań świadka odróżnia rola składanych oświadczeń, która w przypadku wyjaśnień sprowadza się przede wszystkim do przedstawienia stanowiska w przedmiocie zarzutów i „tłumaczenia się wobec zarzutów”⁷⁹⁰. Wyjaśnienia mogą się sprowadzać wyłącznie do tych okoliczności, które strona bierna uważa za korzystne dla siebie, zaś w pozostałym zakresie zachowuje ona prawo do milczenia, co jest podstawowym przejawem prawa do obrony i obowiązywania w postępowaniu represyjnym zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*. Dlatego też wyjaśnienia – odmiennie aniżeli zeznania – mają charakter

⁷⁸⁹ Art. 52 ust. 2 Projektu OPZ reguluje szczegółowo uprawnienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym, wskazując, że w postępowaniu tym, po zgłoszeniu w nim udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego, podmiotowi temu przysługują uprawnienia określone w art. 156 § 1 i 2–6, art. 167, art. 171 § 2, art. 341 § 1, art. 343 § 5, art. 343a, art. 350 § 2 pkt 2, art. 352, art. 396 § 3, art. 406, art. 422 § 1, art. 423 § 2, art. 425, art. 444, art. 457 § 2 i art. 459 k.p.k.

⁷⁹⁰ P. Wiliński, Zasada... s. 344

dobrowolny. To tak rozumiane prawo do składania wyjaśnień jest rozumiane jako immanentny element prawa do obrony, o którym mowa w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP i art. 6 ust. 3 Konwencji⁷⁹¹.

Wyjaśnienia strony biernej postępowania represyjnego mają dwoisty charakter, bowiem są nie tylko środkiem dowodowym, ale środkiem obrony przed stawianym jej zarzutem⁷⁹². Zeznania świadka służą zaś wyłącznie opisaniu wiedzy świadka co do przedmiotu postępowania. Osoba, która składa zeznania nie może wybierać o jakich okolicznościach opowiedzieć, zaś o jakich milczeć, ponieważ narazi się na odpowiedzialność karną z art. 233 § 1 k.k.

Odmienność wyjaśnień strony biernej i zeznań świadka jest powodem, dla którego strona bierna, składając wyjaśnienia, nie odpowiada co do zasady za złożenie w ramach nich fałszywych oświadczeń wiedzy. Słusznie wskazuje się w piśmiennictwie, że „ograniczenie składania wyjaśnień do możliwości mówienia prawdy lub milczenia stałoby w sprzeczności z zakazem wymuszania na oskarżonym dostarczania dowodów przeciwko sobie i dlatego tolerowanie kłamstwa wynika z potrzeby zapewnienia realności prawa do obrony”⁷⁹³. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego zaprzeczający w swoich zeznaniach odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (np. zaprzeczający zaistnieniu przesłanek tej odpowiedzialności) naraża się przecież na odpowiedzialność karną za składanie fałszywych zeznań. Tym samym przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie ma w ogóle prawa zaprzeczenia zarzutom stawianym podmiotowi zbiorowemu w wykonaniu prawa do obrony, co stanowi jaskrawe naruszenie konstytucyjnego prawa do obrony podmiotu zbiorowego. W żadnej mierze nie konwaliduje tego naruszenia fakt, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego może odmówić składania zeznań lub odmówić odpowiedzi na pytania, jeżeli odpowiedź mogłaby narazić jego lub podmiot zbiorowy na odpowiedzialność karną albo odpowiedzialność określoną w rozdziale 2 Projektu OPZ.

⁷⁹¹ Ibid., s. 345.

⁷⁹² Na tę kwestię zwraca się szczególną uwagę w piśmiennictwie odnoszącym się do holenderskiej procedury odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, podkreślając, że podmiot zbiorowy jako strona bierna postępowania represyjnego jest nie tylko podmiotem gwarancji procesowych (np. prawo przesłuchiwanie świadków, zaskarżania decyzji procesowych organów postępowania), ale także źródłem informacji procesowych (zob. B.F. Keulen, E. Gritter, *Corporate Criminal Liability in the Netherlands...*, s. 9).

⁷⁹³ G. Jędrzejewski, *Odpowiedzialność karna świadka za niektóre przestępstwa przeciwko wymiarowi sprawiedliwości*, Prok. i Pr., nr 2, 2017, s. 74.

Różny jest bowiem charakter „odmowy odpowiedzi na pytanie” czy „odmowy składania zeznań” przez świadka, a inny odmowy składania wyjaśnień i odmowy odpowiedzi na pytania przez stronę bierną postępowania represyjnego. Ta ostatnia ma bowiem pełne prawo do selektywnego formułowania swoich oświadczeń i selektywnej odpowiedzi na dowolne pytania. Na gruncie OdpZbiorU przedstawiciel podmiotu zbiorowego może wybrać, na które pytania odpowie, a na które nie. Może ograniczyć się do odpowiadania wyłącznie na pytania obrońcy podmiotu zbiorowego. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego w przepisach Projektu OPZ może odmówić składania zeznań lub odmówić odpowiedzi na pytania jedynie, jeżeli odpowiedź mogłaby narazić jego lub podmiot zbiorowy na odpowiedzialność karną albo odpowiedzialność określoną w rozdziale 2 Projektu OPZ. Wyłączenie odpowiedniego stosowania art. 175 §1 k.p.k. prowadzi zatem do odebrania podmiotowi zbiorowemu prawa do milczenia w postępowaniu karnym w przedmiocie jego odpowiedzialności. Co do istotności tego prawa w procedurze represyjnej aktualne pozostają wszystkie poczynione wcześniej uwagi. Proces karny, w którym strona bierna jest pozbawiona prawa do milczenia, nie sposób uznać za rzetelny. Powyższe, niezależnie od wprowadzenia np. dopuszczalności odmowy odpowiedzi na niektóre pytania, stanowi znaczne ograniczenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego⁷⁹⁴.

Skoro przyznanie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego prawa do składania wyjaśnień należy uznać za wyraz uznania podmiotowości podmiotu zbiorowego jako strony postępowania represyjnego to odmówienie przedstawicielowi tego prawa i uznanie jego oświadczeń za „zeznania świadka” stanowi przejaw deprecjonowania pozycji podmiotu zbiorowego jako podmiotu poddanego represji karnej. Uznanie, że podmiot zbiorowy składa oświadczenia procesowe (oczywiście za pośrednictwem swojego przedstawiciela) dotyczące jego odpowiedzialności karnej w formie zeznań stanowi niejako zaprzeczenie pozycji tego podmiotu jako strony postępowania karnego.

Jednocześnie w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ nie wyłączono odpowiedniego stosowania art. 74 § 1 k.p.k. Powyższe stanowi zarówno utrudnienie dla dalszej analizy pozycji procesowej podmiotu zbiorowego w Projekt OPZ jak i pewną szansę na realizację części uprawnień składających się na prawo do obrony przez podmiot

⁷⁹⁴ A. Sakowicz, Prawo..., s. 263.

zbiorowy w tym postępowaniu. W oparciu o odpowiednio stosowany art. 74 § 1 k.p.k., należy uznać, że podmiot zbiorowy nie ma obowiązku dowodzenia swej niewinności ani obowiązku dostarczania dowodów na swoją niekorzyść. Przepis ten stanowi z resztą odzwierciedlenie zasady prawa do obrony oraz domniemania niewinności w takim wymiarze w jakim jest to wymagane w rzetelnym procesie karnym w demokratycznym państwie prawnym. W konsekwencji należy uznać, że podmiot zbiorowy, poprzez swojego przedstawiciela, może odmówić dowodzenia swojej niewinności i odmówić dostarczania dowodów świadczących na jego niekorzyść.

Tym samym, w ocenie autora niniejszej rozprawy, jedyną interpretacją przepisów Projektu OPZ, która pozwala na pogodzenie treści art. 74 k.p.k. i art. 54 ust. 2 Projektu OPZ, jest taka interpretacja, w której uznać należy, że art. 54 ust. 2 Projektu OPZ nie zawiera wyłącznego katalogu okoliczności uzasadniających odmowę odpowiedzi na pytanie przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego, a jedynie przykładowe wyliczenia takich okoliczności⁷⁹⁵. W konsekwencji, przepis art. 54 ust. 2 wprost wskazuje na możliwość odmowy zeznań w całości przez przedstawiciela na podstawie art. 54 ust. 2 Projektu OPZ i art. 74 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. Dodatkowo bez wątplenia przedstawiciel podmiotu zbiorowego, który zdecyduje się na złożenie zeznań w ww. trybie, ma prawo do odmowy odpowiedzi na pytania, jeżeli odpowiedź na nie mogłaby narazić jego lub podmiot zbiorowy na odpowiedzialność karną albo odpowiedzialność określoną w rozdziale 2 Projektu OPZ. Z uwagi na obowiązywanie art. 74 §1 k.p.k. w postępowaniu na podstawie przepisów Projektu OPZ, przedstawiciel podmiotu zbiorowego powinien móc również złożyć zeznania w części oraz odpowiadać

⁷⁹⁵ Podkreślenia wymaga, że zgodnie z przywoływanymi już przepisami dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/343 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie wzmocnienia niektórych aspektów domniemania niewinności i prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym, prawo osoby fizycznej do nieskładania wyjaśnień (prawo do milczenia) i prawo do nieobciążania samego siebie oznaczają, że właściwe organy nie powinny zmuszać podejrzanych lub oskarżonych do udzielenia informacji wbrew ich woli, a w celu ustalenia, czy doszło do naruszenia prawa do nieskładania wyjaśnień lub prawa do nieobciążania samego siebie, należy wziąć pod uwagę wykładnię prawa do rzetelnego procesu sądowego z Konwencji, której dokonał ETPC. Państwa członkowskie powinny uwzględnić orzecznictwo ETPC ustalając zakres obowiązków i uprawnień osób fizycznych występujących także w roli przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Przypomnieć należy, że ustalenia poczynione przez organy postępowania na podstawie oświadczeń (zeznań) przedstawiciela podmiotu zbiorowego mogą pośrednio skutkować pociągnięciem do odpowiedzialności za przestępstwo także osoby fizycznej składającej te oświadczenia (np. za przestępstwa określone w art. 296 k.k.). Nie bez racji można zatem podnosić, że prawo do milczenia podmiotu zbiorowego realizowane przez jego przedstawiciela jest potrzebne dla zapewnienia prawidłowej realizacji gwarancji procesowych osób fizycznych, które ten podmiot zbiorowy „tworzą” (jego przedstawicieli, pracowników, członków zarządu i innych interesariuszy).

na pytania, jedynie częściowo powołując się na treść ww. przepisu. Autor niniejszej rozprawy ma świadomość kontrowersyjności takiej interpretacji⁷⁹⁶. Jest to jednak jedyna możliwa wykładnia Projektu OPZ, która pozwala na chociażby szczątkowe zachowanie konstytucyjnego prawa do obrony podmiotu zbiorowego i zasad rzetelnego procesu karnego oraz zasady domniemania niewinności i zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*.

Ogół powyższych okoliczności dostatecznie jaskrawo ilustruje, jak wewnętrznie sprzeczne w tym zakresie są przepisy Projektu OPZ. Wątpliwości konstytucyjne z perspektywy zasady prawa do obrony, zasady rzetelnego procesu i zasady demokratycznego państwa prawnego budzi już samo odstąpienie od uznania oświadczeń procesowych przedstawiciela podmiotu zbiorowego za wyjaśnienia i umożliwienie mu jedynie złożenia zeznań. Treść przepisów Projektu OPZ również nie pozwala przedstawicielowi podmiotu zbiorowego na pewne i rozsądne ustalenie jego zakresu obowiązków w tym postępowaniu, w szczególności w odniesieniu do istnienia obowiązku składania oświadczeń procesowych w imieniu podmiotu zbiorowego, ewentualnego zakresu tego obowiązku, powodów jego uchylenia. Przepisy Projektu OPZ, tj. art. 54 ust. 2 Projektu OPZ w zw. z art. 74 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ zawierają wewnętrzne sprzeczności, które mogą być podstawą do różnych interpretacji, co przemawia za uznaniem ich niekonstytucyjności chociażby ze względu na naruszenie zasady zaufania i dostatecznej określoności w zakresie prawa represyjnego, wywiedzionej z art. 2 Konstytucji RP⁷⁹⁷.

⁷⁹⁶ Tytułem przykładu, przepisy k.p.k., w których ustawodawca wyposaża jakiś podmiot w prawo do odmowy zeznań są w doktrynie i orzecznictwie interpretowane ściśle i „zerojedynkowo”, tj. jako upoważniające wyłącznie do odmowy zeznań w całości, bez możliwości częściowego ich złożenia. Tak np. w odniesieniu do art. 182 § 1 k.p.k., D. Gruszecka wskazuje, że: „Prawo do odmowy zeznań rozciąga się na całość zeznań świadka dotyczących danego oskarżonego, z którym wiąże go stosunek z art. 182 § 1 lub 2 KPK, co oznacza, że nie może on przykładowo odmówić zeznań w części lub zeznawać tylko na korzyść oskarżonego, a w zakresie obciążającym oskarżonego korzystać z prawa odmowy zeznań. Nie jest zatem dopuszczalne, aby świadek składał zeznania w sposób selektywny (wyr. SN z 13.3.1987 r., III KR 495/86, niepubl.; wyr. SN z 23.2.2011 r., III KK 267/10, *Legalis*; wyr. SA w Lublinie z 13.6.2002 r., II AKa 123/02, *Prok. i Pr.* 2003, Nr 3, poz. 33)” – zob. D. Gruszecka, Komentarz do art. 182 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Skorupka J. (red.)..., s. 401. W konsekwencji, aby proponowana powyżej wykładnia *a maiori ad minus* możliwości złożenia lub odmowy złożenia zeznań przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego była dopuszczalna, należy podzielić założenie, że jest ona jedynym sposobem realizacji praw podmiotu zbiorowego wynikających z aktu prawnego wyższego rzędu, tj. Konstytucji RP i Konwencji.

⁷⁹⁷ Należy podkreślić, że tożsama argumentacja była już podstawą uznania niekonstytucyjności art. 4 w zw. z art. 36 OdpZbiorU w wyroku TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

Pozostawienie przepisów Projektu OPZ w tym kształcie deprecjonuje również pozycję podmiotu zbiorowego jako strony postępowania karnego, czyniąc z niego bardziej przedmiot tego postępowania, co jest nieakceptowalne w rzetelnym procesie karnym w demokratycznym państwie prawnym. Podmiot zbiorowy pozbawiony możliwości zaprzeczania własnej odpowiedzialności karnej jest w istocie pozbawiony możliwości rzetelnej obrony. Podmiot zbiorowy w tym kształcie przepisów Projektu OPZ może zostać zmuszony do wyboru pomiędzy całkowitym milczeniem, a koniecznością ujawnienia wszystkich okoliczności sprawy (w tym tych niekorzystnych dla siebie). Niweczy to wszelkie pozostałe przysługujące mu uprawnienia składające się na prawo do obrony w postępowaniu karnym, dezaktualizuje obowiązywanie w stosunku do tego podmiotu zasady *nemo se ipsum accusare tenetur* i stanowi zaprzeczenie uznania podmiotowości podmiotu zbiorowego poddanego postępowaniu karnemu.

Wobec jaskrawości ww. zarzutów w stosunku do ukształtowania pozycji podmiotu zbiorowego w przepisach Projektu OPZ, jedynie na marginesie można wskazać, że nie sposób aprobować wyłączenia odpowiedniego stosowania w tym postępowaniu art. 176 k.p.k. wprowadzającego możliwość złożenia przez oskarżonego (odpowiednio przedstawiciela podmiotu zbiorowego) wyjaśnień na piśmie. Postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego będzie się zwykle charakteryzować większą złożonością, aniżeli postępowanie o podobny czyn zabroniony przeciwko osobie fizycznej. Konieczne jest nie tylko ustalenie czynności sprawczych i okoliczności czynu zabronionego, ale także ustalenie w sposób szczególny i złożony winy podmiotu zbiorowego, która to wina ma być przesłanką odpowiedzialności tego podmiotu. Wątpliwe jest, aby w skomplikowanym postępowaniu represyjnym jakkolwiek wyznaczony przez podmiot zbiorowy przedstawiciel posiadał pełną wiedzę co do całokształtu okoliczności mogących służyć obronie podmiotu zbiorowego w tym postępowaniu. Oświadczenia składające się na wypowiedzi przedstawiciela podmiotu zbiorowego w tym postępowaniu będą pochodną wiedzy zdobytej przez wszystkie osoby uczestniczące w wyjaśnianiu okoliczności czynu zabronionego będącego przedmiotem tego postępowania. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie wypowiada się przecież co do własnej wiedzy, ale składa oświadczenia w imieniu podmiotu zbiorowego. Wydaje się, że w tym postępowaniu możliwość złożenia w postępowaniu przygotowawczym wyjaśnień na piśmie

jawi się jako jeszcze bardziej pożądana aniżeli w typowym postępowaniu przeciwko osobie fizycznej.

Mając na uwadze powyższe, uprawnienia przyznane podmiotowi zbiorowemu w postępowaniu karnym są znacznie mniejsze w porównaniu do sytuacji osoby fizycznej będącej podmiotem takiego postępowania. Próżno szukać przyczyn takiego różnicowania w treści uzasadnienia do Projektu OPZ. W konsekwencji, nie bez racji można w stosunku do tych regulacji podnosić zarzut naruszenia art. 32 ust. 1 Konstytucji RP poprzez nieuzasadnione różnicowanie sytuacji procesowej i gwarancji procesowych podmiotów postępowania karnego.

6. Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych

6.1. Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych w przepisach OdpZbiorU

Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych nie jest głównym uprawnieniem składającym się na prawo do obrony, ponieważ co do zasady podmiot zbiorowy, korzystając z pozostałych uprawnień, liczy na uzyskanie korzystnych decyzji procesowych, zgodnych z własną wizją tego, jaki powinien być wynik postępowania. Trafnie ujął to jednak P. Wiliński, że „prawo do zaskarżania decyzji i czynności organów procesowych to uprawnienie, które w szczególności sposób wspiera realizacją pozostałych uprawnień procesowych, wynikających z prawa do obrony. Dzięki kontroli instancyjnej istnieje możliwość wyeliminowania błędnych decyzji i ustaleń naruszających prawa oskarżonego”⁷⁹⁸. Jednocześnie to właśnie możliwość zaskarżenia niekorzystnych decyzji i ustaleń procesowych jest tym, co faktycznie umożliwia stronie biernej postępowania represyjnego obronę przed zarzutem⁷⁹⁹.

⁷⁹⁸ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 410.

⁷⁹⁹ Nie jest jednak zamierzeniem niniejszej części opisanie w całości systemu środków zaskarżenia dostępnych dla podmiotu zbiorowego w razie podjęcia przez organy procesowe niekorzystnych dla tego podmiotu rozstrzygnięć. W konsekwencji, w niniejszej części rozprawy poruszono jedynie te kwestie, które są najistotniejsze dla ustalenia zakresu prawa do obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU.

Podmioty prawa polskiego zostały na poziomie konstytucyjnym co do zasady wyposażone w prawo do zaskarżenia orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji, o czym stanowi art. 78 Konstytucji RP⁸⁰⁰. Przepis ten zdaje się przy tym rozwijać konstytucyjne prawo do sądu, o którym mowa w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, a jednocześnie w piśmiennictwie podkreśla się, że „usytuowanie art. 78 w rozdziale dotyczącym środków ochrony konstytucyjnych praw i wolności uświadamia dwoistość natury tego prawa. Jest ono bowiem również środkiem reakcji w razie naruszenia praw jednostki przez organ lub sąd rozpatrujący jej sprawę w pierwszej instancji”⁸⁰¹. K. Marszał wskazuje przy tym, że przepis art. 78 Konstytucji RP dotyczy w istocie środków zaskarżenia od decyzji procesowych rozstrzygających wolności i prawa, co do których toczy się postępowanie, natomiast nie są tą regułą objęte postanowienia rozstrzygające kwestie incydentalne, nasuwające się w toku procesu np. co do wyłączenia sędziego, co do dowodów lub w przedmiocie środków zapobiegawczych⁸⁰². Istotą tego uprawnienia jest zatem możliwość podjęcia obrony przed niesprawiedliwym rozstrzygnięciem, nieodpowiadającym prawu i uprawnienie tu musi być zawsze dostępne w kwestiach zasadniczych dla sytuacji prawnej adresata tego uprawnienia – w przypadku podmiotu zbiorowego przede wszystkim w zakresie rozstrzygnięcia o uznaniu go odpowiedzialnym za czyn zabroniony pod groźbą kary⁸⁰³.

Kontrola poprawności decyzji procesowych inicjowana przez stronę może przyjąć formę kontroli bezpośredniej lub kontroli pośredniej. Kontrola bezpośrednia dopuszcza zaskarżanie wprost konkretnych decyzji procesowych mających istotne znaczenie dla stron postępowania, podczas gdy w kontroli pośredniej jest to niemożliwe i dotyczy ona rozstrzygnięć incydentalnych⁸⁰⁴. W konsekwencji kontrola bezpośrednia prowadzić może do uchylecia zaskarżonego rozstrzygnięcia niejako bezpośrednio po jego zaskarżeniu przez stronę. Kontrola pośrednia nie prowadzi do uchylecia danego rozstrzygnięcia dotkniętego

⁸⁰⁰ Art. 78 Konstytucji RP. Wyjątki od tej zasady oraz tryb zaskarżania określa ustawa.

⁸⁰¹ M. Florczak-Wątor, Komentarz do art. 78 Konstytucji RP [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, red. P. Tuleja, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2019, s. 257.

⁸⁰² K. Marszał, Konstytucyjna zasada zaskarżalności decyzji w procesie karnym, WPP, nr 3, 2007, s. 3 i n.

⁸⁰³ Adresatami tego uprawnienia jest przy tym „każda ze stron” postępowania w pierwszej instancji, a zatem nie na znaczenia, czy jest to osoba fizyczna, czy np. podmiot zbiorowy.

⁸⁰⁴ P.K. Sowiński, Uprawnienia..., s. 739.

błędem, ale pomimo tego może prowadzić do uchylenia ostatecznego rozstrzygnięcia w sprawie⁸⁰⁵.

Mając na uwadze ogół powyżej podniesionych okoliczności, nie ulega wątpliwości, że podstawowym uprawnieniem w zakresie zaskarżania decyzji procesowych przez podmiot zbiorowy jest prawo tego podmiotu do zaskarżenia wyroku kończącego postępowanie w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony⁸⁰⁶. Zgodnie z art. 39 OdpZbiorU, od wyroku sądu pierwszej instancji wnioskodawcy i podmiotowi zbiorowemu przysługuje apelacja. Przepisy OdpZbiorU nie zawierają jednak żadnych dodatkowych postanowień szczególnych regulujących odrębne zasady składania apelacji przez podmiot zbiorowy. Apelacja ta jest zatem wnoszona na zasadach ogólnych, tj. przez odpowiednie stosowanie przepisów k.p.k., a do postpowania odwoławczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego będą miały odpowiednie zastosowanie przepisy działu IX k.p.k.⁸⁰⁷

Apelacja jest zwyczajnym środkiem odwoławczym od każdego wyroku wydanego w stosunku do podmiotu zbiorowego na podstawie przepisów OdpZbiorU, tj. od wyroku uznającego odpowiedzialność podmiotu zbiorowego, wyroku umarzającego postępowanie oraz wyroku uniewinniającego podmiot zbiorowy⁸⁰⁸. Apelacja w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony cechuje się skargowością (stanowi warunek konieczny dla uruchomienia kontroli zaskarżonego orzeczenia), dewolutywnością (podlega rozpoznaniu przez sąd wyższej instancji), suspensywnością (wstrzymuje wykonanie orzeczenia, które do czasu rozpoznania apelacji nie może uzyskać prawomocności) oraz skutkiem reformacyjnym, jako że może doprowadzić do „wydania wyroku odmiennego niż ten, który zapadł przed sądem pierwszej instancji”⁸⁰⁹.

⁸⁰⁵ Ibid. Także: P. Wiliński, *Zasada...*, s. 411-412.

⁸⁰⁶ Tak o „prawie do apelacji”: P. Wiliński, *Zasada...*, s. 415.

⁸⁰⁷ D. Habrat, *Ustawa...*, s. 177 i n.

⁸⁰⁸ Co do możliwości uniewinnienia podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU w doktrynie można spotkać się z rozbieżnymi poglądami. Tytułem przykładu można spotkać się ze stanowiskiem, zgodnie z którym w sytuacji braku przesłanek obciążenia podmiotu zbiorowego tą odpowiedzialnością, sąd powinien oddalić wniosek (tak: A. Zachuta: *Specyfikacja odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, Prok. i Pr., nr 11, 2003, s. 156-157). W orzecznictwie Sądu Najwyższego został jednak zaakceptowany pogląd o możliwości uniewinnienia podmiotu zbiorowego (zob. np. wyrok SN z dnia 5 grudnia 2013 r., sygn. akt V KK 335/13, LEX nr 1405164, wyrok SN z dnia 4 lipca 2013 r., sygn. akt V KK 149/13, OSNKW 2013 nr 10, poz. 90, str. 87, wyrok SN z dnia 14 grudnia 2017 r., sygn. akt V KK 432/17, Legalis nr 1705295).

⁸⁰⁹ J. Potulski, J. Warylewski, *Ustawa...*, s. 231.

Podmiot zbiorowy może zaskarżyć wyrok w całości lub w części po uprzednim złożeniu w terminie zawitym 7 dni od daty ogłoszenia wyroku wniosku o sporządzenie i doręczenie uzasadnienia wyroku przeciwko podmiotowi zbiorowemu⁸¹⁰. Co jednak istotne z perspektywy prawa do wniesienia apelacji przez podmiot zbiorowy, należy podkreślić, że podmiot ten może skarżyć wyłącznie wyroki i ustalenia naruszające jego prawa lub szkodzące jego interesom⁸¹¹. Jednocześnie zakres kontroli orzeczenia przez sąd odwoławczy wyznaczają: zakres zaskarżenia, zakres rozpoznania oraz zakres podstaw uwzględnienia apelacji⁸¹². Zakres zaskarżenia wyznacza sam podmiot zbiorowy, formułując *petitum* apelacji zgodnie z wskazaniami powyżej. Zakres rozpoznania normują zaś przepisy k.p.k. odpowiednio stosowane w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. I tak sąd odwoławczy rozpoznaje sprawę w granicach zaskarżenia. Sąd odwoławczy może jednak rozpoznać środek zaskarżenia wniesiony przez podmiot zbiorowy w szerszym zakresie przede wszystkim wówczas, gdy w postępowaniu odwoławczym dojdzie do ustalenia, że zaskarżone orzeczenie jest dotknięte wadami stanowiącymi bezwzględne podstawy uchylenia orzeczenia enumerowane w art. 439 §1 k.p.k. albo jeżeli utrzymanie orzeczenia w mocy byłoby rażąco niesprawiedliwe⁸¹³. Zakres podstaw uwzględnienia apelacji podmiotu zbiorowego zawiera zaś art. 438 k.p.k. rozszerzany o treść art. 439 k.p.k. Ponadto, dopuszczalne jest wniesienie przez podmiot zbiorowy apelacji jedynie co do uzasadnienia wyroku⁸¹⁴.

Podmiot zbiorowy na podstawie odpowiednio stosowanych przepisów k.p.k. ma również uprawnienie do korzystania ze środka zaskarżenia, jakim jest zażalenie. Co do zasady, zażalenie przysługuje na postanowienia sądu zamykające drogę do wydania wyroku, chyba że ustawa stanowi inaczej. Zażalenie przysługuje podmiotowi zbiorowemu

⁸¹⁰ D. Kala [w:] Komentarz..., s. 219.

⁸¹¹ Ibid.

⁸¹² P. Wiliński, Zasada..., s. 412.

⁸¹³ Art. 443 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU oraz art. 439 § 1 k.p.k. oraz art. 440 k.p.k. stosowane odpowiednio w oparciu o art. 22 OdpZbiorU. Podkreślenia wymaga, że art. 435 k.p.k. nie znajdzie odpowiedniego zastosowania w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU, podobnie jak zapewne art. 455 k.p.k. dotyczące korekty błędnie ustalonej kwalifikacji prawnej.

⁸¹⁴ D. Kala [w:] Komentarz..., s. 219. Wskazać jednak należy, że zgodnie z art. 439a § 1 k.p.k., jeżeli jest to niezbędne dla prawidłowego wyrokowania w sprawie, sąd odwoławczy przed wydaniem orzeczenia może zwrócić akta sprawy sądowi pierwszej instancji w celu uzupełnienia uzasadnienia zaskarżonego wyroku, jednocześnie szczegółowo wskazując kwestie, o które należy uzupełnić uzasadnienie. Kwestie te mogą dotyczyć uzupełnienia zakresu uzasadnienia o inne części wyroku w wypadkach, o których mowa w art. 423 § 1a k.p.k., lub uzupełnienia treści zawartych w uzasadnieniu w tym zakresie, w jakim zostało ono sporządzone. Co jednak najważniejsze z perspektywy obrony podmiotu zbiorowego przed „nieprawidłowym uzasadnieniem” - nie można uchylić wyroku z tego powodu, że jego uzasadnienie nie spełnia wymogów określonych w art. 424 k.p.k. (art. 455a k.p.k.).

także na inne postanowienia w wypadkach przewidzianych w ustawie⁸¹⁵. Przepisy OdpZbiorU przewidują wprost uprawnienie podmiotu zbiorowego do złożenia zażalenia na postanowienie w przedmiocie środka zapobiegawczego⁸¹⁶. Dodatkowo jeszcze przed wszczęciem postępowania może się zaktualizować uprawnienie podmiotu zbiorowego do zażalenia wydanego w stosunku do niego postanowienia o zabezpieczeniu na jego mieniu grożącej kary pieniężnej lub przepadku⁸¹⁷.

Przepisy OdpZbiorU nie zawierają jednak żadnych dodatkowych postanowień szczególnych regulujących odrębne zasady składania zażalenia przez podmiot zbiorowy. Zażalenia są zatem wnoszone przez podmiot zbiorowy na zasadach ogólnych, tj. zwłaszcza przez odpowiednie stosowanie przepisów rozdziału 50 k.p.k.⁸¹⁸ Zażalenie jest zwyczajnym środkiem odwoławczym od nieprawomocnych postanowień i zarządzeń, a także czynności wskazanych w k.p.k.

Z perspektywy prawidłowego toku postępowania istotne jest, że zażalenia odnoszą się co do zasady do kwestii incydentalnych i chociaż często rzutujących na ocenę rzetelności całego postępowania to mających szczególne znaczenie na danym jego etapie. Dlatego powinny zostać możliwie szybko rozpoznane. Podmiot zbiorowy, wobec którego orzeczono środki zapobiegawcze, nie powinien nadmiernie długo czekać na ocenę prawidłowości ich stosowania po wniesieniu zażalenia. Decyzja podjęta przez sąd zażaleniowy w odniesieniu do postanowienia, które straciło swoje znaczenie procesowe, nie rodziłaby dla podejrzanego jakichkolwiek skutków prawnych, a byłaby jedynie deklaracją o jego prawidłowości lub nieprawidłowości. Postępowanie zażaleniowe nie może mieć na celu jedynie swoistego oceniania wydanych orzeczeń, które już skutków

⁸¹⁵ Art. 459 § 1-2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸¹⁶ art. 26a § 1 OdpZbiorU. 1. W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego lub w postępowaniu karnym albo postępowaniu w sprawie o przestępstwo skarbowe przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony określony w art. 16 OdpZbiorU, sąd może zastosować wobec podmiotu zbiorowego środek zapobiegawczy w postaci zakazu łączenia się, podziału lub przekształcenia się podmiotu zbiorowego, zakazu ubiegania się o zamówienia publiczne na czas trwania tych postępowań, a także obciążania w tym czasie bez zgody sądu swojego majątku lub zbywania bez takiej zgody określonych przez sąd składników majątkowych.

⁸¹⁷ Art. 26 OdpZbiorU. Jak przy tym wskazuje D. Habrat: „zasadniczą przesłanką złożenia wniosku o zabezpieczenie będzie przekonanie o realnej możliwości orzeczenia wobec podmiotu zbiorowego kary pieniężnej lub przepadku mienia, a także to, iż podmiot zbiorowy prowadzi lub jest wysoce prawdopodobne, że zamierza prowadzić działania ukierunkowane na uszczuplenie majątku, co w konsekwencji może doprowadzić do uniemożliwienia skutecznego wykonania ewentualnie orzeczonych kar o charakterze majątkowym”. D. Habrat, Ustawa..., s. 141 i n.

⁸¹⁸ D. Habrat, Ustawa..., s. 141 i n.

prawnych nie wywołują⁸¹⁹. Postępowanie zażaleniowe nie może mieć na celu wyłącznie deklaratywnego oceniania wydanych orzeczeń, które już nie wywołują konsekwencji prawnych, a tak może się wydarzyć, jeżeli zażalenie będzie zbyt długo procedowane⁸²⁰. Taka sytuacja niewątpliwie narusza prawo do obrony strony biernej.

W odniesieniu do ww. środków odwoławczych należy wskazać na obowiązywanie w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU zakazu *reformationis in peius*. Zgodnie bowiem z odpowiednio stosowanym w tym postępowaniu art. 434 §1 k.p.k., sąd odwoławczy może orzec na niekorzyść oskarżonego jedynie wtedy, gdy wniesiono na jego niekorzyść środek odwoławczy, oraz w granicach zaskarżenia, chyba że ustawa nakazuje wydanie orzeczenia niezależnie od granic zaskarżenia, oraz w razie stwierdzenia uchybień podniesionych w środku odwoławczym, chyba że środek odwoławczy nie pochodzi od oskarżyciela publicznego lub pełnomocnika i nie podniesiono w nim zarzutów albo ustawa nakazuje wydanie orzeczenia niezależnie od podniesionych zarzutów⁸²¹. W orzecznictwie Sądu Najwyższego można się przy tym spotkać z tezą, że zakaz *reformationis in peius* jest „zasadą prawną procesu karnego ściśle związaną z zagwarantowanym oskarżonemu prawem do obrony i stanowi gwarancję dla tegoż oskarżonego, że dolegliwość orzeczona zaskarżonym wyrokiem nie ulegnie zwiększeniu i nie poniesie on ryzyka na skutek korzystania z prawa do obrony”⁸²². Teza ta ma odpowiednie zastosowanie do prawa do obrony podmiotu zbiorowego.

Odpowiednio stosowane przepisy k.p.k. przewidują również możliwość składania sprzeciwu przez podmiot zbiorowy w sytuacjach wskazanych w ustawie. Sprzeciw w odróżnieniu od apelacji i zażalenia nie jest środkiem odwoławczym, ale wyłącznie zwyczajnym środkiem zaskarżenia, ponieważ nie jest dewolutywny ani suspensywny⁸²³. Sprzeciw może być wniesiony przede wszystkim od postanowień i zarządzeń wydanych przez referendarza sądowego. Sam sprzeciw ma efekt kasatoryjny i w razie jego skutecznego złożenia zaskarżone postanowienie lub zarządzenie traci moc⁸²⁴.

⁸¹⁹ Postanowienie SN z dnia 29 sierpnia 2000 r., sygn. akt II KZ 111/00, Legalis nr 57933.

⁸²⁰ Postanowienie SN z dnia 29 sierpnia 2000 r., sygn. akt II KZ 61/00, Legalis nr 57925.

⁸²¹ Art. 434 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸²² Wyrok SN z dnia 19 grudnia 1966 r., sygn. akt III KR 48/66, OSNKW 1967/9/94.

⁸²³ D. Świecki [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Skorupka J. (red.)..., s. 1161 i n.

⁸²⁴ art. 93a k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

Przepisy OdpZbiorU przewidują również możliwość wniesienia przez podmiot zbiorowy nadzwyczajnych środków zaskarżenia. Jednym z nich jest skarga do Sądu Najwyższego od wyroku sądu odwoławczego uchylającego wyrok sądu pierwszej instancji i przekazującego sprawę do ponownego rozpoznania, w ramach której strony mogą zaskarżyć w całości lub w części wyrok, który jest dotknięty naruszeniem art. 437 k.p.k. lub uchybieniami określonymi w art. 439 §1 k.p.k. Co istotne, skarga ta jest nadzwyczajnym środkiem zaskarżenia, ale w odróżnieniu od pozostałych takich środków (kasacji i wniosku o wznowienie postępowania) ma charakter suspensywny, tj. wstrzymuje wykonanie zaskarżonego wyroku⁸²⁵. W wyniku wniesienia ww. skargi przez podmiot zbiorowy Sąd Najwyższy może oddalić skargę (jeżeli jest bezzasadna) albo wyrokiem uchylić zaskarżony w niej wyrok w całości lub w części i przekazać sprawę właściwemu sądowi odwoławczemu do ponownego rozpoznania (art. 539e § 2 k.p.k.).

Zgodnie z art. 40 OdpZbiorU, kasacja w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony może być wniesiona przez strony oraz przez Prokuratora Generalnego lub Rzecznika Praw Obywatelskich. Przepis ten nabrał ww. treści dopiero po zmianie jego brzmienia, która to zmiana weszła w życie 1 lipca 2011 r.⁸²⁶ Pierwotnie przepis ten pozwalał na wniesienie kasacji „jedynie przez Prokuratora Generalnego lub Rzecznika Praw Obywatelskich.”. Wówczas w stosunku do tak brzmiącego przepisu podnoszono zarzuty, że „pozbawienie podmiotu zbiorowego możliwości wniesienia kasacji do Sądu Najwyższego jest nieuzasadnionym pozbawieniem prawa procesowego o charakterze powszechnym”, a także że „ograniczenie prawa do kasacji, jakie przewiduje art. 40 ustawy, sprzeczne jest z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, nie jest ono bowiem konieczne” oraz że „prowadzi do naruszenia zasady równości, jako że prawo do kasacji przysługuje oskarżonym w postępowaniu karnym, a nie przysługuje podmiotom zbiorowym, jakkolwiek sytuacja prawna obu tych kategorii podmiotów w postępowaniu jest bardzo podobna”. Zarzuty te rozstrzygnął Trybunał Konstytucyjny, rozpoznając skargę w sprawie o sygn. akt K 18/03. Trybunał Konstytucyjny nie podzielił jednak wszystkich ww. zarzutów. Po pierwsze zarzut naruszenia art. 31 ust. 3 Konstytucji RP Trybunał uznał za niezasadny, wskazując, że prawo do kasacji w postępowaniu karnym

⁸²⁵ D. Świecki, Komentarz do art. 539a k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Skorupka J. (red.)..., s. 1247.

⁸²⁶ Nowelizacji tej dokonano na mocy art. 42 pkt 4 ustawy o ograniczaniu barier administracyjnych dla obywateli i przedsiębiorców z dnia 25 marca 2011 r. (Dz.U. Nr 106, poz. 622).

nie jest prawem o charakterze konstytucyjnym. Ustawodawca może więc ograniczyć jego zakres, zawężając możliwość składania kasacji tylko do pewnych postępowań czy tylko do pewnego charakteru spraw. Ustawodawca ma możliwość miarkowania prawa do kasacji ze względu na rozmiar i charakter sankcji orzekanej wobec podmiotu zbiorowego. Trybunał Konstytucyjny stwierdził również, że przepis ten nie narusza zasady równości⁸²⁷. Zmiana treści ww. przepisu nie jest zatem konsekwencją negatywnego orzeczenia Trybunału, ale efektem pewnej refleksji ustawodawcy, który uzasadniał jej wprowadzenie w następujący sposób: „zgodnie z Kodeksem postępowania karnego strona ma zagwarantowane prawo do wniesienia kasacji w większości spraw karnych. Brak jest więc uzasadnionych przesłanek, aby odmawiać stronom takiego prawa w postępowaniu przeciwko podmiotom zbiorowym, które należą do wyjątkowo skomplikowanych, a wyroki w nich zapadające będą miały istotne skutki dla podmiotów, których będą dotyczyły”⁸²⁸.

Sytuacja jest o tyle ciekawa, że w poprzednim stanie prawnym Trybunał Konstytucyjny uznał, że kasacja, o której mowa było w art. 40 OdpZbiorU (a którą złożyć mógł jedynie Prokurator Generalny i Rzecznik Praw Obywatelskich), przypomina raczej kasację nadzwyczajną z art. 521 k.p.k., aniżeli kasację zwyczajną z art. 519 k.p.k. Wobec obecnej treści art. 40 OdpZbiorU należy uznać, że przepis ten wprowadza w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU możliwość wniesienia przez podmiot kasacji zwyczajnej od prawomocnego orzeczenia w sprawie. Natomiast Prokurator Generalny i Rzecznik Praw Obywatelskich nadal mogą złożyć w sprawie kasację nadzwyczajną na korzyść podmiotu zbiorowego, ale w oparciu o odpowiednio stosowany art. 521 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU⁸²⁹. Zarówno jednak kasacja zwyczajna jak i nadzwyczajna mogą być wniesione tylko z powodu uchybień wymienionych w art. 439 k.p.k. lub innego rażącego naruszenia prawa, jeżeli mogło ono mieć istotny wpływ na treść orzeczenia. Kasacja nie może być wniesiona wyłącznie z powodu niewspółmierności kary⁸³⁰. Wskazać ponadto należy, że zgodnie z utrwalonym orzecznictwem Sądu Najwyższego, przepis art. 6 k.p.k. jako zawierający generalną zasadę procesu karnego, tj. zasadę prawa do obrony, nie

⁸²⁷ Co więcej, Trybunał uznał, że wprowadzenie powszechnego prawa do kasacji w sprawach dotyczących odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, naruszałoby zasadę równości na niekorzyść osób, posiadających status oskarżonych w klasycznym postępowaniu karnym.

⁸²⁸ Uzasadnienie Projektu OPZ ustawy o ograniczeniu barier administracyjnych dla obywateli i przedsiębiorców, druk sejmowy nr 3656, Sejm VI kadencji. Cyt. za D. Habrat, Ustawa..., s. 182.

⁸²⁹ Tak też: D. Habrat, Ustawa..., s. 182.

⁸³⁰ Art. 523 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

może stanowić samoistnej podstawy odwoławczej w kasacji. O ile skarżący zarzuca skarżonemu orzeczeniu uchybienie przewidzianej w tym przepisie zasadzie procesowej to powinien przywołać tę normę, ale w związku z innym przepisem, który – jako realizujący tę zasadę – został także naruszony⁸³¹.

Jednocześnie do podmiotu zbiorowego nie znajdzie odpowiedniego zastosowania art. 523 § 2 k.p.k. ograniczający prawo do wniesienia kasacji na korzyść strony biernej jedynie do spraw, w których doszło do skazania na odpowiednio surową karę, co zgodnie z dotychczasowym orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego może zostać uznane za naruszające zasadę równości⁸³².

Należy podkreślić, że kasacja podmiotu zbiorowego „nie jest instrumentem trójinstancyjnego modelu postępowania sądowego w sprawach karnych, lecz instytucją o nadzwyczajnym charakterze, służącą do kontroli prawidłowości stosowania prawa (...) jest środkiem umożliwiającym eliminację rażących błędów popełnionych przez sądy, a tym samym stosowną korektę jednostkowego rozstrzygnięcia. Niezależnie od kierunku, na korzyść lub na niekorzyść oskarżonego, kasacja ma zatem na celu prawidłowe ukształtowanie skutków prawnych dla stron postępowania”⁸³³. Możliwość wniesienia skutecznej kasacji jest istotnie ograniczona, jako że jej celem jest jedynie wyeliminowanie z obrotu prawnego orzeczeń dotkniętych poważnymi wadami w postaci bezwzględnych przyczyn odwoławczych lub innych rażących naruszeń prawa o podobnej randze, wobec czego w toku postępowania kasacyjnego nie dokonuje się kontroli poprawności oceny poszczególnych dowodów i nie weryfikuje zasadności ustaleń faktycznych⁸³⁴. W odniesieniu do możliwości skarżenia tym sposobem treści uzasadnienia wyroku Sądu II instancji należy wskazać, że samo nieprawidłowe sporządzenie motywacyjnej części wyroku nie ma, co do zasady, istotnego wpływu na zaskarżony kasacją wyrok, bowiem pisemne uzasadnienie powstaje już po zapadnięciu wyroku⁸³⁵.

⁸³¹ tak np.: postanowienie SN z dnia 27 lutego 2019 r., sygn. akt III KZ 10/19, Legalis nr 1879998.

⁸³² Autor niniejszej rozprawy nie podziela tego poglądu, ale został on wyraźnie zaakcentowany w wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. akt K 18/03.

⁸³³ P. Kardas, J. Giezek, O podstawach i podmiotach uprawnionych do wnoszenia kasacji w modelu polskiego procesu karnego - artykuł dyskusyjny, Pal., nr 9, 2016, s. 26-41

⁸³⁴ Postanowienie SN z dnia 5 lutego 2019 r., sygn. akt V KK 613/18, Prok. i Pr. 2019 nr 7-8, poz. 24

⁸³⁵ Postanowienie SN z dnia 22 stycznia 2019 r., sygn. akt IV KK 287/18, Legalis nr 1866705. Jednakże Sąd Najwyższy podkreśla również, że rażące naruszenie obowiązków wynikających z art. 457 § 3 k.p.k. może dowodzić, że sąd obraził również przepis art. 433 § 2 k.p.k., ponieważ albo nie rozpoznał w ogóle zarzutów apelacyjnych, albo ocenił je na tyle nierzetelnie, że twierdzenie, iż środek odwoławczy został rozpoznany zgodnie

Rozprawę kasacyjną prowadzi się w myśl przepisów o postępowaniu przed sądem odwoławczym, chyba że przepisy o postępowaniu kasacyjnym stanowią inaczej⁸³⁶. W razie zasadnego zarzutu kasacji o pociągnięciu podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności przewidzianej w OdpZbiorU pomimo braku podstaw tej odpowiedzialności, a więc w sytuacji, gdy przypisanie tej odpowiedzialności jest oczywiście niesłuszne, Sąd Najwyższy, stosownie do art. 537 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, powinien uniewinnić ten podmiot od przypisanej mu odpowiedzialności⁸³⁷.

Ponadto, na mocy odpowiednio stosowanych przepisów k.p.k., podmiot zbiorowy może złożyć wniosek o wznowienie prawomocnie zakończonego postępowania, jeżeli:

- 1) w związku z postępowaniem dopuszczono się przestępstwa, a istnieje uzasadniona podstawa do przyjęcia, że mogło to mieć wpływ na treść orzeczenia;
- 2) po wydaniu orzeczenia ujawnią się nowe fakty lub dowody wskazujące na to, że:
 - nie zaszyły przesłanki orzeczenia o odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony
 - po wydaniu prawomocnego orzeczenia przeciwko podmiotowi zbiorowemu, indywidualny sprawca został uniewinniony albo postępowanie przeciwko niemu zostało umorzone w postępowaniu zainicjowanym nadzwyczajnym środkiem zaskarżenia⁸³⁸.

Ponadto, postępowanie wznowia się na korzyść podmiotu zbiorowego, jeżeli Trybunał Konstytucyjny orzekł o niezgodności z Konstytucją, ratyfikowaną umową międzynarodową lub z ustawą przepisu prawnego, na podstawie którego zostało wydane orzeczenie oraz gdy potrzeba taka wynika z rozstrzygnięcia organu międzynarodowego działającego na mocy umowy międzynarodowej ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską⁸³⁹. Jednocześnie, w razie przekazania sprawy do ponownego rozpoznania wolno w dalszym postępowaniu wydać orzeczenie surowsze niż uchylone tylko wtedy, gdy orzeczenie to było zaskarżone na niekorzyść podmiotu zbiorowego⁸⁴⁰. Możliwość

z prawem, jawi się jako oczywiście wątpliwe (wyrok SN z dnia 7 czerwca 2018 r., sygn. akt II KK 433/17, KZS 2018 nr 10, poz. 32).

⁸³⁶ Art. 518 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. D. Habrat, Ustawa..., s. 181 i n.

⁸³⁷ Wyrok SN z dnia 5 grudnia 2013 r., sygn. akt V KK 335/13, Lex nr 1405164.

⁸³⁸ Art. 540 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. W zakresie ostatniej przesłanki zob.: B. Nita, Postępowanie..., s. 416.

⁸³⁹ Art. 540 § 2 i 3 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸⁴⁰ Art. 443 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

prowadzenia samodzielnej obrony przy użyciu ww. środków, tj. apelacji, skargi do Sądu Najwyższego, kasacji oraz wniosku o wznowienie postępowania znacznie ogranicza instytucja przymusu adwokacko-radcowskiego, zgodnie z którą środki te muszą spełniać dodatkowy warunek w postaci sporządzenia i podpisania przez adwokata lub radcę prawnego⁸⁴¹.

Podsumowując ww. rozważania, należy wskazać, że prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych jako „uprawnienie w szczególny sposób wspierające realizację pozostałych uprawnień procesowych, wynikających z prawa do obrony” w przepisach OdpZbiorU nie różni się w sposób znaczący od uprawnień przyznanych osobom fizycznym. Omówione powyżej regulacje spełniają w ocenie autora niniejszej rozprawy standardy wynikające z konstytucyjnej i konwencyjnej zasady prawa do obrony oraz wymogi rzetelnego procesu w demokratycznym państwie prawnym.

6.2. Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych w Projekt OPZ

W odróżnieniu od przepisów OdpZbiorU, przepisy Projektu OPZ nie zawierają żadnych samodzielnych regulacji w zakresie uprawnień stron (w tym zwłaszcza podmiotu zbiorowego) do zainicjowania kontroli wydanego w sprawie wyroku poprzez wniesienie apelacji. Pomimo tego sytuacja podmiotu zbiorowego w tym zakresie pozostaje tożsama jak w przepisach OdpZbiorU, tj. odpowiednie zastosowanie w tym zakresie znajdują przepisy k.p.k. Aktualne pozostają zatem wszystkie wcześniej poczynione uwagi dotyczące wnoszenia apelacji przez podmiot zbiorowy na gruncie przepisów OdpZbiorU. To samo tyczy się pozostałych zwykłych środków odwoławczych, jakie podmiot może podnieść w dotyczącym jego odpowiedzialności postępowaniu sądowym, tj. zażalenia i sprzeciwu.

W związku ze zmianą modelową postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego i wprowadzeniem w tym zakresie postępowania przygotowawczego,

⁸⁴¹ Art. 446 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do apelacji. Art. 539f w zw. z art. 526 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do skargi do Sądu Najwyższego. Art. 526 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do kasacji. Art. 545 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do wniosku podmiotu zbiorowego o wznowienie postępowania.

dłuższej refleksji wymaga zagadnienie uprawnień podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych na tym etapie postępowania.

W postępowaniu przygotowawczym podstawowym środkiem zaskarżania decyzji procesowych będzie zażalenie. Postępowanie przygotowawcze w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego wszczyna i prowadzi prokurator, który samodzielnie rozstrzyga m.in. czy istnieje interes społeczny przemawiający za ściganiem określonego czynu określonego podmiotu zbiorowego. Skoro prokurator jest „panem postępowania przygotowawczego”⁸⁴² to podmiotowi zbiorowemu jako stronie biernej tego postępowania powinno oczywiście zależeć, aby jego rozstrzygnięcia kontrolował inny podmiot, a najlepiej bezstronny, niezależny, niezawisły – sąd. I tak, co do zasady, na postanowienie prokuratora wydane w postępowaniu przygotowawczym podmiotowi zbiorowemu według przepisów Projektu OPZ przysługiwać będzie zażalenie do sądu właściwego do rozpoznania sprawy⁸⁴³.

Z perspektywy prawa do obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym najważniejsza wydaje się być możliwość zaskarżenia rozstrzygnięć o zastosowaniu wobec tego podmiotu środków przymusu. Projekt OPZ wprowadza bowiem nowy katalog środków zapobiegawczych, nieraz wyjątkowo dotkliwych⁸⁴⁴. W postępowaniu przygotowawczym postanowienie o zastosowaniu jednego lub kilku środków zapobiegawczych w stosunku do podmiotu zbiorowego wydaje prokurator (art. 59 ust. 1 Projektu OPZ). Co istotne, prokurator jest jednak zobowiązany do wystąpienia w terminie 7 dni do sądu o zatwierdzenie postanowienia w przedmiocie zastosowania środków zapobiegawczych⁸⁴⁵. Sąd może postanowić również o zmianie zastosowanego przez prokuratora środka zapobiegawczego (art. 59 ust. 2 Projektu OPZ). W przedmiocie

⁸⁴² *dominus litis*, zob. np. K. Markiewicz, Postępowanie z przedmiotami zajętymi na użytek procesu karnego, Prok. i Pr., nr 7-8, 2004, s. 102.

⁸⁴³ Art. 465 § 2 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁸⁴⁴ Art. 57 Projektu OPZ. Środki zapobiegawcze orzeka się, jeżeli zachodzi duże prawdopodobieństwo wyczerpania przez działanie lub zaniechanie organu podmiotu zbiorowego lub członka tego organu lub osobę, o której mowa w art. 6 ust. 1 i 2 Projektu OPZ, w związku z prowadzoną przez ten podmiot działalnością, znamion czynu zabronionego lub jeżeli działalność podmiotu zbiorowego mogłaby spowodować popełnienie kolejnego czynu zabronionego, wyrządzić szkodę Skarbowi Państwa lub innej osobie lub utrudniałaby prowadzenie postępowania karnego lub postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (art. 58 Projektu OPZ).

⁸⁴⁵ W przedmiocie zatwierdzenia postanowienia orzeka na wniosek prokuratora w postępowaniu przygotowawczym sąd rejonowy, w którego okręgu prowadzi się postępowanie, a po wniesieniu aktu oskarżenia w przedmiocie tego zatwierdzenia orzeka sąd, przed którym sprawa się toczy. Zob. art. 59 ust. 5 Projektu OPZ.

zatwierdzenia lub zmiany środka zapobiegawczego sąd rozstrzyga w terminie 7 dni od dnia przekazania mu postanowienia prokuratora (art. 59 ust. 3 Projektu OPZ). Zgodnie z art. 59 ust. 4 Projektu OPZ, z chwilą uprawomocnienia się postanowienia sądu o odmowie zatwierdzenia postanowienia w przedmiocie zastosowania środka zapobiegawczego następuje uchylenie środka. Powyższe zdaje się oznaczać, że pomimo konieczności zatwierdzenia takiego środka zapobiegawczego przez sąd, jest on wykonalny już na podstawie orzeczenia prokuratora. Na postanowienie sądu w przedmiocie zatwierdzenia postanowienia o zastosowaniu środka zapobiegawczego stronom przysługuje zażalenie, przy czym zgodnie z przepisami Projektu OPZ jedyną stroną postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego jest ten podmiot zbiorowy, przeciwko któremu to postępowanie się toczy⁸⁴⁶.

W postępowaniu przygotowawczym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego możliwe jest również orzeczenie na mieniu tego podmiotu zabezpieczenia na poczet (1) kar i środków, o których mowa w art. 15 i art. 16 Projektu OPZ, (2) obowiązku zwrotu korzyści lub jej równowartości oraz (3) kosztów sądowych⁸⁴⁷. Zabezpieczenie majątkowe jest uznawane za środek przymusu i jako taki musi być stosowane z uwzględnieniem zasady proporcjonalności⁸⁴⁸. Zabezpieczenie majątkowe stanowi przecież istotne ograniczenie prawa do dysponowania swoim mieniem przez podmiot zbiorowy, który w trakcie trwania postępowania karnego korzysta z domniemania niewinności, w konsekwencji czego jego stosowanie powinno być ograniczone, jeżeli w świetle okoliczności sprawy rysuje się realna szansa wykonania kary i wyegzekwowania ww. środków karnych, kompensacyjnych także bez tego środka przymusu⁸⁴⁹. Jednocześnie dostosowując dotychczasowe stanowisko doktryny i linię orzeczniczą sądów powszechnych w przedmiocie orzekania zabezpieczenia majątkowego wobec osób fizycznych do możliwości orzeczenia takiego środka wobec podmiotu zbiorowego na podstawie Projektu OPZ, należy wskazać, że przesłanką warunkującą dopuszczalność zastosowania środka przymusu w postaci zabezpieczenia majątkowego jest istnienie

⁸⁴⁶ Art. 59 ust. 7 Projektu OPZ, art. 49 ust. 1 Projektu OPZ.

⁸⁴⁷ Zabezpieczenie majątkowe na mieniu podmiotu zbiorowego można ustanowić, jeżeli zachodzi uzasadniona obawa, że bez takiego zabezpieczenia wykonanie orzeczenia w zakresie kar i środków, o których mowa w art. 15 i art. 16 Projektu OPZ, obowiązku zwrotu korzyści lub równowartości korzyści oraz kosztów sądowych będzie niemożliwe albo znacznie utrudnione. Stosuje się je na zasadach określonych w art. 292 k.p.k.

⁸⁴⁸ Postanowienie SA w Krakowie z dnia 29 listopada 2018 r., sygn. akt II AKz 613/18, KZS 2019 nr 1, poz. 19.

⁸⁴⁹ Postanowienie SN z dnia 13 sierpnia 2018 r., sygn. akt VII KZ 8/18, Legalis nr 1832867.

wyłącznie dużego prawdopodobieństwo wyczerpania przez działanie lub zaniechanie organu podmiotu zbiorowego lub członka tego organu lub osobę, o której mowa w art. 6 ust. 1 i 2 Projektu OPZ, w związku z prowadzoną przez ten podmiot działalnością, znamion czynu zabronionego lub jeżeli działalność podmiotu zbiorowego mogłaby spowodować popełnienie kolejnego czynu zabronionego, wyrządzić szkodę Skarbowi Państwa lub innej osobie lub utrudniałaby prowadzenie postępowania karnego lub postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego⁸⁵⁰. Na postanowienie w przedmiocie zabezpieczenia podmiotowi zbiorowemu przysługuje zażalenie⁸⁵¹.

Ponadto, zgodnie z art. 56 Projektu OPZ, w postępowaniu przygotowawczym w celu zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, zapobiegnięcia popełnieniu nowego przestępstwa lub przestępstwa skarbowego lub w celu zabezpieczenia wykonania kar, o których mowa w art. 15 Projektu OPZ, lub środków, o których mowa w art. 16 Projektu OPZ, obowiązku zwrotu korzyści lub równowartości korzyści oraz kosztów sądowych, które mogą być orzeczone, można wobec tego podmiotu zastosować zarząd przymusowy. Treść tego przepisu wskazuje na to, że zarząd przymusowy ma charakter mieszany i stanowi instytucję, która ma prowadzić do realizacji celów środków zapobiegawczych i zabezpieczenia majątkowego. Zarząd przymusowy stosuje się na zasadach określonych w art. 292a k.p.k.⁸⁵² W postępowaniu przygotowawczym postanowienie o zabezpieczeniu przez ustanowienie przymusowego zarządu wydaje prokurator, przy czym postanowienie to podlega zatwierdzeniu przez sąd⁸⁵³. Na postanowienie sądu w przedmiocie zatwierdzenia postanowienia o zabezpieczeniu lub w przedmiocie zabezpieczenia podmiotowi zbiorowemu (a w postępowaniu sądowym także prokuratorowi) przysługuje zażalenie⁸⁵⁴. Podmiot

⁸⁵⁰ Postanowienie SA w Katowicach z dnia 16 września 2015 r., sygn. akt II AKz 528/15, KZS 2016 nr 3, poz. 77.

⁸⁵¹ Art. 293 § 3 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ. Możliwość skarżenia postanowień w przedmiocie zabezpieczenia majątkowego na mieniu podmiotu zbiorowego ogranicza treść art. 254 § 2 k.p.k. W konsekwencji należy uznać, że podmiot zbiorowy ma może w każdym czasie składać wniosek o uchylenie lub zmianę środka zapobiegawczego lub zabezpieczenia majątkowego, jednakże na postanowienie w przedmiocie tego wniosku podmiotowi zbiorowemu zażalenie przysługuje tylko wtedy, gdy wniosek został złożony po upływie co najmniej 3 miesięcy od dnia wydania postanowienia w przedmiocie środka zapobiegawczego lub zabezpieczenia majątkowego (art. 254 § 1 i 2 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ).

⁸⁵² Art. 56 ust. 2 Projektu OPZ. Zarząd przymusowy w celu zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania orzeka się, jeżeli zachodzi duże prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego w związku z działalnością podmiotu zbiorowego, a jego działalność mogłaby spowodować popełnienie kolejnego czynu zabronionego, wyrządzić szkodę Skarbowi Państwa lub innej osobie lub utrudniałaby prowadzenie postępowania karnego lub postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (art. 56 ust. 3 Projektu OPZ).

⁸⁵³ Art. 292a § 2 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁸⁵⁴ Art. 292a § 7 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

zbiorowy może również inicjować kontrolę sądu nad prawidłowością wykonywania zarządu przymusowego przez zarządcę. Podmiot zbiorowy może wnosić do prokuratora lub sądu, który wydał postanowienie o zastosowaniu zarządu przymusowego o wyłączenie określonych składników majątku lub praw majątkowych spod tego zarządu⁸⁵⁵. Na postanowienie w przedmiocie wyłączenia określonych składników majątku lub praw majątkowych z zarządu przymusowego podmiotowi zbiorowemu również przysługuje zażalenie⁸⁵⁶.

Jak wskazano we wcześniejszej części niniejszej rozprawy, na etapie postępowania przygotowawczego może dojść do istotnego ograniczenia prawa podmiotu zbiorowego do dostępu do akt sprawy. Na odmowę udostępnienia akt w postępowaniu przygotowawczym przysługuje podmiotowi zbiorowemu zażalenie, przy czym na zarządzenie prokuratora zażalenie przysługuje do sądu⁸⁵⁷. Kontrola rozstrzygnięcia prokuratora w tym zakresie jest o tyle istotna, że bez znajomości akt postępowania podmiot zbiorowy ma istotnie ograniczoną możliwość konstruowania racjonalnej linii obrony w postępowaniu prowadzonym w sprawie jego odpowiedzialności.

Najistotniejsze zmiany Projekt OPZ wprowadza w kwestii uprawnień podmiotu zbiorowego do wnoszenia nadzwyczajnych środków zaskarżenia. W zakresie nieuregulowanym w Projekt OPZ, do postępowania karnego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stosuje się odpowiednio przepisy k.p.k. z tym, że nie stosuje się przepisów rozdziału 55 k.p.k. „Kasacja” (art. 41 ust. 1 pkt 3 Projektu OPZ). W konsekwencji, w porównaniu do przepisów OdpZbiorU, przepisy Projektu OPZ ograniczają prawo do obrony podmiotu zbiorowego, odbierając mu prawo do złożenia kasacji. Rodzi się zatem pytanie czy ograniczenie takie jest dopuszczalne z perspektywy konstytucyjnego prawa do obrony podmiotu zbiorowego oraz z perspektywy rzetelnego procesu w demokratycznym państwie prawnym. W tym kontekście należy wskazać, że przepisy procedury odmawiającej podmiotowi zbiorowemu prawa do kasacji były już przedmiotem analizy Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. akt K 18/03. Trybunał Konstytucyjny uznał wówczas, że wyłączenie prawa do kasacji podmiotu zbiorowego stanowi dopuszczalne i proporcjonalne ograniczenie w zakresie korzystania

⁸⁵⁵ Art. 292a § 9 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁸⁵⁶ Art. 292a § 10 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁸⁵⁷ Art. 159 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

z konstytucyjnych wolności i praw. W wyroku tym wskazano, że prawo do kasacji w postępowaniu karnym nie jest prawem o charakterze konstytucyjnym. Ustawodawca może więc ograniczyć jego zakres, zawężając możliwość składania kasacji tylko do pewnych postępowań czy tylko do pewnego charakteru spraw. Ustawodawca ma możliwość miarkowania prawa do kasacji ze względu na rozmiar i charakter sankcji orzekanej wobec podmiotu zbiorowego. Co więcej, Konstytucja RP nie wprowadza żadnego merytorycznego kryterium, z którego należałoby wnioskować o obowiązku ustawodawcy wprowadzenia kasacji. Ze względu na przyjętą w art. 176 ust. 1 Konstytucji RP gwarancję postępowania dwuinstancyjnego ustawodawca korzysta z wolności zarówno co do wyboru modelu postępowania kasacyjnego, jak i ewentualnej modyfikacji kryteriów wyznaczających dostęp do kasacji zwyczajnej poprzez zastąpienie obecnych podstaw kasacyjnych innymi, ich rozszerzenie, bądź też zawężenie, o ile przyjęte kryteria mieścić się będą w porządku konstytucyjnym⁸⁵⁸. Wyłączenie prawa podmiotu zbiorowego do złożenia kasacji zostało również uznane za zgodne z zasadą równości z art. 32 ust. 1 Konstytucji RP.

Wobec powyższego należy zatem dojść do dwóch wniosków. Pierwszym z nich jest konstatacja o dopuszczalności odebrania podmiotowi zbiorowemu z perspektywy art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, art. 42 ust. 1 Konstytucji RP, a także art. 2 Konstytucji RP i art. 176 § 1 Konstytucji RP. Wskazać jednak należy, że o ile odebranie podmiotom zbiorowym prawa do kasacji jest zabiegiem dopuszczalnym, to nie wydaje się być zabiegiem zasadnym, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że kontrola prawidłowości wyroków sprawowana przez Sąd Najwyższy na podstawie przepisów OdpZbiorU prowadziła wielokrotnie do ich uchylecia lub zmiany, w tym poprzez uniewinnienie podmiotu zbiorowego⁸⁵⁹.

Przepisy Projektu OPZ zachowują jednak prawo podmiotu zbiorowego do złożenia skargi do Sądu Najwyższego, o której mowa w art. 539a k.p.k. oraz do złożenia wniosku o wznowienie prawomocnie zakończonego postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. W odniesieniu do tego ostatniego środka odwoławczego należy wskazać, że zgodnie z art. 41 ust. 2 Projektu OPZ, prawomocne orzeczenie stwierdzające,

⁸⁵⁸ Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224, zob. także: wyrok TK z dnia 17 maja 2004 r., sygn. SK 32/03, OTK ZU nr 5/A/2004, poz. 44).

⁸⁵⁹ Zob. np.: wyrok SN z dnia 14 grudnia 2017 r., sygn. akt V KK 432/17, Legalis nr 1705295, wyrok SN z dnia 17 marca 2016 r., sygn. akt V KK 39/16, Legalis nr 1412418, wyrok SN z dnia 5 grudnia 2013 r., sygn. akt V KK 335/13, Legalis nr 745485, wyrok SN z dnia 4 lipca 2013 r., sygn. akt V KK 149/13, KZS 2013 nr 11, poz. 15.

że nie popełniono czynu zabronionego stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego lub że czyn ten nie zawierał znamion przestępstwa lub przestępstwa skarbowego, stanowi podstawę do wznowienia postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu, który prawomocnym wyrokiem sądu został uznany za odpowiedzialny za ten czyn lub który na mocy prawomocnego postanowienia sądu poniósł odpowiedzialność finansową lub odszkodowawczą.

Podsumowując powyższe należy wskazać, że na mocy przepisów Projektu OPZ dochodzi do ograniczenia prawa do obrony podmiotu zbiorowego w aspekcie jego uprawnienia do zaskarżania decyzji procesowych poprzez uniemożliwienie podmiotowi zbiorowemu złożenia kasacji od prawomocnego wyroku sądu odwoławczego w jego sprawie. W konsekwencji nie można już zasadnie uznać, że uprawnienia podmiotu zbiorowego w tym zakresie nie różnią się w sposób znaczący od uprawnień przyznanych osobom fizycznym.

7. Prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej

7.1. Prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej w przepisach OdpZbiorU

Nie sposób sobie wyobrazić wykonywania prawa do obrony kogokolwiek (osoby fizycznej albo podmiotu zbiorowego) bez urzeczywistnienia w postępowaniu represyjnym prawa strony biernej do informacji procesowej. W doktrynie podkreśla się, że dokładne oznaczenie przedmiotu procesu z podaniem go stronom do wiadomości jest niezbędnym warunkiem realizacji zasady kontradyktoryjności, a ponadto jest elementem niezbędnym dla wykonywania przez stronę bierną (oskarżonego, podejrzanego, podmiot zbiorowy) prawa do obrony w postępowaniu represyjnym⁸⁶⁰.

W doktrynie podkreśla się, że podstawową informacją, która powinna zostać niezwłocznie udostępniona podmiotowi mającemu podlegać odpowiedzialności karnej

⁸⁶⁰ M. Klejnowska, Informowanie stron o przedmiocie procesu karnego, Prok. i Pr., nr 7-8, 2017, s. 5.

(lub quasi-karnej) jest informacja o treści stawianego mu zarzutu⁸⁶¹. Aby urzeczywistnić prawo do obrony takiego podmiotu musi on dysponować jednak znacznie szerszym zakresem informacji. Przepisy Konwencji w zakresie gwarancji informacji procesowej nakazują, aby każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą miał co najmniej prawo do niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia oraz do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie⁸⁶². Termin „każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą” należy rozumieć szeroko i obejmuje on także przedsiębiorców w szeroko rozumianych postępowaniach represyjnych⁸⁶³. Bez wątplenia gwarancje zawarte w art. 6 ust. 3 Konwencji mają zastosowanie do praw podmiotów zbiorowych w postępowaniu w przedmiocie ich odpowiedzialności represyjnej za czyn zabroniony.

Zaczynając od podstawowego uprawnienia podmiotu zbiorowego w tym zakresie, tj. prawa do informacji o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu zarzutu, należy wskazać, że na gruncie przepisów OdpZbiorU nie prowadzi się postępowania przygotowawczego przeciwko podmiotowi zbiorowemu i nie przewidziano czynności przedstawienia zarzutów podmiotowi zbiorowemu. Podmiot zbiorowy może powziąć informację o trwającym postępowaniu, w którym może dojść do ustalenia okoliczności warunkujących jego odpowiedzialność represyjną za czyn zabroniony od prokuratora lub sądu, który prowadzi postępowanie w sprawie o przestępstwo lub przestępstwo skarbowe przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony określony w art. 16 OdpZbiorU. Jeżeli zachodzi uzasadnione podejrzenie, że czyn ten przyniósł lub mógł przynieść podmiotowi zbiorowemu korzyść, chociażby niemajątkową, podmiot ten może zgłosić udział swojego przedstawiciela w postępowaniu przed sądem, nie później niż przed zamknięciem przewodu sądowego w pierwszej instancji. Zgodnie z art. 21 ust. 4 i 5 OdpZbiorU prokurator lub sąd, dochodząc do ustalenia, że ww. podmiot zbiorowy istnieje, a postępowanie, które prowadzi może doprowadzić do wydania prejudykatu do odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, ma obowiązek niezwłocznego

⁸⁶¹ P. Wiliński, Zasada prawa do obrony..., s. 275 i przywołany tam pogląd: W. Daszkiewicz, Taktyka kryminalistyczna a procesowe gwarancje jednostki i prawa obywatelskie, *Pr.*, z. 3m 198, s. 58.

⁸⁶² Art. 6 ust. 3 pkt a, e Konwencji.

⁸⁶³ Gwarancje zawarte w art. 6 ust. 3 Konwencji mają zastosowanie m.in. w postępowaniu z zakresu konkurencji przed Komisją Europejską, zob. wyrok Sądu UE z dnia 12 lipca 2018 r., sygn. akt T-441/14, Brugg Kabel AG i inni przeciwko Komisji Europejskiej, *Legalis* nr 1806282.

powiadomienia tego podmiotu o prawie zgłoszenia przedstawiciela w ww. terminie oraz o przysługujących mu uprawnieniach i obowiązkach określonych w art. 21a OdpZbiorU.

Z kolei o toczącym się postępowaniu sądowym w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony na gruncie przepisów OdpZbiorU podmiot ten uzyska informację dopiero w chwili doręczenia mu odpisu wniosku prokuratora, pokrzywdzonego lub Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów⁸⁶⁴. Podmiot zbiorowy ma prawo wniesienia w terminie 7 dni odpowiedzi na wniosek, o czym należy pouczyć przedstawiciela tego podmiotu⁸⁶⁵. Warunkiem rzetelności postępowania w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu jest zapewnienie pełnej i szczegółowej informacji o zarzutach, a zatem sama czynność doręczenia wniosku przez sąd nie spełnia tej przesłanki⁸⁶⁶. Wniosek inicjujący postępowanie powinien być prawidłowo sformułowany. Na autorze wniosku spoczywa obowiązek sporządzenia go zgodnie z wymogami OdpZbiorU i odpowiednio stosowanymi przepisami k.p.k., w tym m.in. obowiązek dokładnego określenia czynu zabronionego stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, z uwzględnieniem okoliczności przemawiających za winą podmiotu zbiorowego.⁸⁶⁷ Okoliczności te podlegają weryfikacji przez sąd i prawidłowe wykonanie tych czynności jest elementem zapewnienia podmiotowi zbiorowemu prawa do rzetelnego procesu i umożliwienia mu podjęcia obrony⁸⁶⁸.

⁸⁶⁴ Doręczenie wniosku podmiotowi zbiorowemu nastąpi w oparciu o art. 338 § 1 k.p.k. stosowany w tym postępowaniu odpowiednio na podstawie art. 22 OdpZbiorU. Na podstawie art. 338 § 1a k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU doręczenie wniosku powinno nastąpić z jednoczesnym pouczeniem o 1) możliwości ustanowienia zabezpieczenia majątkowego na mieniu podmiotu zbiorowego (art. 26 OdpZbiorU w zw. z art. 22 OdpZbiorU w zw. z art. 291 § 3 k.p.k.), 2) uprawnieniu do udziału w posiedzeniu w przedmiocie warunkowego umorzenia postępowania albo ewentualnie obowiązku udziału w nim, jeżeli prezes sądu tak zarządzi, 3) tym, że ogłoszenie zarządzenia o wyznaczeniu terminów rozprawy ma skutek równoznaczny z wezwaniem obecnych uczestników postępowania do udziału w rozprawie albo zawiadomieniem o jej terminach, 4) odpowiednim stosowaniu wobec przedstawiciela podmiotu zbiorowego reguł obecności oskarżonego, o których mowa w art. 374, 376, 377 k.p.k., 5) uprawnieniu do żądania sporządzenia i doręczenia uzasadnienia orzeczenia, 6) o tym, że w zależności od wyniku procesu podmiot zbiorowy może być obciążony kosztami wyznaczenia obrońcy z urzędu.

⁸⁶⁵ Art. 338 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸⁶⁶ Wyrok ETPC z dnia 25 lipca 2000 r., nr sprawy 23969/94 (sprawa Matoccia przeciwko Włochom), Legalis nr 122650.

⁸⁶⁷ Art. 29 OdpZbiorU nie sposób uznać za wyczerpującą enumerację niezbędnej zawartości wniosku inicjującego postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu. W przepisie tym brakuje np. obowiązku wskazania daty sporządzenia wniosku czy złożenia podpisu (wyjątkowo o podpisie traktuje art. 28 OdpZbiorU dotyczący przymusu adwokacko-radcowskiego w odniesieniu do wniosku pokrzywdzonego). Konieczne w tym zakresie jest odwołanie się do odpowiedniego stosowania art. 119 § 1 pkt 4 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸⁶⁸ Zgodnie z art. 30 OdpZbiorU wraz z wnioskiem przesyła się sądowi odpis orzeczenia mającego stanowić prejudykat do pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności (zob. art. 4 OdpZbiorU). Zasadne byłoby rozszerzenie tego wymagania o przesłanie odpisu także podmiotowi zbiorowemu, aby ten wraz z odpisem wniosku uzyskał w załączeniu także orzeczenie w sprawie osoby fizycznej, której czyn ma być podstawą odpowiedzialności podmiotu zbiorowego.

Prawo do niezwłocznej informacji o postawieniu zarzutów gwarantuje nie tylko wiedzę co do grożącej odpowiedzialności represyjnej, znajomość zakresu zarzutu oraz ewentualnych konsekwencji ukarania lub skazania, ale także gwarantuje podmiotowi zbiorowemu określony status procesowy⁸⁶⁹. Od momentu uzyskania tej informacji podmiot zbiorowy przez swojego przedstawiciela może w postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności osoby fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, podejmować czynności zmierzające do obalenia oskarżenia, które mogłyby przecież skutkować wydaniem prejudykatu stanowiącego przesłankę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. Poznanie treści zarzutów przez podmiot zbiorowy umożliwia mu przewidzenie konsekwencji prawnych czynu objętego postępowaniem⁸⁷⁰. Jest to pierwszy moment, w którym podmiot zbiorowy może podjąć działania obrończe w sposób procesowy.

Prawo do informacji o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko podmiotowi zbiorowemu oskarżenia powinno zostać przekazane w języku zrozumiałym dla tego podmiotu. Przepis art. 6 ust. 3 Konwencji przyznaje również uprawnienie do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli oskarżony nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie. Norma ta ma na celu zagwarantowanie stronie biernej postępowania zrozumienia jej sytuacji procesowej oraz znajomości materiałów postępowania w stopniu umożliwiającym podjęcie obrony. Co oczywiste, podmiot zbiorowy nie „rozumie” ani „nie mówi językiem” używanym w sądzie. Podmiot zbiorowy w postępowaniu działa przez swojego przedstawiciela i należy ocenić czy to przedstawiciel podmiotu zbiorowego w dostatecznym stopniu posługuje się językiem polskim⁸⁷¹. Jeżeli nie, to do przedstawiciela zbiorowego odpowiednie zastosowanie znajduje art. 72 k.p.k., umożliwiając mu korzystanie z bezpłatnej pomocy tłumacza⁸⁷². Odmowa wezwania tłumacza jest

⁸⁶⁹ Zob. P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony...*, s. 278.

⁸⁷⁰ P.K. Sowiński, *Uprawnieni składające się na prawo oskarżonego do obrony. Uwagi na tle czynności oskarżonego oraz organów procesowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów 2012, s. 63

⁸⁷¹ Irrelevantne jest w tym zakresie czy podmiot zbiorowy jest np. oddziałem lub filią spółki zagranicznej w Polsce, je zagraniczną jednostką organizacyjną lub spółką-córką w strukturach zagranicznej grupy kapitałowej. Istotna jest jedynie znajomość języka postępowania przez prawidłowo wyznaczonego przedstawiciela podmiotu zbiorowego.

⁸⁷² Art. 21a ust. 2 OdpZbiorU na etapie postępowania karnego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, zaś na etapie postępowania sądowego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony: art. 72 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU; Podmiot zbiorowy nie ma obowiązku wyznaczenia przedstawiciela, który zna język postępowania (choćby odbyłoby się to zapewne z korzyścią dla tego podmiotu). Podmiot zbiorowy powinien wybrać przedstawiciela, które najlepiej będzie reprezentował jego interesy w postępowaniu represyjnym i który najlepiej zrealizuje zadanie, którym jest obrona materialna podmiotu zbiorowego. Jeżeli przy tym taka osoba nie posługuje się językiem postępowania, to konieczne będzie wezwanie tłumacza, chociażby inne osoby uprawnione do reprezentacji podmiotu zbiorowego znały w odpowiednim stopniu

uzasadniona jedynie wówczas, gdy przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie włada językiem polskim w mowie i na piśmie w stopniu komunikatywnym, umożliwiającym realizowanie prawa do obrony⁸⁷³.

Poza ww. art. 21 ust. 4 i 5 OdpZbiorU, ustawa ta nie zawiera szczegółowych obowiązków pouczenia podmiotu zbiorowego lub jego przedstawiciela o przysługujących im prawach i obowiązkach w postępowaniu. Odpowiednie zastosowanie w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony znajduje jednak art. 16 k.p.k. Zgodnie z tym przepisem, jeżeli organ prowadzący postępowanie jest obowiązany pouczyć uczestników postępowania o ciężących obowiązkach i o przysługujących im uprawnieniach, brak takiego pouczenia lub mylne pouczenie nie może wywoływać ujemnych skutków procesowych dla uczestnika postępowania lub innej osoby, której to dotyczy. Ponadto, organ prowadzący postępowanie powinien w miarę potrzeby udzielać uczestnikom postępowania informacji o ciężących obowiązkach i o przysługujących im uprawnieniach także w wypadkach, gdy ustawa wyraźnie takiego obowiązku nie stanowi.

W przypadku podejrzanego (osoby fizycznej) konieczność pouczenia go o przysługujących mu uprawnieniach i ciężących na nim obowiązkach szeroko określa art. 300 k.p.k. Ustawodawca wyłączył jednak jego odpowiednie stosowanie w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony⁸⁷⁴. W postępowaniu sądowym w sprawie odpowiedzialności osoby, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU uprawnienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego szczegółowo wskazuje art. 21a ust. 1 OdpZbiorU. Wydaje się, że wynikająca z art. 16 § 2 k.p.k. zasada lojalności procesowej nakazuje pouczenie przedstawiciela podmiotu zbiorowego o tych uprawnieniach, pomimo

język postępowania. Tłumacz taki powinien brać udział we wszystkich czynnościach z udziałem przedstawiciela podmiotu zbiorowego, a na wniosek tego przedstawiciela należy tego tłumacza wezwać również w celu porozumienia się oskarżonego z obrońcą w związku z czynnością, do udziału, w której przedstawiciel podmiotu zbiorowego jest uprawniony. Wówczas wniosek (wraz ze wszystkim jego modyfikacjami) i orzeczenia podlegające zaskarżeniu lub kończące postępowanie należy przedstawicielowi podmiotu zbiorowego doręczyć wraz z tłumaczeniem (art. 72 § 3 k.p.k. w zw. z art. 21a ust. 2 OdpZbiorU, a na etapie sądowym: art. 72 § 3 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU).

⁸⁷³ Postanowienie SN z dnia 23 lipca 2015 r., sygn. akt II KK 186/15, Legalis nr 1310336. Nie jest konieczne, aby przedstawiciel podmiotu zbiorowego znał język postępowania w stopniu zbliżonym do języka ojczystego.

⁸⁷⁴ Przepis ten znajduje się w dziale VII k.p.k. „Postępowanie przygotowawcze”, a do postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary nie stosuje się przepisów w postępowaniu przygotowawczym.

że OdpZbiorU nie nakłada takiego obowiązku. Wskazać przy tym należy, że zgodnie z art. 16 § 2 zd. 2 k.p.k., w razie braku takiego pouczenia, gdy w świetle okoliczności sprawy było ono nieodzowne, albo mylnego pouczenia - brak ten lub mylne pouczenie nie może wywoływać ujemnych skutków procesowych dla podmiotu zbiorowego lub jego przedstawiciela. W konsekwencji, pouczenie z art. 16 § 2 k.p.k. chociaż ma charakter względny, to jego brak, w sytuacji, gdy w świetle okoliczności sprawy było ono nieodzowne, wywołuje takie same konsekwencje jak brak pouczenia obowiązkowego⁸⁷⁵.

W orzecznictwie Sądu Najwyższego wyrażono jednak pogląd, że zasada informacji prawnej, statuowana w postaci względnej w art. 16 § 2 k.p.k nie nakłada na organ procesowy obowiązku informowania strony o wszystkich potencjalnych jej obowiązkach czy przysługujących jej uprawnieniach, a wyłącznie o takich prawach i obowiązkach, które związane są z aktualnie dokonywaną czynnością procesową⁸⁷⁶. W orzecznictwie przyjmuje się, że prawo do ochrony zaufania wszystkich stron postępowania do stabilności reguł procesowych wraz z zasadami lojalności procesowej nakazuje poinformowanie oskarżonego o zmianie reguł doręczeń orzeczeń⁸⁷⁷. Zasada lojalności procesowej sądu względem uczestników postępowania wymaga poinformowania uczestników postępowania o przysługujących im uprawnieniach procesowych w taki sposób, który zapewniałby im realną możliwość skorzystania z nich, co jest szczególnie doniosłe w sytuacji zmiany ustawodawstwa istotnie wpływającego na sytuację prawną stron i innych uczestników postępowania⁸⁷⁸.

Sąd orzekający w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony powinien podczas rozprawy, przed złożeniem wyjaśnień przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego pouczyć go o prawie składania wyjaśnień, odmowy wyjaśnień lub odpowiedzi na poszczególne pytania bez podania powodów, składania wniosków dowodowych i konsekwencjach, prawie do składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie, prawie do składania wniosków dowodowych i konsekwencjach nieskorzystania z tego uprawnienia⁸⁷⁹.

⁸⁷⁵ Wyrok SN z dnia 9 października 2008 r., sygn. akt KK 196/08, Legalis nr 123486.

⁸⁷⁶ Postanowienie SN z dnia 15 czerwca 2016 r., sygn. akt V KK 106/16, OSNKW 2016 nr 9, poz. 63, str. 66.

⁸⁷⁷ Postanowienie SN z dnia 23 stycznia 2019 r., sygn. akt III KZ 60/18, Legalis nr 1869361.

⁸⁷⁸ Postanowienie SN z dnia 27 kwietnia 2017 r., sygn. akt IV KZ 5/17, Legalis nr 1591433.

⁸⁷⁹ art. 386 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, art. 33 ust. 3 OdpZbiorU, art. 171 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, art. 35 w zw. z art. 22 OdpZbiorU i art. 23 OdpZbiorU.

Kolejnym aspektem realizacji prawa do obrony podlegającym ocenie z perspektywy zasady rzetelnego procesu jest kwestia dostępu do akt sprawy. Jak wskazuje P. Wiliński, „wiedza o istniejącym i zgromadzonym materiale dowodowym jest podstawowym warunkiem realnego udziału w toczącym się postępowaniu”⁸⁸⁰. Prawo dostępu do akt sprawy obejmuje nie tylko możliwość fizycznego zapoznania się z nimi, ale również umożliwienie wykorzystania płynących z akt sprawy informacji w sposób pełny i skuteczny⁸⁸¹. Przez prawo dostępu do materiału dowodowego należy rozumieć „uprawnienie do korzystania z tej samej wiedzy procesowej i tych samych materiałów procesowych (dowodów), jakie posiada organ prowadzący postępowanie (z wyjątkiem objętych tajemnicą)”⁸⁸². Podmiot zbiorowy jako strona postępowania sądowego na podstawie przepisów OdpZbiorU ma prawo dostępu do akt sprawy i prawo żądania umożliwienia sporządzenia z nich odpisów lub kopii⁸⁸³. Uniemożliwienie podmiotowi zbiorowemu korzystania z akt sprawy może stanowić istotne naruszenie jego prawa do obrony⁸⁸⁴. Ograniczenie dostępu do akt sprawy jest jednak konieczne, jeżeli zachodzi niebezpieczeństwo ujawnienia informacji niejawnych o klauzuli tajności „tajne” lub „ściśle tajne” – wówczas przeglądanie akt, sporządzanie odpisów i kopii odbywa się z zachowaniem rygorów określonych przez prezesa sądu lub sąd, a uwierzytelnionych odpisów i kopii nie wydaje się, chyba że ustawa stanowi inaczej⁸⁸⁵.

Prawo dostępu do akt wynikające z zasady poszanowania prawa do obrony oznacza, że organy zapewniają zainteresowanemu możliwość zbadania wszystkich dokumentów znajdujących się w aktach dochodzenia, które mogą mieć znaczenie dla jego obrony. Dokumenty te obejmują zarówno dokumenty obciążające, jak i odciążające,

⁸⁸⁰ P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony...*, s. 372.

⁸⁸¹ Wyrok ETPC z dnia 17 lipca 2007 r., nr sprawy 68761/01 (Wanda Bobek przeciwko Polsce), *Legalis* nr 107327; np. skuteczne uczestnictwo oskarżonego w procesie karnym musi zapewniać mu prawo do gromadzenia notatek w celu ułatwienia przeprowadzenia własnej obrony (zob. Wyrok ETPC z dnia 24 kwietnia 2007 r., nr sprawy 38184/03 (Tadeusz Matyjek przeciwko Polsce), *Legalis* nr 107329).

⁸⁸² P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony...*, s. 373.

⁸⁸³ Art. 156 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸⁸⁴ Wyrok SN z dnia 9 marca 2010 r., sygn. akt V KK 247/09, *OSNwSK* 2010 nr 1, poz. 508.

⁸⁸⁵ Art. 156 § 4 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Takie ograniczenie dostępu jest generalnie dopuszczalne i zgodne z art. 6 ust. 3 Konwencji. Wskazać jednak należy, że narusza zasadę równości broni, taka praktyka władz krajowych w zakresie postępowania represyjnego, która polega na utajnieniu dokumentów strony bierniej oraz ograniczeniu jej w dostępie do akt sprawy, poprzez zakaz sporządzania z nich kopii czy notatek, przy jednoczesnym uprzywilejowaniu pozycji strony aktywnej poprzez zapewnienie jej pełnego dostępu do akt postępowania, przez co osoba przeciwko której toczy się postępowanie ma ograniczone możliwości wykazania okoliczności dla niej korzystnych (zob. także Wyrok ETPC z dnia 19 kwietnia 2011 r., nr sprawy 24254/05, *Legalis* nr 332523).

z zastrzeżeniem tajemnicy handlowej przedsiębiorstw, dokumentów wewnętrznych organu oraz innych poufnych informacji⁸⁸⁶.

Doktrynalnie największe kontrowersje budzą kwestie ograniczenia podejrzanemu dostępu do akt sprawy na etapie postępowania przygotowawczego, w szczególności przy jednoczesnym stosowaniu w stosunku do niego środków zapobiegawczych. W odniesieniu do podmiotu zbiorowego w postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU kontrowersje te tracą na aktualności. Nawet gdyby uznać, że postępowanie karne przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony z art. 16 OdpZbiorU jako postępowanie „poprzedzające” stanowi odpowiednik postępowania przygotowawczego, to w tym postępowaniu przedstawiciel podmiotu zbiorowego korzysta z prawa dostępu do akt sprawy, o którym mowa w art. 156 k.p.k.⁸⁸⁷

Ponadto, jeżeli czynności postępowania są utrwalane za pomocą urządzenia rejestrującego obraz lub dźwięk, to po pierwsze należy o tym uprzedzić przedstawiciela podmiotu zbiorowego, a po drugie podmiot zbiorowy poprzez swojego przedstawiciela ma prawo otrzymać odpłatnie jedną kopię zapisu obrazu lub dźwięku⁸⁸⁸.

Prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej może być realizowane w pełni wyłącznie wówczas, gdy sąd prowadzący postępowanie w przedmiocie odpowiedzialności tego podmiotu dysponuje jego prawidłowymi danymi do doręczeń i realizuje obowiązki związane z doręczaniem decyzji procesowych. W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony przepisy k.p.k. dotyczące doręczeń stosuje się bez istotnych modyfikacji. Zasadą jest, że wszelkie pisma przeznaczone dla uczestników postępowania doręcza się w taki sposób, by treść ich nie była udostępniona osobom niepowołanym⁸⁸⁹. Pisma doręcza się za pokwitowaniem odbioru, a odbierający potwierdza odbiór swym czytelnym podpisem zawierającym imię i nazwisko

⁸⁸⁶ Tak w odniesieniu do praw przedsiębiorstwa w postępowaniu przed Komisją Europejską – zob. wyrok Sądu UE z dnia 12 lipca 2018 r., sygn. akt T-441/14, Brugg Kabel AG i inni przeciwko Komisji Europejskiej, Legalis nr 1806282

⁸⁸⁷ art. 21a ust. 1 OdpZbiorU; Jako że postępowanie to jest już na etapie jurysdykcyjnym to nie zachodzi potrzeba zabezpieczenia niejawnych aspektów postępowania przygotowawczego.

⁸⁸⁸ Art. 147 § 1 i § 4 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie ma prawa uzyskania kopii zapisu obrazu lub dźwięku z rozprawy lub innej czynności odbywającej się z wyłączeniem jawności. Ponadto, z ważnych przyczyn, uzasadnionych ochroną interesu prywatnego osób biorących udział w rozprawie, prezes sądu może nie wyrazić zgody na sporządzenie kopii zapisu obrazu z rozprawy (art. 147 § 4 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU).

⁸⁸⁹ Art. 128 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

na zwrotnym pokwitowaniu, na którym doręczający potwierdza swym podpisem sposób doręczenia⁸⁹⁰. Istotna jest zatem kwestia tego, kto jest uprawniony do odbioru pism skierowanych do podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. Odpowiednie zastosowanie znajdzie tutaj art. 134 § 3 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, zgodnie z którym pismo przeznaczone dla adresata niebędącego osobą fizyczną albo dla obrońcy lub pełnomocnika doręcza się w biurze adresata osobie tam zatrudnionej. Co istotne, przepis nie wymaga, aby doręczenie nastąpiło do rąk osoby pełniącej funkcję organu podmiotu zbiorowego albo wskazanej do odbioru korespondencji. W szczególności przepisy OdpZbiorU i k.p.k. nie nakazują, żeby doręczenie nastąpiło do rąk przedstawiciela podmiotu zbiorowego. Do skutecznego doręczenia wystarczy przekazać pismo osobie zatrudnionej i obecnej pod adresem biura adresata⁸⁹¹. Nie jest jednak tak, że pismo w imieniu podmiotu zbiorowego może odebrać wyłącznie osoba „zatrudniona” w takim podmiocie. Przy użyciu wniosku *a maiori ad minus* w orzecznictwie dopuszcza się doręczanie pism adresatom niebędącym osobami fizycznymi również do rąk osób uprawnionych do reprezentacji takich podmiotów⁸⁹². W doktrynie wskazuje się, że przez pojęcie biura adresata należy rozumieć w przypadku podmiotów prowadzących działalność gospodarczą lub wpisanych do odpowiednich rejestrów miejsce, w którym mieści się siedziba ich władz, a nie np. do punktu handlowego, w którym prowadzona jest działalność⁸⁹³. Kluczowy w tym zakresie wydaje się adres korespondencyjny wskazany przez podmiot zbiorowy w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. Należy podkreślić, że na podmiocie zbiorowym ciąży obowiązek poinformowania sądu o zmianie adresu korespondencyjnego. W przeciwnym wypadku, jeżeli podmiot zbiorowy, nie podając nowego adresu, zmienia

⁸⁹⁰ Art. 130 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸⁹¹ Nie ma znaczenia forma tego zatrudnienia – umowa o pracę, zlecenie; zob. szerzej: H. Paluszkiwicz, Komentarz do art. 134 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, K. Dudka (red.), Wolters Kluwer Polska 2018 (wersja elektroniczna, SIP Lex).

⁸⁹² Zob. postanowienie SN z dnia 12 września 2017 r., sygn. akt II KK 138/17, LEX nr 2352151, gdzie Sąd Najwyższy przyjął, że skoro przepis art. 134 § 3 k.p.k. uznaje skuteczność doręczenia pisma przeznaczonego do adresata niebędącego osobą fizyczną dokonanego do rąk pracownika zatrudnionego w biurze adresata, to tym bardziej możliwym jest dokonanie skutecznego doręczenia do rąk wspólnika spółki reprezentującej pokrzywdzoną.

⁸⁹³ H. Paluszkiwicz, Komentarz do art. 134 k.p.k. [w:] Dudka K. (red.), Kodeks postępowania karnego. Komentarz....

siedzibę lub nie przebywa pod wskazanym przez siebie adresem, pismo wysłane pod tym adresem uważa się za doręczone⁸⁹⁴.

Podmiot zbiorowy w pierwszym piśmie złożony w sprawie powinien podać również takie dane kontaktowe jak numer telefonu, telefaksu i adres poczty elektronicznej, które powinny ułatwić sądowi kontakt w razie problemów z doręczaniem pism np. wskutek zaniechania poinformowania sądu o zmianie siedziby podmiotu zbiorowego lub jego adresu korespondencyjnego⁸⁹⁵.

7.2. Prawo podmiotu zbiorowego do informacji procesowej w przepisach Projektu OPZ

Zmiany modelu postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione proponowane przepisami Projektu OPZ znacząco wpływają na zakres oceny udzielonych przez ustawodawcę gwarancji w zakresie informacji procesowej. Przede wszystkim Projekt OPZ wprowadza „konieczność” wszczęcia postępowania przygotowawczego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, jeżeli zachodzi uzasadnione podejrzenie popełnienia czynu zabronionego stanowiącego podstawę jego odpowiedzialności oraz przemawia za tym interes społeczny⁸⁹⁶. Podmiot zbiorowy formalnie, procesowo poweźmie informację na temat toczącego się postępowania w przedmiocie jego odpowiedzialności dopiero wraz z przedstawieniem mu zarzutów. W sposób nieformalny podmiot zbiorowy może uzyskać informację o grożącej mu odpowiedzialności na podstawie przepisów Projektu OPZ w związku z uzyskaniem informacji o toczącym się postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ. Wskazać jednak należy, że przepisy Projektu OPZ nie zawierają odpowiednika art. 21 ust. 4 i 5 OdpZbiorU nakazującego

⁸⁹⁴ Art. 139 § 1 k.p.k.; Dotyczy to także podmiotu zbiorowego, który zgłosił wniosek o dokonywanie doręczeń na adres oznaczonej skrytki pocztowej i nie zawiadomiła organu o zmianie tego adresu lub zaprzestaniu korzystania z niego.

⁸⁹⁵ Art. 119 §1 pkt 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁸⁹⁶ Art. 35 ust. 1 Projektu OPZ; Mowa o „konieczności”, ponieważ przepis art. 35 ust.1 teoretycznie nie pozostawia organom postępowania dowolności w zakresie decyzji o wszczęciu postępowania. W rzeczywistości jednak trudno mówić o obowiązku wszczęcia postępowania skoro to wyłącznie prokurator ocenia przesłanki wszczęcia postępowania, a jego decyzja w zakresie oceny interesu społecznego nie jest poddana żadnej kontroli sądowej. W istocie przepis ten wprowadza zasadę oportunistu w zakresie ścigania podmiotów zbiorowych.

powiadomienie podmiotu zbiorowego o toczącym się postępowaniu, które może skutkować jego odpowiedzialnością. Przepisy Projektu OPZ nie przewidują uprawnienia podmiotu zbiorowego do bycia powiadomionym o toczącym się postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, którego ustalenia mogą skutkować pociągnięciem tego podmiotu do odpowiedzialności na podstawie Projektu OPZ⁸⁹⁷.

W konsekwencji podmiot zbiorowy uzyska oficjalną informację o prowadzeniu postępowania w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony dopiero z chwilą doręczenia jego przedstawicielowi i obrońcy postanowienia o przedstawieniu zarzutów (art. 42 ust. 1-2 Projektu OPZ). Jest to również moment, w którym postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony przechodzi w fazę postępowania przeciwko temu podmiotowi⁸⁹⁸. Podmiot zbiorowy uzyskuje zatem informacje o zarzucie w sposób tożsamy co osoba fizyczna i w tym samym terminie. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego może do czasu zawiadomienia go o terminie zaznajomienia z materiałami śledztwa żądać podania mu ustnie podstaw zarzutów, a także sporządzenia uzasadnienia na piśmie, o czym należy go pouczyć. Uzasadnienie doręcza się przedstawicielowi podmiotu zbiorowego i jego obrońcy (jeżeli został ustanowiony) w terminie 14 dni⁸⁹⁹.

Zgodnie z art. 55 ust. 1 Projektu OPZ, do przedstawiciela podmiotu zbiorowego stosuje się odpowiednio m.in. przepis art. 72 k.p.k. Prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, o którym mowa w art. 72 k.p.k. stanowi element uprawnień składających się na prawo do obrony podmiotu zbiorowego, ale przysługuje jego przedstawicielowi. Aktualne w tym zakresie pozostają uwagi poczynione wcześniej na gruncie przepisów OdpZbiorU, a zatem ocenie podlega znajomość języka polskiego przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego, a pozostałe okoliczności takie jak np. miejsce położenia siedziby

⁸⁹⁷ Przypomnieć należy, że z uzasadnienia Projektu OPZ wynika, że zamysłem twórców Projektu OPZ było umożliwienie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego wzięcia udziału w takim postępowaniu: „nie zostaje jednocześnie wyłączona możliwość, aby prokurator przedstawił zarzuty podmiotowi zbiorowemu po uzyskaniu prawomocnego skazania osoby fizycznej. Z tego też powodu i ze względów gwarancyjnych należało zachować w ogólnych zarysach obecnie obowiązujący art. 21a ustawy, który został przeniesiony do treści Projektu OPZ (art. 48)” (zob. s. 25 uzasadnienia Projektu OPZ).

⁸⁹⁸ Wskazać przy tym należy, że podmiotowi zbiorowemu przysługuje prawo do obrony zarówno w sensie formalnym jak i w sensie materialnym w toku całego procesu, we wszystkich jego fazach (zob. wyrok SN z dnia 6 grudnia 2016 r., sygn. akt IV KK 242/16, Prok. i Pr. 2017 nr 2, poz. 7),

⁸⁹⁹ Art. 313 § 3 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

podmiotu zbiorowego są irrelewantne dla ustalenia konieczności przyznania bezpłatnej pomocy tłumacza.

Projekt OPZ nie przewiduje przy tym istotnych zmian w zakresie pouczenia podmiotu zbiorowego o jego prawach i obowiązkach w postępowaniu toczącym się w przedmiocie jego odpowiedzialności. Wskazać jednak należy, że uwzględniając zasadę lojalności procesowej należy uznać za stosowne pouczenie podmiotu zbiorowego o obowiązku nałożonym na ten podmiot na mocy art. 43 ust. 1 Projektu OPZ, tj. obowiązku informowania organu prowadzącego postępowanie wszelkiej zmianie siedziby, statutu, umowy regulującej organizację podmiotu zbiorowego, o ustanowieniu lub wygaśnięciu prokury, o czynnościach prawnych, których przedmiotem jest zbycie prowadzonego przez podmiot zbiorowy przedsiębiorstwa lub ustanowienie na nim ograniczonego prawa rzeczowego, o zbyciu akcji lub udziałów w kapitale podmiotu zbiorowego oraz ustanowieniu na nich ograniczonych praw rzeczowych, o obniżeniu kapitału zakładowego, o zamiarze połączenia lub przekształcenia podmiotu lub o zbyciu należącej do niego nieruchomości. Biorąc pod uwagę, że dokonanie ww. czynności bez poinformowania organu prowadzącego postępowanie jest zagrożone sankcją nieważności to należy uznać, że spełniona jest przesłanka „nieodzowności” takiego pouczenia w świetle okoliczności sprawy. W konsekwencji niepouczenie podmiotu zbiorowego o ww. obowiązku lub jego mylne pouczenie nie powinno wywoływać ujemnych skutków procesowych dla tego podmiotu⁹⁰⁰.

Projekt OPZ nie przewiduje także istotnych zmian w zakresie doręczania pism podmiotowi zbiorowemu i aktualne w tym zakresie pozostają uwagi wcześniej już podniesione na gruncie analizy przepisów OdpZbiorU. Nieco zmienia się jednak sytuacja podmiotu zbiorowego w zakresie dostępu do akt sprawy. Zmiana modelowa postępowania w postaci wprowadzenia postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony powoduje konieczność odpowiedniego stosowania wobec podmiotu zbiorowego przepisów odnoszących się do dostępu strony biernej do akt postępowania na tym etapie.

⁹⁰⁰ Art. 16 § 2 k.p.k. w zw. z art. 16 § 1 k.p.k.; Wskazać jednak należy, że obciążenie tych czynności prawnych sankcją „nieważności” bezwzględnej nie stanowi „skutku procesowego” i brak pouczenia podmiotu zbiorowego w tym zakresie lub jego mylne pouczenie nie będzie na podstawie art. 16 § 2 k.p.k. wyłączać nieważności tych czynności.

Prawo dostępu do akt postępowania przygotowawczego podmiot zbiorowy może zrealizować poprzez swojego przedstawiciela. Zgodnie z art. 156 § 5 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 OdpZbiorU, jeżeli nie zachodzi potrzeba zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania lub ochrony ważnego interesu państwa, w toku postępowania przygotowawczego przedstawicielowi podmiotu zbiorowego udostępnia się akta, umożliwia sporządzanie odpisów lub kopii oraz wydaje odpłatnie uwierzytelnione odpisy lub kopie, a prawo to przysługuje mu także po zakończeniu postępowania przygotowawczego. W przedmiocie udostępnienia akt, sporządzenia odpisów lub kopii lub wydania uwierzytelnionych odpisów lub kopii prowadzący postępowanie przygotowawcze wydaje zarządzenie.

Treść art. 156 § 5 k.p.k. wskazuje na to, że odmowa udzielenia przedstawicielowi podmiotu zbiorowego dostępu do akt sprawy w postępowaniu przygotowawczym powinna być wyjątkiem, zwłaszcza że dostęp podejrzanego (podmiotu zbiorowego) do akt sprawy jest niezwykle istotnym gwarantem rzetelności postępowania, której wymogiem jest, aby oskarżyciel ujawnił oskarżonemu (podejrzanemu) wszystkie istotne dowody przemawiające za i przeciw oskarżeniu⁹⁰¹. Trafnie wskazuje się w doktrynie, że „obawa naruszenia prawidłowego toku postępowania musi być realna i udokumentowana za pomocą protokołów lub notatek. Przez pojęcie prawidłowego toku postępowania należy rozumieć taki stan, w którym możliwe jest osiągnięcie celów postępowania karnego⁹⁰². Na wymieniony stan muszą wskazywać okoliczności sprawy ustalone na podstawie dowodów oraz – jak się wydaje – czynności pozaprosesowych”⁹⁰³. Nieuprawnione jest wyprowadzanie obawy mactwa procesowego, a tym samym zagrożenia dla prawidłowego toku postępowania na podstawie treści złożonych przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego wyjaśnień. Ich niespójność, sprzeczność, nie może być uznana za przejaw

⁹⁰¹ P. Wiliński, Odmowa dostępu do akt sprawy w postępowaniu przygotowawczym, Prok. i Pr., nr 11, 2006, s. 74 i przywołane tam orzeczenie ETPC w sprawie Edwards p-ko W. Brytanii z dnia 16 grudnia 1992 r., Series A, 247–B, par. 36. Odmienne co do wyjątkowości odmowy udostępnienia akt np. M. Kurowski, Komentarz do art. 156 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany SIP Lex (wersja wyłącznie elektroniczna).

⁹⁰² A. Sakowicz, Komentarz do art. 156 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, red. Sakowicz A. (red.)..., s. 403.

⁹⁰³ J. Skorupka, Komentarz do art. 156 k.p.k. [w:] Stefański R. A. (red.), Zabłocki S. (red.), Kodeks postępowania karnego. Tom I..., s. 1258 i n.

podejmowania przez podmiot zbiorowy działań destabilizujących prawidłowy przebieg procesu, albowiem stanowi to wyraz przysługującego mu prawa do obrony⁹⁰⁴.

Ryzyko dla prawidłowego toku postępowania powinno zostać wykazane poprzez przedstawienie możliwych skutków przedwczesnego ujawnienia dowodu, jego utraty lub zniszczenia, bądź realna stanie się groźba zastraszania świadków czy podejrzanych w sprawie (jeżeli postępowanie przygotowawcze przeciwko podmiotowi zbiorowemu toczy się wraz z postępowaniem przeciwko osobie fizycznej)⁹⁰⁵. Tam zaś, gdzie ryzyko takie istnieje, prokurator mimo powyższego zagrożenia powinien udostępnić akta sprawy, których ujawnienie nie niesie zagrożenia, w ostateczności zaś dopiero odmówić dostępu do akt sprawy w całości⁹⁰⁶. Przesłankę potrzeby ochrony ważnego interesu państwa należy rozumieć jako konieczność ochrony informacji niejawnych, o ile udostępnienie materiałów je zawierających stanowi rzeczywiste zagrożenie dla ważnego interesu państwa⁹⁰⁷.

Niezależnie od okoliczności przywołanych powyżej podmiot zbiorowy jest wyposażony w uprawnienie do zapoznania się z aktami postępowania przygotowawczego w ramach czynności końcowego zaznajomienia podejrzanego podmiotu zbiorowego z materiałami postępowania⁹⁰⁸. Zaznajomienie z materiałami postępowania w tym trybie następuje na wniosek przedstawiciela podmiotu zbiorowego lub jego obrońcy. Termin tej czynności musi zostać wyznaczony w sposób odpowiedni do wagi lub zawichości sprawy i powinien być tak wyznaczony, aby od daty doręczenia zawiadomienia o nim przedstawicielowi podmiotu zbiorowego i jego obrońcy upłynęło co najmniej 7 dni⁹⁰⁹. W orzecznictwie uznaje się jednak, że termin ten ma charakter instrukcyjny i nawet niezachowanie tego terminu, jeśli tylko podejrzany faktycznie miał możliwość zaznajomienia się z materiałami śledztwa „w odpowiednim do wagi lub zawichości sprawy” terminie, nie stanowi naruszenia jego prawa do obrony w toku postępowania

⁹⁰⁴ Postanowienie SA w Katowicach z dnia 9 czerwca 2010 r., sygn. akt II AKz 370/10, KZS 2010 nr 9, poz. 53.

⁹⁰⁵ A. Sakowicz, Komentarz do art. 156 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Sakowicz A. (red.), s. 398.

⁹⁰⁶ P. Wiliński, Odmowa dostępu do akt sprawy w postępowaniu przygotowawczym, Prok. i Pr., nr 11, 2006, s. 86

⁹⁰⁷ J. Skorupka, Komentarz do art. 156 k.p.k. [w:] Stefański R. A. (red.), Zabłocki S. (red.), Kodeks postępowania karnego. Tom I..., s. 1258 i n. i przywołane tam poglądy: S. Steinborn, Komentarz do art. 156 k.p.k. [w:] J. Grajewski, L.K. Paprzycki, S. Steinborn, Komentarz aktualizowany..., Lex 2015 ; A. Sakowicz, Komentarz do art. 156 k.p.k. [w:] Kodeks..., s. 403.

⁹⁰⁸ Art. 321 § 1 k.p.k w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁹⁰⁹ Art. 321 § 2 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

przygotowawczego⁹¹⁰. W czynności zaznajomienia końcowego z aktami postępowania przygotowawczego powinien brać udział prawidłowo wyznaczony przedstawiciel podmiotu zbiorowego. W terminie 3 dni od daty zaznajomienia z materiałami postępowania będzie on mógł złożyć wniosek o uzupełnienie śledztwa⁹¹¹. W doktrynie podnosi się, że uprawnienie to przysługuje stronie nawet jeżeli nie brała udziału w czynności końcowego zaznajomienia z materiałami postępowania, ponieważ zarówno niestawiennictwo na końcowe zapoznanie się z materiałami postępowania przygotowawczego, jak i nawet jej oświadczenie, że nie będzie składała żadnych wniosków o dołączenie określonych dokumentów do akt sądowych, nie ma znaczenia prawnego i nie pozbawia strony przysługującego jej uprawnienia⁹¹².

Zgodnie z przepisami Projektu OPZ, podmiot zbiorowy zachował prawo dostępu do akt sprawy na etapie postępowania sądowego w stopniu tożsamym jak w przepisach OdpZbiorU. W związku z brakiem możliwości procesowego uzyskania informacji o postępowaniu karnym toczącym się przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 6 Projektu OPZ oraz braku możliwości uczestnictwa w tym postępowaniu, na podstawie przepisów Projektu OPZ podmiot zbiorowy traci uprawnienia, o których mowa w art. 156 § 1 k.p.k. w tym postępowaniu. Prezes sądu może jednak wyrazić zgodę na udostępnienie tych akt osobie uprawnionej do reprezentowania podmiotu zbiorowego na podstawie art. 156 § 1 zd. 2 k.p.k.

8. Uwagi końcowe

Sytuacja prawna podmiotu zbiorowego przed wszczęciem postępowania sądowego w sprawie jego odpowiedzialności różni się znacząco w przepisach OdpZbiorU i w przepisach Projektu OPZ. Na gruncie OdpZbiorU podmiot zbiorowy pewne czynności z zakresu obrony materialnej może podejmować już w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony określony w art.

⁹¹⁰ Postanowienie SA w Katowicach z dnia 26 sierpnia 2009 r., sygn. akt II AKz 566/09, Prok. i Pr. 2010 nr 6, poz. 28, str. 14.

⁹¹¹ Art. 321 § 5 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ

⁹¹² B. Najman, Zakres materiałów przekazywanych do sądu z aktem oskarżenia, Prok. i Pr., nr 2, 2016, s. 81.

16 OdpZbiorU. Podmiot zbiorowy w modelu proponowanym przepisami Projektu OPZ nie ma możliwości udziału w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, której czyn miałby być podstawą jego odpowiedzialności, gdy postępowanie to nie toczy się łącznie z postępowaniem przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Przepisy Projektu OPZ wprowadzają jednak etap postępowania przygotowawczego w postępowaniu przeciwko podmiotom zbiorowym. Podmiot zbiorowy może zatem podjąć obronę materialną przed wszczęciem postępowania sądowego w sprawie jego odpowiedzialności i przedsięwziąć starania zmierzające do umorzenia postępowania w tej kwestii jeszcze przed skierowaniem przez prokuratora skargi inicjującej postępowanie sądowe (aktu oskarżenia przeciwko podmiotowi zbiorowemu).

Znamienne, że autorzy Projektu OPZ nie postrzegają już sprawcy czynu zabronionego stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego jako osoby niezdolnej do reprezentowania podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności. W przepisach Projektu OPZ brak jest bowiem odpowiednika art. 33 ust. 4 OdpZbiorU wprowadzającego zakaz reprezentowania podmiotu zbiorowego przez taką osobę⁹¹³. Przepisy Projektu OPZ przewidują przy tym możliwość reprezentacji podmiotu zbiorowego przez kuratora, jeżeli podmiot ten nie może być prawidłowo reprezentowany w toczącym się postępowaniu.

Na gruncie przepisów OdpZbiorU jasna jest rola przedstawiciela podmiotu zbiorowego jako „ust” podmiotu zbiorowego podkreślana faktem, że w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu osoba ta składa wyjaśnienia, nie będąc przecież stroną bierną postępowania. Dzieje się tak dlatego, że oświadczenie wiedzy przedstawiane przez tę osobę są oświadczeniami wiedzy podmiotu zbiorowego, a zatem jego wyjaśnieniami. Przepisy Projektu OPZ w ogóle nie przewidują, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego składa wyjaśnienia w imieniu podmiotu zbiorowego. Przedstawiciela podmiotu zbiorowego przesłuchuje się co do zasady jako świadka. Co więcej, w postępowaniu w sprawie

⁹¹³ Nadal możliwa jest jednak odmowa zgody na udział w postępowaniu przedstawicielowi, któremu przedstawiono zarzut popełnienia czynu stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, jeżeli interesy tego podmiotu pozostają w sprzeczności z interesami tego przedstawiciela lub jeśli może to zakłócić prawidłowy przebieg postępowania prowadzonego na podstawie niniejszej ustawy albo postępowania o czyn stanowiący podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego (art. 52 ust. 2 Projektu OPZ).

odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony wyłączono odpowiednie stosowanie art. 175 k.p.k. i art. 176 k.p.k.

Podmiot zbiorowy w przepisach Projektu OPZ utracił uprawnienia do uzyskiwania informacji o postępowaniu karnym toczącym się przeciwko osobie fizycznej, którego wyniki mogą prowadzić do odpowiedzialności represyjnej tego podmiotu. W pozostałym zakresie uprawnienia podmiotu zbiorowego są bardzo podobne na gruncie OdpZbiorU i Projektu OPZ. Nie różnią się one również w istotnym zakresie od uprawnień oskarżonego (podejrzanego) w postępowaniu karnym.

Również pozycja procesowa przedstawiciela podmiotu zbiorowego w zakresie uprawnienia do obecności przy czynnościach dowodowych postępowania sądowego nie różni się istotnie od pozycji oskarżonego będącego osobą fizyczną. Zmiany modelu postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione proponowane przepisami Projektu OPZ nie wpływają istotnie na zakres oceny udzielonych przez ustawodawcę gwarancji w zakresie prawa podmiotu zbiorowego do udziału w czynnościach procesowych na etapie sądowym postępowania w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu. Zmiany te stwarzają jednak nowe istotne obowiązki po stronie prokuratora w zakresie zapewnienia podmiotom zbiorowym możliwości pełnej realizacji ich uprawnień procesowych na etapie postępowania przygotowawczego w sprawie ich odpowiedzialności. Naruszenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego na tym etapie nie zawsze może być konwalidowane w postępowaniu sądowym. W niektórych przypadkach postępowanie represyjne, w którym uniemożliwiono podmiotowi zbiorowemu udział w niektórych czynnościach (zwłaszcza dowodowych) na etapie postępowania przygotowawczego już zawsze będzie dotknięte naruszeniem konstytucyjnego i konwencyjnego prawa do obrony.

Zmiana modelowa proponowana przepisami Projektu OPZ wpływa na zakres uprawnień podmiotu zbiorowego w zakresie inicjatywy dowodowej. Wprowadzenie postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stwarza zupełnie nowe możliwości wpływania przez ten podmiot na zakres zgromadzonego w sprawie materiału dowodowego. Wyposażenie podmiotu zbiorowego w możliwość rozszerzającego wpływania na zakres zgromadzonego materiału dowodowego może

również korzystnie wpływać na rzetelność tego postępowania, szybkość jego zakończenia oraz prawidłowość poczynionych w nim ustaleń faktycznych.

Podmiot zbiorowy w postępowaniu opartym o przepisy OdpZbiorU może złożyć wyjaśnienia wyłącznie za pośrednictwem swojego przedstawiciela i to wyłącznie poprzez ustne sformułowanie przez niego oświadczeń w tym zakresie. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego, składając wyjaśnienia za ten podmiot zbiorowy, dysponuje swobodą wypowiedzi co do wszelkich okoliczności mających znaczenie dla oceny dopuszczalności pociągnięcia tego podmiotu do odpowiedzialności za czyn zabroniony. Zakres uprawnień podmiotu zbiorowego związany z prawem do przedstawienia stanowiska w przedmiocie stawianego mu zarzutu oraz przebiegu procesu w przepisach OdpZbiorU nie odbiega zasadniczo od analogicznych uprawnień osoby fizycznej. Polski model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych uznaje przy tym obowiązywanie w stosunku do podmiotu zbiorowego zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*, co nie jest praktyką powszechną we wszystkich ustawodawstwach regulujących odpowiedzialność represyjną podmiotów zbiorowych za czyny zabronione⁹¹⁴. Zmiany modelu postępowania proponowane przepisami Projektu OPZ znacząco wpływają także na ocenę udzielonych tym podmiotom możliwości przedstawienia stanowiska w sprawie. Przepisy Projektu OPZ nie zawierają żadnych regulacji w zakresie uprawnień procesowych przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym. Te przepisy, które odnoszą się do pozycji procesowej przedstawiciela podmiotu zbiorowego w całym postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego wskazują, że:

⁹¹⁴ OdpZbiorU nie jest jedyną ustawą procesową uznającą wolność podmiotu zbiorowego od samooskarżenia. Podobnie jest w prawie szwajcarskim, gdzie przywilej ten jest wyprowadzany z art. 113 tamtejszego Kodeksu postępowania karnego (w odniesieniu do podmiotów zbiorowych potwierdził to wyrok Federalnego Sądu Najwyższego Szwajcarii, z dnia 30 maja 2016 r. w sprawie o sygn. akt BGer 1B_249/2015. Wskazać jednak należy, że np. część ustawodawstwa australijskiego przewiduje wyłączenie zasady *nemo se ipsum accusare tenetur* w odniesieniu do podmiotów zbiorowych. Zgodnie z sekcją 187 Victorian Evidence Act 2008, podmiot zbiorowy nie jest uprawniony do nieudzielenia odpowiedzi lub niedostarczenia informacji, dokumentów lub innych materiałów wymaganych przez organy procesowe, nawet jeżeli świadczyłyby one na niekorzyść tego podmiotu. Podobnie Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznaje, że zasada ta nie ma zastosowania w stosunku do podmiotów zbiorowych (zob. np. orzeczenie z dnia 24 lutego 1970 r. w sprawie U.S. v. Kordel, 397 U.S. 1). Wskazać jednak należy, że pogląd ten jest już od dawna krytykowany w doktrynie amerykańskiej – zob. S.A. Trainor, A Comparative Analysis of a Corporation's Right Against Self-Incrimination, Fordham International Law Journal, Vol. 18, Issue 5, 1994, s. 2139 i n.

- 1) przedstawiciela podmiotu zbiorowego przesłuchuje się w charakterze świadka, chyba że w tym samym postępowaniu jest on podejrzanym (art. 54 ust. 1 Projektu OPZ),
- 2) przedstawiciel podmiotu zbiorowego może odmówić składania zeznań lub odmówić odpowiedzi na pytania, jeżeli odpowiedź mogłaby narazić jego lub podmiot zbiorowy na odpowiedzialność karną albo odpowiedzialność określoną w rozdziale 2 Projektu OPZ (art. 54 ust. 2 Projektu OPZ),
- 3) do przedstawiciela podmiotu zbiorowego stosuje się odpowiednio przepisy art. 72 i art. 75 Kodeksu postępowania karnego (art. 55 ust. 1 Projektu OPZ).

Jak już wspomniano, przepisy Projektu OPZ w ogóle nie przewidują, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego składa wyjaśnienia w imieniu podmiotu zbiorowego. Skoro przyznanie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego prawa do składania wyjaśnień należy uznać za wyraz uznania podmiotowości podmiotu zbiorowego jako strony postępowania represyjnego to odmówienie przedstawicielowi tego prawa i uznanie jego oświadczeń za „zeznania świadka” stanowi przejaw deprecjonowania pozycji podmiotu zbiorowego jako podmiotu poddanego represji karnej. Uznanie, że podmiot zbiorowy składa oświadczenia procesowe (oczywiście za pośrednictwem swojego przedstawiciela) dotyczące jego odpowiedzialności karnej w formie zeznań stanowi niejako zaprzeczenie pozycji tego podmiotu jako strony postępowania karnego⁹¹⁵.

To właśnie w zakresie możliwości przedstawienia stanowiska w przedmiocie procesu przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego przepisy Projektu OPZ budzą największe wątpliwości konstytucyjne. Wątpliwości konstytucyjne z perspektywy zasady prawa do obrony, zasady rzetelnego procesu i zasady demokratycznego państwa prawnego budzi już samo odstąpienie od uznania oświadczeń procesowych przedstawiciela podmiotu zbiorowego za wyjaśnienia i umożliwienie mu jedynie złożenia zeznań. Treść przepisów Projektu OPZ również nie pozwala przedstawicielowi podmiotu zbiorowego na pewne i rozsądne ustalenie jego zakresu obowiązków w tym postępowaniu, w szczególności

⁹¹⁵ Odnosząc powyższe uwagi prawnoporównawczo np. do systemu holenderskiego, należy wskazać, że tamtejszy kodeks postępowania karnego nie przewiduje wprost, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego składa oświadczenia w formie „wyjaśnień”, ale zgodnie z utrwaloną linią orzecniczą Holenderskiego Sądu Najwyższego do jego oświadczeń procesowych odpowiednio należy stosować przepisy o wyjaśnieniach, a zatem uznać te oświadczenia za „wyjaśnienia” podmiotu zbiorowego. Dlatego też w tamtejszym systemie przedstawiciel podmiotu zbiorowego zachowuje prawo do milczenia oraz nie musi dostarczać dowodów na niekorzyść podmiotu zbiorowego (zob. B.F. Keulen, E. Gritter, *Corporate Criminal Liability in the Netherlands...*, s. 9).

w odniesieniu do istnienia obowiązku składania oświadczeń procesowych w imieniu podmiotu zbiorowego, ewentualnego zakresu tego obowiązku, powodów jego uchylenia. Przepisy Projektu OPZ, tj. art. 54 ust. 2 Projektu OPZ w zw. z art. 74 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ zawierają wewnętrzne sprzeczności, które mogą być podstawą do różnych interpretacji, co przemawia za uznaniem ich niekonstytucyjności, chociażby ze względu na naruszenie zasady zaufania i dostatecznej określoności w zakresie prawa represyjnego, wywiedzionej z art. 2 Konstytucji RP.

Na gruncie przepisów OdpZbiorU, prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych jako „uprawnienie w szczególny sposób wspierające realizację pozostałych uprawnień procesowych, wynikających z prawa do obrony” nie różni się w sposób znaczący od uprawnień przyznanych osobom fizycznym. Na mocy przepisów Projektu OPZ dochodzi do ograniczenia prawa do obrony podmiotu zbiorowego w aspekcie jego uprawnienia do zaskarżania decyzji procesowych poprzez uniemożliwienie podmiotowi zbiorowemu złożenia kasacji od prawomocnego wyroku sądu odwoławczego w jego sprawie. W konsekwencji nie można już zasadnie uznać, że uprawnienia podmiotu zbiorowego w tym zakresie nie różnią się w sposób znaczący od uprawnień przyznanych osobom fizycznym. O ile odebranie podmiotom zbiorowym prawa do kasacji jest zabiegiem dopuszczalnym, to nie wydaje się być zabiegiem zasadnym, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że kontrola prawidłowości wyroków sprawowana przez Sąd Najwyższy na podstawie przepisów OdpZbiorU prowadziła wielokrotnie do ich uchylenia lub zmiany, w tym poprzez uniewinnienie podmiotu zbiorowego.

Ostatecznie należy uznać, że przepisy Projektu OPZ ograniczają uprawnienia podmiotu zbiorowego składające się na możliwość realizacji jego prawa do obrony.

W niniejszym rozdziale podniesiono kilka wątpliwości co do zgodności części z analizowanych uregulowań z przepisami ustawy zasadniczej lub Konwencji. W odniesieniu do przepisów OdpZbiorU przede wszystkim wyłączenie możliwości przystąpienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego do postępowania karnego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU za czyn zabroniony, o którym mowa w art. 16 OdpZbiorU po zamknięciu przewodu sądowego w pierwszej instancji budzi wątpliwości z perspektywy art. 42 ust. 2 Konstytucji RP w zw. z art. 2 Konstytucji RP. Jednocześnie ograniczenie to nie wydaje się konieczne i uzasadnione. Ustawodawca dopuszcza udział

przedstawiciela podmiotu zbiorowego przed sądem I instancji, a przyłączenie się podmiotu zbiorowego do postępowania na etapie odwoławczym nie wydaje się stwarzać dodatkowych trudności uzasadniających ograniczenie ww. uprawnienia.

W odniesieniu do przepisów Projektu OPZ należy w szczególności podnieść, że:

- 1) przepis art. 51 ust. 2 Projektu OPZ przewiduje co do zasady, że podmiot zbiorowy zgłasza udział przedstawiciela w formie pisemnej do czasu zamknięcia przewodu sądowego w pierwszej instancji. Przepis ten stanowi kalkę z krytykowanego art. 21 ust. 2 OdpZbiorU, który jednak wprost odnosił się tylko do postępowania w przedmiocie odpowiedzialności karnej osoby, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU. Przepis art. 51 ust. 2 Projektu OPZ został sformułowany w sposób wskazujący, że odnosi się również do postępowania sądowego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony⁹¹⁶. W ocenie autora niniejszej rozprawy, wyłączenie możliwości zgłoszenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego do postępowania sądowego w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony po zamknięciu przewodu sądowego w pierwszej instancji budzi istotne wątpliwości z perspektywy zgodności takiego ograniczenia z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP w zw. z art. 2 Konstytucji RP;
- 2) przepis art. 6 ust. 6 Projektu OPZ jest sprzeczny z treścią art. 74 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ i stawia podmiot zbiorowy, jako stronę bierną postępowania represyjnego, w sytuacji, w której nie może on prawidłowo określić swoich obowiązków procesowych. Z tego powodu w ocenie autora niniejszej rozprawy art. 6 ust. 6 Projektu OPZ w zw. z art. 74 § 1 k.p.k. zawiera wewnętrzne sprzeczności, które mogą być podstawą do różnych interpretacji, co przemawia za jego niekonstytucyjnością ze względu na co najmniej naruszenie zasady zaufania i dostatecznej określoności w zakresie prawa represyjnego, wywiedzionej z art. 2 Konstytucji RP⁹¹⁷;

⁹¹⁶ Wskazuje na to również systematyka Projektu OPZ. Przepis art. 51 ust. 2 Projektu OPZ został umieszczony w oddziale 4 „Strony, przedstawiciel i obrońca” rozdziału 7 Projektu OPZ „Postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego”.

⁹¹⁷ Należy podkreślić, że tożsama argumentacja była już podstawą uznania niekonstytucyjności art. 4 w zw. z art. 36 OdpZbiorU w wyroku TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224.

3) przepisy art. 54 ust. 2 Projektu OPZ w zw. z art. 74 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ, niedostatecznie precyzyjnie określają zakres uprawnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego w zakresie prawa do milczenia podmiotu zbiorowego i obowiązywania w stosunku do niego zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*. Także zawierają wewnętrzne sprzeczności, które mogą być podstawą do różnych interpretacji, co przemawia za uznaniem ich niekonstytucyjności, chociażby ze względu na naruszenie zasady zaufania i dostatecznej określoności w zakresie prawa represyjnego wywiedzionej z art. 2 Konstytucji RP⁹¹⁸. Jednocześnie, jeżeli nawet uznać, że przepisy te nie stoją w oczywistej sprzeczności, to uprawnienia przyznane w tym zakresie podmiotowi zbiorowemu (jego przedstawicielowi) w postępowaniu karnym są znacznie mniejsze w porównaniu do uprawnień osoby fizycznej będącej podmiotem takiego postępowania. Próżno szukać przyczyn takiego różnicowania w treści uzasadnienia do Projektu OPZ. W konsekwencji, nie bez racji można w stosunku do tych regulacji podnosić także zarzut naruszenia art. 32 ust. 1 Konstytucji RP poprzez nieuzasadnione różnicowanie sytuacji procesowej i gwarancji procesowych podmiotów postępowania karnego.

⁹¹⁸ Ibid.

Rozdział IV.

Obrona formalna podmiotu zbiorowego

1. Uwagi ogólne dotyczące obrońcy w postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU i Projektu OPZ

Uprawnienie podmiotu zbiorowego do korzystania z pomocy obrońcy jest jednym z kluczowych uprawnień składających się na prawo do obrony, a działalność obrońcy w postępowaniu represyjnym mająca na celu obronę praw i interesów podmiotu zbiorowego określana jest jako „obrona formalna” podmiotu zbiorowego. Tak rozumiane prawo do obrony podmiotu zbiorowego jest zgodne z szerokim pojęciem obrony formalnej jako prawa strony biernej postępowania represyjnego do ustanowienia lub posiadania obrońcy, oraz wszelkich procesowych i faktycznych czynności podejmowanych przez tego obrońcę w związku z wykonywaniem przez niego funkcji obrończej⁹¹⁹.

Przypomnieć należy, że obrona formalna jest uprawnieniem podmiotu zbiorowego, dzięki któremu rozszerza on zakres obrony materialnej, włączając w nią działania swego obrońcy⁹²⁰. Stosunek obrończy charakteryzuje się jednak większą złożonością. Nie polega on jedynie na prostej reprezentacji podmiotu zbiorowego w postępowaniu sprowadzającej się do bycia „ustami” podmiotu zbiorowego i wygłaszania oświadczeń w jego imieniu

⁹¹⁹ A. Demenko, Prawo do obrony formalnej w transgranicznym postępowaniu karnym w Unii Europejskiej, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 62 i n.

⁹²⁰ P. Wiliński, Zasada prawa do obrony [w:] System prawa karnego procesowego..., s. 1491.

połączonych z wygłaszaniem profesjonalnych tez w odniesieniu do kwestii prawnych związanych z procesem.

Sposób prowadzenia obrony przez obrońcę podmiotu zbiorowego może odbiegać od tego, co podmiot zbiorowy założył jako korzystną linię obrony w postępowaniu. Podporządkowanie się obrońcy woli podmiotu zbiorowego nie jest warunkiem prawidłowego wykonywania obrony, a obrońca nie ma obowiązku realizować wizji obrony postulowanej przez podmiot zbiorowy⁹²¹. Obrońca działa obok podmiotu zbiorowego, będąc pomocnikiem tego podmiotu, reprezentuje jego interesy, ale nie dochodzi do utożsamienia ich pozycji procesowej i w postępowaniu zachowują oni odrębną podmiotowość⁹²². Ma natomiast obowiązek samodzielnie podejmować decyzje, za pomocą których dba o interes podmiotu, który reprezentuje⁹²³. Obrońca z założenia działa zawsze w interesie osoby, którą reprezentuje, ale nie oznacza to, że jest związany prezentowanym przez nią stanowiskiem w sprawie. Przeciwnie, zachowuje suwerenność dokonania oceny stanu sprawy, zwłaszcza w zakresie kwestii prawnych⁹²⁴. Mimo tego, w relacjach pomiędzy podmiotem zbiorowym i jego obrońcą w procesie dotyczącym odpowiedzialności represyjnej tego podmiotu konieczne jest wzajemne zaufanie prowadzące do możliwości realizacji wspólnej strategii obrony. Ponadto, charakter stosunku obrończego komplikuje fakt, że nieprawidłowe działania obrońcy nie powinny odbijać się niekorzystnie na sytuacji procesowej podmiotu zbiorowego. Zaniedbania lub niewłaściwe wykonywanie obowiązków przez obrońcę nie mogą szkodzić stronie biernej postępowania represyjnego⁹²⁵.

Istotę roli obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu prowadzonym przeciwko temu podmiotowi obrazuje treść art. 86 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU (odpowiednio

⁹²¹ Dlatego też obrońcę uznaje się za „pomocnika” strony biernej postępowania represyjnego, nie zaś za jego przedstawiciela procesowego – zob. J. Brylak, Instytucja Gravamen w postępowaniu karnym, CH Beck, Warszawa 2013, s. 124 i przywołane tam poglądy: S. Śliwiński, Polski proces karny... s. 379; L. Hochberg, A. Murzynowski, L. Schaff, Komentarz do kodeksu postępowania karnego, Warszawa 1959, s. 314; M. Lipczyńska, Stanowisko oskarżonego w procesie karnym Polski Ludowej, Warszawa 1956, s. 171; S. Kalinowski, Postępowanie karne. Zarys części ogólnej, Warszawa 1963, s. 91; P. Kruszyński, Stanowisko prawne obrońcy w procesie karnym, Białystok 1991, s. 23.

⁹²² P. Skuczyński, Nowy Kodeks etyki radcy prawnego – nowy model relacji z klientem?, MoP, nr 12, 2015, s. 625.

⁹²³ Postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2018 r., sygn. akt IV KK 589/18, SIP Legalis numer 1856245.

⁹²⁴ Postanowienie SN z dnia 21 kwietnia 2010 r., sygn. akt V KZ 10/10, OSNwSK 2010 nr 1, poz. 876.

⁹²⁵ Postanowienie SN z dnia 27 stycznia 1994 r., sygn. akt WO 11/94, OSNKW 1994/5-6/36, postanowienie SN z dnia 28 listopada 2018 r., sygn. akt V KZ 54/18, Lex nr 2586245, wyrok NSA z dnia 16 września 2016 r., sygn. akt I OSK 1287/15, Lex nr 2241258.

art. 86 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ). Zgodnie z tym przepisem odpowiednio stosowanym w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego obrońca może przedsięwziąć czynności procesowe jedynie na korzyść podmiotu zbiorowego.

Słusznie wskazuje C. Kulesza, że „jeśli chodzi więc o rolę obrońcy, to w przeciwieństwie do związanych zasadą obiektywizmu organów procesowych, jego działalność jest ukierunkowana jednostronnie przez art. 86 § 1 k.p.k. jako obowiązek podejmowania działań procesowych jedynie na korzyść oskarżonego. Dlatego też powinien on współdziałać z organami procesowymi w dążeniu do wykrycia prawdy obiektywnej tylko wtedy, gdy prawdziwe okoliczności faktyczne przemawiają na korzyść oskarżonego”⁹²⁶. Dążenie przez obrońcę podmiotu zbiorowego do ustalenia prawdy materialnej niekorzystnej dla tego podmiotu byłoby działaniem sprzecznym z art. 86 § 1 k.p.k.⁹²⁷ Prawda materialna nadal jednak pozostaje naczelną zasadą procesu, po prostu rolę obrońcy nie jest poszukiwanie jej, ale obrona podmiotu zbiorowego. Dlatego też „proces karny powinien (...) stanowić w swych głównych założeniach swego rodzaju syntezę w dążeniach do osiągnięcia celu, zarówno sprawiedliwości materialnej, jak i sprawiedliwości proceduralnej”⁹²⁸. Kryterium sprawiedliwości proceduralnej wymaga z kolei, aby podmiot zbiorowy miał prawo do podjęcia obrony, nie dostarczając informacji o okolicznościach obciążających dla niego i to samo uprawnienie musi zostać przeniesione na jego obrońcę.

Z kolei P. Wiliński podnosi, że „istota prawa do posiadania obrońcy i korzystania z jego pomocy sprowadza się do zapewnienia oskarżonemu kompetentnej i niezbędnej pomocy w skutecznym realizowaniu mu praw tam, gdzie wiedza i umiejętności samego oskarżonego nie są wystarczające”⁹²⁹. W każdym postępowaniu represyjnym udział obrońcy w procesie stanowi jeden z elementów szeroko rozumianego sprawowania

⁹²⁶ C. Kulesza, Rzecznik praw oskarżonego czy „Kassandra państwa prawa”? – Rola obrońcy w zapobieganiu niesłusznym skazaniom [w:] Niesłuszne skazania – przyczyny i skutki, red. Ł. Chojniak, CH Beck, Warszawa 2017, s. 91 i n.

⁹²⁷ I. Gierula, Obrońca a kłamstwo. Uwagi na tle karnoprawnych granic wykonywania obrony, PS, wrzesień 2012, s. 53.

⁹²⁸ M. Smarzewski, Granice efektywności prawa do korzystania z pomocy obrońcy w kontekście ostatnich nowelizacji KPK, MoP, nr 21, 2016, s. 1153.

⁹²⁹ P. Wiliński, Zasada..., s. 296 i przywołany tam pogląd: P. Kruszyński, Stanowisko prawne obrońcy w procesie karny, Białystok 1991 oraz S. Kalinowski, Stanowisko obrońcy w polskim procesie karnym, Pal., nr 8, 1952, s. 3-20.

wymiaru sprawiedliwości oraz przejaw zasady rzetelnego procesu⁹³⁰. Prawo podmiotu zbiorowego do korzystania z pomocy obrońcy to w istocie uprawnienie do korzystania z pomocy profesjonalisty, posiadającego odpowiednie kwalifikacje i wiedzę prawniczą, która to pomoc ma równoważyć nierówność broni pomiędzy podmiotem zbiorowym a profesjonalnym oskarżycielem (wnioskodawcą) i umożliwić podmiotowi zbiorowemu korzystanie z pełni praw i środków prawnych służących obronie jego interesów w postępowaniu. Brak możliwości skorzystania w postępowaniu represyjnym z pomocy profesjonalnego obrońcy stanowi oczywiste naruszenie formalnego aspektu prawa do obrony⁹³¹.

Prawo do posiadania obrońcy i korzystania z jego pomocy jest uprawnieniem strony biernej uregulowanym w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP oraz art. 6 ust. 3 pkt c Konwencji. Konstytucyjne prawo do obrony w odniesieniu do obrony formalnej związane jest ściśle z prawem do korzystania z pomocy obrońcy, a więc profesjonalnego pełnomocnika zapewniającego ochronę interesów oskarżonego (dotyczy to zarówno obrońcy z wyboru, jak i wskazanego w toku postępowania obrońcy z urzędu)⁹³². Aby prawo do sprawiedliwego procesu było wystarczająco „praktyczne i skuteczne” art. 6 Konwencji wymaga, aby co do zasady podmiot zbiorowy miał jak najwcześniej możliwość skonsultowania swojej sytuacji prawnej z obrońcą⁹³³. Jednocześnie obrońca bywa uznawany za obserwatora „kontrolującego zgodność procedury z prawem zarówno w interesie publicznym, jak i w interesie swego klienta”⁹³⁴. Przepisy Konwencji pozostawiają Układającym się Państwom wybór środków zapewniających, by prawo do korzystania z pomocy obrońcy zostało zagwarantowane w krajowych systemach sądowych, a zadaniem ETPC jest jedynie dokonanie oceny, czy wybrana metoda jest zgodna z wymogami rzetelnego procesu. Jednakże, Konwencja dąży do gwarantowania nie praw, które są teoretyczne lub iluzoryczne, lecz praw, które są praktyczne i skuteczne, a wyznaczenie obrońcy samo

⁹³⁰ P. Górecki, Rola i zadania obrońcy nieletniego w świetle znowelizowanej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Prok. i Pr., nr 10, 2014, s. 156.

⁹³¹ Wyrok TK z dnia 11 grudnia 2008 r., sygn. akt K 33/07, Dz.U. 2008 nr 225, poz. 1502, str. 12584.

⁹³² Wyrok TK z dnia 3 czerwca 2014 r. K 19/11, OTK Seria A 2014 nr 6, poz. 60, wyrok TK z dnia 17 lutego 2004 r., sygn. akt SK 39/02, Dz.U. 2004 nr 34, poz. 302, str. 1829, wyrok TK z dnia 3 czerwca 2008 r., sygn. akt K 42/07 sygn. K 42/07, Dz.U. 2008 nr 100, poz. 648, str. 5550.

⁹³³ A. Skowron, Rzetelny proces karny w ujęciu Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej oraz Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Prok. i Pr., nr 11, 2017, s. 24. Podobnie wyrok ETPC z dnia 27 listopada 2008 r., skarga nr 36391/02 (Salduz przeciwko Turcji).

⁹³⁴ M.A. Nowicki, Komentarz..., s. 491 i n. i przywołane tam: Decyzja Komisji Ensslin, Baader i Raspe v. Niemcy z dnia 8 lipca 1978 r., skargi nr 7572/76, 7586/76 i 7587/76, DR 14, s. 64.

w sobie nie zapewnia skuteczności pomocy, jaką może on zapewnić oskarżonemu⁹³⁵. Musi to być pomoc realna i profesjonalna⁹³⁶.

Mając na uwadze powyższe wymogi, nie każdy może pełnić funkcję obrońcy podmiotu zbiorowego. Obrońcą w postępowaniu karnym może być jedynie osoba uprawniona do obrony według przepisów o ustroju adwokatury lub ustawy o radcach prawnych⁹³⁷. Przepisy OdpZbiorU wskazują zaś wprost, że podmiot zbiorowy może ustanowić obrońcę spośród radców prawnych lub adwokatów (art. 33 ust. 2 OdpZbiorU). Z kolei zgodnie z przepisami Projektu OPZ, podmiot zbiorowy albo jego przedstawiciel może ustanowić dla tego podmiotu obrońcę (art. 51 ust. 3 Projektu OPZ).

Osobą uprawnioną do sprawowania funkcji obrońcy podmiotu zbiorowego w rozumieniu k.p.k. jest osoba wpisana na listę adwokatów lub listę radców prawnych⁹³⁸. W wypadku, gdy adwokat prowadzący sprawę nie może wziąć osobiście udziału w rozprawie lub wykonać osobiście poszczególnych czynności w sprawie, może on udzielić substytucji⁹³⁹. Ponadto, może on upoważnić aplikanta adwokackiego do zastępowania go w takim postępowaniu. Po sześciu miesiącach aplikacji adwokackiej aplikant adwokacki może zastępować adwokata w sprawach dotyczących odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przed sądami, organami ścigania, organami państwowymi, samorządowymi i innymi instytucjami, z wyjątkiem m.in. Sądu Najwyższego i Trybunału Konstytucyjnego. Może również sporządzać i podpisywać pisma procesowe związane z występowaniem adwokata przed sądami, organami ścigania i organami państwowymi, samorządowymi i innymi instytucjami - z wyraźnego upoważnienia adwokata, z wyłączeniem apelacji, skargi kasacyjnej i skargi konstytucyjnej⁹⁴⁰. Analogiczne uprawnienia aplikantów radcowskich zawarto w art. 35¹ ustawy o radcach prawnych. Możliwość zastępowania obrońcy przez aplikanta w postępowaniu karnym nie jest kwestionowana. Nie wydaje się przy tym, aby nieco odmienne językowo sformułowanie zawarte w art. 33 ust. 2 OdpZbiorU

⁹³⁵ Wyrok ETPC z dnia 25 lipca 2017 r., nr sprawy 2156/10, Lex 2326512.

⁹³⁶ Wyrok ETPC z dnia 26 lipca 2002 r., skargi nr 32911/96, 35237/97 i 34595/97, § 47.

⁹³⁷ Art. 86 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU albo art. 86 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

⁹³⁸ Zasady wpisu na listę adwokatów regulują przepisy działu V ustawy Prawo o adwokaturze z dnia 26 maja 1982 r. (Dz.U. Nr 16, poz. 124), dalej: Prawo o adwokaturze, a reguły wpisu na listę radców prawnych regulują przepisy rozdziału 3 ustawy o radcach prawnych z dnia 6 lipca 1982 r. (Dz.U. Nr 19, poz. 145), dalej: ustawa o radcach prawnych.

⁹³⁹ art. 25 ust. 3 Prawa o adwokaturze.

⁹⁴⁰ art. 77 ust. 1, ust. 5 Prawa o adwokaturze.

wyłączało możliwość zastępowania adwokata lub radcy prawnego w postępowaniu przez odpowiednio aplikanta adwokackiego lub aplikanta radcowskiego. Nadal to adwokat lub radca prawny jest ustanowiony obrońcą podmiotu zbiorowego, a aplikant jedynie „zastępuje” go w postępowaniu. Na gruncie przepisów Projektu OPZ kwestia ta jest jeszcze bardziej klarowna, jako że w odniesieniu do tego, kim jest „obrońca”, należy odpowiednio stosować przepisy k.p.k. w oparciu o art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

Obowiązek zapewnienia profesjonalizmu obrońcy jest realizowany przez wymogi wykształcenia, potwierdzenia wiedzy prawniczej (egzaminem zawodowym w przypadku adwokatów i radców prawnych lub egzaminem wstępnym w przypadku aplikantów) oraz przynależności do samorządu zawodowego, którego zadaniem jest m.in. doskonalenie zawodowe jego członków oraz dbałość o przestrzeganie zasad etyki zawodowej. Zarówno przepisy OdpZbiorU jak i przepisy Projektu OPZ przewidują możliwość udzielenia podmiotowi zbiorowemu pomocy prawnej przez obrońcę. Sposób realizacji tego uprawnienia w obu regulacjach zostanie omówiony w następnej części niniejszej rozprawy.

2. Ograniczenia dotyczące obrońcy w postępowaniu represyjnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu

2.1. Ograniczenia dotyczące obrońcy w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU

Zgodnie z przepisami OdpZbiorU, podmiot zbiorowy może realizować obronę formalną przez ustanowienie obrońcy spośród radców prawnych lub adwokatów. Podstawowym ograniczeniem dotyczącym obrońcy podmiotu zbiorowego jest zatem wymóg wpisania go na listę czynnych zawodowo adwokatów lub radców prawnych. Adwokata lub radcę prawnego może w postępowaniu zastępować odpowiednio aplikant adwokacki po sześciu miesiącach aplikacji lub aplikant radcowski po sześciu miesiącach aplikacji⁹⁴¹. W piśmiennictwie podnosi się, że oprócz wpisu na listę odpowiedniego

⁹⁴¹ Możliwość zastępowania procesowego przez aplikantów adwokackich i radcowskich ograniczono do zastępowania odpowiednio adwokatów i radców prawnych przed sądami, organami ścigania, organami

samorządu zawodowego obrońca w czasie pełnienia funkcji obrończej, przez cały ten czas, musi spełniać wszelkie wymogi prawne stawiane odpowiednio adwokatom lub radcom prawnym.

W konsekwencji, w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony, w roli obrońcy może występować w całości przede wszystkim adwokat albo radca prawny, a w pewnym zakresie także aplikant adwokacki lub aplikant radcowski. Aplikantem adwokackim może być osoba, która spełnia wszystkie wymienione wyżej warunki z wyłączeniem ostatniego, ale która jednocześnie uzyskała pozytywną ocenę z egzaminu wstępnego, w drodze którego przeprowadza się nabór na aplikację adwokacką⁹⁴².

Jeżeli ustanowiony „obrońca” w ogóle nie jest wpisany na listę adwokatów lub radców prawnych, to nie ma wątpliwości, że takie upoważnienie do obrony podmiotu zbiorowego jest nieskuteczne i osoba ta nie może występować w postępowaniu w charakterze obrońcy podmiotu zbiorowego. Pewne wątpliwości budzi jednak sytuacja, w której osoba taka jest wpisana na listę odpowiedniego samorządu zawodowego, ale np. w toku wykonywania funkcji obrońcy przestała spełniać ustawowe wymagania.

Niewątpliwie, adwokat lub radca prawny (albo odpowiednio aplikanci tych zawodów) zawieszeni w czynnościach zawodowych są osobami nieuprawnionymi do sprawowania obrony. Gdyby taka osoba wystąpiła w charakterze obrońcy w postępowaniu w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, to w procesie takim dojdzie do rażącego naruszenia prawa do obrony tego podmiotu⁹⁴³. W odniesieniu do aplikantów wskazać należy, że aplikant adwokacki lub radcowski niebędący legitymowanym do udziału w rozprawie sądowej z powodu nieodbycia odpowiedniego czasu aplikacji lub niezyskania od obrońcy podmiotu zbiorowego upoważnienia do występowania w sprawie nie jest obrońcą, a tym samym w razie wystąpienia takiej

państwowymi, samorządowymi i innymi instytucjami, z wyjątkiem Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Administracyjnego, Trybunału Konstytucyjnego i Trybunału Stanu. Aplikant adwokacki lub radcowski może sporządzać i podpisywać pisma procesowe związane z występowaniem adwokata przed sądami, organami ścigania i organami państwowymi, samorządowymi i innymi instytucjami - z wyraźnego upoważnienia adwokata, z wyłączeniem apelacji, skargi kasacyjnej i skargi konstytucyjnej.

⁹⁴² Art. 75 ust. 1-2 Prawa o adwokaturze.

⁹⁴³ Wyrok SN z dnia 26 czerwca 2008 r., sygn. akt II KK 324/07, Lex nr 435369, postanowienie SN z dnia 10 stycznia 2006 r., sygn. akt V KK 142/05, Lex nr 172204. wyrok SO Warszawa-Praga w Warszawie z dnia 6 maja 2013 r., sygn. akt VI Ka 806/12, Lex nr 1890325.

sytuacji należy uznać, że funkcję obrony oskarżonego bezskutecznie wykonywała osoba do jej spełniania w danej sprawie nielegitymowana⁹⁴⁴. Okoliczności takie, w przypadku osób fizycznych objętych obowiązkiem obrony (obrona obligatoryjna), prowadzić powinny do uznania, że w procesie zaszła bezwzględna przyczyna odwoławcza, o której mowa w art. 439 § 1 pkt 10 k.p.k. W odniesieniu do podmiotów zbiorowych, na gruncie OdpZbiorU, wskazać należy, że okoliczności te mogą „jedynie” świadczyć o rażącym naruszeniu prawa do obrony, które powinno zostać poddane wnikliwej ocenie sądu odwoławczego w zakresie wpływu tego naruszenia na treść zaskarżonego wyroku⁹⁴⁵.

Z uwagi na podniesione w piśmiennictwie wątpliwości, nieco bardziej skomplikowana wydaje się sytuacja adwokata lub radcy prawnego, który jednocześnie jest oskarżonym lub podejrzanym w innym postępowaniu karnym lub został nieprawomocnie skazany w takim postępowaniu. W istocie problem ten rozbija się o to, czy przesłanki możliwości wykonywania funkcji obrończej, które nie są bezwzględne (odmiennie niż fakt wpisania na listę samorządu zawodowego, brak zawieszenia w czynnościach czy długość stażu aplikacji) mogą być oceniane przez sąd orzekający w postępowaniu represyjnym, w którym obrońca został ustanowiony. W literaturze wyrażono pogląd, że istnieje potrzeba wprowadzenia instytucji wyłączenia obrońcy, a nawet, że na podstawie już obowiązujących przepisów sąd karny w toku rozpoznania sprawy może stwierdzić bezskuteczność reprezentacji obrończej „w oparciu np. o ustalony w trybie notoryjności urzędowej fakt pozostawiania tego adwokata pod zarzutem popełnienia przestępstwa w innej sprawie karnej”⁹⁴⁶. Pogląd taki jest motywowany m.in. brakiem swobody działania obrońcy na rzecz oskarżonego (z uwagi na konieczność stawiennictwa na wezwanie organów procesowych we własnej sprawie), wątpliwością co do „dobrej wiary” takiej osoby, brakiem rękojmi działania w granicach prawa oraz faktem, że powierzenie procesowej działalności obrończej osobie o „nieskazitelnym charakterze” stanowi istotną gwarancję prawa oskarżonego do obrony, a postawienie w stan oskarżenia tę ocenę etyczną osoby adwokata

⁹⁴⁴ A. Murzynowski, Glosa do postanowienia SN z dnia 9 grudnia 2003 r., sygn. akt III KK 65/03, *Orzecznictwo Sądów Polskich* 10/2004, s. 538.

⁹⁴⁵ Uchylenie wyroku sądu I instancji może być spowodowane koniecznością powtórzenia postępowania dowodowego z udziałem obrońcy podmiotu zbiorowego, będącego uprawnionym do występowania przed sądem. Podobnie w odniesieniu do obrony oskarżonego będącego osobą fizyczną: Wyrok Sądu Okręgowego Warszawa-Praga w Warszawie z dnia 6 maja 2013 r., sygn. akt VI Ka 806/12, *Legalis* nr 2144381.

⁹⁴⁶ D. Karczmarzka, Oskarżony adwokat jako obrońca w procesie karnym, *PiP*, nr 2, 2007, s. 86

lub radcy prawnego narusza⁹⁴⁷. Nie wchodząc nader głęboko w te rozważania, wskazać należy, że pogląd ten, chociaż bardzo interesująco umotywowany, to nie jest przekonujący dla autora niniejszej rozprawy. Zasada domniemania niewinności, poza istotnym znaczeniem w zakresie przebiegu postępowania dowodowego i reguł rozkładu ciężaru dowodu, ustala pozycję obywatela w społeczeństwie oraz wobec władzy, gwarantując mu odpowiednie traktowanie, zwłaszcza w sytuacji podejrzenia o popełnienie przestępstwa. Pogląd jakoby każdy adwokat lub radca, któremu przedstawiono zarzuty lub przeciwko któremu skierowano akt oskarżenia, nie dawał rękojmi prawidłowej obrony strony biernej w postępowaniu represyjnym nadmiernie, nieproporcjonalnie ingeruje w zasadę domniemania niewinności, o której mowa w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, a tym samym budzi wątpliwości co do zgodności z tym przepisem oraz przepisem art. 31 ust. 3 Konstytucji RP⁹⁴⁸.

Sąd karny orzekający w sprawie odpowiedzialności oskarżonego albo podmiotu zbiorowego nie jest uprawniony do podejmowania rozstrzygnięć w przedmiocie „nieskazitelności” charakteru obrońcy. Ta podlega ocenie przede wszystkim przez organy samorządu zawodowego, w tym sąd dyscyplinarny, który w razie potrzeby może zdecydować o tymczasowym zawieszeniu adwokata lub radcy prawnego w czynnościach zawodowych w szczególnie uzasadnionych okolicznościach sprawy⁹⁴⁹. Sprawowanie nadzoru nad przestrzeganiem przepisów o wykonywaniu zawodu adwokata lub radcy prawnego jest zadaniem odpowiednich samorządów prawniczych, wyrażonym *expressis verbis* w ustawie zasadniczej, w wykonywanie którego nie powinien ingerować sąd orzekający w sprawie (art. 17 ust. 1 Konstytucji RP). Sąd ten ma natomiast możliwość zawiadomienia odpowiednich organów samorządu adwokackiego lub samorządu radców prawnych o powziętych wątpliwościach co do możliwości sprawowania funkcji obrończej przez danego adwokata lub radcę prawnego. W takiej sytuacji, sąd orzekający w sprawie może w szczególności zweryfikować, czy ustanowiony przez stronę obrońca nie został

⁹⁴⁷ D. Karczmarska, Oskarżony adwokat..., s. 85 i n.

⁹⁴⁸ Należy podkreślić, że cytowana powyżej przedstawicielka doktryny proponuje także wyłączenie zakazu wykonywania roli obrońcy *ex lege* wobec adwokatów lub radców prawnych oskarżonych o nieumyślne popełnienie przestępstwa lub popełnienie przestępstwa o charakterze prywatnoskargowym, innego niż objęte immunitetem materialnym przestępstwo zniewagi lub zniesławienia strony, jej pełnomocnika lub obrońcy, kuratora, świadka, biegłego lub tłumacza. Wówczas wyłączenie takie miałyby charakter fakultatywny (zob. D. Karczmarska, Oskarżony adwokat..., s. 94). Takie rozwiązanie również nie jest przekonujące z przyczyn wskazanych w dalszej części rozprawy.

⁹⁴⁹ Tak np. w odniesieniu do adwokatów lub aplikantów adwokackich: art. 95j ust. 1 Prawa o adwokaturze.

zawieszony w czynnościach zawodowych. Dodać należy, że z uwagi na zasady deontologii zawodowej na adwokatach i radcach prawnych ciąży obowiązek poinformowania odpowiednich organów samorządu o postawionych im zarzutach, przy czym taka informacja nie stanowi samoistnej podstawy wszczęcia postępowania dyscyplinarnego, ani zawieszenia adwokata lub radcy prawnego w czynnościach zawodowych⁹⁵⁰.

Konstatując, należy wskazać, że jedynie obiektywnie weryfikowalne okoliczności (takie jak zawieszenie w czynnościach zawodowych, brak wpisu na listę adwokatów lub radców prawnych, utrata zdolności do czynności prawnych) mogą przesądzać o uznaniu przez sąd orzekający w sprawie podmiotu zbiorowego, że ustanowiony przez niego obrońca nie ma zdolności do pełnienia tej funkcji w procesie. Co do zasady, weryfikacja tych okoliczności należy do właściwego samorządu zawodowego i sądów dyscyplinarnych.

Jednym z przepisów wprost ograniczających możliwość ustanowienia obrońcy przez oskarżonego jest art. 85 § 1 k.p.k., zgodnie z którym obrońca może bronić kilku oskarżonych, jeżeli ich interesy nie pozostają w sprzeczności. Przepis ten teoretycznie mógłby znaleźć odpowiednie zastosowanie w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU (art. 22 OdpZbiorU nie wyłącza jego odpowiedniego stosowania), ale w praktyce model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w prawie polskim (jego pełna akcesoryjność) oraz ścisłe zasady powiązania czynu sprawcy z konkretnym podmiotem zbiorowym wyłączają możliwość łącznego prowadzenia postępowania przeciwko kilku podmiotom zbiorowym w sprawie ich odpowiedzialności za czyn zabroniony⁹⁵¹. Konflikt interesów implikujący niedopuszczalność sprawowania funkcji obrońcy, o którym mowa w art. 85 § 1 k.p.k., nigdy zatem nie zaistnieje w praktyce postępowania w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na gruncie przepisów OdpZbiorU⁹⁵².

⁹⁵⁰ W odniesieniu do adwokatów zob.: uchwała Naczelnej Rady Adwokackiej z dnia 25 marca 2017 r., nr 12/2017.

⁹⁵¹ Łączność przedmiotową w procesie karnym determinuje przyjęcie przez osoby objęte postępowaniem ról: sprawców, pomocników, podżegaczy lub ścisłe powiązanie ich przestępstwa z przestępstwem sprawcy. Podmiot zbiorowy nie może przyjąć żadnej z tych ról ani nie popełnia „przestępstwa”, które mogłoby być w ścisłym związku z przestępstwem sprawcy w rozumieniu art. 34 § 1 k.p.k.

⁹⁵² Z kolei w prawie niemieckim możliwe było prowadzenie postępowania łącznie przeciwko kilku podmiotom zbiorowym, przy czym przepisy wyłączały możliwość reprezentowania tych podmiotów przez tego samego obrońcę (zob.: B. Nita, *Postępowanie...*, s. 220).

Odrębnego rozważenia wymaga natomiast ustanowienie obrońcą podmiotu zbiorowego adwokata lub radcy prawnego, który pełnił funkcję obrońcy osoby fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, co do której wydano prawomocne orzeczenie, o którym mowa w art. 4 OdpZbiorU, stanowiące prejudykat do wszczęcia postępowania w sprawie odpowiedzialności tegoż podmiotu zbiorowego. Kwestia ta nie została wprost uregulowana w przepisach OdpZbiorU. Należy jednak w pełni aprobować stanowisko B. Nity, która w tym zakresie podnosi, że „specyfika przyjętego w Polsce modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych (...), co do zasady wyklucza możliwość powstania kolizji interesów pomiędzy tymi podmiotami”, tj. osobą fizyczną, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU oraz podmiotem zbiorowym, a w konsekwencji nie ma przeciwwskazań, aby „ta sama osoba występowała jako obrońca indywidualnego sprawcy przestępstwa w postępowaniu pierwotnym oraz podmiotu zbiorowego w postępowaniu wobec niego następczym”⁹⁵³.

Wskazać ponadto należy, że podmiot zbiorowy może zgłosić udział swojego przedstawiciela w ww. postępowaniu przeciwko osobie fizycznej, a przedstawiciel ten może, w oparciu o art. 87 k.p.k., korzystać z pomocy pełnomocnika, którym również może być adwokat lub radca prawny⁹⁵⁴. Nie sposób jednak doszukiwać się w tym okoliczności uzasadniającej wyłączenie możliwości udziału takiego adwokata lub radcy prawnego w charakterze obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu następczym, spowodowanym wydaniem prejudykatu przeciwko ww. osobie fizycznej. Przeciwnie, wydaje się, że taka osoba będzie już w posiadaniu szerokiej wiedzy na temat okoliczności sprawy, która będzie stanowić istotną pomoc przy realizacji obrony formalnej podmiotu zbiorowego w postępowaniu następczym. Ponadto, zwykle linia obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu dotyczącym jego odpowiedzialności nie będzie w sposób istotny odbiegać od stanowiska prezentowanego uprzednio w postępowaniu przeciwko osobie fizycznej, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU zakończonym wydaniem prejudykatu.

⁹⁵³ B. Nita, *Postępowanie...*, s. 221-222. Za tą autorką należy również wskazać, że w amerykańskim systemie prawnym dopuszczającym możliwość łącznego prowadzenia postępowania przeciwko sprawcy czynu i podmiotowi zbiorowemu, podmioty te mogą być reprezentowane przez tego samego obrońcę. Sytuacja ta podlega jednak kontroli sądu, na którym ciąży „powinność strzeżenia interesu oskarżonych reprezentowanych przez wspólnego obrońcę i przedsięwzięcia odpowiednich środków w sytuacji zaistnienia kolizji interesów pomiędzy oskarżonymi” (tamże, s. 220).

⁹⁵⁴ D. Habrat, *Ustawa...*, s. 121 i n.

Pewne ograniczenia dla wykonywania funkcji obrońcy podmiotu zbiorowego związane z innymi konfliktami natury moralnej i etycznej wynikają także z przepisów aktów prawnych innych niż k.p.k. i OdpZbiorU, tj. aktów regulujących zasady etyki zawodowej adwokatów i radców prawnych. W odniesieniu do adwokatów rolę taką pełni, tzw. Kodeks Etyki Adwokackiej. Zgodnie z § 21 KEA, adwokatowi nie wolno podejmować się prowadzenia sprawy, której wynik może dotyczyć jego osoby lub majątku, chyba że roszczenie dotyczy członka rodziny lub jest wspólne dla niego i dla strony. Zakaz ten jest w doktrynie rozumiany szeroko, co oznacza, że przepis ten zdaje się wykluczać możliwość podjęcia się przez adwokata obrony podmiotu zbiorowego, którego jest udziałowcem, współnikiem lub akcjonariuszem⁹⁵⁵. Z tego samego powodu adwokat nie powinien podejmować się obrony podmiotu zbiorowego, którego jest wierzycielem lub dłużnikiem. Również taka relacja mogłaby „niweczyć konieczny dystans do sprawy, którego skutkiem byłaby utrata zobiektywizowanego spojrzenia oraz swobodnego działania”⁹⁵⁶. Nie sposób generalnie i abstrakcyjnie odpowiedzieć na pytanie, czy adwokat może podjąć się obrony podmiotu zbiorowego, którego wyłącznym lub głównym udziałowcem, współnikiem lub akcjonariuszem albo beneficjentem rzeczywistym jest członek jego rodziny. Wskazać jednak należy, że przed przyjęciem takiej sprawy do prowadzenia przez adwokata „wskazany byłby bardzo głęboki namysł biorący między innymi pod uwagę, jak prowadzenie własnej sprawy odbije się na reputacji danego adwokata” – ostatecznie bowiem, „w poprzednich regulacjach z zakresu etyki adwokackiej podobnego zapisu w ogóle nie było”, ale „ustanowienie się adwokata we własnej sprawie (lub sprawach osób adwokatowi bliskich) (uznawano – przyp. autora rozprawy) za pomysł na tyle niestosowny, że absolutnie niedopuszczalny. Oczywistość tej deontologicznej, a także zwyczajowej oceny była na tyle silna i powszechna, że nie widziano powodu do wprowadzania kazuistycznej regulacji”⁹⁵⁷.

Ponadto, zgodnie z § 22 KEA, adwokatowi nie wolno podjąć się prowadzenia sprawy ani udzielić pomocy prawnej, jeżeli: (1) udzielił wcześniej pomocy prawnej stronie przeciwnej w tej samej sprawie lub w sprawie z nią związanej, (2), brał udział w tej sprawie, wykonując funkcję publiczną, (3) osoba, przeciwko której ma prowadzić sprawę, jest jego

⁹⁵⁵ zob. Komentarz do § 21 KEA [w:] Zbiór Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu. Komentarz, J. Naumann, CH Beck, Warszawa 2017.

⁹⁵⁶ Ibid.

⁹⁵⁷ Ibid.

klientem, choćby w innej sprawie, (4) zawodowy pełnomocnik będący dla niego osobą najbliższą prowadzi sprawę lub udzielił już pomocy prawnej stronie przeciwnej w tej samej sprawie lub w sprawie z nią związanej. Na gruncie tego przepisu rodzi się kilka możliwych sytuacji konfliktowych, które stwarzają po stronie adwokata obowiązek odmówienia pomocy prawnej podmiotowi zbiorowemu, np. w sytuacji, gdy:

- udzielił wcześniej pomocy prawnej pokrzywdzonemu w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu lub w postępowaniu zakończonym prejudykatem mającym stanowić podstawę pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności na gruncie OdpZbiorU;
- adwokat brał udział w sprawie przeciwko podmiotowi zbiorowemu jako prokurator;
- inny adwokat lub radca prawny, będący dla adwokata osobą najbliższą, prowadzi sprawę lub udzielił już pomocy prawnej pokrzywdzonemu w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu lub w postępowaniu zakończonym prejudykatem mającym stanowić podstawę pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności na gruncie OdpZbiorU.

W odniesieniu do radców prawnych zasady etyki reguluje Kodeks Etyki Radcy Prawnego. Radca prawny w swojej działalności powinien unikać konfliktu interesów. Obowiązek unikania przez radcę prawnego konfliktu interesów służy zapewnieniu niezależności, a także dochowaniu tajemnicy zawodowej oraz lojalności wobec klienta (art. 10 KERP). Radca prawny nie może zajmować się sprawami ani w jakikolwiek sposób uczestniczyć w czynnościach, które ograniczałyby jego niezależność, uwłaczały godności zawodu, podważały do niego zaufanie albo groziły naruszeniem tajemnicy zawodowej. Ponadto, zgodnie z art. 26 ust. 1 KERP, radca prawny nie może świadczyć pomocy prawnej, jeżeli wykonywanie czynności zawodowych naruszałoby tajemnicę zawodową lub stwarzało znaczne zagrożenie jej naruszenia, ograniczenia jego niezależności, albo gdy posiadana przez niego wiedza o sprawach innego klienta lub osób, na rzecz których uprzednio wykonywał czynności zawodowe, dawałaby klientowi nieuzasadnioną przewagę. Dodatkowo, radca prawny nie może zostać ustanowiony obrońcą podmiotu zbiorowego, jeżeli: (1) brał udział w sprawie jako przedstawiciel organów władzy publicznej lub osoba pełniąca funkcję publiczną albo jako arbiter, mediator lub biegły, (2) zeznawał uprzednio jako świadek w sprawie o okolicznościach sprawy; (3) osoba najbliższa

albo z jakichkolwiek przyczyn zależna od radcy prawnego brała lub bierze udział w rozstrzygnięciu, sprawy; (4) sprawa dotyczy radcy prawnego, adwokata lub innej osoby, z którą radca prawny może na podstawie przepisów prawa wspólnie wykonywać zawód - o ile wykonują czynności zawodowe w tym samym czasie na rzecz tego samego klienta; (5) był albo pozostaje w bliskich stosunkach z przeciwnikiem swojego klienta lub osobą zainteresowaną niekorzystnym dla klienta rozstrzygnięciem sprawy; (6) osoba najbliższa radcy prawnemu jest pełnomocnikiem strony przeciwnej lub wykonywała na jej rzecz w tej sprawie inną pomoc prawną (art. 27 KERP). Ponadto, radca prawny nie może być obrońcą klienta, jeżeli przeciwnik klienta jest również jego klientem w jakiegokolwiek sprawie, co oznacza, że radca prawny powinien odmówić przyjęcia funkcji obrońcy podmiotu zbiorowego, jeżeli pokrzywdzonym w sprawie przeciwko temu podmiotowi jest jego klient w jakiegokolwiek sprawie (art. 28 ust. 2 KERP). Radca prawny nie może być obrońcą podmiotu zbiorowego, którego interesy są sprzeczne z interesami osób, na rzecz których radca prawny uprzednio wykonywał czynności zawodowe w tej samej sprawie lub w sprawie z nią związanej⁹⁵⁸.

Radcy prawnemu nie wolno doradzać podmiotowi zbiorowemu, którego interesy są sprzeczne z interesami innego klienta w tej samej sprawie lub w sprawie z nią związanej niezależnie od uzyskania zgody podmiotu zbiorowego lub ww. klienta⁹⁵⁹. Wreszcie, radca prawny nie może świadczyć pomocy prawnej podmiotowi zbiorowemu, jeżeli w danej sprawie lub sprawie z nią związanej pomiędzy podmiotem zbiorowym a radcą prawnym istnieje sprzeczność interesów lub znaczne ryzyko jej wystąpienia, a także jeżeli czynności zawodowe dotyczą osoby lub majątku radcy prawnego albo osoby mu najbliższej, chyba że czynność odnosi się do wspólnych z klientem roszczeń, działań lub interesów⁹⁶⁰.

Przepisy KERP regulujące ograniczenia pomocy prawnej świadczonej przez radców prawnych zawierają szerszy katalog przesłanek wyrażonych w KERP *expressis verbis*, ale biorąc pod uwagę szeroką wykładnię konfliktu interesów wyrażaną w doktrynie i orzecznictwie odnoszącym się do KEA, w istocie zakazy te są zakresowo bardzo podobne. W konsekwencji aktualne w stosunku do radców prawnych pozostają uwagi i przykłady

⁹⁵⁸ Zob. art. 28 ust. 3 KERP.

⁹⁵⁹ Art. 29 ust. 1 pkt 1 KERP w zw. z art. 29 ust. 2 zd. 2 KERP.

⁹⁶⁰ Art. 30 ust. 1-2 KERP.

przytoczone wcześniej na gruncie KEA w odniesieniu do ograniczeń reprezentowania podmiotu zbiorowego przez adwokata.

Pewne wątpliwości co do ilości obrońców, których może wyznaczyć podmiot zbiorowy wzbudza treść art. 33 ust. 2 OdpZbiorU. Zgodnie z tym przepisem, podmiot zbiorowy może ustanowić „obrońcę”. Rację należy jednak przyznać D. Kali, który słusznie wskazuje, że „art. 33 ust. 2 ustawy jest normą ogólną określająca jedynie prawo do obrony formalnej, nie zaś ilość obrońców, których wolno umocować podmiotowi zbiorowemu”⁹⁶¹. Ilość obrońców reguluje zatem odpowiednio stosowany w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowego za czyn zabroniony art. 77 k.p.k., a w konsekwencji podmiot zbiorowy może mieć jednocześnie nie więcej niż trzech obrońców⁹⁶². Tym samym, każdemu z ustanowionych przez podmiot zbiorowy obrońców należy umożliwić zapoznanie się z materiałami postępowania i przygotowanie się do obrony⁹⁶³. Wskazać jednak należy, że jeżeli podmiot zbiorowy ma więcej niż jednego obrońcę, czynność procesową można przeprowadzić w wypadku stawiennictwa przynajmniej jednego z nich, chyba że podmiot zbiorowy wyrazi zgodę na przeprowadzenie czynności bez udziału obrońcy, którego udział nie jest obowiązkowy (art. 117a § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU).

Podsumowując powyższe, należy wskazać, że w postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU ograniczenia w zakresie wyznaczenia obrońcy przez podmiot zbiorowy są bardzo podobne jak w przypadku oskarżonych osób fizycznych w procedurze karnej. Do podmiotu zbiorowego nie znajdują wprawdzie zastosowania niektóre instytucje mające chronić oskarżonego będącego osobą fizyczną przed konfliktem interesów obrońcy, ale odnosi się to do okoliczności, które nie zaktualizują się w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego na gruncie przepisów OdpZbiorU (tak w przypadku np. art. 85 §1 k.p.k.).

⁹⁶¹ D. Kala, Komentarz do art. 33 OdpZbiorU [w:] Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, red. M. Filar..., s. 187 i n.

⁹⁶² Art. 77 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁹⁶³ Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 11 marca 2015 r., sygn. akt II AKa 10/15, Legalis nr 1213644.

2.2. Ograniczenia dotyczące obrońcy w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ

Zgodnie z przepisami Projektu OPZ, podmiot zbiorowy albo jego przedstawiciel może ustanowić dla tego podmiotu obrońcę. Projekt OPZ nie zawiera szczegółowych przepisów określających, kto może pełnić funkcję obrońcy podmiotu zbiorowego, a zatem na zasadzie art. 41 ust. 1 Projektu OPZ należy w tym zakresie odpowiednio stosować przepisy k.p.k., tj. przywoływany już art. 82 k.p.k., zgodnie z którym obrońcą może być jedynie osoba uprawniona do obrony według przepisów o ustroju adwokatury lub ustawy o radcach prawnych. W tym zakresie aktualne pozostają wszelkie poczynione wcześniej uwagi w zakresie ograniczeń wykonywania funkcji obrońcy wynikających z przepisów k.p.k., Prawa o adwokaturze, ustawy o radcach prawnych oraz KEA i KERP.

Zgodnie z przepisami Projektu OPZ, postępowanie w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony może toczyć się odrębnie albo łącznie z postępowaniem karnym dotyczącym popełnienia czynu zabronionego przez osobę, o której mowa w art. 5 ust. 2 pkt 2 lub art. 6 ust. 1 Projektu OPZ⁹⁶⁴. Na gruncie przepisów Projektu OPZ może zatem dojść do sytuacji, w której zarówno ww. osoba fizyczna, jak i podmiot zbiorowy, ustanowią tego samego adwokata lub radcę prawnego swoim obrońcą w toczącym się postępowaniu. Odmiennie zatem niż w przypadku postępowania na gruncie OdpZbiorU, w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ może zajść sytuacja uzasadniająca odpowiednie stosowanie w nim art. 85 k.p.k.

Procesowa kolizja interesów oskarżonych musi być realna, rzeczywista, a nie jedynie pozorna, potencjalna. Kolizja interesów kilku oskarżonych, bronionych przez tego samego adwokata albo radcę prawnego zachodzi wtedy, gdy dla obrony jednego z nich celowe byłoby dezawuowanie treści wyjaśnień innego, bronionego przez tego samego adwokata albo radcę prawnego, bo takie działanie podważałoby zaufanie tych oskarżonych co do rzetelności obrony⁹⁶⁵. W orzecznictwie wskazuje się, że „obrona kolizyjna, o której mowa w art. 85 k.p.k., to nie tylko przypadki oczywistej prewarykacji, gdy obrońca poświęca w sposób przemyślany interes jednego ze swych mandatów, na rzecz drugiego.

⁹⁶⁴ Art. 37 ust. 1 Projektu OPZ.

⁹⁶⁵ Wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2018 r., sygn. akt II KK 390/17, KZS 2018 nr 9, poz. 15.

To również (a w praktyce: przede wszystkim) sytuacja, w której interes żadnego ze współbronionych oskarżonych nie będzie należycie reprezentowany, gdyż obrońca uwikłany w sytuację kolizyjną, w sposób bardziej lub mniej świadomy, szukał będzie w swej taktyce obrończej tzw. złotego środka, pozostawiając poza zakresem obrończej aktywności kwestie sporne lub drażliwe, a tym samym nie spełni powinności obrończych wobec żadnego z oskarżonych”. Pozostanie dotychczasowego obrońcy przy którymkolwiek ze współoskarżonych budziłoby obawy, że dla obrony jednego oskarżonego obrońca wykorzysta informacje uzyskane od oskarżonego, od którego odstąpił, bądź że zaniecha korzystania niektórych wiadomości, by uniknąć zarzutu poprzednio tu dopuszczonego i przez to nie będzie skutecznie bronił oskarżonego, przy którym pozostał. Ostatecznie, stwierdzenie sprzeczności interesów między oskarżonymi bronionymi przez tego samego obrońcę wyklucza możliwość wykonywania przez tego obrońcę w tej sprawie dalszej obrony któregośkolwiek z oskarżonych, między którymi stwierdzono sprzeczność⁹⁶⁶. W warunkach kolizji obrony konieczna jest zmiana obrońcy w stosunku zarówno do podmiotu zbiorowego jak i do oskarżonego⁹⁶⁷.

Racją unormowania zawartego w przepisie art. 85 § 2 k.p.k. jest wyłączenie możliwości kontynuacji obrony tych oskarżonych, co do których wystąpiła kolizja interesów oraz odsunięcie podejrzenia, że adwokat (radca prawny) mógłby wykorzystać dotychczas uzyskane informacje z naruszeniem interesów tego oskarżonego, którego nie broniłby w dalszym postępowaniu⁹⁶⁸.

Zasadniczo, najprostsza linia obrony zarówno podmiotu zbiorowego jak i osoby fizycznej, będzie zakładać przede wszystkim negowanie temu, że doszło do wypełnienia znamion czynu zabronionego. W takim stanie rzeczy nie wydaje się jakoby interesy podmiotu zbiorowego i osoby fizycznej mogły kolidować. Rzeczywistość procesowa jest jednak zwykle znacznie bardziej skomplikowana. Kolizja taka może zatem zająć np. w następujących przypadkach:

- wyjaśnienia oskarżonego (podejrzanego) lub dowody przez niego powoływane i ich ocena godzą w interes podmiotu zbiorowego w postępowaniu⁹⁶⁹;

⁹⁶⁶ Postanowienie SA w Krakowie z dnia 25 kwietnia 2019 r., sygn. akt II AKz 161/19, KZS 2019 nr 4, poz. 51.

⁹⁶⁷ Wyrok SN z dnia 13 grudnia 2017 r., sygn. akt III KK 224/17, Lex nr 2611888.

⁹⁶⁸ Postanowienie SN z dnia 24 stycznia 2019 r., sygn. akt II KO 46/18, Legalis nr 1875299.

⁹⁶⁹ Zob. postanowienie SN z dnia 2 czerwca 2016 r., sygn. akt WZ 7/16, Lex nr 2053666.

- gdy dla obrony podmiotu zbiorowego konieczne będzie dyskredytowanie wiarygodności wyjaśnień oskarżonego np. w zakresie prawidłowego wdrożenia systemu zapobiegania przestępstwom w strukturach podmiotu zbiorowego⁹⁷⁰;
- gdy linia obrony oskarżonego zakłada, że jego zachowania prowadzące do popełnienia czynu zabronionego były akceptowane przez podmiot zbiorowy (i jego kierownictwo) lub przez niego (lub jego kierownictwo) inspirowane;
- gdy oskarżony składa wyjaśnienia potwierdzające zajście okoliczności warunkujących odpowiedzialność podmiotu zbiorowego, którym przedstawiciel tego podmiotu zaprzecza w postępowaniu⁹⁷¹.

W takiej sytuacji adwokat lub radca prawny reprezentujący jednocześnie oskarżonego (podejrzanego) i podmiot zbiorowy będzie musiał zrezygnować zarówno z obrony podmiotu zbiorowego jak i osoby fizycznej, o której mowa w art. 5 ust. 2 pkt 2 lub art. 6 ust. 1 Projektu OPZ. Kontynuowanie obrony wbrew treści art. 85 § 2 k.p.k., a tym samym rażąca obraza tego przepisu, może mieć istotny wpływ na treść wyroku, gdyż dochodzi w tym wypadku do naruszenia przepisu gwarancyjnego o dużym znaczeniu dla prawidłowego rozpoznania i rozstrzygnięcia sprawy i to nawet w sytuacji, gdy obrona nie miała charakteru obligatoryjnego⁹⁷².

Zmiany proponowane przepisami Projektu OPZ wymagają dodatkowo rozważenia nowych potencjalnych sytuacji konfliktu interesów adwokata lub radcy prawnego z interesami reprezentowanego podmiotu zbiorowego. Zarówno adwokat jak i radca prawny, aby nie narazić się na zarzuty dyscyplinarne, w swojej działalności powinni unikać konfliktu interesów. Skoro możliwe jest łączne prowadzenie postępowania karnego przeciwko osobie fizycznej i podmiotowi zbiorowemu, to potencjalnie możliwa jest sytuacja, w której adwokat lub radca prawny występować będzie w roli podejrzanego (oskarżonego) w postępowaniu, które jednocześnie będzie prowadzone przeciwko podmiotowi zbiorowemu. O ile – jak już wcześniej wspomniano – występowanie w roli podejrzanego lub oskarżonego w postępowaniu karnym nie uniemożliwia automatycznie wykonywania czynności zawodowych przez adwokata lub radcę prawnego, to okoliczność

⁹⁷⁰ Zob. postanowienie SA w Katowicach z dnia 5 kwietnia 2017 r., sygn. akt II AKz 213/16, Lex nr 2521797 *a contrario*.

⁹⁷¹ Zob. wyrok SA w Gdańsku z dnia 17 września 2014 r., sygn. akt II AKa 260/14, Lex nr 1648832.

⁹⁷² Wyrok SN z dnia 3 czerwca 2002 r., sygn. akt II KKN 229/01, Lex nr 1634971.

tę należy ocenić odmiennie w przypadku występowania w roli obrońcy w tym samym postępowaniu, w którym adwokat lub radca prawny również jest stroną bierną. Jest to szczególnie przypadek kolizji własnego interesu adwokata lub radcy prawnego z interesem klienta i to niezależne od tego, czy linia obrony adwokata lub radcy prawnego będzie zgodna z linią obrony podmiotu zbiorowego, czy też nie⁹⁷³. Jeżeli zatem adwokat lub radca prawny jest podejrzanym lub oskarżonym w tej samej sprawie co podmiot zbiorowy, to nie może pełnić funkcji obrońcy tego podmiotu.

Z uwagi na nieco odmienny model postępowania w Projekcie, należy ponownie rozważyć czy w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu na podstawie przepisów Projektu OPZ może dojść do konfliktu interesów w przypadku sprawowania przez tę samą osobę obrony osoby fizycznej, o której mowa w art. 5 ust. 2 pkt 2 lub art. 6 ust. 1 Projektu OPZ postępowaniu odrębnym od postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu albo nawet gdy postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu nie zostało jeszcze wszczęte. Pomimo usunięcia wymogu prejudykatu nie jest bowiem tak, że sytuacja podmiotu zbiorowego jest oderwana od sytuacji oskarżonego będącego osobą fizyczną, o której mowa w art. 5 ust. 2 pkt 2 lub art. 6 ust. 1 Projektu OPZ. Prawomocne orzeczenie stwierdzające, że nie popełniono czynu zabronionego stanowiącego podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego lub że czyn ten nie zawierał znamion przestępstwa lub przestępstwa skarbowego, stanowi podstawę do wznowienia postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu, który prawomocnym wyrokiem sądu został uznany za odpowiedzialny za ten czyn lub który na mocy prawomocnego postanowienia sądu poniósł odpowiedzialność finansową lub odszkodowawczą. Wskazać jednak należy, że ww. ustalenia są korzystne zarówno dla oskarżonego jak i dla podmiotu zbiorowego, a zatem nie sposób mówić o jakiegokolwiek sprzeczności interesów tych podmiotów. Jednakże, jak już wcześniej wskazano, rzeczywistość procesowa bywa bardziej skomplikowana i osobie fizycznej może zależeć na wykazaniu, że np. czyn w istocie popełniły inne osoby (w związku z działalnością, których podmiot zbiorowy także poniesie odpowiedzialność) lub że organizacja podmiotu zbiorowego miała patologiczny charakter i prowadziła do popełnienia przestępstwa (co zaprzeczałoby możliwości powołania się przez ten podmiot na okoliczności wyłączające karalność, o których mowa w art. 6 ust. 6

⁹⁷³ § 21 KEA, art. 10, art. 25 ust. 1, art. 27 pkt 4 KERP.

Projektu OPZ). Aktualne pozostają argumenty podniesione wcześniej w odniesieniu do konfliktu pomiędzy oskarżonym (podejrzany) a podmiotem zbiorowym w postępowaniu rozpoznawanym łącznie. Z uwagi na wadliwe sformułowanie przepisów Projektu OPZ, wydaje się, że w obecnym brzmieniu art. 55 ust. 2 Projektu OPZ, podmiot zbiorowy nie może zgłosić udziału swojego przedstawiciela w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, której czyn może prowadzić od uznania odpowiedzialności podmiotu zbiorowego⁹⁷⁴.

Wprowadzenie etapu postępowania przygotowawczego w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego nie wpływa w sposób istotny na ograniczenia dotyczące osoby obrońcy w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ.

3. Ustanowienie obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu

3.1. Ustanowienie obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU

Podmiot zbiorowy może ustanowić obrońcę spośród radców prawnych lub adwokatów. Przepisy OdpZbiorU nie przewidują szczegółowych regulacji dotyczących ustanowienia obrońcy przez podmiot zbiorowy. Odpowiednie zastosowanie w tym zakresie znajdują zatem przepisy k.p.k.

Podstawowym sposobem nawiązania stosunku obrończego jest jego nawiązanie na podstawie umowy (*ex contractu*) i taka obrona formalna jest określana tzw. „obroną z wyboru”, chociaż bardziej adekwatne wydaje się odnoszenie tej sytuacji do osoby samego

⁹⁷⁴ Z treści art. 55 ust. 2 Projektu OPZ oraz jego umiejscowienia w Projekcie wynika formalny brak możliwości występowania podmiotu zbiorowego w postępowaniu przeciwko osobie fizycznej, pomimo że utrzymanie tej możliwości było celem twórców Projektu OPZ (aby to osiągnąć, art. 55 ust. 2 musiałyby się odnosić nie do „postępowania sądowego” ale do „postępowania sądowego, w którym skierowano akt oskarżenia przeciwko osobie, o której mowa w art. 6 ust. 1 lub 2 Projektu OPZ” – zob. uwagi podniesione we wcześniejszej części niniejszej rozprawy).

obrońcy, a tym samym sformułowanie „obrońca z wyboru”⁹⁷⁵. Samo zawarcie takiej umowy nie upoważnia jeszcze adwokata lub radcy prawnego do działania w procesie w charakterze obrońcy – do tego konieczne jest jeszcze udzielenie przez podmiot zbiorowy upoważnienia do obrony odpowiednio adwokatowi lub radcy prawnemu⁹⁷⁶.

O ile zgłoszenie udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego następuje w formie pisemnej, to upoważnienie do obrony może być udzielone na piśmie albo przez oświadczenie do protokołu organu prowadzącego postępowanie karne. Biorąc pod uwagę jasną językowo treść art. 33 ust. 2 OdpZbiorU i brak możliwości odpowiedniego stosowania do podmiotu zbiorowego przepisu art. 83 § 1 k.p.k., należy uznać, że obrońcę może ustanowić wyłącznie podmiot zbiorowy.

Jeżeli upoważnienie do obrony będzie udzielane na piśmie, to zasadnym wydaje się wymóg, aby upoważnienie to zostało udzielone przez osobę lub osoby (w przypadku reprezentacji łącznej) upoważnione do reprezentacji podmiotu zbiorowego według właściwych przepisów. Przepisy OdpZbiorU przewidują bowiem ustanowienie obrońcy przez podmiot zbiorowy, a nie przez jego przedstawiciela. Wyboru obrońcy dokonuje zatem sam podmiot zbiorowy. Jeżeli zaś przedstawiciel podmiotu zbiorowego nie dysponuje jednocześnie samodzielnym prawem do reprezentacji podmiotu zbiorowego to wydaje się, że nie ma prawa do udzielenia upoważnienia do obrony obrońcy, a konieczne w tym zakresie jest udzielenie tego upoważnienia zgodnie z zasadami reprezentacji podmiotu zbiorowego. Jednakże w związku z faktem, że na podstawie przepisów OdpZbiorU, konieczność udzielenia upoważnienia do obrony pojawi się przede wszystkim w postępowaniu sądowym, to wówczas upoważnienie takie w szczególnej sytuacji może zostać udzielone przez oświadczenie przedstawiciela podmiotu zbiorowego do protokołu rozprawy, o ile przedstawiciel ten jest jednocześnie osobą samodzielnie uprawnioną do reprezentacji podmiotu zbiorowego⁹⁷⁷.

⁹⁷⁵ R. A. Stefański, Nawiązanie i ustanie stosunku obrończego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego, WPP, nr 4, 2015, s. 107 i przywołane tam poglądy: M. Cieślak, Polska procedura karna. Podstawowe założenia teoretyczne, Warszawa 1984, s. 219; R. Łyczywek, Adwokat jako obrońca w polskim procesie karnym Warszawa 1989, s. 24; T. Grzegorzczak, Obrońca w postępowaniu przygotowawczym, Łódź 1988, s.14; K. Marszał, Proces karny. Zagadnienia ogólne, Katowice 2008, s. 226 i 227; A. Ziębiński, Wybrane kontrowersje wybrane kontrowersje wokół obrony obligatoryjnej, cz. 1, Pal. 2007, nr 1—2, s. 74. Takim sformułowaniem posłużono się także w przepisach procedury karnej, zob. np. art. 81 k.p.k.

⁹⁷⁶ R. A. Stefański, Nawiązanie..., s. 109.

⁹⁷⁷ Wskazać jednak należy, że jeszcze przed wszczęciem postępowania sądowego może się pojawić konieczność podjęcia obrony podmiotu zbiorowego – np. w razie zainicjowania postępowania w celu zastosowania, wobec tego

Zgodnie zatem z art. 83 § 2 k.p.k. w zw. z art. 21 OdpZbiorU upoważnienie do obrony może być udzielone przez podmiot zbiorowy na piśmie albo (w szczególnych przypadkach, gdy przedstawiciel podmiotu zbiorowego jest uprawniony do samodzielnej reprezentacji podmiotu zbiorowego) przez oświadczenie do protokołu przed sądem rozpoznającym sprawę. Innych form ustanowienia obrońcy procedura karna i OdpZbiorU nie przewidują⁹⁷⁸. Zasadne jest zatem pytanie o konsekwencje nieprawidłowego ustanowienia obrońcy z wyboru w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu.

W piśmiennictwie przyjmuje się, że udzielenie upoważnienia do obrony w ww. sposób ma charakter konstytutywny, a w konsekwencji środek odwoławczy wniesiony przez adwokata nieupoważnionego do obrony jest bezskuteczny, jako złożony przez osobę nielegitymowaną do przedsięwzięcia jakichkolwiek czynności w postępowaniu⁹⁷⁹. Podkreślenia wymaga, że w przypadku wniesienia pisma procesowego (także środka zaskarżenia) przez nieprawidłowo upoważnionego obrońcę podmiotu zbiorowego, brak upoważnienia do podjęcia takiej czynności procesowej (w postaci braku upoważnienia do obrony) może zostać uzupełniony w terminie 7 dni po wezwaniu tej osoby przez organ prowadzący postępowanie do usunięcia braku. W razie nieuzupełnienia braku w terminie, pismo uznaje się za bezskuteczne, o czym należy pouczyć przy doręczeniu wezwania⁹⁸⁰.

O wiele bardziej problematyczna jest kwestia czynności innych niż „pisemne” (nadające się do konwalidacji w trybie art. 120 k.p.k.), a przedsięwziętych w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu przez takiego nieprawidłowo ustanowionego obrońcę lub wprost nieustanowionego przez podmiot zbiorowy obrońcę. Wobec formalizmu przyjętego przez przepisy k.p.k., w piśmiennictwie wskazuje się, że brak upoważnienia do obrony w przewidzianej przez art. 83 k.p.k. formie skutkuje niezawianiem się stosunku obrończego, czego konsekwencją jest stan, w którym podmiot zbiorowy

podmiotu zakazu łączenia się, podziału lub przekształcenia się, o którym mowa w art. 26a OdpZbiorU. Wówczas należy uznać, że podmiot zbiorowy ma prawo do ustanowienia obrońcy, nie zaś pełnomocnika.

⁹⁷⁸ Postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2014 r., sygn. akt VI KZ 10/14, Legalis nr 1157300.

⁹⁷⁹ A. Bojańczyk, Z problematyki upoważnienia do obrony w procesie karnym (art. 83 § 2 k.p.k.) - o niektórych skutkach prawnych braku upoważnienia do obrony. Wokół postanowienia SN z 9 grudnia 2003 r. Część II, CzPKiNP, nr 1, 2006, s. 168.

⁹⁸⁰ Art. 120 § 1 i 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Jak przy tym wskazuje A. Bojańczyk, Dzięki regulacji art. 120 k.p.k., wada środka odwoławczego przejawiająca się w braku upoważnienia do obrony może być skutecznie naprawiona w każdej fazie postępowania zainicjowanego wniesieniem wadliwego środka zaskarżenia.

pozbawiony jest obrońcy w postępowaniu, a czynności podjęte przez rzekomego obrońcę należy uznać za bezskuteczne⁹⁸¹.

Wskazać jednak należy, że Sąd Najwyższy w swoim orzecznictwie podnosi, że „niezłożenie pełnomocnictwa do obrony w dniu jej podjęcia ani w zadeklarowanym wówczas terminie nie świadczy o naruszeniu obowiązków wynikających z art. 80 k.p.k. i nie wywołuje skutków określonych w art. 439 § 1 pkt 10 k.p.k. Wymóg posiadania obrońcy i jego udziału w rozprawie, o którym mowa w tych przepisach, jest spełniony także wówczas, kiedy adwokat oświadcza, że staje w imieniu oskarżonego i następnie wykonuje obronę, a oskarżony nie sprzeciwia się tym czynnościom”⁹⁸². Pogląd ten został wyrażony, gdy analizowany był przypadek stawiennictwa na rozprawę substytutą obrońcy oskarżonego, który nie przedłożył pełnomocnictwa do obrony. Nie podejmując się rozstrzygnięcia co do prawidłowości cytowanego poglądu Sądu Najwyższego (która jest w piśmiennictwie poddawana w wątpliwość), należy podkreślić, że praktyka taka generalnie nie jest w orzecznictwie uznawana za naruszenie prawa do obrony⁹⁸³. Pogląd ten jest jednak oparty na założeniu, że strona bierna postępowania biorąca udział w czynnościach wraz z obrońcą potwierdzi fakt udzielenia takiemu obrońcy upoważnienia do obrony poprzez co najmniej milczącą akceptację podejmowanych przez niego czynności⁹⁸⁴. Podmiot zbiorowy nigdy jednak nie bierze udziału w postępowaniu w sprawie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. Udział taki bierze jedynie przedstawiciel podmiotu zbiorowego, który co do zasady nie jest upoważniony samoistnie do udzielenia upoważnienia do obrony w imieniu podmiotu zbiorowego. Wyjątkowo możliwa jest sytuacja, w której podmiot zbiorowy jest reprezentowany w postępowaniu przez przedstawiciela, który jednocześnie jest osobą uprawnioną do samodzielnej reprezentacji podmiotu zbiorowego⁹⁸⁵. Osoba ta udziela jednak upoważnienia, reprezentując podmiot zbiorowy, a nie pełniąc rolę procesowego przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU.

⁹⁸¹ Ibid.

⁹⁸² Postanowienie SN z dnia 9 grudnia 2003 r., sygn. akt III KK 65/03, OSNKW 2004 nr 1, poz. 12.

⁹⁸³ Wyrok SN z dnia 30 stycznia 2013 r., sygn. akt III KK 130/12, Legalis nr 615879, wyrok SA we Wrocławiu z dnia 8 czerwca 2010 r., sygn. akt II AKa 146/10, OSAWr 2011 nr 1, poz. 213, wyrok SN z dnia 26 czerwca 2008 r., sygn. akt II KK 324/07, OSNwSK 2008 nr 1, poz. 1330, wyrok SN z dnia 14 stycznia 2005 r., sygn. akt V KK 309/04, OSNKW 2005 nr 2, poz. 19, str. 40.

⁹⁸⁴ Wyrok SN z dnia 14 stycznia 2005 r., sygn. akt V KK 309/04, OSNKW 2005 nr 2, poz. 19, str. 40.

⁹⁸⁵ Np. gdy stroną bierną postępowania jest spółka z o.o. z jednoosobowym zarządem, a w postępowaniu reprezentuje ją w roli przedstawiciela podmiotu zbiorowego ten właśnie jeden członek zarządu.

W obecnym stanie prawnym, jako jedyną możliwość konwalidacji ww. uchybienia procesowego wskazuje się stosowanie *per analogiam* art. 120 § 1 k.p.k. Jednakże nawet autorzy proponujący takie rozwiązanie zauważają, że jest ono „dyskusyjne”, a w konsekwencji jedynym słusznym rozwiązaniem byłaby zmiana przepisów⁹⁸⁶. Być może dlatego w doktrynie szeroko akceptowany jest kwestionowany z kolei przez ww. autorów pogląd Sądu Najwyższego wyrażony w cytowanym powyżej postanowieniu z dnia 9 grudnia 2003 r., sygn. akt III KK 65/03, uznający, że upoważnienie do obrony nie ma mocy konstytutywnej i obrońca taki jest upoważniony do obrony *per facta concludentia* poprzez brak sprzeciwu strony biernej, którą ma reprezentować⁹⁸⁷. Pogląd taki – pomimo sprzeczności z treścią art. 83 § 2 k.p.k. – stanowi przy tym jedyną wykładnię pozwalającą na utrzymanie czynności takiej osoby w mocy, a jednocześnie nie wydaje się stwarzać istotnego ryzyka dla realizacji praw strony biernej. Wątpliwości budzi ewentualny wpływ takiego uchybienia na wyrok w sprawie. Mamy bowiem do czynienia z udziałem nieprawidłowo ustanowionego obrońcy w sytuacji, gdy ten „rzekomy” obrońca występuje obok prawidłowo ustanowionego obrońcy podmiotu zbiorowego albo gdy podmiot zbiorowy nie wyznaczył innego obrońcy, a przy tym nie zachodzą okoliczności obrony obligatoryjnej. W obu przypadkach przed nieprawidłową działalnością „rzekomego” obrońcy podmiot zbiorowy chroni reguła z art. 86 § 1 k.p.k., zgodnie z którą osoba działająca w charakterze obrońcy może przedsięwziąć czynności procesowe jedynie na korzyść oskarżonego. Jednocześnie, co zostało już podkreślone, nawet posiadanie prawidłowo ustanowionego obrońcy, nie zwalnia stron procesowych od zainteresowania własną sprawą. W konsekwencji podmiot zbiorowy, jeżeli nie zgadza się na udział takiej osoby w postępowaniu w charakterze swojego obrońcy, to ma możliwość przedstawienia takiego stanowiska sądowi i zaprzeczenia czynnościom podjętym i twierdzeniom podniesionym przez „rzekomego” obrońcę.

Adwokat lub radca prawny pełniący funkcję obrońcy podmiotu zbiorowego może udzielić innemu adwokatowi lub radcy prawnemu substytucji uprawniającej do zastępowania go w procesie w roli obrońcy⁹⁸⁸. Dla uniknięcia wątpliwości co do prawidłowości obrony sprawowanej przez substytutę, możliwość udzielenia substytucji

⁹⁸⁶ Zob. A. Bojańczyk, Z problematyki upoważnienia..., s. 181.

⁹⁸⁷ Tak np. P. Gensikowski, Komentarz do art. 83 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz. Art. 1-424 red. D. Drajewicz, CH Beck, Warszawa 2020 (wersja elektroniczna, SIP Legalis 2020).

⁹⁸⁸ Art. 25 ust. 3 Prawo o adwokaturze, art. 21 ust. 1 ustawy o radcach prawnych.

powinna zostać uwzględniona w treści pierwotnego upoważnienia do obrony udzielonego przez podmiot zbiorowy.

Podmiot zbiorowy może w każdym czasie, z dowolnego powodu lub bez powodu, wypowiedzieć upoważnienie do obrony. Oświadczenie podmiotu zbiorowego o cofnięciu upoważnienia do obrony nie wymaga uzasadnienia i nie podlega ocenie sądu⁹⁸⁹. Upoważnienie do obrony może być wypowiedziane także przez adwokata lub radcę prawnego ustanowionego obrońcą podmiotu zbiorowego. Co więcej, zasady etyki zawodowej przewidują czasem obowiązek wypowiedzenia stosunku obrończego. Zgodnie z § 51 KEA, „stosunek klienta do adwokata oparty jest na zaufaniu. Adwokat obowiązany jest wypowiedzieć pełnomocnictwo, gdy z okoliczności wynika, że klient stracił do niego zaufanie. Adwokat nie może nadużyć tej zasady w celu uzyskania zwolnienia z prowadzenia sprawy z urzędu”. Podobnie art. 45 KERP zakłada, że stosunki pomiędzy radcą prawnym a klientem powinny być oparte na zaufaniu, a utrata zaufania może być podstawą wypowiedzenia pełnomocnictwa przez radcę prawnego. W doktrynie przyjmuje się, że o utracie zaufania klienta do obrońcy mogą świadczyć takie okoliczności jak: podejmowanie przez klienta na własną rękę, szkodzących sprawie i wcześniej odradzonych przez adwokata działań, podejmowanie kroków w celu dotarcia do sędziego, biegłego lub świadka bez konsultacji z obrońcą lub wbrew jego zaleceniom⁹⁹⁰, czy wprost kwestionowanie umiejętności, doświadczenia lub wiedzy obrońcy. Okoliczności te można co do zasady odnieść do podmiotu zbiorowego, przy czym z ostrożnością należy podejść do ewentualnych negatywnych ocen pracy adwokata wyrażanych przez interesariuszy czy inne osoby związane z podmiotem zbiorowym. Brak zaufania powinien zajść na linii obrońca-podmiot zbiorowy i dopiero, gdy ten brak zaufania zaistnieje po stronie osób powołanych do prowadzenia spraw podmiotu zbiorowego (zwłaszcza tych uprawnionych do jego reprezentacji, mogących jednocześnie upoważnić adwokata lub radcę prawnego do obrony podmiotu zbiorowego) zasadne będzie wypowiedzenie stosunku obrończego przez adwokata lub radcę prawnego).

Jedynym sposobem nawiązania stosunku obrończego, oprócz ww. ustanowienia obrońcy z wyboru, jest wyznaczenie podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu. Na tym

⁹⁸⁹ Wyrok Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 4 października 1962 r., sygn. akt V K 323/62, OSNKW 1963 nr 7-8, poz. 123.

⁹⁹⁰ Tak w odniesieniu do konieczności wypowiedzenia pełnomocnictwa przez adwokata: J. Nauman, Zbiór...

polu należy poczynić pewne uwagi wstępne. Prawo do korzystania z pomocy obrońcy z urzędu jest uprawnieniem znajdującym swoje podstawy w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, zgodnie z którym każdy, przeciw komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania. Może on w szczególności wybrać obrońcę lub na zasadach określonych w ustawie korzystać z obrońcy z urzędu. Ponadto, art. 6 ust. 3 Konwencji stanowi, że każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony - do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości. Mając na uwadze represyjny charakter postępowania na gruncie przepisów OdpZbiorU, ustawodawca powinien zatem zapewnić podmiotowi zbiorowemu jakąś formę dostępu do obrony formalnej sprawowanej przez obrońcę z urzędu.

Kwestia ustanowienia obrońcy z urzędu w przypadku podmiotów zbiorowych została w OdpZbiorU uregulowana nieco odmiennie niż w przepisach k.p.k. Kwestia obrońcy z urzędu została w OdpZbiorU uregulowana *expressis verbis* w odniesieniu do sytuacji, w której zachodzą problemy z prawidłowym ustanowieniem przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu. W imieniu podmiotu zbiorowego w postępowaniu co do zasady występuje osoba wchodząca w skład organu uprawnionego do reprezentowania tego podmiotu (art. 33 ust. 1 OdpZbiorU). W imieniu podmiotu zbiorowego w postępowaniu nie może występować osoba, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, tj. osoba fizyczna, której czyn został stwierdzony prezydunktem, za który to czyn podmiot zbiorowy może ponieść odpowiedzialność następczą (art. 33 ust. 4 OdpZbiorU). W przypadku wyznaczenia przez podmiot zbiorowy osoby, o której mowa w art. 3, OdpZbiorU sąd wzywa podmiot zbiorowy do wskazania, w terminie 30 dni, innej osoby, która będzie występowała w postępowaniu w jego imieniu. Dopiero, w razie niewyznaczenia w terminie innej osoby niż sprawca czynu zabronionego, albo gdy nie działają organy uprawnione do reprezentowania podmiotu zbiorowego, sąd wyznacza temu podmiotowi obrońcę z urzędu spośród adwokatów lub radców prawnych (art. 33 ust. 6 OdpZbiorU).

Przywołany powyżej tryb ustanowienia podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu odnosi się zatem do przypadku, w którym podmiot zbiorowy został zidentyfikowany,

istnieje, ale nie wyznaczył w sposób prawidłowy swojego przedstawiciela. Ustanowienie obrońcy z urzędu ma tym samym zapewnić podmiotowi zbiorowemu możliwość realizacji jego praw i jakąkolwiek możliwość podjęcia obrony (poprzez wyłącznie obronę formalną) w sytuacji, gdy podmiot zbiorowy nie ma możliwości uczestniczenia w postępowaniu, a w szczególności w czynnościach procesowych. Przypomina to nieco sytuacje zakładane w procedurze karnej, w których oskarżonemu niemogącemu brać samodzielnego udziału w postępowaniu wyznacza się obrońcę z urzędu⁹⁹¹. Przepisy OdpZbiorU nie odnoszą się jednak w ogóle do sytuacji, w której podmiot zbiorowy według własnego przekonania potrzebuje pomocy obrońcy w postępowaniu, ale nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony (art. 6 ust. 3 pkt c Konwencji).

Rację należy przyznać B. Nicie, która wskazuje, że „interpretacja wykluczająca dostęp do obrońcy z urzędu podmiotów innych niż osoby fizyczne nie byłaby możliwa do zaakceptowania ze względu na konstytucyjne standardy odnoszące się do prawa do obrony (art. 42 ust. 2 Konstytucji RP) przed sądem (art. 45 ust. 1 Konstytucji RP)”. W ocenie autora niniejszej rozprawy katalog wzorców kontrolnych, tj. przepisów aktów prawnych wyższego rzędu, z którymi taka interpretacja byłaby niezgodna, należy rozszerzyć o art. 32 ust. 1 Konstytucji RP (zasada równości wobec prawa) oraz art. 6 ust. 3 pkt c Konwencji, regulujący prawo strony biernej postępowania represyjnego do pomocy obrońcy z urzędu, gdy nie posiada wystarczających środków na pokrycie kosztów ustanowienia obrońcy z wyboru⁹⁹². W konsekwencji, *de lege lata* należy uznać, że art. 78 § 1 k.p.k. znajduje odpowiednie zastosowanie w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu opartym na przepisach OdpZbiorU. Podmiot zbiorowy może zatem na podstawie tego przepisu żądać, aby mu wyznaczono obrońcę z urzędu. Podmiot zbiorowy

⁹⁹¹ Tak np. art. 22 § 4 k.p.k., Jest to przy tym sytuacja odmienna od tej, w której oskarżony może brać fizyczny udział w czynnościach procesowych, ale uznaje się, że nie może on prawidłowo realizować obrony osobistej z uwagi na wiek, czy ograniczenia zdrowotne, psychiczne lub psychosomatyczne (zob. np. art. 81 § 1 k.p.k. w zw. z art. 79 § 1 k.p.k.).

⁹⁹² Na marginesie należy wskazać, że podmioty zbiorowy nieposiadające odpowiednich środków na pokrycie kosztów pomocy profesjonalnego pełnomocnika mogą w procedurze cywilnej domagać się ustanowienia adwokata lub radcy prawnego, jeżeli wykażą, że nie mają dostatecznych środków na poniesienie kosztów wynagrodzenia adwokata lub radcy prawnego (art. 117 § 3 k.p.c.). Skoro procedura cywilna (a zatem procedura odnosząca się do postępowania o „łżejszych” konsekwencja przegrania procesu) zakłada takie uprawnienia, to nieprzyznanie prawa do pomocy prawnika z urzędu stronie biernej w postępowaniu karnym jawiłoby się jako skrajnie niespójne systemowo.

może również żądać wyznaczenia obrońcy z urzędu w celu dokonania określonej czynności prawnej⁹⁹³.

Odpowiednie stosowanie art. 78 § 1 k.p.k. wymaga dostosowania normy wynikającej z tych przepisów do realiów postępowania na gruncie przepisów OdpZbiorU. Zgodnie z art. 78 § 1 k.p.k., „oskarżony, który nie ma obrońcy z wyboru, może żądać, aby mu wyznaczono obrońcę z urzędu, jeżeli w sposób należyty wykaże, że nie jest w stanie ponieść kosztów obrony bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny”. Obrońca z urzędu na podstawie tego przepisu może zostać wyznaczony zatem w dwóch sytuacjach: (1) gdy oskarżony w ogóle nie jest w stanie ponieść kosztów obrony, (2) gdy oskarżony nie jest w stanie ponieść kosztów obrony bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny. W tej ostatniej sytuacji ze względów oczywistych nie można mówić o konieczności badania sytuacji rodzinnej podmiotu zbiorowego i ta część w ogóle nie znajdzie odpowiedniego zastosowania w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU. Bez wątplenia natomiast na podstawie tego przepisu podmiot zbiorowy może się ubiegać o ustanowienie obrońcy z urzędu, jeżeli wykaże, że w ogóle nie jest w stanie ponieść kosztów obrony, tj. gdy podmiot zbiorowy nie posiada odpowiednich środków lub nie generuje przychodu w stopniu pozwalającym na ustanowienie obrońcy z wyboru. Podobnie odpowiednie zastosowanie znajdzie modyfikator w postaci konieczności wykazania, że pokrycie kosztów obrony odbyłoby się z uszczerbkiem dla niezbędnego utrzymania podmiotu zbiorowego – możliwa jest bowiem sytuacja, w której podmiot zbiorowy osiąga odpowiednie przychody, aby pokryć koszty obrońcy z wyboru, ale nie może tego zrobić, gdy np. zagrażałoby to terminowej wypłacie wynagrodzeń dla pracowników zatrudnionych przez ten podmiot. Spoczywający na podmiocie zbiorowym ciężar dowodu w tym zakresie, ściśle koreluje z unormowaniem przewidującym, co do zasady, jedynie prawo do obrony formalnej, a nie obowiązek obrony⁹⁹⁴.

Prawo do korzystania z pomocy obrońcy z urzędu ma zawsze charakter akcesoryjny, a w konsekwencji obrońca z urzędu podmiotu zbiorowego traci tytuł do działania w tym

⁹⁹³ Art. 78 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁹⁹⁴ P. Rogoziński, Prawo do obrony z urzędu - glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 27 stycznia 2010 r., II KO 117/09, GSP - Przegląd Orzecnictwa, nr 1, 2011, s. 120.

charakterze w postępowaniu, jeżeli podmiot zbiorowy ustanowi obrońcę z wyboru⁹⁹⁵. Sąd orzekający rozpoznający sprawę przeciwko podmiotowi zbiorowemu może cofnąć wyznaczenie obrońcy, jeżeli okaże się, że nie istnieją okoliczności, na podstawie których go wyznaczono. Na postanowienie o cofnięciu wyznaczenia obrońcy przysługuje podmiotowi zbiorowemu zażalenie do innego równorzędnego składu tego sądu⁹⁹⁶.

Skoro możliwe jest ustanowienie dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu to pojawia się pytanie czy taki stosunek obrończy może zostać zakończony wolą podmiotu zbiorowego albo obrońcy. Należy zatem jednoznacznie wskazać, że w przypadku, gdy podmiotowi zbiorowemu wyznaczono obrońcę z urzędu, zarówno podmiot zbiorowy jak i obrońca nie mogą rozwiązać tego stosunku obrończego za wypowiedzeniem, jak i porozumieniem stron⁹⁹⁷. Nie jest jednak tak, że w razie utraty zaufania pomiędzy stronami stosunku obrończego podmiot zbiorowy będzie zmuszony do tolerowania obrony formalnej sprawowanej przez niechcianego adwokata lub radcę prawnego, a obrońca do prowadzenia tej obrony w warunkach braku zaufania ze strony podmiotu zbiorowego. Zgodnie bowiem z art. 81 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, na uzasadniony wniosek podmiotu zbiorowego lub jego obrońcy prezes lub referendarz sądowy sądu właściwego do rozpoznania sprawy może wyznaczyć nowego obrońcę w miejsce dotychczasowego. Wniosek taki może być motywowany w szczególności brakiem zaufania w relacji podmiot zbiorowy – obrońca i w tym zakresie aktualne pozostają wszystkie uwagi podniesione wcześniej w odniesieniu do wypowiedzenia stosunku obrończego z wyboru. Jednocześnie w orzecznictwie podkreśla się, że zarówno art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, jak i regulacja przewidziana w art. 83 k.p.k. nie daje gwarancji wyznaczania kolejnych obrońców z urzędu, o ile dotychczasowi nie spełniają oczekiwań mandanta⁹⁹⁸. Odrębnym zagadnieniem jest kwestia obrony obligatoryjnej w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu na gruncie przepisów OdpZbiorU.

Celem ustanowienia obrony obligatoryjnej jest zapewnienie stronie biernej postępowania represyjnego możliwości realizacji jej prawa do obrony wówczas, gdy „z różnych względów - zdaniem ustawodawcy - nie jest w stanie sama skutecznie

⁹⁹⁵ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 307.

⁹⁹⁶ Art. 78 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

⁹⁹⁷ R. A. Stefański, *Nawiązanie...*, s. 125.

⁹⁹⁸ Postanowienie SN z dnia 30 grudnia 2016 r., sygn. akt IV KZ 69/16, Lex nr 2177103

skorzystać z tego prawa”⁹⁹⁹. Jednocześnie, „obligatoryjność obrony powstaje dopiero w wyniku sądowego uznania, że oskarżony musi mieć obrońcę. Decydujące znaczenie w tym zakresie ma zatem ocena organu procesowego, a nie subiektywna ocena obrońcy czy stron postępowania”¹⁰⁰⁰. Wątpliwości budzi natomiast to, czy w stosunku do podmiotu zbiorowego mogą w ogóle zająć okoliczności obrony obligatoryjnej. Warunki obrony obligatoryjnej wyznacza treść przepisów art. 79 § 1 i 2 k.p.k. oraz art. 80. Jest to o tyle istotne, że naruszenie tych przepisów, tj. sytuacja, w której strona bierna postępowania nie miała obrońcy w warunkach tego przepisu lub obrońca nie brał udziału w czynnościach, w których jego udział był obowiązkowy, stanowi bezwzględną przyczynę odwoławczą, o której mowa w art. 439 § 1 pkt 10 k.p.k.

Treść art. 79 § 1 k.p.k. nie pozostawia wątpliwości, że żadna z okoliczności tam wskazanych nie może znaleźć bezpośredniego odpowiedniego zastosowania do podmiotu zbiorowego¹⁰⁰¹. W piśmiennictwie został wyrażony pogląd, jakoby okoliczności enumerowane w tym przepisie należało odnieść do osób reprezentujących podmiot zbiorowy, np. gdy wszystkie osoby uprawnione do reprezentacji podmiotu zbiorowego są głuche, nieme lub niewidome, co oznaczałoby możliwość odpowiedniego stosowania tego przepisu do podmiotów zbiorowych¹⁰⁰². Poglądu tego nie podziela B. Nita, która nie bez racji wskazuje, że „zarówno z perspektywy uzasadnienia zdolności podmiotów zbiorowych do bycia podmiotem odpowiedzialności karnej, jak i postrzegania reprezentanta podmiotu zbiorowego w toczącym się przeciwko niemu postępowaniu, nie byłoby uprawnione przekładanie na podmiot zbiorowy osobistych okoliczności utrudniających sprawowanie funkcji reprezentanta na podmiot zbiorowy”¹⁰⁰³. W ocenie autora niniejszej rozprawy należy jednak zaakceptować pierwszy z przywołanych poglądów. W przeciwnym wypadku, w przywołanej powyżej – co prawda niezwykle

⁹⁹⁹ R. A. Stefański, *Obrona obligatoryjna w polskim procesie karnym*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012, s. 67 i n.

¹⁰⁰⁰ Postanowienie SN z dnia 20 grudnia 2018 r., sygn. akt V KK 573/18, Legalis nr 1877932.

¹⁰⁰¹ Zgodnie z art. 79 § 1 k.p.k., W postępowaniu karnym oskarżony musi mieć obrońcę, jeżeli: (1) nie ukończył 18 lat, (2) jest głuchy, niemy lub niewidomy, (3) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy jego zdolność rozpoznania znaczenia czynu lub kierowania swoim postępowaniem nie była w czasie popełnienia tego czynu wyłączona lub w znacznym stopniu ograniczona, (4) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy stan jego zdrowia psychicznego pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny.

¹⁰⁰² K. Papke-Olszauskas, K. Woźniowski, *Uczestnicy postępowania w sprawach odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych*, AG, nr 3, 2002. Wydanie Specjalne, Materiały z konferencji pt. *Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych*, s. 197.

¹⁰⁰³ B.Nita, *Postępowanie...*, s. 224.

rzadkiej, ale jednak hipotetycznie możliwej – sytuacji, w której co do przedstawiciela podmiotu zbiorowego zachodzą przesłanki, o których mowa w art. 79 § 1 i 2 k.p.k., podmiot zbiorowy zostałby pozbawiony ochrony przed wpływem ww. ułomności jego przedstawicieli na realizację swojej obrony w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU. Możliwość ustanowienia obrońcy z wyboru przez podmiot zbiorowy nie ma znaczenia dla oceny tych okoliczności podobnie jak nie ma ona znaczenia w przypadku oskarżenia (podejrzanego) będącego osobą fizyczną. Podobnie nie można wymagać od podmiotu zbiorowego, aby wyznaczył przedstawiciela pozbawionego ww. ułomności. Podmiot zbiorowy ma prawo wyboru swojego przedstawiciela, którego jedyne ograniczenie sprowadza się do zakazu występowania w tym charakterze osoby, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU. *Ratio legis* obrony obligatoryjnej ww. osób w procesie karnym nie sprowadza się do tego, że prawo tych osób do obrony ma *per se* szerszy zakres. Organ procesowy musi dokonać oceny, w jakim stopniu okoliczności ustawowe mogące uzasadniać obronę obligatoryjną mogą mieć wpływ na realizację obrony oskarżonego przy uwzględnieniu ich medycznego rozumienia i dlatego przyjmuje się, że udział obrońcy staje się konieczny już w sytuacji, w której upośledzenie utrudnia kontakt z oskarżonym¹⁰⁰⁴. Obrona obligatoryjna ma wówczas na celu nie tylko ochronę interesów osoby, której czynniki od niej niezależne utrudniają obronę, ale również ma służyć usprawnieniu postępowania. Przeciwnie zapatrywanie prowadzić by mogło do nienaprawialnej, kuriozalnej sytuacji, w której podmiot zbiorowy, co do którego nie istnieją przesłanki wyznaczenia obrońcy z urzędu za swojego przedstawiciela, wyznacza w roli swojego przedstawiciela osobę dotkniętą ułomnościami, o których mowa w art. 79 § 1 pkt 2 k.p.k., a sąd nie miałby możliwości prawidłowego porozumienia z tym przedstawicielem.

Powyższe pozostaje aktualne także w przypadku przedstawiciela podmiotu zbiorowego zachodziłaby uzasadniona wątpliwość, czy stan jego zdrowia psychicznego pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony podmiotu zbiorowego w sposób samodzielny oraz rozsądny¹⁰⁰⁵. Sąd, gdy poweźmie taką wątpliwość, nie ma możliwości wezwania podmiotu zbiorowego do wskazania innej osoby, która będzie występowała w postępowaniu w jego imieniu¹⁰⁰⁶. W przypadku uznania, że art. 79 k.p.k.

¹⁰⁰⁴ Komentarz do art. 79 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Komentarz, red. A. Sakowicz...

¹⁰⁰⁵ Zob. art. 79 § 1 pkt 4 k.p.k.

¹⁰⁰⁶ Ta aktualizuje się jedynie przypadku wyznaczenia przez podmiot zbiorowy osoby, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU.

w ogóle nie znajduje odpowiedniego zastosowania w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU, sąd orzekający w sprawie byłby zmuszony tolerować działalność przedstawiciela podmiotu zbiorowego, który np. ze względu na stan zdrowia psychicznego nie prowadzi obrony „w sposób rozsądny” oraz tolerować związane z tym oczywiste ograniczenie rzeczywistej możliwości sprawowania obrony przez podmiot zbiorowy. Możliwe są przy tym sytuacje, w których będzie to jedyna osoba upoważniona do reprezentacji podmiotu zbiorowego.

W konsekwencji, w ocenie autora niniejszej rozprawy w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU dopuszczalne jest odpowiednie stosowanie art. 79 § 1 k.p.k. oraz art. 79 § 2 k.p.k. z wyłączeniem art. 79 § 1 pkt 3 k.p.k.¹⁰⁰⁷ W konsekwencji, w jeżeli w okolicznościach odpowiednio stosowanych ww. przepisów podmiot zbiorowy nie ma obrońcy z wyboru, konieczne jest wyznaczenie dla niego obrońcy z urzędu w oparciu o art. 81 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

W postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU nigdy nie dojdzie natomiast do aktualizacji przesłanki obrony obligatoryjnej zawartej w art. 80 k.p.k. Zgodnie z tym przepisem, oskarżony musi mieć obrońcę w postępowaniu przed sądem okręgowym, jeżeli zarzucono mu zbrodnię. W takim wypadku udział obrońcy w rozprawie głównej jest obowiązkowy. Podmiotowi zbiorowemu nie zarzuca się zbrodni – zarzucono ją sprawcy czynu zabronionego i w związku z nią podmiot zbiorowy może ponieść jedynie odpowiedzialność następczą¹⁰⁰⁸.

Mając na uwadze skrajnie rozbieżne stanowiska w doktrynie, wydaje się, że zasadne byłoby szczegółowe określenie zasad obrony obligatoryjnej przez ustawodawcę wprost w ustawie odnoszącej się do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione. Na gruncie przepisów OdpZbiorU mogłoby się to odbyć albo poprzez *expressis verbis* wyłączenie stosowania przepisów art. 79 i 80 k.p.k. w stosunku do podmiotu zbiorowego albo przeciwnie poprzez wprowadzenie katalogu okoliczności uzasadniających

¹⁰⁰⁷ Przepis ten odnosi się do zdolności rozpoznania znaczenia czynu lub kierowania swoim postępowaniem przez sprawcę w czasie popełnienia czynu. Podmiot zbiorowy nie popełnia czynu na gruncie przepisów OdpZbiorU, ale ponosi odpowiedzialność zastępczą, a przy tym sprawca tego czynu nie może być przedstawicielem podmiotu zbiorowego w postępowaniu. Wątpliwe również, aby w postępowaniu toczącym się na podstawie przepisów OdpZbiorU została wyznaczona osoba małoletnia, a tym samym aktualizowała się przesłanka z art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k.

¹⁰⁰⁸ B. Nita, *Postępowanie...*, s. 226.

obronę obligatoryjną podmiotu zbiorowego w postępowaniu. Podkreślenia wymaga, że przyjęcie tej pierwszej koncepcji będzie implikowało konieczność przyjęcia rozwiązań zapobiegających reprezentacji podmiotu zbiorowego przez osoby objęte okolicznościami, o których mowa w art. 79 k.p.k.

Wyznaczenie obrońcy z wyboru wiąże się nieraz ze znacznymi kosztami po stronie podmiotu zbiorowego. Wydatki związane z ustanowieniem obrońcy wykląda bowiem podmiot zbiorowy¹⁰⁰⁹. Wskazać należy, że opłaty wyłożone za czynności obrończe stanowią uzasadniony wydatek strony w rozumieniu art. 616 § 1 pkt 2 k.p.k., a zatem w razie niestwierdzenia odpowiedzialności podmiotu zbiorowego zasądza się ich zwrot na rzecz podmiotu zbiorowego¹⁰¹⁰. Jednakże wysokość zasądzonych wówczas kosztów pomocy prawnej jest limitowana wysokością rzeczywiście poniesionych wydatków przez podmiot zbiorowy z tytułu ustanowienia obrońcy oraz wysokością maksymalnego dopuszczalnego wynagrodzenia jednego adwokata przewidzianego w odrębnych przepisach¹⁰¹¹. W odniesieniu do ustanowienia dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu należy wskazać, że to Skarb Państwa pokrywa wypłaty dokonane z tytułu nieopłaconej przez podmiot zbiorowy pomocy prawnej udzielonej z urzędu przez adwokatów lub radców prawnych¹⁰¹².

3.2. Ustanowienie obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu na podstawie przepisów Projektu OPZ

Zgodnie z przepisami Projektu OPZ obrońcę podmiotu zbiorowego może ustanowić zarówno podmiot zbiorowy jak i jego przedstawiciel. Oznacza to, że w stosunku do przepisów OdpZbiorU w Projekcie rozszerzono zakres osób, które mogą udzielić upoważnienia adwokatowi lub radcy prawnemu do pełnienia funkcji obrońcy podmiotu zbiorowego (wcześniej mógł to uczynić wyłącznie podmiot zbiorowy). Aktualne pozostają zatem uprzednio podniesione uwagi w zakresie tego, kto może udzielić upoważnienia do

¹⁰⁰⁹ Art. 620 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

¹⁰¹⁰ Postanowienie SN z dnia 14 marca 2013 r., sygn. akt IV KK 386/12, OSNKW 2013 nr 6, poz. 54, str. 74.

¹⁰¹¹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności adwokackie (Dz.U. z 2015 r. poz. 1800) oraz rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności radców prawnych (Dz.U. z 2015 r. poz. 1804 ze zm.).

¹⁰¹² Art. 618 §1 pkt 11 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

obrony w imieniu podmiotu zbiorowego (osoba lub osoby upoważnione do reprezentacji podmiotu zbiorowego na zasadach ogólnych). Dezaktualizuje się z kolei argumentacja dotycząca braku możliwości ustanowienia obrońcy przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego, ponieważ art. 51 ust. 3 Projektu OPZ wprost taką możliwość dopuszcza. Takie rozszerzenie katalogu osób lub podmiotów zdolnych do ustanowienia obrońcy dla podmiotu zbiorowego należy ocenić pozytywnie. Nie wydaje się przy tym, aby zachodziło ryzyko konfliktu w wyborze obrońcy pomiędzy podmiotem zbiorowym a jego przedstawicielem, skoro ten drugi również jest wyznaczany przez podmiot zbiorowy.

Aktualne pozostają również uprzednio podniesione na gruncie przepisów OdpZbiorU uwagi dotyczące sposobów prawidłowego ustanowienia obrońcy przez podmiot zbiorowy – zmodyfikowane jednak o tyle, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego ma prawo do ustanowienia obrońcy, nawet jeżeli nie jest osobą upoważnioną do samodzielnej reprezentacji podmiotu zbiorowego. Aktualne pozostają także uwagi co do konsekwencji wadliwego ustanowienia obrońcy dla podmiotu zbiorowego oraz te dotyczące możliwości ustanowienia przez obrońcę podmiotu zbiorowego substytutu. Co do zasady zatem, również na gruncie przepisów Projektu OPZ, adwokat lub radca prawny pełniący funkcję obrońcy podmiotu zbiorowego może udzielić innemu adwokatowi lub radcy prawnemu substytucji uprawniającej do zastępowania go w procesie w roli obrońcy¹⁰¹³. Nadal jednak dla uniknięcia wątpliwości co do prawidłowości obrony sprawowanej przez substytutu, możliwość udzielenia substytucji powinna zostać uwzględniona w treści pierwotnego upoważnienia do obrony udzielonego przez podmiot zbiorowy. Również aktualne pozostają wcześniej podniesione komentarze co do kwestii wypowiedzenia stosunku obrończego przez podmiot zbiorowy oraz te w zakresie kosztów obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu.

Przepisy Projektu OPZ przewidują jednak istotne zmiany w zakresie ustanowienia dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu. Zmiany te polegają na usunięciu jakichkolwiek przepisów odnoszących się do *expressis verbis* do kwestii ustanowienia dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu. Należy przypomnieć, że przepisy OdpZbiorU przewidywały wprost ustanowienie dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu, gdy podmiot nie był zdolny do prawidłowego wyznaczenia swojego przedstawiciela w postępowaniu.

¹⁰¹³ Art. 25 ust. 3 Prawo o adwokaturze, art. 21 ust. 1 ustawy o radcach prawnych.

W postępowaniu na podstawie przepisów Projektu OPZ nie proponuje się w takiej sytuacji ustanowienia obrońcy z urzędu. Zgodnie z art. 53 Projektu OPZ, jeżeli w organie podmiotu zbiorowego zachodzą braki uniemożliwiające jego reprezentację, brak jest osób uprawnionych do jego reprezentowania lub podmiot zbiorowy nie może być prawidłowo reprezentowany w postępowaniu toczącym się na podstawie niniejszej ustawy w związku z brakiem zgody organu podmiotu zbiorowego na udział w postępowaniu przedstawiciela tego podmiotu, sąd na wniosek prokuratora może ustanowić kuratora dla podmiotu zbiorowego. Ustanowienie obrońcy z urzędu na podstawie art. 33 ust. 6 OdpZbiorU miało na celu zapewnienie podmiotowi zbiorowemu możliwości realizacji jego praw i jakąkolwiek możliwość podjęcia obrony (poprzez wyłącznie obronę formalną) w sytuacji, gdy podmiot zbiorowy nie ma możliwości uczestniczenia w postępowaniu, a w szczególności w czynnościach procesowych. W przepisach Projektu OPZ tę funkcję ma pełnić wyznaczony kurator dla podmiotu zbiorowego.

Aktualne na gruncie przepisów Projektu OPZ pozostają uwagi o konieczności odpowiedniego stosowania przepisów art. 79 § 1 i 2 k.p.k. z wyłączeniem art. 79 § 1 pkt 3 k.p.k. Ponownego rozważenia wymaga jednak kwestia odpowiedniego stosowania art. 80 k.p.k. W modelu odpowiedzialności na podstawie przepisów Projektu OPZ, odmiennie niż w modelu odpowiedzialności na podstawie przepisów OdpZbiorU, podmiot zbiorowy może ponieść odpowiedzialność za własny czyn¹⁰¹⁴. Upada zatem argumentacja podnoszona wcześniej na gruncie OdpZbiorU odnosząca się do tego, że podmiot zbiorowy nie jest sprawcą czynu na gruncie przepisów OdpZbiorU. Na gruncie przepisów Projektu OPZ podmiot zbiorowy może ponosić odpowiedzialność za własny czyn (art. 5 Projektu OPZ), w tym odpowiadać za zbrodnię przed sądem okręgowym jako sądem pierwszej instancji¹⁰¹⁵. Należy zatem uznać, że w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ należy również odpowiednio stosować art. 80 k.p.k., a zatem podmiot zbiorowy musi mieć obrońcę w postępowaniu przed sądem okręgowym, jeżeli czyn, za który ma ponieść odpowiedzialność jest zbrodnią¹⁰¹⁶. W takiej sytuacji, jeżeli podmiot zbiorowy nie ma

¹⁰¹⁴ Zob. art. 5 Projektu OPZ. W art. 5 Projektu OPZ określono podstawowe przesłanki odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pozostające w bezpośrednim związku z prowadzoną przez ten podmiot działalnością. Zgodnie z tym przepisem, podmiot zbiorowy poniesie odpowiedzialność, jeżeli popełnienie czynu zabronionego wynika z działania albo zaniechania organu tego podmiotu albo umyślnego działania lub zaniechania członka tego organu.

¹⁰¹⁵ Art. 5 Projektu OPZ, art. 2 pkt 2 Projektu OPZ, art. 40 ust. 2 Projektu OPZ w zw. z art. 25 § 1 pkt 1 k.p.k.

¹⁰¹⁶ Art. 80 §1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

obrońcy z wyboru, prezes lub referendarz sądowy sądu właściwego do rozpoznania sprawy wyznacza mu obrońcę z urzędu¹⁰¹⁷.

Należy jeszcze odnieść wszystkie ww. kwestie do ustanowienia obrońcy podmiotu zbiorowego na etapie postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności tego podmiotu. Podstawowym zagadnieniem wymagającym rozważenia jest kwestia tego, w którym momencie powstaje uprawnienie podmiotu zbiorowego do korzystania z pomocy obrońcy albo w ogóle potrzeba korzystania z pomocy obrońcy. W procedurze karnej odnoszącej się do osób fizycznych rozgranicza się prawo do obrony podejrzanego i osoby podejranej. Za podejrzanego uważa się osobę, co do której wydano postanowienie o przedstawieniu zarzutów albo której bez wydania takiego postanowienia postawiono zarzut w związku z przystąpieniem do przesłuchania w charakterze podejrzanego¹⁰¹⁸. Pojęcie „osoby podejranej” nie jest prawnie zdefiniowane, chociaż przepisy k.p.k. posługują się tym terminem¹⁰¹⁹. W doktrynie dominuje pogląd, że „osobą podejrzaną jest osoba, której nie przedstawiono jeszcze zarzutów, ale organy ścigania dysponują wobec niej danymi, które uzasadniają podejrzenie, że popełniła czyn zabroniony”¹⁰²⁰. Dlatego też osoba taka bywa nazywana „faktycznie podejrzanym” w odróżnieniu od podejrzanego w rozumieniu przepisów k.p.k.¹⁰²¹.

Należy podkreślić, że przepisy Projektu OPZ nie rozgraniczają roli podmiotu zbiorowego przed lub po przedstawieniu mu zarzutów, ani nie używają w stosunku do niego innych określeń niż „podmiot zbiorowy”. Podmiot zbiorowy nie jest ani „osobą podejrzaną”, ani „podejrzanym”, ani „oskarżonym”. Powyższe utrudnia nieco wykładnię przepisów Projektu OPZ w zakresie odpowiedniego stosowania przepisów k.p.k. do praw podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym. Sytuację komplikuje też fakt, że w postępowaniu przygotowawczym przeciwko osobom fizycznym, stronami tego postępowania są pokrzywdzony i podejrzany (nie jest stroną osoba podejrzana)¹⁰²². Zgodnie

¹⁰¹⁷ Art. 81 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

¹⁰¹⁸ Art. 71 § 1 k.p.k.

¹⁰¹⁹ Zob. np. art. 74 § 3 k.p.k., art. 219 § 1 k.p.k., art. 225 § 2 k.p.k.,

¹⁰²⁰ A. Baj, Czy osoba podejrzana jest stroną postępowania przygotowawczego?, Prok. i Pr., nr 10, 2016, s. 87.

¹⁰²¹ Tak np. A. Murzynowski, Faktycznie podejrzany w postępowaniu przygotowawczym, Pal., nr 10, 1973.

¹⁰²² Art. 299 § 1 k.p.k.

zaś z przepisami Projektu OPZ, w postępowaniu przygotowawczym w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego stroną jest wyłącznie ten podmiot¹⁰²³.

Osoba podejrzana nie jest stroną postępowania przygotowawczego na gruncie k.p.k. i nie korzysta z uprawnień podejrzanego, ale jest uczestnikiem tego postępowania i „ciążą na niej tylko te obowiązki, które ustawodawca wprost na nią nałożył i przysługują jej tylko te uprawnienia, które zostały wyraźnie jej przyznane”¹⁰²⁴. I tak osoba podejrzana ma np. obowiązek poddania się oględzinom zewnętrznym ciała, pobraniu krwi, włosów, wydzielin organizmu¹⁰²⁵ oraz może zostać zatrzymana i przymusowo doprowadzona do organów postępowania¹⁰²⁶. Czynności te nie mogą oczywiście zostać przeprowadzone w stosunku do podmiotu zbiorowego.

Podział ten nie jest wyłącznie kwestią nazewnictwa, którym posługują się przepisy k.p.k. W doktrynie podkreśla się, że podział ten kształtuje przede wszystkim nadanie przez ustawodawcę szczególnej roli czynności przedstawienia zarzutów „jako wyraźnej cezury czasowej”, która „zmienia zasadniczo sytuację osoby, której dotyczy, skoro – wraz ze skierowaniem postępowania przeciwko niej – nabywa ona szereg uprawnień pozwalających na pełną obronę”¹⁰²⁷. Mając na uwadze powyższe, wydaje się, że należy dopuścić w tym przypadku odpowiednie stosowanie przepisów o osobie podejrzanej i podejrzanym dla ustalenia sytuacji podmiotu zbiorowego – oczywiście w granicach w jakich te przepisy nadają się do odpowiedniego stosowania zgodnie z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

Wskazać jednak należy, że omawiana kwestia nie ma decydującego wpływu na moment nabycia prawa do ustanowienia przez podmiot zbiorowy obrońcy z wyboru. Po pierwsze, zgodnie z art. 51 ust. 3 Projektu OPZ, podmiot zbiorowy albo jego przedstawiciel może ustanowić dla tego podmiotu obrońcę, a przepis ten nie zawiera ograniczenia czasowego (czy też etapowego w odniesieniu do fazy postępowania) co do momentu ustanowienia obrońcy z wyboru¹⁰²⁸. Ponadto, również podejrzany w procesie karnym co do

¹⁰²³ Art. 49 ust. 1 Projektu OPZ.

¹⁰²⁴ A. Baj, *Czy osoba...*, s. 86-87.

¹⁰²⁵ Art. 74 § 3 k.p.k.

¹⁰²⁶ art. 247 § 1 k.p.k.

¹⁰²⁷ R. Koper, i przywołane tam poglądy: T. Grzegorzczyk, J. Tylman n, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2014, s. 321, P. Lewczyk, *Nabycie prawa do posiadania obrońcy a instytucja przedstawienia zarzutów*, *Pal.*, nr 3-4, 2011, s. 74.

¹⁰²⁸ Art. 51 ust. 3 Projektu OPZ.

zasady ustanawia obrońcę jeszcze przed przedstawieniem zarzutów, a zatem zanim stanie się stroną postępowania przygotowawczego. Zwykle natomiast obrońca zgłasza swój udział w postępowaniu w tym charakterze przy pierwszych czynnościach postępowania związanych z obroną podejrzanego – najczęściej przy czynności przedstawienia zarzutów lub przesłuchania jego klienta w tym charakterze.

Sytuacja podmiotu zbiorowego ma być w tym zakresie nieco odmienna. Przepisy Projektu OPZ wskazują na to, że podmiot zbiorowy nie tylko może ustanowić obrońcę przed przedstawieniem zarzutów, ale również, że obrońca może dokonać zgłoszenia się do sprawy w tym zakresie nawet przed podjęciem przez organy postępowania przygotowawczego decyzji o przedstawieniu zarzutów podmiotowi zbiorowemu. Zgodnie z art. 42 ust. 1 Projektu OPZ, jeżeli dowody zgromadzone w toku postępowania w sprawie uzasadniają dostatecznie podejrzenie, że spełnione zostały przesłanki odpowiedzialności za czyn zabroniony, oraz jeżeli przemawia za tym interes społeczny, sporządza się postanowienie o przedstawieniu zarzutów podmiotowi zbiorowemu. Zgodnie zaś z art. 42 ust. 3 Projektu OPZ, postanowienie o przedstawieniu zarzutów doręcza się przedstawicielowi i obrońcy podmiotu zbiorowego. Żeby było to możliwe, organy postępowania muszą powziąć wiedzę o osobie obrońcy podmiotu zbiorowego. Oczywiście, jeżeli do tego czasu podmiot zbiorowy nie wyznaczy obrońcy to postanowienie o przedstawieniu zarzutów zostanie doręczone wyłącznie temu podmiotowi, który jego treść przekaże ustanowionemu później obrońcy. Ramy czasowe ustanowienia obrońcy z wyboru wyznacza zatem wyłącznie wola podmiotu zbiorowego. Wielokrotnie zasadne będzie korzystanie z pomocy obrońcy wyspecjalizowanego w sprawach karnych jeszcze przed przedstawieniem zarzutów podmiotowi zbiorowemu, chociażby po to, aby prawidłowo ustalić sytuację prawną podmiotu zbiorowego oraz żeby osoby nim zarządzające mogły prawidłowo przygotować się na ewentualne postępowanie.

Omówione wcześniej przesłanki ustanowienia obrońcy z urzędu oraz przypadki obrony obligatoryjnej mogą się aktualizować już na etapie postępowania przygotowawczego. Co do ustanowienia obrońcy z urzędu należy wskazać, że podmiot zbiorowy już na etapie postępowania przygotowawczego może wnieść o wyznaczenie dla niego obrońcy z urzędu, jeżeli wykaże, że nie jest w stanie ponieść kosztów obrony¹⁰²⁹.

¹⁰²⁹ Zob. uwagi wcześniej podniesione na gruncie odpowiedniego stosowania art. 78 § 1 k.p.k. w OdpZbiorU.

Wówczas wniosek podmiotu zbiorowego o wyznaczenie obrońcy z urzędu rozpoznaje prezes sądu, sąd lub referendarz sądowy sądu właściwego do rozpoznania sprawy¹⁰³⁰.

W przypadku obrony obligatoryjnej podmiotu zbiorowego należy wskazać, że jeżeli omówione wcześniej przesłanki jej zastosowania aktualizują się na etapie postępowania przygotowawczego to obowiązek ustanowienia obrońcy również występuje już w tej fazie postępowania i prezes lub referendarz sądowy sądu właściwego do rozpoznania sprawy powinien temu podmiotowi wyznaczyć obrońcę z urzędu¹⁰³¹. Zaniechanie w tym zakresie nie będzie jednak stanowiło bezwzględnej przyczyny odwoławczej, o której mowa w art. 439 § 1 pkt 10 k.p.k., albowiem ta odnosi się wyłącznie do braku obrońcy w postępowaniu sądowym¹⁰³². Na marginesie analizy przepisów k.p.k. i Projektu OPZ należy jednak wskazać, że z orzecznictwa ETPC wynika, że opóźnienie dostępu do obrońcy w postępowaniu przygotowawczym rzutuje na ocenę rzetelności całego postępowania karnego, a czasem ogólna rzetelność postępowania karnego cierpi na tym nieodwracalnie¹⁰³³.

4. Zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu represyjnym przeciwko podmiotowi zbiorowemu

4.1. Zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU

Obrońca występujący w procesie obok podmiotu zbiorowego jest jednocześnie jedną z osób wykonujących obronę materialną podmiotu zbiorowego, co stanowi jeden z aspektów obrony formalnej jako uprawnienia strony biernej do korzystania z pomocy

¹⁰³⁰ art. 81 i 81a k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

¹⁰³¹ Art. 81 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

¹⁰³² Można by uznać, że znaczenie bezwzględnych przyczyn odwoławczych uległo zmniejszeniu w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ z uwagi na odebranie podmiotowi zbiorowemu prawa do złożenia kasacji, ale nadal uchybienia wskazane w art. 439 §1 k.p.k. powinny zostać z urzędu rozpoznane przez sąd odwoławczy orzekający w postępowaniu, a także mogą być podstawą złożenia skargi na wyrok sądu odwoławczego oraz wznowienia postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu z urzędu.

¹⁰³³ Wyrok ETPC z dnia 9 listopada 2018 r., nr sprawy 71409/10, wyrok ETPC z dnia 27 listopada 2008 r., nr sprawy 36391/02.

obrońcy w postępowaniu represyjnym. Trafnie ujął to P. Wiliński wskazując, że „zakres uprawnień oskarżonego wskazuje zakres uprawnień obrońcy” a „prawo oskarżonego do obrony odpowiada obowiązkowi obrony po stronie ustanowionego obrońcy. Obrona jest bowiem prawem oskarżonego, a obowiązkiem wyznaczonego obrońcy”¹⁰³⁴. Analogicznie, to zakres uprawnień podmiotu zbiorowego składających się na prawo do obrony tego podmiotu w postępowaniu skierowanym przeciwko niemu wyznacza zakres czynności, jakie może (a nawet powinien) podjąć jego obrońca w tym postępowaniu. W szczególności obrońca podmiotu zbiorowego ma prawo (lub obowiązek) uzyskania dostępu do akt postępowania oraz informacji o planowanych czynnościach postępowania, uczestniczenia w czynnościach procesowych, składania wniosków dowodowych, zajęcia stanowiska co do każdej istotnej w postępowaniu kwestii, zaskarżania decyzji procesowych niekorzystnych dla podmiotu zbiorowego itd. Przytaczanie w tym kontekście wszelkich podniesionych wcześniej uwag w zakresie uprawnień podmiotu zbiorowego nie wydaje się konieczne. Wystarczy wskazać, że prawo do wykonywania uprawnień podmiotu zbiorowego składających się na jego prawo do obrony ma także ustanowiony w sprawie obrońca tego podmiotu. Zasada ta doznaje jednak pewnych ograniczeń.

Po pierwsze, pewne uprawnienia przysługują wyłącznie podmiotowi zbiorowemu i ze względu na ich istotę nie mogą być realizowane przez jego obrońcę. Odnosi się to przede wszystkim do oświadczeń wiedzy składanych przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu, tj. wyjaśnień. Obrońca może przedstawiać oświadczenia w zakresie wiedzy podmiotu zbiorowego np. o przebiegu wydarzeń czy organizacji tego podmiotu, z którymi wiąże się prowadzone przeciwko niemu postępowanie, ale oświadczenia te nie mają wartości dowodowej podobnej jak wyjaśnienia. Oświadczenia obrońcy w tym zakresie w ogóle nie stanowią dowodu w postępowaniu na okoliczności związane z przesłankami odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony. Obrońca nie składa wyjaśnień, nie odmówi ich złożenia albo odpowiedzi na pytanie, nie przyzna się do winy w imieniu podmiotu zbiorowego, ani nie odmówi przyznania się do winy¹⁰³⁵.

¹⁰³⁴ P. Wiliński, Zasada..., s. 316.

¹⁰³⁵ P.K. Sowiński, Uprawnienia..., s. 190.

Jak już wspomniano, niejednokrotnie to, co jest uprawnieniem strony biernej postępowania represyjnego, stanowi z kolei obowiązek ustanowionego w sprawie obrońcy. O tym, czy wykonanie danego uprawnienia jest obowiązkiem obrońcy decyduje wiele czynników. Co do zasady to do obrońcy należy ocena czy skorzystanie z konkretnych uprawnień jest zasadne i czy będzie korzystne dla podmiotu zbiorowego. Wskazać jednak należy, że istnieją czynności stanowiące bezwzględny obowiązek podjęcia ich przez obrońcę. Czynności te składają się na tzw. minimalny zakres udziału obrońcy w procesie, który aktualizuje się m.in. w przypadkach obrony obligatoryjnej (zob. art. 79 § 3 k.p.k. oraz art. 80 k.p.k)¹⁰³⁶. Dostosowując tezy P. Wilińskiego dotyczące zakresu maksymalnego udziału obrońcy w procesie do postępowania na gruncie OdpZbiorU należy wskazać, że składają się nań co najmniej:

- 1) kontakt z podmiotem zbiorowym – obejmujący porozumiewanie się z przedstawicielami podmiotu zbiorowego, jego interesariuszami oraz przedstawicielem podmiotu zbiorowego m.in. w celu uzyskania niezbędnych informacji o przedmiocie postępowania i okolicznościach istotnych dla oceny odpowiedzialności podmiotu zbiorowego;
- 2) udział w przesłuchaniu przedstawiciela podmiotu zbiorowego – udział w tej czynności obrońcy jest szczególnie istotny, gdyż pozwala na kontrolowanie przez obrońcę prawidłowości jej przebiegu (w tym np. składanie wniosków o uchylenie przez sąd pytań sugerujących osobie przesłuchiwanej treść odpowiedzi – zob. art. 171 § 4 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU) oraz umożliwia mu zadawanie pytań przedstawicielowi podmiotu zbiorowego w celu dowodowego wprowadzenia wiedzy podmiotu zbiorowego do postępowania;
- 3) udział w czynnościach dowodowych, przy czym postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu toczy się już na etapie jurysdykcyjnym, a w konsekwencji odnosi się ono zwłaszcza do czynności dowodowych przeprowadzanych poza rozprawą (np. przesłuchania świadka w miejscu jego pobytu w warunkach określonych w art. 177 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU);
- 4) udział w posiedzeniach sądu, w rozprawie głównej oraz innych czynnościach;

¹⁰³⁶ Zob. art. 79 § 3 k.p.k. oraz art. 80 k.p.k.; P. Wiliński, *Zasada...*, s. 318.

- 5) zabieranie głosu i zadawanie pytań – dzięki czemu podmiot zbiorowy zyskuje w postępowaniu głos profesjonalisty znającego realia postępowania przed sądem, umożliwiającą prawidłowe przedstawienie stanowiska podmiotu zbiorowego w postępowaniu połączone z przedstawieniem profesjonalnego stanowiska co do okoliczności prawnych tego postępowania;
- 6) składanie wniosków;
- 7) zaskarżanie decyzji procesowych – przy czym udział adwokata lub radcy prawnego umożliwia stronie złożenie profesjonalnego środka zaskarżenia, zgodnego z przepisami prawa i standardami określonymi w doktrynie i orzecznictwie¹⁰³⁷.

Co do zakresu działania obrońcy w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu należy wskazać, że ustanowienie obrońcy lub wyznaczenie obrońcy z urzędu uprawnia go do działania w całym postępowaniu, nie wyłączając czynności po uprawomocnieniu się orzeczenia, jeżeli nie zawiera ograniczeń¹⁰³⁸. Przy tym, wyznaczenie obrońcy z urzędu nakłada na niego obowiązek podejmowania czynności procesowych do prawomocnego zakończenia postępowania¹⁰³⁹. Obrońca wyznaczony z urzędu, choć nie ma już obowiązku, to ma uprawnienie do działania w imieniu podmiotu zbiorowego także po uprawomocnieniu się orzeczenia, o ile decyzja o wyznaczeniu go obrońcą z urzędu nie zawiera ograniczenia¹⁰⁴⁰.

Prawomocne orzeczenie, o którym mowa powyżej, należy rozumieć jako wyłącznie orzeczenie kończące postępowanie, a w konsekwencji „jednorazowe upoważnienie do obrony rozciąga się na wszystkie stadia procesu aż do jego prawomocnego zakończenia”¹⁰⁴¹. Odrębnego rozważenia wymaga zatem kwestia pomocy obrońcy z urzędu w związku z uprawnieniem do wniesienia nadzwyczajnych środków zaskarżenia oraz związanym z tymi środkami przymusem adwokacko-radcowskim.

¹⁰³⁷ P. Wiliński, Zasada..., s. 318 -319.

¹⁰³⁸ Art. 84 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU.

¹⁰³⁹ Art. 84 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. Jeżeli jednak czynności należy dokonać poza siedzibą lub miejscem zamieszkania obrońcy z urzędu, prezes sądu, przed którym ma być dokonana czynność, lub referendarz sądowy tego sądu, na uzasadniony wniosek dotychczasowego obrońcy może wyznaczyć do dokonania tej czynności innego obrońcę spośród miejscowych adwokatów lub radców prawnych.

¹⁰⁴⁰ Postanowienie SN z dnia 11 kwietnia 2018 r., sygn. akt IV KZ 11/18, Legalis nr 1752760, postanowienie SN z dnia 13 lutego 2017 r., sygn. akt III KZ 91/16, Legalis nr 1575508, postanowienie SN z dnia 25 września 2014 r., sygn. akt III KZ 50/14, OSNKW 2015 nr 2, poz. 12, str. 10

¹⁰⁴¹ P. K. Sowiński, Uprawnienia..., s. 191.

Na podstawie art. 40 OdpZbiorU podmiot zbiorowy ma prawo do wniesienia kasacji w sprawie. Przepisy OdpZbiorU nie zawierają dalszych szczegółowych regulacji dotyczących m.in. sporządzania kasacji, a zatem w pozostałym zakresie należy odpowiednio stosować przepisy k.p.k. I tak, zgodnie z art. 526 § 1 i 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, w kasacji należy podać, na czym polega zarzucane uchybienie, a jeżeli kasacja nie pochodzi od prokuratora, Prokuratora Generalnego, Rzecznika Praw Obywatelskich albo Rzecznika Praw Dziecka, powinna być sporządzona i podpisana przez adwokata, radcę prawnego albo radcę Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej. Powyższe oznacza, że podmiot zbiorowy nie może samodzielnie złożyć kasacji i musi w tym zakresie korzystać z pomocy adwokata lub radcy prawnego. Podobnie w przypadku wnoszenia apelacji od wyroku sądu okręgowego, skargi do Sądu Najwyższego oraz wniosku podmiotu zbiorowego o wznowienie postępowania w jego sprawie¹⁰⁴². Przywołany tutaj przymus adwokacko-radcowski ma charakter bezwzględny, a więc powoduje utratę tzw. zdolności postulacyjnej podmiotu zbiorowego, ale nie pozbawia go uprawnień procesowych i to podmiot zbiorowy jest dysponentem ww. środka zaskarżenia, mając prawo cofnąć go, uczestniczyć dalej w postępowaniu oraz formułować wnioski w tym postępowaniu, a także to na nim ciąży np. obowiązek uiszczenia odpowiedniej opłaty w związku z wnioskiem¹⁰⁴³.

Zgodnie z art. 84 § 3 k.p.k., obrońca wyznaczony z urzędu w postępowaniu kasacyjnym, w postępowaniu o uchylenie wyroku sądu odwoławczego uchylającego wyrok sądu pierwszej instancji i przekazującego sprawę do ponownego rozpoznania lub w postępowaniu o wznowienie postępowania powinien sporządzić i podpisać kasację, skargę od wyroku sądu odwoławczego uchylającego wyrok sądu pierwszej instancji i przekazującego sprawę do ponownego rozpoznania lub wnioski o wznowienie postępowania albo poinformować na piśmie sąd, że nie stwierdził podstaw do wniesienia kasacji, skargi lub wniosku o wznowienie postępowania. Jeżeli kasacja, skarga lub wniosek zostaną wniesione, obrońca ten jest uprawniony do udziału w toczącym się postępowaniu. Przepis ten nie nakłada zatem na obrońcę obowiązku wniesienia kasacji w przypadku, gdy taka jest wola podmiotu zbiorowego, co jest zgodne z rolą obrońcy jako pomocnika

¹⁰⁴² Art. 446 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do apelacji. Art. 539f w zw. z art. 526 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do skargi do Sądu Najwyższego. Art. 526 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do kasacji. Art. 545 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU – w odniesieniu do wniosku podmiotu zbiorowego o wznowienie postępowania.

¹⁰⁴³ M. Pilarska-Gumna, Wybrane problemy inicjowania kontroli kasacyjnej w procesie karnym w świetle prawa dostępu do sądu, Edukacja Prawnicza, nr 1, 2014, s. 30.

strony biernej, a nie jej przedstawiciela. obrońca nie jest związany wolą podmiotu zbiorowego w tym zakresie, a wskazaniemi własnej wiedzy i doświadczenia procesowego. Nie ma obowiązku wniesienia kasacji, którą uznaje za nieuzasadnioną, ale powinien w tym zakresie sporządzić opinię uzasadniającą odmowę złożenia takiego środka zaskarżenia. Podobnie adwokat czy radca prawny ma dokonać oceny pod kątem istnienia podstaw do sporządzenia i podpisania takiego wniosku, co oznacza, że samodzielnie zgodnie ze swoją wiedzą dokonuje on analizy akt sprawy pod kątem zaistnienia czy braku podstaw wystąpienia w wnioskiem o wznowienie postępowania.

Zadaniem art. 84 § 3 k.p.k. jest przeciwdziałanie podejmowaniu przez adwokatów czynności procesowych wbrew przekonaniu o ich celowości, w obawie przed postawieniem im zarzutu niedopełnienia obowiązków obrończych. obrońca wyznaczony do wykonania określonej czynności procesowej wcale nie musi jej wykonać, jeśli nie jest ona uzasadniona merytorycznie¹⁰⁴⁴. Jednocześnie, gdy obrońca z urzędu, wyznaczony w trybie art. 84 § 3 k.p.k., stwierdzi brak podstaw do sporządzenia i złożenia wniosku o wznowienie postępowania, to nie ma prawnych podstaw, aby wyznaczyć skazanemu kolejnego obrońcę z urzędu tylko dlatego, że decyzja taka nie spełnia oczekiwań skazanego¹⁰⁴⁵. Rolą obrońcy z urzędu działającego w trybie określonym w art. 84 § 3 k.p.k. jest prawna ocena, czy rzeczywiście istnieje podstawa do wniesienia wniosku o wznowienie. W tym zakresie obrońcy pozostawiono autonomię wynikającą z faktu zaufania do samego zawodu adwokata lub radcy prawnego. Jednocześnie sprawowanie funkcji kontrolnej przez organ, który wyznaczył obrońcę z urzędu jest ograniczone do prawidłowości wykonania przez tego obrońcę obowiązków dla zapewnienia stronie prawa do skutecznej pomocy prawnej udzielonej z urzędu, a nie kontrola samego orzeczenia pod kątem istnienia podstaw kasacyjnych¹⁰⁴⁶.

Udział obrońcy w postępowaniu nie wyłącza osobistego działania w nim podmiotu zbiorowego (art. 86 § 2 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU). Fakt posiadania obrońcy nie powoduje, że podmiot zbiorowy przestaje być stroną postępowania i nie ogranicza w żaden sposób jego samodzielnego działania w procesie¹⁰⁴⁷. Dlatego też podmiot zbiorowy

¹⁰⁴⁴ Postanowienie SN z dnia 26 czerwca 2019 r., sygn. akt IV KZ 25/19, Legalis nr 1972538.

¹⁰⁴⁵ Zarządzenie SN z dnia 10 lipca 2019 r., sygn. akt IV KO 98/18, Legalis nr 1973392.

¹⁰⁴⁶ Postanowienie SN z dnia 24 kwietnia 2019 r., sygn. akt V KZ 14/19, Legalis nr 1898192.

¹⁰⁴⁷ Postanowienie SN z dnia 16 listopada 2011 r., sygn. akt III KZ 74/11, Lex nr 1055036.

niezależnie od tego czy posiada obrońcę może np. zaskarżyć apelacją wyrok sądu rejonowego w swojej sprawie¹⁰⁴⁸. Podstawowym ograniczeniem zakresu czynności podejmowanych przez obrońcę jest ich kierunek, tj. obrońca może przedsięwziąć czynności procesowe jedynie na korzyść podmiotu zbiorowego (art. 86 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU). Ocena tego, czy działania podjęte przez obrońcę są korzystne dla podmiotu zbiorowego jest niezależna od intencji obrońcy, ani ostatecznego rezultatu tych działań. Czynność ta powinna być oceniana „*ex ante*”, nawet jeśli negatywne skutki z reguły ujawniają się *ex post*”¹⁰⁴⁹. Obrońca podmiotu zbiorowego nie jest stroną procesu, a w konsekwencji dokonane przez niego uchybienie procesowe nie jest równoznaczne z uchybieniem podmiotu zbiorowego jako strony. Obrońca to nie pełnomocnik, którego niekorzystne skutki działania lub zaniechania podjętego w ramach umocowania, rozciągają się na reprezentowanego¹⁰⁵⁰. Z przepisu art. 86 § 1 k.p.k. wynika zarówno nakaz podejmowania przez obrońcę czynności korzystnych dla podmiotu zbiorowego, jak i zakaz działania procesowego dla niego niekorzystnego. Na sądzie ciąży natomiast obowiązek dbania o to, by czynność, która może być niekorzystna dla podmiotu zbiorowego, nie przyniosła takich skutków prawnych. Kontrola czynności przedsięwziętych przez obrońcę w kontekście kryterium określonego w art. 86 § 1 k.p.k. obejmuje także ocenę z tego punktu widzenia, także w kontekście art. 425 § 3 k.p.k., wniesionych przez niego środków zaskarżenia. Skoro obrońca może podejmować czynności procesowe wyłącznie na korzyść podmiotu zbiorowego, to środek zaskarżenia wniesiony przez obrońcę, niespełniający tego warunku, uznać należy za niedopuszczalny z mocy ustawy i niepodlegający rozpoznaniu¹⁰⁵¹.

Dlatego też podniesienie w apelacji zarzutu, którego uwzględnienie może prowadzić do wydania w postępowaniu odwoławczym orzeczenia mniej korzystnego dla podmiotu zbiorowego stanowi czynność obrońcy na niekorzyść podmiotu zbiorowego, a zatem niedopuszczalną z mocy ustawy, a co za tym idzie nie może podlegać rozważeniu przez sąd odwoławczy¹⁰⁵². Podobnie, obrońca nie może skutecznie wnieść kasacji, której

¹⁰⁴⁸ Wyrok SN z dnia 16 marca 2016 r., sygn. akt III KK 27/16, Legalis nr 1409846.

¹⁰⁴⁹ K. Eichstaedt, Komentarz do art. 86 k.p.k. [w:] Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany, red. D. Świecki... (wersja wyłącznie elektroniczna), C. Kulesza, Radca prawny jako pełnomocnik w postępowaniu karnym skarbowym, Radca Prawny, nr 3, 2001, s. 20.

¹⁰⁵⁰ Postanowienie SN z dnia 6 listopada 2007 r., sygn. akt III KZ 105/07, Biul. SN Pr. Kar. 2008 nr 1.

¹⁰⁵¹ Postanowienie SN z dnia 24 stycznia 2018 r., sygn. akt II KS 6/17, Legalis nr 1713807.

¹⁰⁵² Wyrok SA w Lublinie z dnia 22 marca 2018 r., sygn. akt II AKa 57/18, 1775578.

uwzględnienie sprowadzałoby się do działania na jego niekorzyść podmiotu zbiorowego¹⁰⁵³. Ustawowy nakaz działania obrońcy na korzyść podmiotu zbiorowego nie może być przy tym utożsamiany np. z każdorazowym obowiązkiem sporządzenia przez obrońcę z urzędu wniosku o wznowienie postępowania¹⁰⁵⁴.

Czynności obrońcy niekorzystne dla podmiotu zbiorowego są niedopuszczalne z mocy ustawy niezależnie od woli tego podmiotu. Obrońca nie może podejmować czynności niekorzystnych dla tego podmiotu nawet, gdy taka jest wola jego reprezentantów¹⁰⁵⁵. W tym kontekście A. Bojańczyk wskazuje, że „przede wszystkim obrońca powinien rzetelnie, zgodnie z wymogami stawianymi przez zasady wykonywania zawodu, poinformować oskarżonego o opcjach stojących przed nim i o ewentualnych konsekwencjach procesowych wyboru określonej ścieżki postępowania, wskazując na pierwszeństwo ujawnienia przed sądem okoliczności o charakterze ekskulpującym”¹⁰⁵⁶. Teza ta jest aktualna w odniesieniu do informowania przez obrońcę przedstawicieli podmiotu zbiorowego o jego sytuacji procesowej tego podmiotu. Działanie w interesie podmiotu zbiorowego powinno być zawsze skutkiem czynności obrońcy, lecz ocenę tego skutku należy zobiektywizować, ponieważ to nie podmiot zbiorowy, „lecz obrońca, działając również w interesie publicznym, decyduje, co jest dla jego klienta korzystne, a co nie”¹⁰⁵⁷.

Konieczność działania przez obrońcę wyłącznie na korzyść podmiotu zbiorowego, którego jest obrońcą wynika także z zasad etyki zawodowej adwokatów i radców prawnych. Celem podejmowanych przez adwokatów czynności zawodowych jest ochrona interesów klienta (§ 6 KEA). Radca prawny, świadcząc klientowi pomoc prawną, postępuje lojalnie i kieruje się dobrem klienta w celu ochrony jego praw (art. 8 KERP). Słusznie wskazuje się przy tym w orzecznictwie, że o ile etyka adwokacka nakazuje obrońcy staranne reprezentowanie interesów swego mandanta i podejmowanie czynności jedynie na jego korzyść, to nie można tego wiązać z koniecznością wyrażania myśli ewidentnie sprzecznych z obowiązującymi normami prawa, tylko dlatego, że taka była bezkrytyczna

¹⁰⁵³ Postanowienie SN z dnia 24 listopada 2005 r., sygn. akt. V KK 352/05, OSNwSK 2005 nr 1, poz. 2235.

¹⁰⁵⁴ Postanowienie SN z dnia 21 kwietnia 2010 r., sygn. akt V KZ 8/10, OSNwSK 2010/1/874.

¹⁰⁵⁵ A. Bojańczyk, Czy obrońca może działać na korzyść oskarżonego nawet wbrew jego wyraźnej objawionej woli?, Pal., nr 5-6, 2012, s. 224-228.

¹⁰⁵⁶ Ibid.

¹⁰⁵⁷ C. Kulesza, Efektywna obrona..., s. 7.

wola oskarżonego, bez szerszej refleksji prawnej z tym związanej¹⁰⁵⁸. Dobrze podsumowuje tę kwestię teza sądu apelacyjnego w Lublinie zawarta w wyroku z dnia 30 maja 2005 r., w sprawie o sygn. akt II AKa 108/05: „Przedsiębranie przez obrońcę czynności procesowych jedynie na korzyść oskarżonego (arg. z art. 86 § 1 k.p.k.) nie zwalnia go od respektowania zasady legalności tych czynności zarówno w aspekcie materialnym, jak i procesowym. Jeżeli więc skarżący podejmuje próbę zdyskredytowania orzeczenia sądu, działając przeciw na korzyść oskarżonego, to nie oznacza, że uprawniony jest, działając w tych granicach, do ignorowania reguł rzetelnego procesu. Skoro już zarzuca się wyrokowi (a więc sądowi) uchybienia w zakresie naruszenia zasad: obiektywizmu, *in dubio pro reo*, swobodnej czy kompleksowej oceny dowodów, to należałoby wskazać stan, z którego wynika, że sąd stwierdził istnienie wątpliwości, których nie był w stanie usunąć, a następnie rozstrzygnął je na niekorzyść oskarżonego, że zignorował pewne dowody, w szczególności przemawiające na korzyść oskarżonego, że dopuścił się błędów precyzyjnych, logicznych, że wnioski wyprowadzone z dokonanych ustaleń są alogiczne lub nie uwzględniają zasad wiedzy i doświadczenia życiowego, co mogłoby dopiero wskazywać na naruszenie zasady obiektywizmu. Postąpienie w taki sposób w żaden sposób nie narusza przecież interesów mandanta, a pozostaje w zgodzie nie tylko z regułami rzetelnego procesu, ale również z zasadami etyki wykonywania zawodu”¹⁰⁵⁹. Wskazać przy tym należy, że w oparciu o art. 20 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU, w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, w razie rażącego naruszenia przez obrońcę jego obowiązków procesowych sąd zawiadamia o tym właściwą okręgową radę adwokacką lub radę okręgową izby radców prawnych, żądając od dziekana właściwej rady nadesłania w wyznaczonym, nie krótszym niż 30 dni terminie informacji o podjętych działaniach wynikających z zawiadomienia¹⁰⁶⁰.

W konsekwencji granice działań obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU wyznaczone są przez trzy elementy „ukierunkowanie

¹⁰⁵⁸ Wyrok SA w Katowicach z dnia 13 grudnia 2007 r., sygn. akt II AKa 423/07, KZS 2010 nr 6A, poz. 42.

¹⁰⁵⁹ Wyrok SA w Lublinie z dnia 30 maja 2005 r., sygn. akt II AKa 108/05, Lex nr 165984.

¹⁰⁶⁰ Art. 20 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU. W razie nienadesłania w wyznaczonym terminie ww. informacji, można nałożyć na dziekana właściwej rady karę pieniężną w wysokości do 10 000 zł (art. 20 § 1a k.p.k.).

na uzyskanie efektów korzystnych dla mandanta, brak wynikającego z przepisów prawa zakazu oraz niesprzeczność z zasadami etyki”¹⁰⁶¹.

Mając na uwadze powyższe, należy uznać, że zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego odpowiada zakresowi uprawnień podmiotu zbiorowego, podobnie jak zakres czynności obrońcy oskarżonego odpowiada zakresowi uprawnień tego oskarżonego. Granice działań obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU wyznaczają te same elementy co granice działań obrońcy osoby fizycznej w procedurze karnej. Ponadto, zasady etyki zawodowej zobowiązują adwokatów i radców prawnych do takiej samej staranności w dbaniu o interesy podmiotu zbiorowego co osoby fizycznej.

4.2. Zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ

W postępowaniu sądowym opartym na przepisach Projektu OPZ aktualne pozostają tezy podniesione w podsumowaniu poprzedniej części, tj. że (1) zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego odpowiada zakresowi uprawnień podmiotu zbiorowego (2) granice działań obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu wyznacza „ukierunkowanie na uzyskanie efektów korzystnych dla mandanta, brak wynikającego z przepisów prawa zakazu oraz niesprzeczność z zasadami etyki” oraz (3) zasady etyki zawodowej adwokatów i radców prawnych nie różnicują wymogów ich staranności w przypadku pomocy prawnej świadczonej dla podmiotów zbiorowych. Przepisy Projektu OPZ nie poświęcają wiele uwagi czynnościom obrońcy. Wydaje się, że wprowadzenie zmian w tym zakresie nie było zamierzeniem autorów Projektu OPZ, co zdaje się potwierdzać fakt, że osobie obrońcy nie poświęcono żadnej uwagi w uzasadnieniu Projektu OPZ.

Uwagi te pozostają aktualne również w odniesieniu do zakresu czynności obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym w oparciu o przepisy Projektu OPZ. Należy jednak podkreślić, że zakres czynności, których podjęcie

¹⁰⁶¹ P. Kardas, Etyczne i proceduralne determinanty pełnienia funkcji sędziego, obrońcy i oskarżyciela w kontradictoryjnym procesie karnym, Pal., nr 3-4, 2014, s. 40-52.

jest obowiązkiem obrońcy podmiotu zbiorowego wydaje się postrzegany w sposób znacznie bardziej zróżnicowany w postępowaniu przygotowawczym, aniżeli w postępowaniu sądowym. Inne są cele postępowania przygotowawczego i postępowania sądowego, inny jest zakres uprawnień podmiotu zbiorowego na tych etapach postępowania oraz inne są konsekwencje „przegrania” tych etapów postępowania przez podmiot zbiorowy. Inna zatem może być taktyka procesowa obrońcy podmiotu zbiorowego na każdym z tych etapów postępowania.

W piśmiennictwie od dawna podkreśla się, że postępowanie przygotowawcze może nie być najważniejszym momentem do „odkrycia wszystkich kart” przez obrońcę i ujawnienia wszelkich dostępnych mu środków obrony¹⁰⁶². Powyższe bywa uzasadniane również przekonaniem, że „lepiej doprowadzić do rozprawy sądowej i uzyskać wyrok uniewinniający, aniżeli dopuścić do umorzenia postępowania w stadium przygotowawczym”¹⁰⁶³. Taka taktyka nie zawsze będzie korzystna dla podmiotu zbiorowego. Zwłaszcza w sytuacji, gdy stosowane są w stosunku do niego dotkliwe środki przymusu, w tym np. zarząd przymusowy. Wówczas podmiotowi zbiorowemu może zależeć na jak najszybszym przekonaniu prokuratora prowadzącego postępowanie, że nie zachodzą przesłanki odpowiedzialności tego podmiotu zbiorowego, a w konsekwencji postępowanie, które prowadzi, nie może się zakończyć inną decyzją procesową niż ta o umorzeniu postępowania. Służyć temu może w szczególności aktywność dowodowa obrońcy już na etapie postępowania przygotowawczego.

W doktrynie polskiej i niemieckiej podkreśla się, że jedną z taktyk obrończych w postępowaniu przygotowawczym jest „działanie adwokata służące stworzeniu i utrzymywaniu dobrych stosunków z prokuraturą celem uzyskania jej przychylności – tzw. *favor procuratori*” przy czym „troska o *favor procuratori* nie powinna oczywiście wykraczać poza sferę kontaktów służbowych obrońcy z prokuratorem i winna sprowadzać się jedynie do procesowych środków zapewnienia rzetelnego procesu a w szczególności przestrzegania przez prokuratora zasady obiektywizmu, domniemania niewinności i reguły *in dubio pro reo*, a także odpowiedniego sprawowania nadzoru nad postępowaniem

¹⁰⁶² S. Rybczyński, Kilka uwag w sprawie udziału adwokata w postępowaniu przygotowawczym, karnym, Pal., nr 10-11, 1958, s. 30.

¹⁰⁶³ S. Stachowiak, Udział obrońcy w postępowaniu przygotowawczym, Pal., nr 2, 1964, s. 78.

przygotowawczym”¹⁰⁶⁴. Uzyskanie ww. przychylności prokuratora przyczynić się może np. do lepszego postrzegania wniosków dowodowych obrońcy podmiotu zbiorowego przez prokuratora i uwzględnienia ich w szerszym zakresie co służy nie tylko obronie podmiotu zbiorowego, ale również wpływa na efektywne funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości jako całości.

Niezależnie od powyższego, wskazać należy, że przepisy Projektu OPZ nie tylko nie wprowadzają istotnych zmian w omawianym zakresie w stosunku do przepisów OdpZbiorU, ale również nie modyfikują istotnie sytuacji prawnej podmiotu zbiorowego i jego obrońcy względem sytuacji prawnej oskarżonego (podejrzanego) będącego osobą fizyczną i ustanowionego dla niego obrońcy.

5. Uwagi końcowe

Uprawnienie podmiotu zbiorowego do korzystania z pomocy obrońcy jest jednym z kluczowych uprawnień składających się na jego prawo do obrony w postępowaniu represyjnym. Zasady obrony formalnej podmiotu zbiorowego w przeważającej mierze są analogiczne do zasad obrony formalnej osób fizycznych w postępowaniu karnym, chociaż istota postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu oraz przyjęty w Polsce model odpowiedzialności tych podmiotów za czyny zabronione wymusza pewne odrębności. Odrębności te są bardziej wyraźne w procedurze opartej na przepisach Projektu OPZ.

Istota korzystania przez podmiot zbiorowy z pomocy obrońcy pozostaje taka sama jak w przypadku osób fizycznych i sprowadza się do umożliwienia podmiotowi zbiorowemu (stającemu przecież naprzeciwko profesjonalnego aparatu państwowego) zrównoważenia sił w procesie poprzez wykorzystanie wiedzy, umiejętności i doświadczenia profesjonalnego pomocnika¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁶⁴ C. Kulesza, *Efektywność...*, s. 10-11.

¹⁰⁶⁵ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 296 i przywołany tam pogląd: P. Kruszyński, *Stanowisko prawne obrońcy w procesie karny*, Białystok 1991 oraz S. Kalinowski, *Stanowisko obrońcy w polskim procesie karnym*, Pal., nr 8, 1952, s. 3-20.

Rola obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu jest tożsama na gruncie przepisów OdpZbiorU i Projektu OPZ, a także podobna do roli obrońcy w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej – obrońca ma uprawnienie i obowiązek podejmowania wszystkich czynności korzystnych dla podmiotu zbiorowego, zgodnie z jego wiedzą, umiejętnościami i doświadczeniem.

Podmiot zbiorowy jest jednocześnie systemowo chroniony przed nieprofesjonalną pomocą obrońcą na wielu płaszczyznach. Obrońcą podmiotu zbiorowego może zostać wyłącznie adwokat lub radca prawny, a zastępować ich mogą wyłącznie aplikanci adwokacy lub aplikanci radcowscy. Osoby te muszą legitymować się wpisem na listę zawodową prowadzoną przez odpowiedni samorząd zawodowy. Przed przedstawicielami tych zawodów stawia się szereg wymogów, które mają zapewnić, że świadczona przez nich pomoc prawna będzie profesjonalna. Sprawowanie nadzoru nad przestrzeganiem przepisów o wykonywaniu zawodu adwokata lub radcy prawnego jest zadaniem odpowiednich samorządów prawniczych, wyrażonym *expressis verbis* w ustawie zasadniczej i co do zasady samorzady powinny na bieżąco weryfikować wszelkie sygnały poddające w wątpliwość profesjonalizm i etykę ww. osób. Organy postępowania karnego, mając do czynienia z brakiem profesjonalizmu obrońcy podmiotu zbiorowego zarówno w postępowaniu na gruncie przepisów OdpZbiorU (sąd) jak i Projektu OPZ (prokurator w postępowaniu przygotowawczym i sąd w postępowaniu sądowym), mają obowiązek zawiadomienia właściwej okręgowej rady adwokackiej lub rady okręgowej izby radców prawnych, co może prowadzić do zdyscyplinowania obrońcy¹⁰⁶⁶.

Profesjonalizm świadczonej przez adwokatów i radców prawnych obrony podmiotu zbiorowego jest także gwarantowany zasadami etyki adwokatów i radców prawnych. Nie istnieją podstawy do różnicowania zakresu staranności adwokata lub radcy prawnego będącego obrońcą podmiotu zbiorowego w stosunku do tej, którą musi podejmować w przypadku pełnienia funkcji obrońcy osoby fizycznej.

Ponadto podmiot zbiorowy jest chroniony przed nieprofesjonalnymi działaniami obrońcy poprzez regułę zawartą w art. 86 § 1 k.p.k. (znajdującym odpowiednie zastosowanie zarówno w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU jak i Projektu

¹⁰⁶⁶ Art. 20 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU lub art. 20 § 1 k.p.k. w zw. z art. 41 ust. 1 Projektu OPZ.

OPZ), zgodnie z którą obrońca może przedsięwziąć czynności procesowe jedynie na korzyść podmiotu zbiorowego. W konsekwencji, czynności podejmowane przez obrońcę na niekorzyść podmiotu zbiorowego są niedopuszczalne z mocy ustawy i nie mogą pogorszyć sytuacji prawnej tego podmiotu.

Zasady ustanowienia obrońcy z wyboru i regulacja stosunku obrończego pomiędzy podmiotem zbiorowym a obrońcą z wyboru są analogiczne jak w przypadku relacji oskarżony (podejrzany) – obrońca w postępowaniu karnym. Wskazać jednak należy, że w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU wyłącznie podmiot zbiorowy może ustanowić dla siebie obrońcę z wyboru, podczas gdy przepisy Projektu OPZ przyznają *expressis verbis* takie uprawnienie również przedstawicielowi podmiotu zbiorowego.

Wskazać jednak należy, że w postępowaniu przeciwko podmiotom zbiorowym opartym na przepisach OdpZbiorU i Projektu OPZ inaczej należy rozpatrywać zakres ewentualnych konfliktów interesów jakie mogą się pojawić w działalności obrończej. W postępowaniu sądowym na podstawie przepisów OdpZbiorU adwokat lub radca prawny co do zasady nie stanie przed zagrożeniem reprezentowania dwóch stron biernych o sprzecznych interesach. W postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ, w którym postępowanie może się np. toczyć równolegle przeciwko podmiotowi zbiorowemu i sprawcy czynu zabronionego będącego osobą fizyczną, taki konflikt jest jak najbardziej możliwy. Ocena tych okoliczności wymaga zatem dalej idącej staranności po stronie adwokata lub radcy prawnego, który ma się podjąć obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu.

Inaczej niż w postępowaniu w sprawie osób fizycznych kształtuje się kwestia przyznania podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu oraz zagadnienia obrony obligatoryjnej w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Autor niniejszej pracy stoi na stanowisku, że w szczególnych sytuacjach zajdą okoliczności zarówno przyznania podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu jak i konieczności przyjęcia obrony obligatoryjnej podmiotu zbiorowego. Teza ta jest aktualna zarówno w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU jak i w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ. Przepisy Projektu OPZ inaczej kształtują możliwości wyznaczenia podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu, ograniczając w pewnym zakresie to uprawnienie (wprowadzając np. instytucję kuratora w miejsce szczególnej dla postępowania przeciwko

podmiotowi zbiorowemu instytucji obrońcy z urzędu z art. 33 ust. 6 OdpZbiorU). Jednocześnie w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ rozszerzony jest katalog przypadków, w których konieczne będzie ustanowienie dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu wobec rozszerzenia przesłanek obrony obligatoryjnej tego podmiotu.

Potrzeba ustanowienia przez podmiot zbiorowy adwokata lub radcy prawnego oraz korzystania z ich profesjonalnej pomocy o charakterze obrończym może się pojawić już w momencie zaistnienia czynu, który ma być podstawą odpowiedzialności tego podmiotu. Organ zarządzający tym podmiotem powinien wówczas podjąć działania w celu prawidłowego ustalenia sytuacji prawnej podmiotu zbiorowego, a to może wymagać profesjonalnej pomocy prawnej. W przepisach OdpZbiorU ustanowienie obrońcy na potrzeby toczącego się postępowania w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego nastąpi co do zasady dopiero przed sądem I instancji rozpoznającym sprawę przeciwko temu podmiotowi. W postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ potrzeba taka znajdzie znacznie wcześniej wobec wprowadzenia w tym postępowaniu etapu postępowania przygotowawczego¹⁰⁶⁷.

Zarówno w przypadku obrony formalnej podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU jak i Projektu OPZ należy uznać, że zakres czynności obrońcy podmiotu zbiorowego odpowiada zakresowi uprawnień podmiotu zbiorowego, a granice działań obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu wyznacza „ukierunkowanie na uzyskanie efektów korzystnych dla mandanta, brak wynikającego z przepisów prawa zakazu oraz niesprzeczność z zasadami etyki”. W konsekwencji obrona formalna podmiotu zbiorowego w swym ogólnym zarysie jest kształtowana w podobny sposób jak w przypadku obrony osób fizycznych.

Z kolei taktyka obrończa w takim postępowaniu musi uwzględniać specyfikę odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na gruncie obydwu ustaw, w tym zasady uznania odpowiedzialności podmiotu zbiorowego i z tego względu będzie się ona różnić od taktyki obrończej przyjmowanej w przypadku osób fizycznych. Na tę kwestię znaczny wpływ mają kwestie węższych uprawnień podmiotu zbiorowego wchodzących w zakres

¹⁰⁶⁷ Przepisy Projektu OPZ przewidują również rozszerzenie katalogu środków przymusu, które mogą zostać zastosowane w stosunku do podmiotu zbiorowego – np. środki zapobiegawcze *sensu stricto* oraz tzw. zarząd przymusowy.

jego obrony materialnej w porównaniu do osób fizycznych. Zakres uprawnień podmiotu zbiorowego do korzystania z pomocy obrońcy nie różni się jednak od zakresu analogicznych uprawnień osób fizycznych w stopniu uzasadniającym podnoszenie wątpliwości konstytucyjnych lub konwencyjnych.

Krytycznie należy jednak ocenić brak jakichkolwiek regulacji odnoszących się do zakresu uprawnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym. Brak ten w sposób oczywisty wpływa również istotnie na ustalenie zakresu czynności obrońcy w postępowaniu przygotowawczym przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Biorąc pod uwagę, że Projekt OPZ wprost nazywa postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu postępowaniem „karnym”, to pozostawienie jakichkolwiek niedopowiedzeń i luk w obszarze ustalania uprawnień strony biernej tego postępowania należy uznać za niedopuszczalne. Praktyka stosowania takich przepisów może narażać przepisy Projektu OPZ na podnoszenie w stosunku do nich licznych wątpliwości co do ich zgodności z konstytucyjną zasadą określoności prawa w demokratycznym państwie prawnym. Wymóg określoności regulacji prawnej znajduje swą konstytucyjną podstawę w zasadzie demokratycznego państwa prawnego. Odnosi się on do wszelkich regulacji (pośrednio czy bezpośrednio) kształtujących pozycję prawną obywatela. Stanowi także element zasady ochrony zaufania obywatela do państwa i tworzonego przez nie prawa, wynikający z art. 2 Konstytucji RP¹⁰⁶⁸. Zasada ta stanowi istotny element warunkujący jakość prawa, a Projekt OPZ regulacji niespełniający jej wymagań trudno uznać za Projekt OPZ wysokiej jakości¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁸ Zob. wyrok pełnego składu TK z dnia 15 września 1999 r., sygn. K 11/99, OTK ZU nr 6/1999, poz. 116 wyrok pełnego składu TK z dnia 21 marca 2001 r., sygn. K 24/00, OTK ZU nr 3/2001, poz. 51, wyrok pełnego składu TK z dnia 22 maja 2002 r., sygn. K 6/02, OTK ZU nr 3/A/2002, poz. 33, wyrok pełnego składu TK z dnia 20 listopada 2002 r., sygn. K 41/02, OTK ZU nr 6/A/2002, poz. 83 oraz wyrok pełnego składu TK z dnia 29 października 2003 r., sygn. K 53/02, OTK ZU nr 8/A/2003, poz. 83. Także wyrok TK z dnia 11 stycznia 2000 r., sygn. K 7/99, OTK ZU nr 1/2000, poz. 2, wyrok TK z dnia 30 października 2001 r., sygn. K 33/00, OTK ZU nr 7/2001, poz. 217, wyrok TK z dnia 3 grudnia 2002 r., sygn. P 13/02, OTK ZU nr 7/A/2002, poz. 90 oraz wyrok TK z dnia 9 października 2007 r., sygn. SK 70/06, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 103.

¹⁰⁶⁹ G. Koksanowicz, *Zasada określoności przepisów w procesie stanowienia prawa*, Studia Iuridica Lublinensia, nr 22, 2014, s. 478. Jak słusznie wskazuje J. Długosz, zasada określoności zobowiązuje ustawodawcę „do tworzenia takich przepisów prawa, które są możliwie najbardziej określone w danym wypadku, zarówno pod względem ich treści, jak i formy, przy czym stopień określoności elementów wysłowionych w danej regulacji podlega każdorazowej relatywizacji w odniesieniu do okoliczności faktycznych i prawnych, jakie towarzyszą tworzeniu tego przepisu” – zob. J. Długosz, *Ustawowa wyłączność i określoność w prawie karnym*, Warszawa 2016, s. 319 i n.

Zakończenie

Dopuszczalność przypisywania bytom kolektywnym odpowiedzialności moralnej była przedmiotem istotnych kontrowersji nie tylko w dyskursie prawniczym. Uznanie swoistej moralnej odpowiedzialności bytów kolektywnych znalazło swoje odzwierciedlenie w systemie prawnym. O ile jednak o traktowaniu każdego człowieka jako podmiotu prawa przesądzą przede wszystkim racje moralne, to w przypadku podmiotowości tworów organizacyjnych chodzi (głównie) o racje pragmatyczne, instrumentalne i etyczne¹⁰⁷⁰. Różnego rodzaju koncepcje odpowiedzialności organizacji za czyny zabronione rozwinęły się na świecie nie jako efekt badań kryminologicznych i dogmatycznoprawnych, ale jako odpowiedź na aktualny problem kryminalno-polityczny i gospodarczy jaki stanowiły korporacyjne zachowania dewiacyjne, w tym przestępczość korporacyjna. Wypracowano przy tym wiele istotnie różniących się od siebie modeli tej odpowiedzialności.

Polski ustawodawca w przepisach OdpZbiorU przyjął model odpowiedzialności akcesoryjnej podmiotów zbiorowych, a przy tym model nominalistyczny, któremu najbliższy jest do modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej. OdpZbiorU wprowadza jednak dodatkowe kryteria przypisania podmiotowi zbiorowemu winy w związku z popełnionym przez członka podmiotu zbiorowego czynem zabronionym, którymi są (1) ograniczony katalog osób fizycznych, za które podmiot zbiorowy ponosi odpowiedzialność na gruncie ustawy wskazany w art. 3 OdpZbiorU, (2) konieczność kwalifikowanego potwierdzenia popełnienia czynu zabronionego przez określoną osobę fizyczną sprowadzająca się do potwierdzenia prawomocnym wyrokiem skazującym tę osobę, wyrokiem warunkowo umarzającym wobec niej postępowanie karne albo postępowanie w sprawie o przestępstwo skarbowe, orzeczeniem o udzieleniu tej osobie zezwolenia na dobrowolne poddanie się

¹⁰⁷⁰ T. Pietrzykowski, Podmiotowość prawna – ujęcie teoretyczne [w:] O czym mówią prawnicy, mówiąc o podmiotowości, red. A. Bielska-Brodziak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 19.

odpowiedzialności albo orzeczeniem sądu o umorzeniu przeciwko niej postępowania z powodu okoliczności wyłączającej ukaranie sprawcy (art. 4 OdpZbiorU) oraz (3) konieczność wykazania co najmniej braku należytej staranności w wyborze osoby fizycznej lub co najmniej braku należytego nadzoru nad tą osobą - ze strony organu lub przedstawiciela podmiotu zbiorowego (art. 5 pkt 1 i 2 OdpZbiorU).

Biorąc pod uwagę wszystkie ww. okoliczności, należy zgodzić się z wyrażonym w doktrynie poglądem, że polski model odpowiedzialności korporacji za przestępstwa, tj. model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na podstawie przepisów OdpZbiorU, łączy elementy modelu odpowiedzialności identyfikacyjnej, odpowiedzialności zastępczej i odpowiedzialności agregacyjnej¹⁰⁷¹. Zakres podmiotowy zastosowania przepisów OdpZbiorU określono poprzez zdefiniowanie nowego katalogu podmiotów, tj. podmiotów zbiorowych. Jednocześnie w przepisach OdpZbiorU zawarto zamknięty katalog czynów zabronionych, co do których podmioty zbiorowe posiadają zdolność ponoszenia odpowiedzialności represyjnej.

Model zaproponowany w przepisach Projektu OPZ stanowi natomiast połączenie modeli nominalistycznych z modelem realistycznym, ponieważ odpowiedzialnością na podstawie jego przepisów objęto także zachowania uznawane za zachowania własne podmiotów zbiorowych wyczerpujące znamiona czynu zabronionego. Rozszerzono również katalog czynów zabronionych, za które możliwe jest uznanie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego określając te czyny rodzajowo, tj. ograniczając do niemalże wszystkich przestępstw ściganych z oskarżenia publicznego¹⁰⁷² oraz przestępstw skarbowych. Podstawowymi założeniami nowelizacji proponowanej przepisami Projektu OPZ było poszerzenie podstaw odpowiedzialności podmiotów zbiorowych oraz rezygnacja z wymogu uprzedniego uzyskiwania prejudykatu (wyroku skazującego osobę fizyczną)¹⁰⁷³. Przyjęty model odpowiedzialności jest istotny nie tylko z teoretycznego punktu widzenia, bowiem wybór ustawodawcy w tym zakresie ma poważny wpływ na kształt postępowania

¹⁰⁷¹ B. Namysłowska-Gabrysiak, Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych..., s. 97.

¹⁰⁷² Z wyłączeniem czynów popełnionych przez opublikowanie materiału prasowego oraz innych naruszeń prawa związanych z przekazywaniem myśli ludzkiej, do których stosuje się przepisy o odpowiedzialności prawnej i postępowaniu w sprawach prasowych określone w ustawie z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe.

¹⁰⁷³ Zob. s. 4 uzasadnienia Projektu OPZ.

dowodowego przeciwko korporacji, a w konsekwencji na kształt całości postępowania represyjnego wobec niej.

To postępowanie represyjne musi przy tym spełniać standardy wyznaczone przepisami ponadustawowymi. Nie ma również wątpliwości co do tego, że przepisy wyznaczające zasady równego traktowania, prawa własności, wolności działalności gospodarczej, czy prawa do sądu oraz ramy ustrojowe funkcjonowania Rzeczypospolitej (np. art. 2 Konstytucji RP) także muszą być respektowane przez ustawodawcę regulującego zasady odpowiedzialności represyjnej podmiotów zbiorowych. Najistotniejsze z perspektywy niniejszego opracowania jest, że konstytucyjne standardy odnoszone do prawa karnego mają zastosowanie także do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przewidzianej w OdpZbiorU. Biorąc pod uwagę zakres problemów badawczych rozpoznanych w niniejszym opracowaniu, podkreślenia wymaga w szczególności, że zgodnie z utrwalonym orzecznictwem ETPC, art. 6 Konwencji stosuje się do osób prawnych w taki sam sposób, jak ma to miejsce w przypadku osób fizycznych, a postępowanie represyjne prowadzone przeciwko podmiotom zbiorowym podlega ocenie z perspektywy tego przepisu¹⁰⁷⁴. Jednocześnie, zakres objęcia podmiotów zbiorowych ochroną na gruncie art. 6 Konwencji co do zasady nie różni się od ochrony osób fizycznych na podstawie tego przepisu, co szczegółowo omówiono w rozdziale II niniejszej rozprawy.

W niniejszej pracy analizie poddano przepisy zarówno OdpZbiorU jak i Projekt OPZ, a zakres uprawnień podmiotów zbiorowych składających się na wykonywanie ich obrony materialnej i formalnej w postępowaniu represyjnym różni się w obu tych regulacjach. Analiza ta doprowadziła do następujących wniosków.

W modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych przewidywanym przepisami OdpZbiorU odpowiedzialność podmiotu zbiorowego ma charakter pochodny kwalifikowany. Postępowanie sądowe w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego w OdpZbiorU nie jest poprzedzone postępowaniem przygotowawczym. Etapem poprzedzającym postępowanie sądowe przeciwko podmiotowi zbiorowemu jest postępowanie przeciwko osobie fizycznej, w wyniku którego może zapaść prejudykat

¹⁰⁷⁴ Wyrok ETPC z dnia 12 listopada 2012 r., w sprawie Fortum Oil and Gas Oy przeciwko Finlandii, sygn. 32558/96, dostępny w portalu ETPC w dniu 12.02.2020 r. pod adresem: <http://echr.ketse.com/doc/32559.96-en-20021112/view/>.

warunkujący odpowiedzialność podmiotu zbiorowego. Uprawnienia podmiotu zbiorowego związane z obroną przed zarzutem jeszcze przed wszczęciem postępowania sądowego można uznać za mniejsze od analogicznych uprawnień osób fizycznych, które tę obronę mogą wykonywać na etapie postępowania przygotowawczego i np. już wówczas przekonać organy postępowania do jego umorzenia. Wskazać jednak należy, postępowanie „wstępne”, w którym może zapaść prejudykat nie toczy się bezpośrednio w przedmiocie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, a jego wynik także nie przesądza o odpowiedzialności tego podmiotu. Pomimo tego ustawodawca wyposażył podmioty zbiorowe w możliwość wzięcia udziału w tym postępowaniu poprzez swojego przedstawiciela, któremu przysługują dość rozległe uprawnienia procesowe umożliwiające wpływanie na zakres postępowania dowodowego i ustalenia mogące prowadzić do uznania zasadności prowadzenia postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Nie wydaje się jednak zasadne zawarte w OdpZbiorU ograniczenie czasowe dopuszczalności zgłoszenia przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu sądowym, którego wynikiem może być wydanie prejudykatu

Obrona materialna na etapie poprzedzającym wszczęcie postępowania sądowego przeciwko podmiotowi zbiorowemu nabiera zupełnie innego wymiaru w przepisach Projekt OPZ. Podmiot zbiorowy utracił prawo do wyznaczenia swojego przedstawiciela w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej, z której czynem ma być związana jego odpowiedzialność. Podkreślenia wymaga jednak, że przepisy Projekt OPZ wprowadzają możliwość wszczęcia postępowania przygotowawczego w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego, a także prowadzenia go wraz z postępowaniem przygotowawczym przeciwko ww. osobie fizycznej. Jednocześnie przepisy Projekt OPZ wprost posługują się pojęciem odpowiedzialności „karnej” podmiotu zbiorowego oraz odsyłają do odpowiedniego stosowania przepisów k.p.k. jednocześnie nie zawierając szczegółowej regulacji zakresu uprawnień podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym. W konsekwencji, zakres obowiązków i uprawnień podmiotu zbiorowego na tym etapie jest podobny do analogicznych obowiązków i uprawnień osób fizycznych.

Istotna różnica w realizacji obrony materialnej przez podmiot zbiorowy w porównaniu do osób fizycznych polega na tym, że podmiot zbiorowy nie może osobiście

występować w procesie w przedmiocie jego odpowiedzialności. Kwestia ta została rozwiązana poprzez wprowadzenie instytucji „przedstawiciela podmiotu zbiorowego”. Obie regulacje zawierają przepisy mające na celu ochronę podmiotu zbiorowego przed konfliktowym działaniem (sprzecznym z interesami podmiotu zbiorowego) przedstawiciela podmiotu zbiorowego, który jest jednocześnie sprawcą czynu zabronionego mającego dać podstawy do odpowiedzialności podmiotu zbiorowego. W przepisach OdpZbiorU udział takiego przedstawiciela jest obligatoryjnie wyłączony (art. 33 ust. 4 OdpZbiorU), a przepisy Projektu OPZ pozwalają organom postępowania na fakultatywne odmówienie zgody na udział w postępowaniu takiego przedstawiciela po spełnieniu przesłanek ustawowych (art. 52 ust. 2 Projekt OPZ).

Udział przedstawiciela podmiotu zbiorowego w czynnościach procesowych zapewnia mu możliwość reagowania na dynamicznie zmieniającą się sytuację procesową oraz realną możliwość realizacji uprawnień wynikających z prawa do obrony. Pozycja procesowa przedstawiciela podmiotu zbiorowego w zakresie uprawnienia do obecności przy czynnościach dowodowych postępowania sądowego – zarówno w przepisach OdpZbiorU jak i Projekt OPZ – nie różni się znacząco od pozycji oskarżonego będącego osobą fizyczną. Zmiany proponowane przepisami Projektu OPZ stwarzają nowe istotne obowiązki po stronie organów postępowania w zakresie zapewnienia podmiotom zbiorowym możliwości pełnej realizacji ich uprawnień procesowych na etapie postępowania przygotowawczego. Naruszenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego na tym etapie nie zawsze może być konwalidowane w postępowaniu sądowym. W niektórych przypadkach postępowanie represyjne, w którym uniemożliwiono podmiotowi zbiorowemu udział w niektórych czynnościach (zwłaszcza dowodowych) na etapie postępowania przygotowawczego już zawsze będzie dotknięte naruszeniem prawa do obrony i zasad rzetelnego procesu.

Obowiązkiem każdego sądu rozpoznającego sprawę w rzetelnej procedurze jest staranne zbadanie materiału dowodowego oraz wniosków dowodowych stron i ocenie ich znaczenia dla rozstrzygnięcia sprawy. W postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony (zarówno w OdpZbiorU jak i w Projekt OPZ), podobnie jak w postępowaniu karnym przeciwko osobom fizycznym, dowody przeprowadza się na wniosek stron albo z urzędu. Przepis art. 23 OdpZbiorU jedynie

nieznacznie zmienia rozkład ciężaru dowodu w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, skoro ostatecznie w postępowaniu tym obowiązuje zasada prawdy materialnej i domniemanie niewinności podmiotu zbiorowego. Podmiot zbiorowy nie ma obowiązku dowodzenia własnej niewinności w postępowaniu sądowym toczącym się na podstawie przepisów OdpZbiorU. Jednocześnie zarówno w postępowaniu toczącym się na podstawie przepisów OdpZbiorU jak i Projekt OPZ, na podmioty zbiorowe nałożono te same obowiązki związane z rzetelnością formułowanych wniosków dowodowych co na osoby fizyczne w postępowaniu karnym. Zmiany proponowane przepisami Projekt OPZ nie wprowadzają istotnych modyfikacji w zakresie inicjatywy dowodowej podmiotu zbiorowego, z tym jednak zastrzeżeniem, że podmiot zbiorowy uprawnienie to może realizować już znacznie wcześniej, bo na etapie postępowania przygotowawczego. W tym zakresie uprawnienia podmiotów zbiorowych nie różnią się jednak istotnie od uprawnień osób fizycznych w postępowaniu karnym.

Prawo podmiotu zbiorowego do zaskarżania decyzji procesowych jako „uprawnienie w szczególny sposób wspierające realizację pozostałych uprawnień procesowych, wynikających z prawa do obrony” w przepisach OdpZbiorU nie różni się w sposób znaczący od uprawnień przyznanych osobom fizycznym. Jednakże przepisy Projekt OPZ najistotniejsze zmiany mają wprowadzać w kwestii uprawnień podmiotu zbiorowego do wnoszenia nadzwyczajnych środków zaskarżenia odbierając mu prawo do złożenia kasacji. Zabieg ten jest dopuszczalny z perspektywy konstytucyjnej, jednak wskazać należy, że nie wydaje się być zabiegiem zasadnym, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że kontrola prawidłowości wyroków sprawowana przez Sąd Najwyższy na podstawie przepisów OdpZbiorU prowadziła wielokrotnie do ich uchylecia lub zmiany, w tym poprzez uniewinnienie podmiotu zbiorowego. Na mocy przepisów Projektu OPZ ma dojść do ograniczenia prawa do obrony podmiotu zbiorowego w aspekcie jego uprawnienia do zaskarżania decyzji procesowych, a zatem nie można już zasadnie uznać, że uprawnienia podmiotu zbiorowego w tym zakresie pozostaną tożsame z uprawnieniami przyznanych osobom fizycznym.

Najdalej idące zarzuty w stosunku do treści przepisów Projektu OPZ należy podnieść z perspektywy prawa podmiotu zbiorowego do zajęcia stanowiska w przedmiocie

procesu. Nie sposób wyobrazić sobie realizacji prawa do obrony w postępowaniu represyjnym bez możliwości przedstawienia przez stronę bierną własnego stanowiska co do przedmiotu i przebiegu procesu oraz co do zgromadzonego materiału dowodowego. Trybunał Konstytucyjny w swoim orzecznictwie wskazuje, że „prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania karnego (w tym również w toku tzw. postępowań incydentalnych) oznacza w szczególności, że oskarżony (podejrzany) może składać wyjaśnienia, prezentować swoje stanowisko czy podejmować inne działania mające na celu przeciwstawienie się kierowanemu względem niemu oskarżeniu”¹⁰⁷⁵. Teza ta znajduje odpowiednie zastosowanie w postępowaniu przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Swoboda wypowiedzi strony biernej w tym postępowaniu zostanie urzeczywistniona jedynie wówczas, gdy strona ta ma jednocześnie swobodę kształtowania treści wyjaśnień i swobodę woli przy podejmowaniu decyzji w przedmiocie samego faktu ich składania¹⁰⁷⁶. Przedstawiciel podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU ma prawo składania wyjaśnień, w tym prawo składania wyjaśnień do każdego dowodu przeprowadzonego na rozprawie.

Ponadto, przedstawiciel podmiotu zbiorowego składając wyjaśnienia za ten podmiot zbiorowy dysponuje swobodą wypowiedzi co do wszelkich okoliczności mających znaczenie dla oceny dopuszczalności pociągnięcia tego podmiotu do odpowiedzialności za czyn zabroniony¹⁰⁷⁷ - może jednak bez podania powodów odmówić odpowiedzi na poszczególne pytania lub odmówić składania wyjaśnień. Prawo do milczenia jest przynależne podmiotowi zbiorowemu, ale osobą uprawnioną do jego realizacji jest prawidłowo ustanowiony przedstawiciel podmiotu zbiorowego działający za ten podmiot w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU¹⁰⁷⁸. Prawo do milczenia podmiotu zbiorowego jest przy tym pochodną obowiązywania w stosunku do podmiotu zbiorowego zasady *nemo tenetur se ipsum accusare*¹⁰⁷⁹. Tym samym, w postępowaniu opartym na

¹⁰⁷⁵ Wyrok TK z dnia 27 października 2015 r., sygn. akt K 5/14, OTK-A 2015/9/150.

¹⁰⁷⁶ D. Tarnowska, Uprawnienia oskarżonego w świetle prawa do obrony, Prok. i Pr., nr 7-8, 2006, s. 138.

¹⁰⁷⁷ Art. 6 k.p.k. w zw. z art. 171 § 1 k.p.k. w zw. z art. 22 OdpZbiorU oraz art. 33 OdpZbiorU.

¹⁰⁷⁸ A. Sakowicz, Prawo do milczenia..., s. 259.

¹⁰⁷⁹ Ibid., s. 255. Zasada ta nie jest wyrażona *expressis verbis* w Konstytucji RP. Jest natomiast wyprowadzana z art. 6 ust. 1 Konwencji, który ma zastosowanie także do podmiotów zbiorowych. Słusznie wskazuje w tym zakresie B. Nita, że „skoro prawo oskarżonego do wyboru strategii obrony stanowi ogólny wymóg odnoszący się do sprawiedliwej procedury karnej w demokratycznym państwie prawnym, to z podmiotowego zakresu oddziaływania tej zasady nie może zostać wykluczona pewna grupa oskarżonych (...) zasada *nemo tenerutr se ipsum accusare* pozostaje w związku z zasadą demokratycznego państwa prawnego, a precyzyjniej rzecz ujmując

przepisach OdpZbiorU zakres uprawnień podmiotu zbiorowego związany z prawem do przedstawienia stanowiska w przedmiocie stawianego mu zarzutu oraz przebiegu procesu nie odbiega zasadniczo od analogicznych uprawnień osoby fizycznej.

Przepisy Projekt OPZ całkowicie zmieniają sytuację procesową podmiotu zbiorowego jako strony biernej postępowania karnego. Przepisy te w ogóle nie przewidują, że przedstawiciel podmiotu zbiorowego składa wyjaśnienia w imieniu podmiotu zbiorowego. Przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu opartym na przepisach Projekt OPZ przesłuchuje się co do zasady jako świadka. Co więcej, w postępowaniu w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyn zabroniony wyłączono odpowiednie stosowanie art. 175 k.p.k. i art. 176 k.p.k. Wyjaśnienia od zeznań świadka odróżnia rola składanych oświadczeń, która w przypadku wyjaśnień sprowadza się przede wszystkim do przedstawienia stanowiska w przedmiocie zarzutów i „tłumaczenia się wobec zarzutów”¹⁰⁸⁰. Wyjaśnienia mogą się sprowadzać wyłącznie do tych okoliczności, które strona bierna uważa za korzystne dla siebie, zaś w pozostałym zakresie zachowuje ona prawo do milczenia, co jest podstawowym przejawem prawa do obrony i obowiązywania w postępowaniu represyjnym zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*. Dlatego też wyjaśnienia – odmiennie aniżeli zeznania – mają charakter dobrowolny.

Powyższe, w połączeniu z wyłączeniem odpowiedniego stosowania art. 175 §1 k.p.k., prowadzi do odebrania podmiotowi zbiorowemu prawa do milczenia w postępowaniu represyjnym w przedmiocie jego odpowiedzialności. Proces taki nie sposób uznać za rzetelny. Powyższe, niezależnie od wprowadzenia np. dopuszczalności odmowy odpowiedzi na niektóre pytania, stanowi znaczne ograniczenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego¹⁰⁸¹. Skoro przyznanie przedstawicielowi podmiotu zbiorowego prawa do składania wyjaśnień należy uznać za wyraz uznania podmiotowości podmiotu zbiorowego jako strony postępowania represyjnego to odmówienie ego przedstawicielowi tego prawa i uznanie jego oświadczeń za „zeznania świadka” stanowi przejaw deprecjonowania pozycji podmiotu zbiorowego jako podmiotu poddanego represji karnej. Uznanie, że podmiot zbiorowy składa oświadczenia procesowe (oczywiście za

stanowi odpowiedź na pytanie, jak, tj. za pomocą jakich metod dowodzenia można ustalić winę w demokratycznym państwie prawnym”.

¹⁰⁸⁰ P. Wiliński, Zasada... s. 344.

¹⁰⁸¹ A. Sakowicz, Prawo..., s. 263.

pośrednictwem swojego przedstawiciela) dotyczące jego odpowiedzialności karnej w formie zeznań stanowi niejako zaprzeczenie pozycji tego podmiotu jako strony postępowania karnego. Niweczy to wszelkie pozostałe przysługujące mu uprawnienia składające się na prawo do obrony w postępowaniu represyjnym oraz dezaktualizuje obowiązywanie w stosunku do tego podmiotu zasady *nemo se ipsum accusare tenetur*. Mając na uwadze powyższe, uprawnienia jakie mają zostać przyznane podmiotowi zbiorowemu w postępowaniu represyjnym opartym na przepisach Projektu OPZ są znacznie ograniczone w porównaniu do sytuacji osoby fizycznej będącej podmiotem takiego postępowania.

Zasady obrony formalnej podmiotu zbiorowego w przeważającej mierze są analogiczne do zasad obrony formalnej osób fizycznych w postępowaniu karnym, chociaż istota postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu oraz przyjęty w Polsce model odpowiedzialności tych podmiotów za czyny zabronione wymusza pewne odrębności.

Istota korzystania przez podmiot zbiorowy z pomocy obrońcy pozostaje taka sama jak w przypadku osób fizycznych i sprowadza się do umożliwienia podmiotowi zbiorowemu zrównoważenia sił w procesie poprzez wykorzystanie wiedzy, umiejętności i doświadczenia profesjonalnego pomocnika¹⁰⁸². Rola obrońcy podmiotu zbiorowego w postępowaniu jest tożsama na gruncie przepisów OdpZbiorU i Projektu OPZ, a także podobna do roli obrońcy w postępowaniu karnym przeciwko osobie fizycznej – obrońca ma uprawnienie i obowiązek podejmowania wszystkich czynności korzystnych dla podmiotu zbiorowego, zgodnie z jego wiedzą, umiejętnościami i doświadczeniem. W obu procedurach obrońcą podmiotu zbiorowego może zostać wyłącznie adwokat lub radca prawny, a zastępować ich mogą wyłącznie aplikanci adwokaccy lub aplikanci radcowscy.

Profesjonalizm świadczonej przez obrońców obrony podmiotu zbiorowego jest gwarantowany zasadami etyki adwokatów i radców prawnych. Nie istnieją podstawy do różnicowania zakresu staranności adwokata lub radcy prawnego będącego obrońcą podmiotu zbiorowego w stosunku do tej, którą musi podejmować w przypadku pełnienia

¹⁰⁸² P. Wiliński, *Zasada...*, s. 296 i przywołany tam pogląd: P. Kruszyński, *Stanowisko prawne obrońcy w procesie karny*, Białystok 1991 oraz S. Kalinowski, *Stanowisko obrońcy w polskim procesie karnym*, Pal., nr 8, 1952, s. 3-20.

funkcji obrońcy osoby fizycznej. Podmiot zbiorowy jest przy tym chroniony przed nieprofesjonalnymi działaniami obrońcy poprzez regułę zawartą w art. 86 § 1 k.p.k. (znajdującym odpowiednie zastosowanie zarówno w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU jak i Projektu OPZ), zgodnie z którą obrońca może przedsięwziąć czynności procesowe jedynie na korzyść podmiotu zbiorowego. W konsekwencji, czynności podejmowane przez obrońcę na niekorzyść podmiotu zbiorowego są niedopuszczalne z mocy ustawy i nie mogą pogorszyć sytuacji prawnej tego podmiotu.

Najdalej idące różnice w zakresie obrony formalnej podmiotu zbiorowego i osób fizycznych w postępowaniu karnym rysują się na tle zagadnień obrony obligatoryjnej i kwestii ustanowienia obrońcy z urzędu. Autor niniejszej pracy stoi na stanowisku, że w szczególnych sytuacjach zajdą okoliczności zarówno przyznania podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu jak i konieczność przyjęcia obrony obligatoryjnej podmiotu zbiorowego. Teza ta jest aktualna zarówno w postępowaniu opartym na przepisach OdpZbiorU jak i w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ. Przepisy Projektu OPZ inaczej kształtują możliwości wyznaczenia podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu ograniczając w pewnym zakresie to uprawnienie (wprowadzając np. instytucję kuratora w miejsce szczególnej dla postępowania przeciwko podmiotowi zbiorowemu instytucji obrońcy z urzędu z art. 33 ust. 6 OdpZbiorU). Jednocześnie w postępowaniu opartym na przepisach Projektu OPZ rozszerzony jest katalog przypadków, w których konieczne będzie ustanowienie dla podmiotu zbiorowego obrońcy z urzędu wobec rozszerzenia przesłanek obrony obligatoryjnej tego podmiotu.

Krytycznie należy jednak ocenić brak jakichkolwiek regulacji odnoszących się do zakresu uprawnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym, który skutkuje trudnościami w ustaleniu zakresu czynności obrońcy w postępowaniu przygotowawczym przeciwko podmiotowi zbiorowemu. Biorąc pod uwagę, że Projekt OPZ wprost nazywa postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu postępowaniem „karnym” to pozostawienie jakichkolwiek niedopowiedzeń i luk w obszarze ustalania uprawnień strony biernej tego postępowania należy uznać za niedopuszczalne. W tym kształcie przepisy Projektu OPZ są narażone na liczne wątpliwości co do ich zgodności z konstytucyjną zasadą określoności prawa w demokratycznym państwie prawnym. Zasada ta stanowi istotny element warunkujący

jakość prawa, a Projekt regulacji niespełniający jej wymagań nie sposób uznać za projekt wysokiej jakości¹⁰⁸³.

Odnosząc powyższe do podniesionych we wprowadzeniu niniejszej rozprawy hipotez badawczych wskazać należy, że w istocie zakres uprawnień składających się na obronę materialną podmiotów zbiorowych różni się od zakresu uprawnień, którymi dysponują osoby fizyczne w postępowaniu karnym zarówno w postępowaniu na podstawie przepisów OdpZbiorU jak i Projekt OPZ. Podmioty zbiorowe w przepisach OdpZbiorU dysponują mniejszym zakresem uprawnień w obszarze prowadzenia obrony materialnej przed postępowaniem sądowym w przedmiocie ich odpowiedzialności represyjnej. Uwaga ta nie odnosi się do postępowania proponowanego przepisami Projekt OPZ, jednakże w tym postępowaniu wyłączono prawo podmiotu zbiorowego do złożenia kasacji, co z kolei nie miało miejsca w OdpZbiorU. Jednocześnie, brak możliwości złożenia przez podmiot zbiorowy wyjaśnień w postępowaniu karnym drastycznie osłabia możliwość prowadzenia obrony przez podmiot zbiorowy w postępowaniu opartym na przepisach Projekt OPZ.

Zakres uprawnień składających się na obronę formalną podmiotu zbiorowego różni się jedynie nieznacznie od tożsamyh uprawnień osoby fizycznej. Przepisy obu ustaw odnoszących się do odpowiedzialności represyjnej podmiotów zbiorowych niewystarczająco precyzyjnie określają okoliczności obrony obligatoryjnej oraz podstawy wyznaczenia podmiotowi zbiorowemu obrońcy z urzędu.

Przepisy Projekt OPZ wprowadzając postępowanie przygotowawcze w sprawie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego rozszerzają uprawnienia podmiotu zbiorowego związane z możliwością obrony przed odpowiedzialnością represyjną na etapie poprzedzającym postępowanie sądowe w przedmiocie tej odpowiedzialności. Wskazać jednak należy, że w Projekt OPZ niedostatecznie precyzyjnie określono uprawnienia podmiotu zbiorowego na tym etapie postępowania. Jednocześnie w pozostałym zakresie, przepisy Projekt OPZ co do zasady ograniczają możliwości obrony materialnej podmiotu zbiorowego, pomimo, że postępowanie oparte na tych przepisach jest wprost określane przez autorów projektu postępowaniem karnym.

¹⁰⁸³ G. Koksanowicz, *Zasada określoności...*, s. 478.

Przeprowadzona w niniejszej rozprawie analiza dogmatyczna prowadzi do wniosku, że przepisy Projekt OPZ nie będą prowadziły do istotnego ograniczenia zakresu uprawnień składających się na obronę formalną podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony. Jednocześnie analiza ta pokazała, że przepisy OdpZbiorU nie pozwalają na jednoznaczne określenie zakresu uprawnień i obowiązków podmiotu zbiorowego w postępowaniu w przedmiocie jego odpowiedzialności za czyn zabroniony, podobnie jak przepisy Projekt OPZ. Przy tym, w odniesieniu do przepisów OdpZbiorU wątpliwości interpretacyjne są znikome, zwłaszcza w porównaniu do istotnych problemów wykładni podnoszonych na gruncie analizy przepisów Projekt OPZ. Jednocześnie zarówno w stosunku do przepisów OdpZbiorU, jak i do przepisów Projekt OPZ można nie bez racji podnosić zarzuty w zakresie zgodności tych przepisów z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP lub art. 6 ust. 3 Konwencji, przy czym zgodność części przepisów Projekt OPZ z tymi przepisami ponadustawowymi budzi daleko idące wątpliwości.

Mając na uwadze powyższe, w odniesieniu do przepisów OdpZbiorU należy postulować co najmniej rozszerzenie możliwości ustanowienia przez podmiot zbiorowy przedstawiciela w postępowaniu wstępnym także na etap postępowania odwoławczego przeciwko osobie, o której mowa w art. 3 OdpZbiorU, o czyn zabroniony określony w art. 16 OdpZbiorU. Ponadto, w ocenie autora niniejszej rozprawy konieczne jest precyzyjne rozstrzygnięcie przez ustawodawcę zasad obrony obligatoryjnej podmiotu zbiorowego w OdpZbiorU tak, aby rozwiązać podnoszone w doktrynie wątpliwości interpretacyjne.

Analiza przeprowadzona w niniejszej rozprawie jasno pokazuje, że przepisy Projekt OPZ przed ich uchwaleniem wymagają jeszcze daleko idących zmian w zakresie realizacji prawa do obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu karnym. Za kluczowe należy uznać szczegółowe określenie zakresu uprawnień przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu przygotowawczym. Niezbędnym elementem tak rzetelnego postępowania represyjnego przeciwko podmiotowi zbiorowemu będzie także uznanie oświadczeń procesowych składanych przez przedstawiciela podmiotu zbiorowego w postępowaniu za „wyjaśnienia” podmiotu zbiorowego, nadanie im statusu „wyjaśnień” i odpowiednie stosowanie do nich przepisów o wyjaśnieniach oskarżonego zawartych w k.p.k., w tym w szczególności tych określających zakres wyjaśnień i prawo do milczenia.

W ocenie autora niniejszej rozprawy, przepisy Projekt OPZ powinny również zawierać precyzyjne określenie zasad obrony obligatoryjnej i wyznaczenia obrońcy z urzędu oraz dopuszczalność zgłoszenia udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego w całym postępowaniu represyjnym przeciwko temu podmiotowi. Nie może umknąć uwadze sprzeczność części przepisów Projekt OPZ z jego uzasadnieniem – konieczne jest zatem prawidłowe, tj. zgodne z zamysłem autorów Projekt OPZ zawartym w uzasadnieniu do Projekt OPZ, uregulowanie możliwości przystąpienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego do postępowania karnego toczącego się przeciwko osobie fizycznej, której czyn może stanowić podstawę odpowiedzialności podmiotu zbiorowego oraz precyzyjne określenie uprawnień tego przedstawiciela w tym postępowaniu. Należy również postulować zmiany konstrukcyjne w zakresie przesłanek wyłączających odpowiedzialność podmiotu zbiorowego w przypadku, gdy wszystkie organy i osoby uprawnione do działania w jego imieniu lub interesie zachowały należyłą staranność wymaganą w danych okolicznościach w organizacji działalności tego podmiotu oraz w nadzorze nad tą działalnością.

Taki minimalny zakres zmian pozwoli przybliżyć proponowane przepisy do urzeczywistnienia konstytucyjnego i konwencyjnego prawa do obrony podmiotu zbiorowego w postępowaniu karnym.

Bibliografia

- Ambroziak R., Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za czyny zabronione, SI, nr 53, 2011
- Andrejew I., Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie, Warszawa 1988
- Antoniak A., Zabezpieczenie na mieniu podmiotu zbiorowego, Prok. i Pr., nr 10, 2005
- Antoniak-Drożdż O., Zakres podmiotowy ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., nr 2, 2007
- Arlen J., Kraakman R., Controlling Corporate Misconduct: An Analysis of Corporate Liability Regimes, New York University Law Review, Vol. 72, nr 4, October 1997 (dostęp elektroniczny w portal: Hein Online)
- Artymiak G. (red.), Rogalski M. (red.) Proces karny: część ogólna, Wolters Kluwer 2012
- Baj A., Cele postępowania przygotowawczego, Prok. i Pr., nr 12, 2006
- Baj A., Czy osoba podejrzana jest stroną postępowania przygotowawczego?, Prok. i Pr., nr 10, 2016
- Baj A., Udział stron w niepowtarzalnych czynnościach dowodowych postępowania przygotowawczego, Prok. i Pr., nr 10, 2018
- Bal, A. (oprac.), Praktyczny słownik angielsko-polski, polsko-angielski, Edgard, Warszawa 2017
- Bałaban A., Granice interpretacji zasady demokratycznego państwa prawnego, RPEiS, Rok LXXX, zeszyt 1, 2018
- Banaszak B., Konstytucja RP Komentarz, Warszawa 2012
- Banaszak B., Prawo konstytucyjne, wyd. 6, Warszawa 2012
- Barankiewicz T., Aksjologiczna problematyka prawa, RNP, tom XIV, nr 1, 2004
- Bartkowiak E., Takáts G., Ziółkowski G., Zakończenie i likwidacja działalności gospodarczej: praktyczne aspekty prawne, podatkowe i rachunkowe, Warszawa 2018
- Bartosiewicz A., Spółki osobowe, a odpowiedzialność podmiotów zbiorowych, PPH, nr 9, 2003

Baszuk R., Tajemnica zawodowa w wyjaśnieniach obwinionego składanych w postępowaniu dyscyplinarnym, Pal., nr 3-4, 2014

Baudh S., Corporate Criminal Liability: A Review in Light of Tata-Ulfa Nexus., Student Advocate, 10, 1998, pp. 44-51., HeinOnline

Benson M. L., Simpson S. S., White Collar Crime: An Opportunity Perspective, New York 2009

Bielski M., Koncepcja kontratypów jako okoliczności wyłączających karalność, CzPKiNP, nr 2, 2010

Bieniak J. (red.), Kodeks spółek handlowych: komentarz, Warszawa 2019

Bieńkowska B.T., Aktywność stron procesowych w toku postępowania przed sądem I instancji. Rozważania na tle zasady kontradiktoryjności, WPP, Nr 2, 1997

Bieńkowska B.T., Jędrzejewski Z., Problemy współczesnego prawa karnego. Część pierwsza, Warszawa 2016

Błachnio-Parzych A., Przepisy odsyłające systemowo (wybrane zagadnienia), PiP, nr 1, 2003

Błachucki M., System postępowania antymonopolowego w sprawach kontroli koncentracji przedsiębiorców, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa 2012

Błaszczyk M., Przepadek w polskim prawie karnym skarbowym, Wolters Kluwer 2016

Błoński M., Zbrojewska M., Dowody i postępowanie dowodowe w procesie karnym, Warszawa 2020

Boch B., Wpływ ostatnich nowelizacji KPK na postrzeganie roli zasady bezpośredniości w polskim procesie karnym, MoP, nr 4, 2018

Bojańczyk A., Czy obrońca może działać na korzyść oskarżonego nawet wbrew jego wyraźnie objawionej woli?, Pal., nr 5-6, 2012

Bojańczyk A., Z problematyki upoważnienia do obrony w procesie karnym (art. 83 § 2 k.p.k.) - o niektórych skutkach prawnych braku upoważnienia do obrony. Wokół postanowienia Sądu Najwyższego z 9 grudnia 2003 r. Część II, CzPKiNP, nr 1, 2006

Boratyńska K.T., Chojniak Ł., Jasiński W., Postępowanie karne, Warszawa 2017

Brandt R.B., Etyka. Zagadnienia etyki normatywnej i metaetyki, Warszawa 1996

Brickey K. F., Corporate and white collar crime: cases and materials, Little, Brown and Company 1995

Brickey K. F., Rethinking Corporate Liability Under The Model Penal Code, 19 Rutgers Law Journal 593 (1987-1988) (dostęp elektroniczny w portal Hein Online)

Brickey K.F., Close Corporations and the Criminal Law: On “Mom and Pop” and a Curious Rule, 71 Wash. U. L.Q. 189 (1993) reprint [w:] L. Orland (red.), Corporate And White Collar Crime: An Anthology, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995

Brickey K.F., Corporate and white collar crime: cases and materials, Little, Brown and Company, Boston 1995

Brodzisz Z., Metodyka pracy prokuratora w postępowaniu przygotowawczym i przed sądem I instancji, Warszawa 2019

Brylak J., Instytucja Gravamen w postępowaniu karnym, Warszawa 2013

Caneppele S. (red.), Calderoni F. (red.), Organized Crime, Corruption and Crime Prevention, Milan 2014

Cavanagh N. Corporate Criminal Liability: An Assessment of the Models of Fault, The Journal of Criminal Law, Vol 75, nb 5, October 2011 , ISSN 0022 0183

Choduń A., Koncepcja wykładnia prawa Macieja Zielińskiego, RPEiS, nr 4, 2016

Chojniak Ł. (red.), Niesłuszne skazania: przyczyny i skutki, Warszawa 2017

Chojniak Ł, Boratyńska K.T., Jasiński W., Postępowane karne, Warszawa 2018

Chojniak Ł., Prawo do obrony w dochodzeniu dyscyplinarnym adwokatów – wybrane zagadnienia z uwzględnieniem ostatniej nowelizacji Prawa o adwokaturze, Pal., nr 3-4, 2015

Cieślak M., Polska procedura karna. Podstawowe założenia teoretyczne, Warszawa 1984

Clinard M.B., Yeager P.C., Illegal Corporate Behavior. 14-25, 109-115, 147-148 (1979) reprint [w:] L. Orland (red.), Corporate And White Collar Crime: An Anthology, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995

Coffee J.C., Corporate Criminal Liability: An Introduction and Comparative Survey [w:] Criminal Responsibility of Legal and Collective Entities International Colloquium Berlin, May 4-6, 1998, Edited by Albin Eser, Günter Heine, Barbara Huber, Freiburg im Breisgau 1999

Cullen F.T., Maakestad W.J., Cavender G., Corporate Crime Under Attack 37-40, 50-53 (1987) reprint [w:] L. Orland (red.), Corporate And White Collar Crime: An Anthology, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995, s. 123 i n.

Czarnecki P. (red.), Postępowanie karne a inne postępowania represyjne, Warszawa, 2016

Czyżak M., Karnoadministracyjne, karnoskarbowe i quasi-karne formy odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, WPP, nr 1, 2004

Ćwiąkalski Z., Artymiak G. (red.), Współzależność prawa karnego materialnego i procesowego, Warszawa 2009

Darkowski T., Austriacki model odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., nr 6, 2018

Dauter B., Kabat A., Niezgódka-Medek M., Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz, Wolters Kluwer Polska 2018, wersja elektroniczna SIP Lex

Demenko A., Prawo do obrony formalnej w transgranicznym postępowaniu karnym w Unii Europejskiej, Warszawa 2013

Długosz J., Ustawowa wyłączność i określoność w prawie karnym, Warszawa 2016

Doktór K., Socjologia organizacji: szkoły i kierunki badawcze [w:] J. Broda, W. Pluskiewicz, Socjologia organizacji – wybór tekstów, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 1995

Drajewicz D. (red.), Kodeks postępowania karnego. Komentarz art. 1-424, Tom I, Warszawa 2019

Drajewicz D. (red.), Kodeks postępowania karnego. Komentarz art. 425-682, Tom II, Warszawa 2019

Drajewicz D., Czasowe usunięcie oskarżonego z sali rozpraw w postępowaniu karnym, PS, lipiec-sierpień, 2014

Drożdż-Antoniak, A., Zakres podmiotowy ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, Prok. i Pr., nr 2, 2007

Dudka K. (red.), Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Warszawa 2018

Dudka K., Paluszkiewicz H., Postępowanie karne, Warszawa 2015

Dunaj B., Współczesny słownik języka polskiego a-n, Langenscheidt, Warszawa 2007

Duży J., Odpowiedzialność karna członków organów spółek kapitałowych: działania na szkodę spółki, Oficyna Wydawnicza Branta 2004

Dyoniziak R., Słaboń A., Patologia życia gospodarczego. Aspekty socjologiczne, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001

Dziurda M., Łukańko B., Pawlak W., Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz do wybranych przepisów Dziurda Marcin, Łukańko Bernard, Pawlak Władysław, Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz do wybranych przepisów, SIP Lex 2018

Dźwigala G., Guzowski M., Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za czyny zabronione, PP, nr 12, 2003

Elliott R.K., Willingham J.J., Management fraud: detection and deterrence, A Petrocelli Book, 1980

Fedewicz H., Kisiel P., Przeszłość gospodarcza w dobie mediów telematycznych, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Przemysłu 2007

Filar M. (red.), Kwaśniewski Z., Kala D., Komentarz do ustawy O odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Toruń 2006

Filar M., Odpowiedzialność lekarzy i zakładów opieki zdrowotnej, Warszawa 2004

Filar M., Węzłowe problemy odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na gruncie ustawy z 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, w: Przeszłość — kara — polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka, red. J. Giezek, Kraków 2006

Filek J., Rozważania wokół odpowiedzialności bytu zbiorowego, Zarządzanie publiczne, nr 3, 2014

Filipkowski W., Przeszłość zorganizowana – ujęcie prawne i kryminologiczne, Prok. i Pr., nr 12, 2006

Fisse B., Reconstructing Criminal Law: Difference, Retribution, Fault and Sanction, 56 S. Cal. L. Rev. 1141, 1183-1213 (1983) reprint [w:] L. Orland (red.), Corporate And White Collar Crime: An Anthology, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995

Fisse B., The Attribution of Criminal Liability to Corporations: A Statutory Model, SLR 13, no. 3 (September 1991)

Fisse B., The Duality of Corporate and Individual Criminal Liability [w:] E. Hochstedler (ed.), Corporations or Criminals (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) pp. 69-84; reprint [w:] H. Croall (red.) Corporate Crime Vol. 1, Corporate Crime: Issues of Definition, Construction and Research, wyd. Sage Publications, Thousand Oaks, California 2009

Flaga-Gieruszyńska K. (red.), Zieliński A. (red.), Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz, Warszawa 2019

Fobelova D., Fobel P., Etyka i kultura w organizacji, Wyższa Szkoła Zarządzania i Nauk Społecznych im. Ks. Emila Szramka w Tychach, Tychy 2007

Frankel T., *The Ponzi scheme puzzle: a history and analysis of con artists and victims*, Oxford University Press 2012

Fras M. (red.), Habdas M. (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna (art. 1-125)*, WoltersKluwer Polska 2018

French P.A., *Responsibility matters*, University Press of Kansas, Lawrence

Friedman H.M., *Some Reflections on the Corporation As Criminal Defendant*, 55 *Notre Dame L. Rev.* 173 (1979)

Furdzik D., *Analiza kar i środków karnych w ustawie z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary na tle prawnoporównawczym*, *Prok. i Pr.*, nr 5, 2019

Gaberle A., *Prawo do obrony w postępowaniu przyspieszonym [w:] Problemy stosowania prawa sądowego: księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi, pod red. I. Nowikowskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007

Gajda, A., *Ochrona praw podstawowych jednostki w procesie harmonizacji prawa karnego procesowego w Unii Europejskiej*, Warszawa 2011

Gardocka T. [et al.], *Prawo do obrony w postępowaniu penalnym: wybrane aspekty*, Warszawa 2014

Garlicki L., Zubik M., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom I, wyd. II*, Warszawa 2016

Garlicki L. (red.), Zubik M. (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II, wyd. II*, Warszawa 2016

Garlicki L., Hofmański P., Wróbel A., *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18. Tom I. Komentarz*. Warszawa 2010

Garus-Ryba J., *Osoba prawna jako podmiot przestępstwa - modele odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych*, *Prok. i Pr.*, z. 2, 2003

Gierula I., *Obronca a kłamstwo. Uwagi na tle karnoprawnych granic wykonywania obrony*, *PS*, nr 9, 2012

Giezek J., Łabuda G., *System sankcji w ustawie o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, *Prok. i Pr.*, nr 11, 2004

Gobert J., *Corporate Criminality: Four Models of Fault*, *Legal Studies*, 14(3) (1994); s. 393-410 reprint [w:] H. Croall (red.) *Corporate Crime Vol. 1, Corporate Crime: Issues of*

Definition, Construction and Research, wyd. Sage Publications, Thousand Oaks, California 2009

Golik C., Wydanie postanowienia o przedstawieniu zarzutów, Prok. i Pr., nr 9, 2014

Góra-Błaszczkowska A. (red.), Kodeks postępowania cywilnego. T. 1A, Komentarz: art. 1-424¹², Warszawa 2020

Górecki P., Rola i zadania obrońcy nieletniego w świetle znowelizowanej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Prok. i Pr., nr 10, 2014

Górniok O, Odpowiedzialność karna menadżerów, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora” 2004

Grajewski J., Steinborn S., Zasada prawdy materialnej jako granica upraszczania procesu karnego, [w:] Zasada prawdy materialnej, pod red. Z. Sobolewskiego, G. Artymiak, Kraków 2006

Grzegorzczak T., Kodeks postępowania karnego. Tom I. Artykuły 1-467. Komentarz, SIP Lex 2014

Grzegorzczak T., Obrońca w postępowaniu przygotowawczym, Łódź 1988

Grzegorzczak T., Podmiot zbiorowy jako quasi-strona postępowania karnego i karnego skarbowego, PS 2007, nr 2

Grzenia J., Uniwersalny słownik języka polskiego, Videograf Edukacja, Katowice 2009

Grzeszczyk W., Wątpliwości proceduralne związane ze stosowaniem ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Prok. i Pr., nr 1, 2004

Habrat D., Materialnoprawne aspekty odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w polskim prawie karnym, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa "Dom Organizatora", Toruń 2008

Habrat D., Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary. Komentarz, LexisNexis 2014

Habrat D., Rola proporcjonalności w procesie orzekania kary pieniężnej wobec podmiotów

Haczkowska M. (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, Warszawa 2014

Hauser M., Odpowiednie stosowanie przepisów prawa - Uwagi porządkujące, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 2724, Przegląd Prawa i Administracji, nr LXV, 2005

Hendry J., Between Enterprise and Ethics – Business and Management in a Bimoral Society, Oxford University Press 2004

Hochberg L., Murzynowski A., Schaff L., Komentarz do kodeksu postępowania karnego, Warszawa 1959

Ignaczak W., Dyczkowska-Uss O., Analiza śledcza w procesie kontroli, Polski Instytut Kontroli Wewnętrznej 2016

Jackson J., Biznes i moralność, Blackwell Publishers 1996

Jagielski M., Podmioty w prawach człowieka [w:] O czym mówią prawnicy, mówiąc o podmiotowości, red. A. Bielska-Brodziak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015

Jankowska B., Odpowiedzialność karna osób prawnych, PiP, nr 7, 1996

Jara. Z. (red.), Kodeks spółek handlowych: komentarz, Warszawa 2017

Jasiński W. (red.), Skorupka J. (red.), Ciężar dowodu i obowiązek dowodzenia w procesie karnym, Wolters Kluwer 2017

Jasiński W., Udział stron, obrońców i pełnomocników w czynnościach postępowania przygotowawczego – uwagi de lege lata i de lege ferenda, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 3171, Przegląd Prawa i Administracji LXXXII, 2010

Jędrzejewski G., Odpowiedzialność karna świadka za niektóre przestępstwa przeciwko wymiarowi sprawiedliwości, Prok. i Pr., nr 2, 2017

Jonas H., Teoria odpowiedzialności: Podstawowe rozróżnienia, za: Filzoofia odpowiedzialności XX wieku, teksty źródłowe, red. J. Filek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004

Jóźwiak I., Wina w organizacji jako przesłanka odpowiedzialności podmiotu zbiorowego w świetle projektowanej ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, Młody Jurysta, nr 3, 2019

Julicher M., Henriques M., Blai A., Policastro P., Protection of the EU Charter for Private Legal Entities and Public Authorities? The Personal Scope of Fundamental Rights within Europe Compared, Utrecht Law Review, Volume 15, Issue 1, 2019

Kalinowski S., Postępowanie karne. Zarys części ogólnej, Warszawa 1963

Kamuda D., Prawo podmiotu zbiorowego do rzetelnego procesu karnego, Studia Prawnoustrojowe, nr 6, 2006

Karaźniewicz J., Zakres uprawnień sądu do ingerencji w postępowanie przygotowawcze, (w:) Czynności dochodzeniowo-śledcze i działania operacyjne policji a rola sądu w

postępowaniu przygotowawczym. Materiały pokonferencyjne, pod red. S. Lelentała, J. Kudrelki, I. Nowickiej, Szczytno 2008

Karczmarzka D., Oskarżony adwokat jako obrońca w procesie karnym, PiP, nr 2, 2007

Kardas P., Etyczne i proceduralne determinanty pełnienia funkcji sędziego, obrońcy i oskarżyciela w kontradiktoryjnym procesie karnym, Pal., nr 3-4, 2014

Kardas P., Giezek J., O podstawach i podmiotach uprawnionych do wnoszenia kasacji w modelu polskiego procesu karnego - artykuł dyskusyjny, Pal., nr 9, 2016

Kardas P., Gwarancje prawa do obrony oraz dostępu do obrońcy na wstępnym etapie postępowania karnego: kilka uwag w świetle doktryny Salduz, doktryny Miranda oraz dyrektywy w sprawie dostępu do adwokata, Europejski PS, nr 1, 2019

Kardas P., Nowe ujęcie zasady in dubio pro reo, Pal., nr 9-10, 2015

Kardas P., Projektowany model obrony z urzędu a zasada prawdy materialnej, Pal., nr 5-6, 2013

Kardas P., Standard rzetelnego procesu a prawo wglądu do akt sprawy w postępowaniu w przedmiocie tymczasowego aresztowania, czyli historia jednej nowelizacji, Prok. i Pr., nr 1-2, 2010

Kardas P., Teoretyczne podstawy odpowiedzialności karnej za przestępne współdziałanie, Kraków 2001

Kardas P., Uprawnienia obrony do wglądu w akta postępowania przygotowawczego w toku procedury habeas corpus: rzecz o obstrukcji organów wymiaru sprawiedliwości, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych, nr 3, t. 13, 2009

Kardas P., Wiliński P., O niekonstytucyjności odmowy dostępu do akt sprawy w postępowaniu w przedmiocie tymczasowego aresztowania, Pal. nr 7-8, 2008

Karkut D., Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych: ujęcie prawnoporównawcze, Folia Iuridica Wratislaviensis nr 1-2, 2013

Kempen van P., Human Rights and Criminal Justice Applied to Legal Persons. Protection and Liability of Private and Public Juristic Entities under the ICCPR, ECHR, ACHR and AfChHPR, Electronic Journal of Comparative Law, vol. 14.3 (December 2010),

Keulen B.F., Gritter E., Corporate Criminal Liability in the Netherlands, Electronic Journal of Comparative Law, vol. 14.3 (December 2010), <http://www.ejcl.org>

Khanna V. S., Corporate Liability Standards: When Should Corporations Be Held Criminally Liable?, 37 American Criminal Law Review, 1239/2000 (dostęp elektroniczny w portal Hein Online)

Khanna V.S., Corporate Defendants and the Protections of Criminal Procedure: An Economic Analysis, praca opublikowana w witrynie Uniwersytetu Michigan [w:] University of Michigan Law School Scholarship Repository, źródło: http://repository.law.umich.edu/law_econ_archive/art29, dostęp w dniu 07.10.2019 r.

Kidyba A. (red.), Kodeks spółek handlowych. T. 1, Komentarz do art. 1-300, Warszawa 2020

Klejnowska M., Informowanie stron o przedmiocie procesu karnego, Prok. i Pr., nr 7–8, 2017

Klejnowska M., Oskarżony jako osobowe źródło informacji o przestępstwie, Kraków 2004

Koksanowicz G., Zasada określoności przepisów w procesie stanowienia prawa, Studia Iuridica Lublinensia, nr 22, 2014

Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, Safjan M., Bosek L., Warszawa 2016

Kopaczyńska-Pieczniak K., Korporacja. Elementy konstrukcji prawnej, Wolters Kluwer Polska 2009

Koper R., Marszał K., Zagrodnik J., Zgryzek K., Proces karny, Wolters Kluwer 2017

Kosonoga J., Oddalenie obstrukcyjnego wniosku dowodowego, Ius Novum, nr 1, 2019

Kowalczyk J., Odpowiedzialność społeczna i przeciwdziałanie korupcji w zarządzaniu organizacją, CeDeWu 2009

Kowalik-Bańczyk K., Prawo do obrony w unijnych postępowaniach antymonopolowych w kierunku unifikacji standardów proceduralnych w Unii Europejskiej, Warszawa 2012

Krawczyk A., Giehsmann A., Sukcesja odpowiedzialności karnej łączących się spółek, Prok. i Pr. 7-8 2016

Krawczyk A., Giehsmann A., Sukcesja odpowiedzialności karnej łączących się spółek, Prok. i Pr., nr 7-8, 2016

Królikowski M. (red.), Zawłocki R. (red.) Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Komentarz do artykułów 222–316, Warszawa 2017

Królikowski M., Szczucki K. (red.), Prawo karne – część ogólna. Orzecznictwo, Warszawa 2011

Królikowski M., Zawłocki R., Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz, Warszawa 2017

Królikowski M., Zawłocki R., Prawo karne, Warszawa 2018

Kruszyński P. (red.), Wykład prawa karnego procesowego, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2012

Kruszyński P., obrońca w postępowaniu sądowym, Warszawa 1994

Kruszyński P., Stanowisko prawne obrońcy w procesie karnym, Białystok 1991

Kulesza C. (red.), Hofmański P. (red.), System Prawa Karnego Procesowego. Tom VI. Strony i inni uczestnicy postępowania karnego, Warszawa 2016

Kulesza C., Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a favor procuratori, Prok. i Pr. 4, 2007

Kulesza C., Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a favor procuratori, Prok. i Pr., nr 4, 2007

Kulesza C., Obrona w sprawach o przestępstwa gospodarcze i skarbowe, Warszawa 2012

Kulesza C., Prawo krzywdzące przedsiębiorców: wybrane aspekty ingerencji państwa w sferę wolności działalności gospodarczej, Białystok 2004

Kulesza C., Radca prawny jako pełnomocnik w postępowaniu karnym skarbowym, Radca Prawny, nr 3, 2001

Kulesza C., Rzecznik praw oskarżonego czy „Kassandra państwa prawa”? – Rola obrońcy w zapobieganiu niesłusznym skazaniom [w:] Niesłuszne skazania – przyczyny i skutki, red. Ł. Chojniak, CH Beck, Warszawa 2017

Kwarciański T., Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Stan badań, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 4 (952), 2016

Kwarciański T., Spór o możliwość i sensowność przypisywania korporacjom moralnej odpowiedzialności. Analiza argumentacji, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 7 (955), 2016

Lach A., Rzetelne postępowanie dowodowe w sprawach karnych w świetle orzecznictwa strasburskiego, Warszawa 2018

Lamberigts S., The Directive on the Presumption of Innocence A Missed Opportunity for Legal Persons?, Eucrium - the European criminal law associations' forum, nr 1, 2016

Laski H.J., Basis of Vicarious Liability, Yale Law Journal 26, no. 2 (1916-1917)

Laufer W.S., Corporate Liability, Risk Shifting, and the Paradox of Compliance, Vanderbilt Law Review 52 (2008) (dostęp elektroniczny w portal Hein Online)

Leciak M., Tajemnica państwowa w wyjaśnieniach oskarżonego w procesie karnym, Prok. i Pr., nr 11, 2005

Lewczyk P., Nabycie prawa do posiadania obrońcy a instytucja przedstawienia zarzutów, Pal., nr 3-4, 2011

Lipczyńska M., Stanowisko oskarżonego w procesie karnym Polski Ludowej, Warszawa 1956

Łucewicz J., Socjologiczne spojrzenie na organizację, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 1999

Łyczywek R., Adwokat jako obrońca w polskim procesie karnym Warszawa 1989

Maglie de C., Models of Corporate Criminal Liability in Comparative Law, Washington University Global Studies Law Review, 4(3)

Mahoney P., Right to a Fair Trial in Criminal Matters under Article 6 E.C.H.R., in «Judicial Studies Institute Journal», Vol. 4, 2004

Majowska A.T., Konstrukcja odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, w aspekcie fundamentalnej zasady porządku prawnego — prawa do obrony, Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego, Tom XXIX, Wrocław 2013

Majowska A.T., Ograniczenie prawa do obrony podmiotu zbiorowego a odpowiedzialność i prawo do obrony podmiotu odpowiedzialnego posiłkowo i zobowiązanego do zwrotu korzyści, Prok. i Pr., nr 11, 2012

Makarewicz J., Wstęp do filozofii prawa karnego w oparciu o podstawy historyczno-rozwojowe, wyd. 1, Lublin 2009

Malec A., O pojęciu odpowiedzialności prawnej [w:] Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria, nr 2 (82), 2012

Marek A., Problem odpowiedzialności karnej przedsiębiorstw, Prok. i Pr., nr 5, 1995

Markiewicz K., Postępowanie z przedmiotami zajętych na użytek procesu karnego, Prok. i Pr., nr 7-8, 2004

Marszał K. (red.), Stachowiak S., Zgryzek K., Proces karny, Katowice 2003

Marszał K., Konstytucyjna zasada zaskarżalności decyzji w procesie karnym, WPP, nr 3, 2007

Marszał K., Proces karny. Zagadnienia ogólne, Katowice 2008

Martin P.N., Hollnagel B., Największe afery w dziejach świata, wyd. Dom wydawniczy Bellona, Warszawa 2005

Masciandaro D. (red.), *Global financial crime: terrorism, money laundering and offshore centres*, Burlington: Ashgate 2004

Matan J., *Zasada prawa do obron w polskim procesie karnym oraz formy jej realizacji*, *Roczniki Administracji i Prawa*, nr IX, 2009

Materna G., *Zmowy przetargowe w prawie ochrony konkurencji i prawie karnym*, Wolters Kluwer 2016

Mączyński M., *Wybrane zagadnienia ustrojowe Skarbu Państwa*, *Prz. Sejm.*, nr 6(59), 2003

Mądra A., *Profil klienta korzystającego z usług instytucji parabankowych*, *Finanse i Prawo Finansowe*, nr I (4), 2014

Melezini M., Sakowicz A., *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za przestępstwa korupcyjne [aspekty materialnoprawne]*, *BSP*, nr 6, 2009

Michałek M., *Right to Defence in EU Competition Law: The Case of Inspections*, Warszawa 2015

Moczuk E., Bajda K., *Problemy i zjawiska patologiczne w społeczeństwie tradycyjnym i nowoczesnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016

Morawski W., *Kronika kryzysów gospodarczych*, wyd. Trio, Warszawa 2003

Morgała D., *Rozprawa odmiejscowiona jako środek do walki z chuligaństwem stadionowym? CzPKiNP*, nr 11, 2012

Murzynowski A., *Faktycznie podejrzany w postępowaniu przygotowawczym*, *Pal.*, nr 10, 1973

Murzynowski A., *Glosa do postanowienia SN z dnia 9 grudnia 2003 r., sygn. akt III KK 65/03*, *OSP*, nr 10, 2004

Najman B., *Zakres materiałów przekazywanych do sądu z aktem oskarżenia*, *Prok. i Pr.*, nr 2, 2016

Namysłowska-Gabrysiak B., *Konstytucyjność przepisów ustawy z 28.10.2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, *MoP*, nr 9, 2005

Namysłowska-Gabrysiak B., *Odpowiedzialność karna osób prawnych*, Warszawa 2003

Namysłowska-Gabrysiak B., *Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych*, *MoP*, nr 23, 2002

Namysłowska-Gabrysiak B., *Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary: komentarz*, Kraków 2004

Naumann J., Tajemnica zawodowa w wyjaśnieniach obwinionego składanych w postępowaniu dyscyplinarnym – uwagi polemiczne, *Pal.*, nr 3-4, 2014

Naumann J., *Zbiór Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu. Komentarz*, CH Beck, Warszawa 2017

Nazar K., Nowy rodzaj odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w prawie polskim, *PS* nr 10, 2004

Nelken J., Wyjaśnienia oskarżonego na tle kodeksu postępowania karnego, *Pal.*, nr 15/5(161), 1971

Nieżgoda Z., Kryminalistyczne aspekty przesłuchania świadka, *Prok. i Pr.*, nr 2, 2007

Nita B., Koncepcje odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w anglo-amerykańskim systemie prawnym, *Prok. i Pr.* nr 2, 2003

Nita B., Materialnoprawne i procesowe założenia ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary - cz. II, *Radca Prawny* nr 6, 2003

Nita B., Ocena prawna zakładów opieki zdrowotnej jako podmiotów z ustawy z dnia 28.10.2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, *PiM*, nr 15, 2004

Nowacki J., Odpowiednie stosowanie przepisów prawa, *Państwo i Prawo*, nr 3, 1964

Nowak P., Sankcja karna w prawie administracyjnym oraz charakter prawny administracyjnych kar pieniężnych, *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*, Rocznik 2012, tom 1, numer 3(10)

Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wolters Kluwer Polska 2017

Opalski A., Pojęcie organu osoby prawnej, *PiP*, nr 1, 2009

Opalek K., Wróblewski J., *Prawo, metodologia, filozofia, teoria prawa*, Warszawa 1991

Orland L., *Reflections on Corporate Crime: Law in Search of Theory and Scholarship*, 17 *Amer. Crim. L. Rev.* 501-520 (1980) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995

O'Sullivan J. R., *Federal white collar crime: cases and materials*, MN: West Group 2001

Pakuła A., Kryzys finansowy – produkt chciwości, *Barometr Regionalny*, nr 1(19) 2010

Palmer D.A., *Normal organizational wrongdoing : a critical analysis of theories of misconduct in and by organizations*, Oxford University Press 2013

Papke-Olszauskas K., Woźniewski K., Uczestnicy postępowania w sprawach odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, AG, nr 3, 2002, Wydanie Specjalne, Materiały z konferencji pt. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych

Pawelec K.J., Proces dowodzenia w postępowaniu karnym, Warszawa 2010

Pawelec S., Łączenie, podział, przekształcanie i nabywanie spółek handlowych w świetle nowej Ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych. Zagadnienia ogólne oraz instytucja podziału, FP nr 5, 2018

Pawelec S., Spółka kapitałowa jako pokrzywdzony w procesie karnym, Warszawa 2011

Pawelec S., Transformacje spółek handlowych oraz ich nabywanie w świetle nowej ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, FP, nr 6, 2018

Peczenik A., Wartość naukowa dogmatyki prawa, Kraków 1966

Piątak P., Definicja legalna podmiotu zbiorowego podlegającego odpowiedzialności za czyny zabronione pod groźbą kary, Pal., nr 1-2, 2008

Pieth M., Ivory R. (eds.), Corporate Criminal Liability. Emergence, Convergence, and Risk, Dordrecht 2011

Pietrzykowski K. (red.), Kodeks cywilny. T. 1, Komentarz : art. 1-449¹⁰, Warszawa 2018

Pietrzykowski T., Podmiotowość prawna – ujęcie teoretyczne [w:] O czym mówią prawnicy, mówiąc o podmiotowości, red. A. Bielska-Brodziak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015

Pilarska-Gumna M., Wybrane problemy inicjowania kontroli kasacyjnej w procesie karnym w świetle prawa dostępu do sądu, Edukacja Prawnicza, nr 1, 2014

Pływaczewski E.W. (red.), Aktualne problemy prawa karnego i kryminologii, Białystok 1998

Pływaczewski E.W. (red.), Współczesne zagrożenia przestępczością i innymi zjawiskami patologicznymi a prawo karne i kryminologia, BSP, z. 6, 2009

Pniewska M., Problematyka charakteru prawnego odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary w prawie polskim, Studia Iuridica Toruniensia, tom VI, 2010

Podgórecki A., Patologia życia społecznego, Warszawa 1969

Pontell H. N., Geis G., International Handbook of White-Collar and Corporate Crime, Irvine 2006

Pospiszyl I., Patologie społeczne, Warszawa 2008

Potulski J., Warylewski J., Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Warszawa 2004

Predecki K., Rejman K., Konsumpcjonizm w społeczeństwie postindustrialnym – wymiar społeczny i ekonomiczny zjawiska [w:] *Humanities and Social Sciences*, nr 20 (1), 2013

Prusak F., Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Wydawnictwo Prawnicze 1999

Radecki W., Czeska ustawa o odpowiedzialności karnej osób prawnych, *Ius Novum*, nr 1, 2013

Radecki W., Odpowiedzialność karna osób prawnych w Czechach i Słowacji, *Prok. i Pr.*, nr 11, 2016

Razowski T., Formalna i merytoryczna kontrola oskarżenia w polskim procesie karnym, Kraków 2005

Razowski T., Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych po nowelizacji, *Prok. i Pr.*, nr 9, 2006

Rogoziński P., Prawo do obrony z urzędu - glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 27 stycznia 2010 r., II KO 117/09, *GSP*, nr 1, 2011

Rosenblatt J., Wykład austriackiego procesu karnego, Kraków 1884

Ross I., How Lawless Are Big Companies?, 102 *Fortune* 56-72 (1980) reprint [w:] L. Orland (red.), *Corporate And White Collar Crime: An Anthology*, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995

Rusinek M., Tajemnica zawodowa i jej ochrona w polskim procesie karnym, Warszawa 2007

Rybczyński S., Kilka uwag w sprawie udziału adwokata w postępowaniu przygotowawczym, karnym, *Pal.*, nr 10—11, 1958

Rypina M., Odpowiedzialność karna osób fizycznych za przestępstwa lub wykroczenia popełniane w ramach funkcjonowania jednostek organizacyjnych, *Pal.*, nr 9-10, 2013

Saadi N., Ocena indeksu spółek społecznie odpowiedzialnych RESPECT w porównaniu do innych indeksów notowanych na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie [w:] Skrzypek E. (red.) *Etyczne aspekty zarządzania w warunkach nowej gospodarki*, Katedra Zarządzania Jakością i Wiedzą, Wydział Ekonomiczny UMCS w Lublinie, Lublin 2010

Safjan M., Bosek, L., *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, CH Beck 2016

Safjan M., Bosek, L., *Konstytucja RP. Tom II. Komentarz do art. 87–243*, CH Beck 2016

Safjan M., Zastosowanie standardów konstytucyjnych do osób prawnych [w:] XX lat samorządu radców prawnych 1982-2002: księga jubileuszowa / J. Żuławski (red.), Krajowa Rada Radców Prawnych, Warszawa 2002

Sakowicz A. (red.), Kodeks postępowania karnego. Komentarz, CH Beck, Warszawa 2018

Sakowicz A., Prawo do milczenia w polskim procesie karnym, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2019

Sakowicz A., Zasada ne bis in idem w prawie karnym w ujęciu paneuropejskim, Białystok 2011

Salinger L.M. (red.), Encyclopedia of white-collar & corporate crime. Vol. 1, Sage Publications 2005

Salinger L.M. (red.), Encyclopedia of white-collar & corporate crime. Vol. 2, Sage Publications 2005

Schrager L.S., Short J.F., Toward a Sociology of Organizational Crime, Social Problems, 25(3) (1977); 407-419 reprint [w:] H. Croall (red.) Corporate Crime Vol. 1, Corporate Crime: Issues of Definition, Construction and Research, wyd. Sage Publications, Thousand Oaks, California 2009

Sepiolo-Jankowska I., Corporate criminal liability in English law, Adam Mickiewicz University Law Review, nr 6, 2016

Shavell S., The Optimal Level of Corporate Liability Given the Limited Ability of Corporations to Penalize Their Employees, International Review of Law and Economics 17:203-213, 1997 (dostęp elektroniczny w portal Hein Online)

Sitek B., Rozwój koncepcji osoby prawnej od prawa rzymskiego do współczesności [w:] Podmiotowość w prawie pod red. B. Sitka i M. Szwejkowskiej, Olsztyn 2012

Skorupka J. (red.), Kodeks postępowania karnego: komentarz, CH Beck, Warszawa 2020

Skorupka J. (red.), Rzetelny proces karny: księga jubileuszowa profesor Zofii Świdy, Warszawa 2009

Skorupka J., Funkcje postępowania przygotowawczego, Przegląd Prawa i Administracji LXXXII, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 3171, Wrocław 2010

Skorupka J., Granice prawa do obrony i działań obrończych w procesie karnym [w:] Etyka adwokacka a kontradiktoryjny proces karny, red. J. Giezek, P. Kardas, Wolters Kluwer 2015

Skowron A., Rzetelny proces karny w ujęciu Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej oraz Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Prok. i Pr., nr 11, 2017

Skrzydło W., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: komentarz, Warszawa 2013

Skuczyński P., Nowy Kodeks etyki radcy prawnego – nowy model relacji z klientem?, MoP, nr 12, 2015

Skwarczyński H., Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych jako nowy rodzaj odpowiedzialności za czyny zabronione pod groźbą kary, Pal., nr 1-2, 2004

Smarzewski M., Granice efektywności prawa do korzystania z pomocy obrońcy w kontekście ostatnich nowelizacji KPK, MoP, nr 21, 2016

Sobol E. (oprac.), Słownik języka polskiego PWN A-Ó, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007

Sokołowska A., Odpowiednie stosowanie przepisów dotyczących osób prawnych ma zastosowanie do spółek osobowych, MoPH, nr 2, 2014

Sosnowski P., Prawo przedsiębiorstw do obrony w postępowaniu antymonopolowym przed Komisją Europejską, Warszawa 2013

Sosnowski P., Prawo przedsiębiorstw do obrony w postępowaniu antymonopolowym przed Komisją Europejską, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa 2013

Sowiński P.K., Uprawnienia składające się na prawo oskarżonego do obrony. Uwagi na tle czynności oskarżonego oraz organów procesowych, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów 2012

Spencer H., Indukcje socjologii, część druga, przekład J. K. Potocki, Warszawa, W Drukarni Maryi Ziemkiewicz, Krakowskie-Przedmieście, Nr 17, 1889

Stachowiak S., Udział obrońcy w postępowaniu przygotowawczym, Pal., nr 2, 1964

Stefański R. (red.) Kodeks karny. Komentarz, CH Beck 2019

Stefański R. A. (red.), Zabłocki S. (red.), Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz do art. 1-166, Wolters Kluwer Polska 2017

Stefański R. A., Kodeks postępowania karnego. T. 2, Komentarz do art. 167-296, Wolters Kluwer, Warszawa 2019

Stefański R. A., Końcowe zapoznanie z materiałami postępowania przygotowawczego w świetle noweli z dnia 27 września 2013 r., Prok. i Pr., nr 1, 2015

Stefański R. A., Nawiązanie i ustanie stosunku obrończego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego, WPP, nr 4, 2015

Stefański R.A., Obrona obligatoryjna w polskim procesie karnym, Warszawa 2012

Stefański R.A., Odpowiedź na akt oskarżenia, Prok. i Pr., nr 5, 2005

Steinborn S., Kodeks postępowania karnego. Komentarz do wybranych przepisów, Lex 2016

Stephens B., Corporate Liability: Enforcing Human Rights Through Domestic Litigation, 24 Hastings Int'l & Comp. Law Review 401 (2000-2001), Corporate Liability: Enforcing Human Rights through Domestic Litigation (dostęp elektroniczny w portal Hein Online)

Strumińska-Kutra M., „Przedsiębiorstwo – przedmiot czy podmiot odpowiedzialności? Instytucjonalne uwarunkowania CSR”, Master of Business Administration”, nr 4, 2011

Studnicki F., O dogmatyce prawa, Prok. i Pr., nr 7-8, 1957

Sutherland E.H., Crime of Corporations, The Sutherland Papers 78-95 (1956) reprint [w:] L. Orland (red.), Corporate And White Collar Crime: An Anthology, Anderson Publishing Co., Cincinnati Ohio 1995

Sutherland E.H., Crime of Corporations, The Sutherland Papers, p. 78-96, reprint [w:] Corporate and white collar crime : an anthology (red.), Anderson Publications, Cincinnati 1995

Szczepaniak R., W sprawie wykładni przepisów ustawy z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych (uwagi cywilisty), Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych, nr 1, 2004

Świątłowski A., System Prawa Karnego Procesowego. Tom VI. Strony i inni uczestnicy postępowania karnego, Wolters Kluwer 2016

Świątłowski A., Zmarnowana szansa, "Rzeczpospolita" z 1 grudnia 2003 r.

Świecki D. (red.), Kodeks postępowania karnego. Komentarz. T. 1, Art. 1-424, Wolters Kluwer, Warszawa 2018

Świecki D., Bezpośredniość czy pośredniość w polskim procesie karnym, Lexis Nexis 2013

Świecki D., Czynności procesowe obrońcy i pełnomocnika w sprawach karnych, Wolters Kluwer, Warszawa 2018

Świerczek J., Etyka procesu legislacyjnego, Rynek – Społeczeństwo – Kultura, nr 2(23), 2017

Targosz T., Nadużycie osobowości prawnej, Kraków 2004

Tarnowska D., Uprawnienia oskarżonego w świetle prawa do obrony, Prok. i Pr., nr 7-8, 2006

Tokarczyk R.A., Komparatystyka prawnicza, Warszawa 2008

Tomaszek A., Postępowanie w sprawach odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, MoP, nr 22, 2003,

Tomczyk M., Zasada nullum crimen sine lege certa i jej ograniczenia na tle języka etnicznego, Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny nr 2, 2018

Tosza S., Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych we francuskim i polskim prawie karnym. Analiza porównawcza, CzPKiNP, z. 1, 2008

Trainor S.A., A Comparative Analysis of a Corporation's Right Against Self-Incrimination, Fordham International Law Journal, Vol. 18, Issue 5, 1994

Trznadel Ł., Radca prawny jako pełnomocnik na tle przepisów kpk i ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Radca Prawny, nr 6, 2009

Tuleja P. (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: komentarz, Warszawa 2019

Tylman J., Polskie postępowanie karne, Warszawa 2014

Tyszkiewicz L., Problem odpowiedzialności karnej osób prawnych (zakładów pracy) w polskim systemie prawnym, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 54, 1974

Višekruna A., Protection of Rights of Companies before the European Court of Human Rights [w:] EU Law in context – adjustment to membership and challenges of the enlargement, D. Duić (red.), T. Petrašević, Pravos 2018

Waltoś S., Hofmański P., Proces karny. Zarys systemu, Warszawa 2018

Waltoś S., Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych — stary problem legislacyjny na nowo, w: Prawo, społeczeństwo, jednostka: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Leszkowi Kubickiemu, red. A. Łopatka, B. Kunicka-Michalska, S. Kiewlicz, Warszawa 2003

Waltoś S., Swoboda wypowiedzi osoby przesłuchiwanej w procesie karnym, PiP, nr 10, 1975

Wąsek-Wiaderek M., Dostęp do adwokata na wczesnym etapie postępowania karnego w prawie Unii Europejskiej, Europejski Przegląd Sądowy, nr 1, 2019

Wąsek-Wiaderek M., Prawo oskarżonego do realizowania obrony na rozprawie w świetle ostatnich zmian kodeksu postępowania karnego, w: Proces karny w dobie przemian. Przebieg postępowania, S. Steinborn (red.), K. Woźniewski (red.), Gdańsk 2018

Wąsek-Wiaderek M., Sprawa Kudła v. Poland z 2000 r.: prawo do skutecznego środka odwoławczego (art. 13 Konwencji), w: Polska przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka. Sprawy wiodące: sprawa Kudła przeciwko Polsce z 2000 r., Morawska E. (red.), Warszawa 2019

Wąsek-Wiaderek M., Steinborn S., Moment uzyskania statusu biernej strony postępowania karnego z perspektywy konstytucyjnej i międzynarodowej [w:] Wokół gwarancji współczesnego procesu karnego: księga jubileuszowa profesora Piotra Kruszyńskiego, Rogacka-Rzewnicka M. (red.), Gajewska-Kraczkowska H. (red.), Warszawa 2015

Wąsek-Wiaderek M., Zasada równości stron w polskim procesie karnym w perspektywie prawnooporównawczej, Kraków 2003

Weisburd D., Waring R., Chayet E.F., White-collar crime and criminal careers, Cambridge University Press 2001

Weissman A., Newman D., Rethinking Criminal Corporate Liability, 82 Indiana Law Journal 411/2007 (dostęp elektroniczny w portal Hein Online)

Wells C., Corporations and Criminal Responsibility, Oxford University Press, Oxford 2001

Wells J.T., Nadużycia w firmach - vademecum: zapobieganie i wykrywanie, Lexis Nexis 2006

Werbek-Cieślak M., Rola przepisów o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary w polskim systemie prawnej ochrony środowiska, Difin, Warszawa 2014

Wiliński P. (red.), obrońca i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r.: przewodnik po zmianach, Warszawa 2015

Wiliński P., Konstytucyjne gwarancje prawa karnego procesowego, w: System Prawa Karnego Procesowego, Tom I. Zagadnienia Ogólne, cz. I, Hofmański P. (red.), Warszawa 2013

Wiliński P., Konstytucyjne podstawy zasady prawdy materialnej – pomiędzy karnoprosocnymi a konstytucyjnymi ujęciami prawdy [w:] K. Kremens, J. Skorupka (red.), Pojęcie, miejsce i znaczenie prawdy w polskim procesie karnym, Wrocław 2013

Wiliński P., Konstytucyjny standard prawa do sądu a proces karny [w:] P. Hofmański, Węzłowe problemy procesu karnego, Warszawa 2010

Wiliński P., Kontradiktoryjność w polskim procesie karnym, Warszawa 2013

Wiliński P., Odmowa dostępu do akt sprawy w postępowaniu przygotowawczym, Prok. i Pr., nr 11, 2006

Wiliński P., Prawo do obrony a dowód z zeznań świadka incognito w polskim procesie karnym, RPEiS, z. 4, 2003

Wiliński P., Proces karny w świetle Konstytucji RP, Wolters Kluwer Polska 2011

Wiliński P. (red.), Rzetelny proces karny w orzecznictwie sądów polskich i międzynarodowych, Warszawa 2009

Wiliński P., Składanie nieprawdziwych wyjaśnień w postępowaniu karnym, Prok. i Pr., nr 2, 2007

Wiliński P. (red.), System prawa karnego procesowego. [T.] 3, cz. 2, Zasady procesu karnego, red. P. Wiliński, LexisNexis, Warszawa 2014

Wiliński P., Z orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, Diariusz Prawniczy, Nr 10-11, 2009

Wiliński P., Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym, Kraków 2006

Witkowska K., Oględziny. Aspekty procesowe i kryminalistyczne, Lex 2013

Wlazło G., Opinia o projekcie ustawy o zmianie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (druk sejmowy nr 3837), Opinia Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, Warszawa 2005

Wolgast E., Ethics of an artificial person, Lost Responsibility in Professions and Organisations, Stanford University Press, Stanford 1992

Wronkowska S., Ziemiński Z., Zarys teorii prawa, Poznań 2001

Wróbel W., Tuleja P., Konstytucyjne standardy prawa karnego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego [w:] Z. Cwiakalski, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll (red.), Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały, Kraków 1994

Wróblewski J., Przepisy odsyłające, ZNUŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne nr 35, 1964

Zachuta A., Specyfika odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Prok. i Pr., nr 11, 2003

Zagrodnik J., Metodyka pracy obrońcy i pełnomocnika w sprawach karnych, Wolters Kluwer 2016

Zalewski W., Odpowiedzialność podmiotu zbiorowego w prawie karnym – w poszukiwaniu racjonalności, GSP, Tom XXXVII 2017

Załucki M. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 2019

Zawłocki R. (red.), Pająk M. (red.), Prawo karne wobec Konstytucji RP, Warszawa 2018

Zawłocki R., Czura-Kalinowska D., Odpowiedzialność karna za działanie na szkodę spółki, CH Beck 2006

Zawłocki R., O potrzebie reformy pozakodeksowego prawa karnego, FP, sierpień 2012

Zbiorowych, Studia Prawno-Ekonomiczne, nr 86, 2012

Zdyb M., Publiczne prawo gospodarcze, Kraków 1997

Zgryzek k., Problematyka dowodowa w postępowaniu prowadzonym w trybie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary [w:] Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych. Konferencja Jastrzębia Góra 12-14 października 2003 r., AG, nr 3, 2013 – wydanie specjalne

Zieliński M., Derywacyjna koncepcja wykładni jako koncepcja zintegrowana, RPEiS nr 3, 2006

Zieliński M., Wyznaczniki reguł wykładni prawa, RPEiS, nr 3-4, 1998

Zieliński S., Rozumienie godności człowieka i jej znaczenie w procesie stanowienia i stosowania prawa. Propozycja testu zgodności regulacji prawnych z zasadą godności człowieka, Prz. Sejm., nr 4, 2019

Ziemiński, Z. Przepis prawny i norma prawna, RPEiS, nr 2, 1960

Ziębiński A., Wybrane kontrowersje wokół obrony obligatoryjnej, cz. 1, Pal., nr 1-2, 2007

Żbikowska M., Ciężar dowodu w polskim procesie karnym, CH Beck 2019

Wykaz aktów prawnych

1. Polskie akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997 Nr 78, poz. 483 ze zm.

Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, Dz.U. z 2018 r. poz. 1668 ze zm.

Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej, Dz. U. Nr 112, poz. 654 ze zm.

Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o zasadach uczestnictwa przedsiębiorców zagranicznych i innych osób zagranicznych w obrocie gospodarczym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej

Ustawa z dnia 25 marca 2011 r. o ograniczaniu barier administracyjnych dla obywateli i przedsiębiorców, Dz.U. Nr 106, poz. 622

Ustawa z dnia 27 maja 2004 r. o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi, Dz. U. nr 146, poz. 1546 ze zm.

Ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Dz.U. Nr 197, poz. 1661 ze zm.

Ustawa z dnia z dnia 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych, Dz.U. Nr 94, poz. 1037 ze zm.

Ustawa z dnia 7 maja 1999 r. o odpowiedzialności majątkowej funkcjonariuszy Policji, Straży Granicznej, Straży Marszałkowskiej, Służby Celno-Skarbowej, Służby Ochrony Państwa, Państwowej Straży Pożarnej, Służby Więziennej, Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Agencji Wywiadu, Służby Kontrwywiadu Wojskowego, Służby Wywiadu Wojskowego i Centralnego Biura Antykorupcyjnego, Dz.U. Nr 53, poz. 548 ze zm.

Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych Dz.U. Nr 98, poz. 604 ze zm.

Ustawa z dnia 24 czerwca 1994 r. o własności lokali, Dz.U. Nr 85, poz. 388 ze zm.

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, Dz.U. Nr 114, poz. 493 ze zm.

Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o organizacjach pracodawców, Dz. U. Nr 55, poz. 235 ze zm.

Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych, Dz.U. Nr 55, poz. 234 ze zm.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. Nr 91, poz. 578 ze zm.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, Dz.U. Nr 91, poz. 576 ze zm.

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. Nr 16, poz. 95 ze zm.

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, Dz.U. Nr 20, poz. 104 ze zm.

Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach Dz.U. Nr 21, poz. 97 ze zm.

Ustawa z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze, Dz.U. Nr 30, poz. 210 ze zm.

ustawa z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych Dz.U. Nr 19, poz. 145 ze zm.

Ustawa z dnia 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze, Dz.U. Nr 16, poz. 124 ze zm.

Ustawa z dnia 25 września 1981 r. o przedsiębiorstwach państwowych, Dz.U. Nr 24, poz. 122 ze zm.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz.U. Nr 16, poz. 93 ze zm.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności adwokackie (Dz.U. z 2015 r. poz. 1800) oraz rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności radców prawnych (Dz.U. z 2015 r. poz. 1804 ze zm.)

Projekt ustawy o zmianie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary z dnia 23 marca 2005 r, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, druk nr 3837

2. Zagraniczne akty prawne

Australia

Australijska ustawa o zdrowiu i bezpieczeństwie z 2011 r. (Work Health and Safety Act 2011 No. 137, 2011)

Australijska ustawa o ochronie środowiska i ochronie różnorodności biologicznej z 1999 r. (Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999)

Australijski Kodeks karny z 1995 r. (Australian Criminal Code Act 1995 No. 12, 1995 Compilation No. 126, t.j. z dnia 29 grudnia 2018 r.)

Austria

Austriacka federalna ustawa z 2005 r. o odpowiedzialności przedsiębiorstw (Verbandsverantwortlichkeitsgesetz , BGBl. I Nr 2005/151)

Czechy

Czeska ustawa z 2011 r. o odpowiedzialności karnej osób prawnych (Zakon č. 418/2011 Sb. o trestni odpovědnosti právnických osob a řízení proti nim.)

Francja

Francuski kodeks karny z 1994 r. (Code pénal, Version consolidée au 1 janvier 2020)

Francuski kodeks postępowania karnego z 1959 r. (Code de procédure pénale Version consolidée au 1 janvier 2020)

Holandia

Holenderski kodeks postępowania karnego – Wetboek van Strafvordering z 15 stycznia 1921 r. (Stb. 1921, 14, ze zm.)

Stany Zjednoczone

Amerykańska ustawa antykorupcyjna z 1977 r. (Foreign Corrupt Practices Act of 1977, 91 Stat. 1494)

Amerykańska ustawa o giełdzie papierów wartościowych z 1934 r. (Securities Exchange Act of 1934, Pub.L. 73–291, 48 Stat. 881)

Ustawa Elkinsa z 1903 r. (Elkins Act 1903)

Karta Praw Stanów Zjednoczonych (United States Bill of Rights, uchwalona 25 września 1789 r.)

Wielka Brytania

Brytyjska ustawa antykorupcyjna z 2010 r., (UK Bribery Act 2010, 2010 chapter 23)

Brytyjska ustawa o zabójstwie korporacyjnym i korporacyjnym spowodowaniu śmierci z 2007 r., (UK Corporate Manslaughter and Corporate Homicide Act 2007, 2007 chapter 19)

Kodeks postępowania karnego Norfolk Island z 2007 r. (Criminal Procedure Act 2007 No. 12, 2007)

Słowacja

Słowacka ustawa z 2016 r. o odpowiedzialności karnej osób prawnych oraz o zmianie i uzupełnieniu niektórych ustaw (Zákon č. 91/2016 Z.z. o trestnej zodpovednosti právnických osôb a o zmene a doplnení niektorých zákonov)

3. Międzynarodowe akty prawne

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (2007/C 303/01), Dz.U.UE C z dnia 14 grudnia 2007 r.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993 Nr 61, poz. 284

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1371 z dnia 5 lipca 2017 r. w sprawie zwalczania za pośrednictwem prawa karnego nadużyć na szkodę interesów finansowych Unii, OJ L 198, 28.7.2017, s. 29–41

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/343 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie wzmocnienia niektórych aspektów domniemania niewinności i prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym (Dz.Urz.UE.L Nr 65, str. 1)

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 596/2014 z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie nadużyć na rynku (rozporządzenie w sprawie nadużyć na rynku) oraz uchylające dyrektywę 2003/6/WE Parlamentu Europejskiego i Rady i dyrektywy Komisji 2003/124/WE, 2003/125/WE i 2004/72/WE (Dz.Urz.UE.L 2014 Nr 173, str. 1)

4. Akty prawne samorządów prawniczych

Uchwała Naczelnej Rady Adwokackiej z dnia 9 czerwca 2018 r., nr 44/2018, w sprawie tajemnicy adwokackiej

Uchwała Naczelnej Rady Adwokackiej z dnia 25 marca 2017 r., nr 12/2017

Uchwała Nr 3/2014 Nadzwyczajnego Krajowego Zjazdu Radców Prawnych w sprawie Kodeksu Etyki Radcy Prawnego z dnia 22 listopada 2014 r. (K.Rad.Prawn z 2014 r. poz. 110)

Obwieszczenie Prezydium Naczelnej Rady Adwokackiej w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Zbioru Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu (Kodeks Etyki Adwokackiej) z dnia 14 grudnia 2011 r. (K.Adw Nr 1, poz. 1)

Wykaz orzecnictwa

Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego

1. Wyroki Trybunału Konstytucyjnego

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 stycznia 2019 r., sygn. akt SK 6/16, Dz.U. 2019, poz. 76

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 października 2015 r., sygn. akt K 5/14, OTK-A 2015/9/150

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 września 2015 r., sygn. akt K 3/13, Dz.U. 2015, poz. 1557

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 czerwca 2014 r. K 19/11, OTK Seria A 2014 nr 6, poz. 60

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 maja 2014 r., sygn. akt SK 13/13, Dz.U. 2014, poz. 694

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 marca 2014 r., sygn. akt P 38/11, Dz.U. 2014, str. 376

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2013 r., sygn. akt K 30/11, Dz.U. 2013, poz. 1262

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 stycznia 2013 r., sygn. akt SK 28/11, Dz.U. 2013, poz. 164

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 grudnia 2012 r., sygn. akt K 37/11, Dz.U. 2012, poz. 1447

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 października 2012 r., sygn. akt SK 20/11, Dz.U. 2012, poz. 1254

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 października 2010 r., sygn. akt SK 26/08, Dz.U. 2010 nr 189, poz. 1273, str. 14095

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20 stycznia 2010 r., sygn. Kp 6/09, OTK ZU nr 1/A/2010, poz. 3

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 grudnia 2008 r., sygn. akt K 33/07, Dz.U. 2008 nr 225, poz. 1502, str. 12584

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2008 r., sygn. akt P 30/07, Dz.U. 2008 nr 182, poz. 1133, str. 9702

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 lipca 2008 r., sygn. akt SK 40/07, Dz.U. 2008 nr 120, poz. 779, str. 6550

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 czerwca 2008 r., sygn. akt K 42/07 sygn. K 42/07, Dz.U. 2008 nr 100, poz. 648, str. 5550

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 lutego 2008 r., sygn. akt P 48/06, Dz.U. 2008 nr 38, poz. 222, str. 2345

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 października 2007 r., sygn. SK 70/06, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 103

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 stycznia 2006 r., sygn. akt SK 30/05, Dz.U. 2006 nr 15, poz. 118, str. 635

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 marca 2005 r., sygn. SK 26/02, Dz.U. 2005 nr 68, poz. 609, str. 4654

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. akt K 18/03, Dz.U. 2004 nr 243, poz. 2442, str. 17224

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia z 7 września 2004 r., sygn. P 4/04, Dz.U. 2004 nr 204, poz. 2091, str. 14333

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 maja 2004 r., sygn. SK 32/03, OTK ZU nr 5/A/2004, poz. 44

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 lutego 2004 r., sygn. akt SK 39/02, Dz.U. 2004 nr 34, poz. 302, str. 1829

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 października 2003 r., sygn. K 53/02, OTK ZU nr 8/A/2003, poz. 83

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 grudnia 2002 r., sygn. P 13/02, OTK ZU nr 7/A/2002, poz. 90

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 listopada 2002 r., sygn. K 41/02, OTK ZU nr 6/A/2002, poz. 83

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 lipca 2002 r., sygn. akt P 12/01, OTK Seria A 2002 nr 4, poz. 50

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 maja 2002 r., sygn. K 6/02, OTK ZU nr 3/A/2002, poz. 33

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 maja 2002 r., sygn. akt SK 32/01, OTK Seria A 2002 nr 3, poz. 31

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 marca 2002 r., sygn. akt P 9/01, OTK Seria A 2002 nr 2, poz. 14

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 października 2001 r., sygn. K 33/00, OTK ZU nr 7/2001, poz. 217

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 maja 2001 r., sygn. akt K 19/00, OTK 2001 nr 4, poz. 82

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 marca 2001 r., sygn. K 24/00, OTK ZU nr 3/2001, poz. 51

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 lutego 2001 r., sygn. akt K 22/00, OTK 2001 nr 3, poz. 48

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 maja 2000 r., sygn. K 21/99, OTK ZU nr 4/2000, poz. 109

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 stycznia 2000 r., sygn. K 7/99, OTK ZU nr 1/2000, poz. 2

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 września 1999 r., sygn. K 11/99, OTK ZU nr 6/1999, poz. 116

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 lutego 1999 r., sygn. akt SK 4/98, OTK 1999 nr 2, poz. 24

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 czerwca 1998 r., sygn. akt K 28/97, OTK 1998 nr 4, poz. 50

2. Postanowienia Trybunału Konstytucyjnego

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 stycznia 2019 r. Ts 146/17, OTK Seria B 2019, poz. 89

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 marca 2016 r., sygn. akt SK 35/14, OTK Seria A 2016, poz. 3

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 września 2014 r., sygn. akt Ts 174/14, OTK Seria B 2014 nr 5, poz. 517

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 grudnia 2013 r., sygn. akt Ts 13/12, OTK seria B - suplement 2015 nr II, poz. 833, str. 2224

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 lutego 2010 r., sygn. akt SK 45/09, OTK Seria A 2010 nr 2, poz. 17

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 grudnia 2007 r., sygn. akt SK 67/05, OTK Seria A 2007 nr 11, poz. 168

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 października 2007 r. Ts 71/07, OTK Seria B 2009 nr 6, poz. 225

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 września 2007 r., sygn. akt SK 99/06, OTK Seria A 2007 nr 8, poz. 100;

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 kwietnia 2005 r., sygn. SK 48/04, OTK ZU nr 4/A/2005, poz. 45

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 lutego 2005 r., sygn. akt Ts 35/04, OTK Seria B 2005 nr 1, poz. 26

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 października 2004 r., Ts 35/04, OTK ZU nr 1/B/2005, poz. 25

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 września 2004 r., Ts 74/04, OTK ZU nr 5/B/2004, poz. 313

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 24 października 2001 r., sygn. SK 10/01, OTK ZU nr 7/2001, poz. 225

Orzecznictwo Sądu Najwyższego

1. Uchwały Sądu Najwyższego

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 23 września 2010 r., sygn. akt III CZP 62/10, OSNC 2011 nr 2, poz. 15

Uchwała Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego - Izba Cywilna - zasada prawna z dnia 21 grudnia 2007 r., sygn. akt III CZP 65/07, OSNC 2008 nr 7-8, poz. 69, str. 12

Uchwała Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 18 stycznia 2001 r., sygn. akt III ZP 28/00, OSNAPiUS 2001 nr 7, poz. 210

2. Wyroki Sądu Najwyższego

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 kwietnia 2019 r., sygn. akt II KK 214/18, Legalis nr 1898189

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 2018 r., sygn. akt II KK 433/17, KZS 2018 nr 10, poz. 32

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 kwietnia 2018 r., sygn. akt II KK 390/17, KZS 2018 nr 9, poz. 15

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 grudnia 2017 r., sygn. akt V KK 432/17, Legalis nr 1705295

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 grudnia 2017 r., sygn. akt V KK 445/17, Legalis nr 1705296

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 grudnia 2017 r., sygn. akt III KK 224/17, Lex nr 2611888

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 15 listopada 2017 r., sygn. akt IV KK 284/17, KZS 2018 nr 2, poz. 20

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 31 października 2017 r., sygn. akt V KK 199/17, SIP Legalis numer 1692551

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 października 2017 r., sygn. akt III KK 102/17, Legalis nr 1692179

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 stycznia 2017 r., sygn. akt SNO 57/16, LEX nr 2195673

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 grudnia 2016 r., sygn. akt IV KK 242/16, Prok. i Pr. 2017 nr 2, poz. 7

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 2 września 2016 r., sygn. akt III KK 97/16, SIP Legalis numer 1522323

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2016 r., sygn. akt V KK 39/16, Legalis nr 1412418

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2016 r., sygn. akt V KK 22/16, Legalis nr 1716073

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 marca 2016 r., sygn. akt III KK 27/16, Legalis nr 1409846

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 września 2015 r., sygn. akt V KK 268/15, Legalis nr 1326451

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30 lipca 2015 r., sygn. akt IV KK 181/15, KZS 2015 nr 10, poz. 12

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 lutego 2015 r., sygn. akt V KK 7/15, Legalis nr 1182772

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 lutego 2015 r., sygn. akt V KK 421/14, Legalis nr 1182776

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 lutego 2015 r., sygn. akt II KK 182/14, Legalis nr 1186147

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 stycznia 2015 r., sygn. akt V KK 457/14, Legalis nr 1180647

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 września 2014 r., sygn. akt V KK 254/14, Legalis nr 1061772

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 maja 2014 r., sygn. akt IV KK 93/14, KZS 2014 nr 9, poz. 12

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 kwietnia 2014 r., sygn. akt SNO 6/14, Legalis 1002382

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 marca 2014 r., sygn. akt V KK 13/14, Legalis nr 998492

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 grudnia 2013 r., sygn. akt V KK 335/13, Legalis nr 745485

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 października 2013 r., sygn. akt V KK 86/13, Legalis nr 738115

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 września 2013 r., sygn. akt V KK 187/13, Legalis nr 733407

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 lipca 2013 r., sygn. akt V KK 149/13, OSNKW 2013 nr 10, poz. 90, str. 87

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 czerwca 2013 r., sygn. akt V KK 93/13, Legalis nr 692116

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 maja 2013 r., sygn. akt V KK 76/13, Legalis nr 680237

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 maja 2013 r., sygn. akt V KK 75/13, Legalis nr 649186

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 maja 2013 r., sygn. akt V KK 32/13, Legalis nr 649185

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 kwietnia 2013 r., sygn. akt V KK 21/13, Legalis nr 641452

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 2013 r., sygn. akt I CSK 518/12, OSNC - Zb. dodatkowy 2014 nr A, poz. 13, str. 94

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30 stycznia 2013 r., sygn. akt III KK 130/12, Legalis nr 615879

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 24 stycznia 2013 r., sygn. akt II CSK 279/12, MoP 2013 nr 17, str. 929

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 grudnia 2012 r., sygn. akt V KK 332/12, Legalis nr 549592

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 lipca 2012 r., sygn. akt V KK 181/12, Legalis nr 537115

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 lipca 2012 r., sygn. akt V KK 128/12, Legalis nr 517582

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 lipca 2012 r., sygn. akt V KK 195/12, Legalis nr 537117

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 kwietnia 2012 r., sygn. akt II KK 254/11, OSNKW 2012 nr 10, poz. 99, str. 10

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 marca 2012 r., sygn. akt II KK 23/12, Legalis nr 486540

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 marca 2012 r., sygn. akt III KK 265/11, Legalis nr 486554

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 stycznia 2012 r., sygn. akt IV KK 271/11, Legalis nr 471299

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 stycznia 2012 r., sygn. akt IV KK 266/11, Legalis nr 471298

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 listopada 2011 r., sygn. akt V KK 136/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 2003

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 października 2011 r., sygn. akt III KK 266/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 1971

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 października 2011 r., sygn. akt IV KK 282/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 1846

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 października 2011 r., sygn. akt IV KK 276/11, OSNwSK 2011 nr 1, poz. 1845

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 kwietnia 2011 r., sygn. akt V KK 57/11, Legalis nr 432377

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 kwietnia 2011 r., sygn. akt V KK 27/11, OSNKW 2011 nr 9, poz. 77, str. 1

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 kwietnia 2011 r., sygn. akt V KK 15/11, OSNKW 2011 nr 8, poz. 72, str. 49

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 24 marca 2011 r., sygn. akt V KK 417/10, Legalis nr 428220,

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 września 2011 r., sygn. akt V KK 202/11, Legalis nr 461939

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29 września 2010 r., sygn. akt IV KK 281/10, KZS 2010 nr 12, poz. 29

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 15 lipca 2010 r., sygn. akt IV CSK 84/10, SIP Legalis numer 393936

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 marca 2010 r., sygn. akt V KK 247/09, OSNwSK 2010 nr 1, poz. 508

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 listopada 2009 r., sygn. akt IV KK 93/09, OSNwSK 2009 nr 1, poz. 2435

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2009 r., sygn. akt SDI 22/09, OSNSD 2009 nr 1, poz. 132

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 października 2008 r., sygn. akt KK 196/08, Legalis nr 123486

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 czerwca 2008 r., sygn. akt II KK 324/07, Lex nr 435369

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 stycznia 2005 r., sygn. akt V KK 309/04, OSNKW 2005 nr 2, poz. 19, str. 40

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 listopada 2004 r., sygn. akt V KK 330/04, OSNwSK 2004 nr 1, poz. 2104

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22 czerwca 2004 r., sygn. akt V KK 54/04, OSNwSK, poz. 1161

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 sierpnia 2002 r., sygn. akt V KKN 380/00, Prok. i Pr. 2003 nr 1, poz. 16

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 czerwca 2002 r., sygn. akt II KKN 229/01, Lex nr 1634971

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 kwietnia 1999 r., sygn. akt I PKN 648/98, OSNAPiUS 2000 nr 11, poz. 423

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 sierpnia 1998 r., sygn. akt II CKN 862/97, Legalis nr 358663

wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 stycznia 1980 r., sygn. akt III KR 421/79, sygn. akt 21867

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 lipca 1975 r., sygn. akt II KR 62/75, OSNKW 1975/9/126

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 grudnia 1966 r., sygn. akt III KR 48/66, OSNKW 1967/9/94

Wyrok Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 4 października 1962 r., sygn. akt V K 323/62, OSNKW 1963 nr 7-8, poz. 123

3. Postanowienia Sądu Najwyższego

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 26 czerwca 2019 r., sygn. akt IV KZ 25/19, Legalis nr 1972538

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 6 czerwca 2019 r., sygn. akt II DSI 2/18, Legalis nr 1973599

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 maja 2019 r., sygn. akt IV KK 140/18, Legalis numer 1973157

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 20 maja 2019 r., sygn. akt VI KZ 7/19, Legalis nr 1920493

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 24 kwietnia 2019 r., sygn. akt V KZ 14/19, Legalis nr 1898192

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 21 marca 2019 r., sygn. akt III KK 650/18, Legalis nr 1903683

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 marca 2019 r., sygn. akt V KK 78/19, Legalis nr 1883510

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 5 lutego 2019 r., sygn. akt V KK 613/18, Prok. i Pr. 2019 nr 7-8, poz. 24

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 24 stycznia 2019 r., sygn. akt II KO 46/18, Legalis nr 1875299

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2019 r., sygn. akt V KK 16/18, Legalis nr 1872622

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2019 r., sygn. akt III KZ 60/18, Legalis nr 1869361

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 22 stycznia 2019 r., sygn. akt IV KK 287/18, Legalis nr 1866705.

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 20 grudnia 2018 r., sygn. akt V KK 573/18, Legalis nr 1877932

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 grudnia 2018 r., sygn. akt IV KK 589/18, SIP Legalis numer 1856245

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 28 listopada 2018 r., sygn. akt V KZ 54/18, Lex nr 2586245

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 sierpnia 2018 r., sygn. akt VII KZ 8/18, Legalis nr 1832867

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 25 lipca 2018 r., sygn. akt II KK 263/18, Legalis nr 1809301

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 22 maja 2018 r., sygn. akt V KK 133/18, Legalis nr 1828454

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 26 kwietnia 2018 r., sygn. akt V KK 401/17, OSNKW 2018 nr 9, poz. 60, str. 48

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 11 kwietnia 2018 r., sygn. akt IV KZ 11/18, Legalis nr 1752760

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 24 stycznia 2018 r., sygn. akt II KS 6/17, Legalis nr 1713807

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 24 października 2017 r., sygn. akt V KK 296/17, Legalis nr 1706002

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 września 2017 r., sygn. akt II KK 138/17, LEX nr 2352151

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 czerwca 2017 r., sygn. akt V KK 152/17, Legalis nr 1682110

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 kwietnia 2017 r., sygn. akt IV KZ 5/17, Legalis nr 1591433

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 lutego 2017 r., sygn. akt III KZ 91/16, Legalis nr 1575508

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 grudnia 2016 r., sygn. akt IV KZ 69/16, Lex nr 2177103

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 września 2016 r., sygn. akt V KK 77/16, KZS 2016 nr 11, poz. 31

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 15 czerwca 2016 r., sygn. akt V KK 106/16, OSNKW 2016 nr 9, poz. 63, str. 66

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 czerwca 2016 r., sygn. akt WZ 7/16, Lex nr 2053666

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 17 września 2015 r., sygn. akt III KK 288/15, Legalis nr 1352536

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 23 lipca 2015 r., sygn. akt II KK 186/15, Legalis nr 1310336

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 4 lutego 2015 r., sygn. akt V KK 318/14, KZS 2015 nr 6, poz. 28

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 grudnia 2014 r., sygn. akt VI KZ 10/14, Legalis nr 1157300

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2014 r., sygn. akt SDI 28/14, Legalis 1765474

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 25 września 2014 r., sygn. akt III KZ 50/14, OSNKW 2015 nr 2, poz. 12, str. 10

Postanowienie Sądu Najwyższego dnia 3 września 2014 r., sygn. akt III KK 7/14, KZS 2015 nr 3, poz. 20

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 lipca 2013 r., sygn. akt II KZ 22/13, Legalis nr 704606

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 marca 2013 r., sygn. akt IV KK 386/12, OSNKW 2013 nr 6, poz. 54, str. 74

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 16 listopada 2011 r., sygn. akt III KZ 74/11, Lex nr 1055036

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 21 kwietnia 2010 r., sygn. akt V KZ 10/10, OSNwSK 2010 nr 1, poz. 876

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 21 kwietnia 2010 r., sygn. akt V KZ 8/10, OSNwSK 2010/1/874

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 10 grudnia 2009 r., sygn. akt II KZ 58/09, OSNwSK 2009 nr 1, poz. 2550

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 5 maja 2009 r., sygn. akt IV KK 427/08, OSNKW 2009 nr 7, poz. 57, str. 57

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 6 listopada 2007 r., sygn. akt III KZ 105/07, Biul. SN Pr. Kar. 2008 nr 1

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 10 stycznia 2006 r., sygn. akt V KK 142/05, Lex nr 172204

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 24 listopada 2005 r., sygn. akt. V KK 352/05, OSNwSK 2005 nr 1, poz. 2235

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 grudnia 2003 r., sygn. akt III KK 65/03, OSNKW 2004 nr 1, poz. 12

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 26 listopada 2003 r., sygn. akt III KK 506/02, OSNwSK 2003, poz. 2536.

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 8 kwietnia 2003 r., sygn. akt V KK 229/02, OSNwSK 2003 nr 1, poz. 743

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 29 sierpnia 2000 r., sygn. akt II KZ 111/00, Legalis nr 57933

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 29 sierpnia 2000 r., sygn. akt II KZ 61/00, Legalis nr 57925

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 stycznia 1994 r., sygn. akt WO 11/94, OSNKW 1994/5-6/36

4. Pozostałe orzeczenia Sądu Najwyższego

Zarządzenie Sądu Najwyższego z dnia 10 lipca 2019 r., sygn. akt IV KO 98/18, Legalis nr 1973392

Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 10 maja 1974 r., II CR 155/74, OSPiKA 1975, nr 3, poz. 66

Orzeczenie Sądu Najwyższego z 21 czerwca 1961 r., 3 CR 953/60, Nowe Prawo 1963, nr 1, s.117,

Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 1 lutego 1961 r., 4 CR 151/60, Nowe Prawo 1962, nr 7-8, s.1042

Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 29 lutego 1936 r., sygn. akt II C 2907/35, LEX nr 4301

Wyroki Naczelnego Sądu Administracyjnego

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 16 września 2016 r., sygn. akt I OSK 1287/15, SIP Lex nr 2241258

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 24 września 2014 r., sygn. akt II OSK 589/13, SIP Legalis numer 1161617

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14 lipca 2009 r., sygn. akt I FSK 963/08, SIP Legalis nr 224292

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 18 kwietnia 2008 r., sygn. akt I FSK 562/07, SIP Legalis nr 118170

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 25 stycznia 2006 r., sygn. akt II OSK 437/05, SIP Legalis numer 82258

Wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Correia de Matos przeciwko Portugalii, sygn. akt 56402/12

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Beuze przeciwko Belgii, sygn. akt 71409/10

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie M. przeciwko Holandii, sygn. akt 2156/10

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Kwiatkowski przeciwko Polsce, sygn. akt 24254/05

wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Chmura przeciwko Polsce, sygn. akt 18475/05

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Mirosław Zieliński przeciwko Polsce, sygn. akt 3390/05

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Panovits przeciwko Cyprowi, sygn. akt 4268/04

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Tadeusz Matyjek przeciwko Polsce, sygn. akt 38184/03

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Salduz przeciwko Turcji, sygn. akt 36391/02

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Salduz przeciwko Turcji, sygn. akt 36291/02

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Płonka przeciwko Polsce, sygn. akt 20310/02

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Wanda Bobek przeciwko Polsce, sygn. akt 68761/01

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Demebukov przeciwko Bułgarii, sygn. akt 68020/01

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Borisova przeciwko Bułgarii, sygn. akt 56891/00

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Sejdovic przeciwko Włochom, sygn. akt 56581/00

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Padalov przeciwko Bułgarii, sygn. akt 54784/00

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Perez przeciwko Francji, sygn. akt 47287/99

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Dowsett przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, sygn. akt 39482/98

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, sygn. akt 39846/98

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 26 lipca 2002 r., numery spraw 32911/96, 35237/97 i 34595/97

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 12 listopada 2012 r., w sprawie Fortum Oil and Gas Oy przeciwko Finlandii, sygn. akt 32558/96

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Aerts przeciwko Belgii, sygn. akt 25357/94

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Pelissier i Sassi przeciwko Francji, sygn. akt 25444/94

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Matocchia przeciwko Włochom, sygn. akt 23969/94

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Saunders przeciwko Wielkiej Brytanii, sygn. akt 19187/91

Orzeczenia organów Unii Europejskiej

Wyrok Sądu Unii Europejskiej z dnia 12 lipca 2018 r., sygn. akt T-441/14, Brugg Kabel AG i inni przeciwko Komisji Europejskiej, Legalis nr 1806282

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 22 grudnia 2010 r. w sprawie C-279/09, ECLI:EU:C:2010:811

Decyzja Komisji Europejskiej w sprawie Ensslin, Baader i Raspe v. Niemcy z dnia 8 lipca 1978 r., skargi nr 7572/76, 7586/76 i 7587/76, DR 14

Orzecznictwo sądów powszechnych

1. Wyroki sądów apelacyjnych

Wyrok sądu apelacyjnego w Łodzi z dnia 5 kwietnia 2018 r., sygn. akt II AKa 3/18, KZS 2019 nr 1, poz. 33

Wyrok sądu apelacyjnego w Krakowie z dnia 27 marca 2018 r., sygn. akt II AKa 162/17, KZS 2018 nr 6, poz. 44

Wyrok sądu apelacyjnego w Szczecinie z dnia 26 marca 2018 r., sygn. akt II AKa 190/17, Legalis 1820217

Wyrok sądu apelacyjnego w Lublinie z dnia 22 marca 2018 r., sygn. akt II AKa 57/18, SIP Legalis nr 1775578

Wyrok sądu apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 22 marca 2017 r., sygn. akt II AKa 37/17, Legalis nr 1591946

Wyrok sądu apelacyjnego w Krakowie z dnia 21 grudnia 2016 r., sygn. akt II AKa 179/16, KZS 2017 nr 2, poz. 77

Wyrok sądu apelacyjnego w Poznaniu z dnia 12 kwietnia 2016 r., sygn. akt II AKa 7/16,
Legalis nr 2107642

Wyrok sądu apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 11 marca 2015 r., sygn. akt II AKa 10/15,
Legalis nr 1213644

Wyrok sądu apelacyjnego w Lublinie z dnia 3 marca 2015 r., sygn. akt II AKa 17/15,
Legalis nr 1242016

Wyrok sądu apelacyjnego w Gdańsku z dnia 17 września 2014 r., sygn. akt II AKa 260/14,
Lex nr 1648832

Wyrok sądu apelacyjnego w Poznaniu z dnia 17 stycznia 2013 r., sygn. akt II AKa 269/12,
Legalis nr 731040

Wyrok sądu apelacyjnego w Warszawie z dnia 14 grudnia 2012 r., sygn. akt II AKa 360/12,
Lex nr 1254538

Wyrok sądu apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 8 czerwca 2010 r., sygn. akt II AKa 146/10,
OSAWr 2011 nr 1, poz. 213

Wyrok sądu apelacyjnego w Katowicach z dnia 13 grudnia 2007 r., sygn. akt II AKa 423/07,
KZS 2010 nr 6A, poz. 42

Wyrok sądu apelacyjnego w Krakowie z dnia 31 maja 2006 r., sygn. akt II AKa 78/06, KZS
2006 nr 6, poz. 78

Wyrok sądu apelacyjnego w Lublinie z dnia 30 maja 2005 r., sygn. akt II AKa 108/05, Lex
nr 165984

2. Postanowienia Sądów apelacyjnych

Postanowienie sądu apelacyjnego w Krakowie z dnia 25 kwietnia 2019 r., sygn. akt II AKz
161/19, KZS 2019 nr 4, poz. 51

Postanowienie sądu apelacyjnego w Krakowie z dnia 29 listopada 2018 r., sygn. akt II AKz
613/18, KZS 2019 nr 1, poz. 19

Postanowienie sądu apelacyjnego w Katowicach z dnia 5 kwietnia 2017 r., sygn. akt II AKz
213/16, Lex nr 2521797

Postanowienie sądu apelacyjnego w Katowicach z dnia 16 września 2015 r., sygn. akt II
AKz 528/15, KZS 2016 nr 3, poz. 77

Postanowienie sądu apelacyjnego w Katowicach z dnia 9 czerwca 2010 r., sygn. akt II AKz
370/10, KZS 2010 nr 9, poz. 53

Postanowienie sądu apelacyjnego w Katowicach z dnia 26 sierpnia 2009 r., sygn. akt II AKz 566/09, Prok. i Pr. 2010 nr 6, poz. 28, str. 14

Postanowienie sądu apelacyjnego w Szczecinie z dnia 9 sierpnia 2006 r., sygn. akt II AKz 258/06, Legalis nr 298556

Postanowienie sądu apelacyjnego w Katowicach z dnia 19 listopada 2003 r., sygn. akt II AKz 947/03, KZS 2004 nr 2, poz. 57, str. 31

3. Wyroki sądów okręgowych

Wyrok sądu okręgowego w Jeleniej Górze z dnia 25 czerwca 2014 r., sygn. akt VI Ka 113/14, SIP Legalis nr 2151644

Wyrok sądu okręgowego w Szczecinie z dnia 24 lipca 2013 r., sygn. akt IV Ka 707/13, SIP LEX nr 1870649

Wyrok sądu okręgowego Warszawa-Praga w Warszawie z dnia 6 maja 2013 r., sygn. akt VI Ka 806/12, SIP Lex nr 1890325

Wyroki Sądów Najwyższych państw trzecich

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie United States v. Chon, 713 F. 3d 812, 820 (5th Cir. 2013)

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie United States v. Booker, 543 U.S. 220, 264 (2005)

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie United States v. Sun-Diamond Growers of Cal., 138 F. 3d 961, 970 (D.C. Cir. 1998)

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie United States v. Bank of New England, 821 F.2d 844 (1st Cir. 1987)

Wyrok Kanadyjskiego Sądu Najwyższego w sprawie Canadian Dredge & Dock Co v The Queen [1985] 1 SCR 662,701, cyt. za: S. Horan, Corporate crime, Haywards Heath, West Sussex, Bloomsbury, Dublin 2011, s. 27

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie United States v. Automated Med. Labs., Inc. - 770 F.2d 399 (4th Cir. 1985)

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie United States v. Hilton Hotels Corp., 467 F.2d 1000 (9th Cir. 1972)

Wyrok Sądu Najwyższego USA. w sprawie U.S. v. Kordel, [1970] 397 U.S. 1

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie Standard Oil Co. of Texas v. United States, 307 F.2d 120 (5th Cir. 1962)

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie Melrose Distillers, Inc. v. United States, 359 U.S. 271 (1959)

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie The President Coolidge (Dollar Steamship Co. v. United States), 101 F.2d 638 (9th Cir. 1939)

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie Mousell Brothers Ltd. v. London & Northwestern Railway Co. [1917] 2 KB 836

Wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie New York Central R. Co. & Hudson River Railroad v. United States, 212 U.S. 481 (1909)